قىسقىچە تىلشۇنا سلىق لۇغىتى

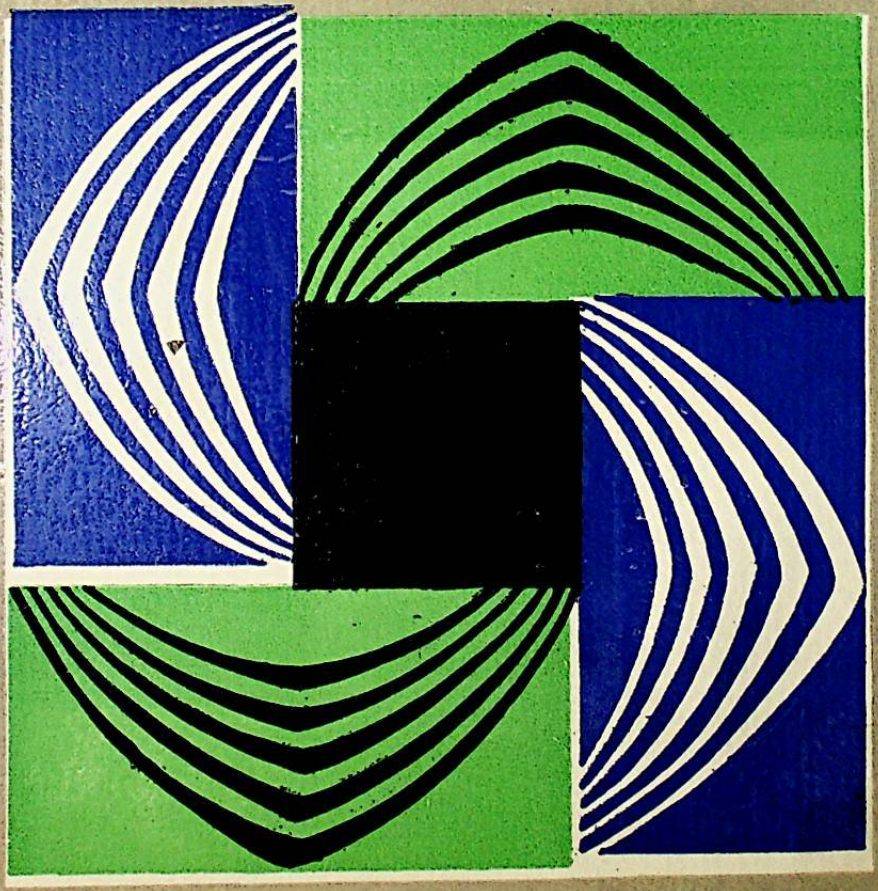

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى

تۈزگۈچىلەر: مىرسۇلتان ئوسمانوۋ
مۇھەممەترەھىم سايىت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىر: بەختىيار ساۋۇت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ۋاڭ گولىك

قىسقىچە تەلشۇنالىق لۇغىتى
تۈزگۈچىلەر: مىرسۇلتان ئوسمانوۋ
مۇھەممەتروھىم سايىت

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54-№)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 15.875
1991 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1991 - يىل 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3,500 —— 1
ISBN 7 — 228 — 00290 — 3/H·10
باھاسى 5.50 يۈەن

ئۆزگەچىلەردىن

تىلشۇناسلىق ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يېڭى بىر پەن سۈپىتىدە كېيىنرەك قولغا ئېلىندى. شۇنىڭدىن بۇيان ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە خېلى نۇرغۇن مەسىلەلەر ۋە ماقالىلەر يېزىلدى ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىندى. لېكىن، بۇ پەن بىز ئۈچۈن يېڭى بولغاچقىمۇ سەۋەبلىك، مەيلى بۇ ساھەدىكى ئاتالغۇلارنىڭ قانداق ئېلىنىشى مەسىلىسىدە بولسۇن، مەيلى ئۇلارنىڭ قانداق چۈشىنىش ياكى چۈشەندۈرۈش مەسىلىسىدە بولسۇن، ھېلىمۇ بەزى ئوخشاشمايدىغان قاراشلار ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بىز ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقى بويىچە قىلىنغان ئەمگەكلەرگە يانداشقان ھالدا، بىر قىسىم تىلشۇناسلىق ئاتالغۇلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەزمۇنىغا بولغان تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئومۇمىي تىلشۇناسلىق بىلەن ياكى ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە تونۇشقۇچىلار ۋە شۇغوللانغۇچىلارغا ئاز-تولا ياردەم بېرىش مەقسىتىدە بۇ لۇغەتنى تۈزۈپ چىقتۇق.

لۇغەتكە 750 تەن ئوشۇقراق دائىم قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ كىرگۈزۈلدى، ئومۇمىي تىلشۇناسلىققا ئائىت بەك يېڭى ۋە بەك ئابستراكت ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئېخىن بىرلىككە كېلىنمىگەن ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلمىدى.

لۇغەتنى «پايدىلانغان ماتېرىياللار» دىكى ماۋزۇ ئاستىدا

ئىزىمى بېرىلگەن ئەسەرلەردىن پايدىلىنىپ تۈزۈلدى، يەنى لۇغەتتە تۈزگۈچىلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭى ۋە ئىجادىي پىكىرلەر يوق، دېگۈدەك بولۇپ، ئۇ ئومۇمەن، پېشقەدەم تىلشۇناسلارنىڭ، كەسىپداشلىرىمىزنىڭ تىلشۇناسلىق تالغۇلىرىغا بولغان چۈشەندۈرۈشلىرىدىن قوبۇل قىلالىغانلىرىمىز ئاساسىدا بەزى نۇقتىلارنى ئەينەن ئېلىش ياكى ئەينەن تەرجىمە قىلىش يولى بىلەن تۈزۈلدى.

كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك، لېكىن ئىختىلاپلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بەزى مەسىلىلەر شۇ خىل كۆز قاراشتىكىلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچىلا ئوتتۇرىغا قويۇلدى، بۇنداق مەسىلىلەرگە قارىتا ئېتىراپ قىلىش ياكى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى تۇتۇلمىدى، بىرخىل كۆز قاراشتىكىلەرنىڭ ئىككىنچى بىرخىل كۆز قاراشتىكىلەرگە بولغان بەزى تەنقىدىي پىكىرلىرىمۇ ئومۇمەن لۇغەتكە كىرگۈزۈلمىدى.

مۇشۇ نۇقتىدا، بىز ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان پېشقەدەم تىلشۇناسلار ۋە كەسىپداشلىرىمىزدىن ئەسەرلىرىدىن ئومۇمىيۈزلۈك پايدىلانغانلىقىمىز، لۇغەتىمىزنىڭ بۇبېكتىي تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى بەزىدە ئەينەن، بەزىدە ئۆزلەشتۈرۈپ ئالغانلىقىمىز، بەزىدە تولۇق، بەزىدە قىسمەن ئالغانلىقىمىز ئۈچۈن كەچۈرۈم سورايمىز.

لۇغەتنى تۈزۈش جەريانىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىدىكى مەسئۇل يولداشلارنىڭ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى زەھبەرلىكىنىڭ، بولۇپمۇ لۇغەت تەھرىر ئىشخانىسىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتۇق. كونكرېت خىزمەتلەردە، مەسىلەن، ئاتالغۇلارنى تالىلاش ۋە ئۇنى ئىزاھلاش قاتارلىق جەھەتلەردە مەركىزىي مىللەتلەر شۇيۇەنىنىڭ پروفېسسورى خەمىت تۆمۈرنىڭ ۋە

تۇرسۇن ئايۇپ، موللىنىياز تۇنىياز، ئابدۇرۇپ پولات قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەمىمىي ياردىمىگە مۇيەسسەر بولدۇق.

بىز خىزمەتىمىزنى قوللىغان ۋە يېقىندىن ياردەم قىلغان يۇقىرىقى ئورۇنلار ۋە ئىسىمى ئاتالغان يولداشلارغا چەكسىز مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.

سەۋىيەمىزنىڭ ناھايىتى چەكلىك بولۇشى ۋە ۋاقىت تەقەززاسى سەۋەبلىك خېلى نۇرغۇن ئاتالغۇلار لۇغەتكە كىرگۈزۈلمىدى، شۇنىڭدەك لۇغىتىمىزدە زور كەمچىلىك ۋە خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. كەڭ كىتابخانىلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرى ئاساسىدا لۇغەتنىڭ تۈزىتىلىپ، تولۇقلىنىپ قېلىشىنى، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقىدا ئاتالغۇلارنىڭ قېلىپلىشىپ ئازدۇر-كۆپتۇر ھەسسىسى تېگىپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مؤندەرىجە

ئا

ئابستراكت ئىسىم 1
ئاپتوماتىك تەرجىمە 1
ئاتاش 1
ئاتالغۇ 2
ئاتالغۇ لۇغىتى 3
ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى 4
ئاددىي جۈملە 4
ئاددىي دەرىجە 5
ئاددىي سان 5
ئارا سوزۇق تاۋۇش 5
ئارتىكل 5
ئارتىكۇلياتسىيەلىك فونېتىكا 7
ئارزۇ - تىلەك مەيلى 7
ئارقا قوشۇلغۇچى تەركىب 8
ئارقا قوشۇمچە 8
ئارقا يارىمچى 8
ئارىلاش قوشما جۈملە 8
ئارىلاشما تىل 9
ئاساسىي تاۋۇش 10
ئاساسىي تىل 11

ئاساسىي دىئالېكت 11
ئاساسىي لۇغەت تەركىبى 12
ئاساسىي ئۇرغۇ 13
ئاسسىمىلياتسىيە 13
ئاشۇرما دەرىجە 16
ئاقما تاۋۇش 17
ئاكتىپ تەلەپپۇز ئەزالىرى 18
ئاكتىپ سۆزلەر 18
ئاكۇستىكىلىق فونېتىكا 18
ئاگلىيۇتىناتسىۇ تىل 19
ئاڭلاتما بايان مەيلى 19
ئاڭلاش سېزىمى فونېتىكىسى 19
ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى 19
ئالدى قوشۇمچە 21
ئالدى يارىمچى 21
ئالماش 22
ئالماش سان 25
ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكا ئېقىمى 25
ئامپلىتۇدا 27
ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمى 28
ئانا تىل 29
ئاتالمىش تىل 29
ئانالمىك سۆز ياساش ئۇسۇلى 30
ئانالمىك شەكىل 30
ئانالمىك كېلىش 31
ئانتونىم سۆزلەر 31
ئاھاڭ تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر 31

ئاھاڭدار تاۋۇش 32
ئاھاڭداش سۆز 33
ئاھاڭداش قوشۇمچە 36
ئاۋاز تەقلىد سۆزلىرى 37
ئاۋاز تەقلىد نەزەرىيىسى 37
ئاۋاز دولقۇنى چاستوتىسى 38
ئاۋاز كۈچلۈكلۈكى 38
ئاۋاز يۇقىرىلىقى 38
ئاۋازسىز ئۇزۇك تاۋۇش 38
ئاۋازلىق ئۇزۇك تاۋۇش 38
ئازازشۇناسلىق 38
ئاۋام خەلق سۆزلىرى 40
ئايرىم تىللار تىلشۇناسلىقى 40
ئايرىم تىللار فونېتىكىسى 40
ئايرىم تىللار گرامماتىكىسى 40
ئايرىم تىللار لېكسىكولوگىيىسى 40

ئە

ئەپسۇس مەيلى 40
ئەدەبىي تىل 41
ئەدەبىي تىل لۇغىتى 42
ئەدەبىي ئىستىل 42
ئەركىن سۆز بىرىكمىسى 43
ئەركىن ئۇرغۇ 43
ئەركىن ۋارىيانت 43
ئەستايىدىل تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى 44

www.uyghurkitap.com

ئەسلى دەرىجە 44
ئەسلى دەرىجە 44
ئەسلى مەنە 44
ئەركىلەتمە دەرىجە 45
ئەگەشمە مورفېما 45
ئەمەلىي تىلشۇناسلىق 45
ئەنسىرەش مەيلى 46
ئەينەن تەرجىمە 47

ب

باش كېلىش 47
باشقا مەنە 47
باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى 48
باشلانما تۈس 48
باغلامچى پېئىل 49
باغلىغۇچى 49
بايان جۈملە 52
بايان مەيلى 53
بايراق تىلى 54
بەدەللىك رول 55
بەلگىلەش ئالماشلىرى 56
بروندال 56
بۇگمان 56
بلومفېلد 56
بوپ 57
بوردۇئېن. دې. كورتېناي 57

بوش سوزۇق تاۋۇش..... 58
بوغۇز..... 58
بوغۇز يارتلىغۇچى تاۋۇشى..... 58
بوغۇم..... 58
بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى..... 59
بوغۇملۇق يېزىق..... 60
بولۇشسىز ئالماشلار..... 60
بولۇشسىز شەكىل..... 61
بولۇشلۇق شەكىل..... 61
بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كىتېگورىيىسى..... 61
بۇرۇن بوشلۇقى..... 61
بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى..... 61
بۇيرۇق جۈملە..... 62
بېقىندۇرغۇچى سۆز..... 63
بېقىندۇرما باغلىغۇچى..... 63
بېقىندىلىق قوشما جۈملە..... 63
بېقىندىلىق مۇناسىۋەت..... 63
بېقىنغۇچى سۆز..... 63
بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى..... 63
بىتەرەپ سۆزلەر..... 64
بىر بوغۇملۇق سۆز..... 65
بىر دەكلىك مۇناسىۋەت..... 65
بىر سۆزلۈك جۈملە..... 66
بىر كتۈرگۈچ باغلىغۇچى..... 66
بىر يەككەن سۆز..... 66
بىر يەكشى مۇناسىۋىتى..... 68
بىۋاسىتە بايان مەيلى..... 71

www.uyghurkitap.com

پ

پارتلىغۇچى تاۋۇش 71
پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش 72
پاسسىپ تەلەپپۇز ئەزالىرى 72
پانىسنى 72
پاۋل 73
پەرەز قىلىش ئۇسۇلى 73
پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك 73
پەرھىزدىي سۆزلەر 75
پەش 76
پراگا ئېقىمى 76
پۈتۈڭخۇا 78
پۈتۈن يېپىق تاۋۇش 79
پېئىل 79
پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 80
پېئىل مەيىللىرى كاتېگورىيىسى 81
پېئىلنىڭ تۈرلىنىشچانلىقى 83
پىسخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق 84
پىسخىك - سوتسىئولوگىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى 85

ت

تارماق جۈملە 85
تارمەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى 86
تارىخىي تىلشۇناسلىق 86
تارىخىي دىئالېكتولوگىيە 87

تاريخي سۆزلەر 87
تاريخي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق 88
تاريخي سېلىشتۇرما ئۇسۇل 89
تاريخي فونېتىكا 90
تاريخي گراممماتىكا 91
تاريخي لېكسىكولوگىيە 91
تاشقى قۇرۇلما 91
تاق بوغۇملۇق تىل 94
تاق بۆلەكلىك جۈملە 94
تاكت 95
تاكلايلىشىش 96
تاللىما باغلىغۇچى 98
تاماق 98
تاۋۇش ئالماشتۇرۇش 98
تاۋۇش بەرگۈچى 98
تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى 99
تاۋۇش بەلگىلىرى 100
تاۋۇش بوشلۇقى 101
تاۋۇش پەردىسى 102
تاۋۇش پەردىسى تىترەيدىغان تاۋۇش 102
تاۋۇش پەردىسى تىتىرىمەيدىغان تاۋۇش 102
تاۋۇش تېمبرى 102
تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى 105
تاۋۇش چىقىرىش ئورنى 108
تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى 109
تاۋۇش دولقۇنى چاستوتىسى 110
تاۋۇش سىستېمىسى 110

تاۋۇش كۆچاۋكلۇكى 111
تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى 112
تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى 114
تاۋۇشلارنىڭ جارانىلىقلىشىشى 114
تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 115
تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى 115
تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىشى 115
تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى 115
تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى 118
تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى 119
تاۋۇشلۇق يېزىق 119
تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى 121
تاۋۇش ئېلىپمېنتى 122
تاۋۇش يۇقىرىلىقى 123
تەپسىر شۇناسلىق 126
تەپسىر لەش 126
تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە 127
تەتۇر جۈملە 127
تەتۇر دىسسىمىلياتسىيە 128
تەجرىبە فونېتىكىسى 128
تەرتىپ سان 128
تەرجىمە 128
تەرجىمە لۇغىتى 130
تەرجىمىنىڭ تۈرى 130
تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق 131
تەسۋىرىي جۈملە 132
تەسۋىرىي فونېتىكا 132

تەسۈردي گراماتىكا 132
تەسۈردي لېكسىكولوگىيە 132
تەسۈردي جېزىق 132
تەقلىدىي سۆز 133
تەكرارلاش 134
تەك مەنىلىك سۆز 135
تەڭداش باغلىغۇچى 135
تەڭداش تەرجىمە 135
تەڭداش قوشما جۈملە 136
تەڭداش كۆچەيتمە 136
تەڭداش مۇناسىۋەت 136
تەڭلەشتۈرمە كېلىش 137
تەلەپپۇز قائىدىسى 137
تەمشەلمە تۈس 138
تەنە 138
تەۋەلىك مۇناسىۋەت 139
ترانسكرىپسىيە 139
ترانسكرىپسىيە بېرىش قائىدىسى 139
توسالغۇنلۇق بۇزۇلۇشى 140
توسالغۇنلۇق پەيدا بولۇشى 140
توسالغۇنلۇق داۋاملىشىشى 141
توڭگۇس - مانجۇ تىللىرى تۈركۈملىرى 142
تولدۇرغۇچى 143
تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە 144
تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدىكى جايلىشىش 144
تولۇقلىغۇچى 144
تۈمۈرداش سۆز 145

www.uyghurkitap.com

تۇن 145
تون يۆتكەش 146
تون ئۆزگىرىشى 146
تۇراقسىز سۆز. بىرىكمىسى 147
تۇراقلىق بىرىكمە 147
تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى 148
تۇراقلىق ئۇرغۇ 148
تۇراقلىق ئىبارە 149
تۇراقلىق ئىبارىلەر. لۇغىتى 149
تۇرغۇن. تىلشۇناسلىق 149
تۇرغۇن. سۆز 149
تۇغقان تىل 150
تۇغقان سۆز 157
تۆۋەن. سوزۇق تاۋۇش 152
تۆپ. سۆز 152
تۇركۇملىنىش. مۇناسىۋىتى 153
تۇركىي - موڭغۇل - توڭگۇس تىللىرى سىستېمىسى 153
تۇركىي تىللار. تۇركۈمى 153
تۆس 154
تېكىست 155
تېكىست. تىلشۇناسلىقى 155
تېپ بويىچە. تۇركە. ئايرىش. ئۇسۇلى 155
تېتىرگۈچى. تاۋۇش 155
تىركەلمە 156
تىرناق 156
تىل 156
تىل ئالدى سوزۇق. تاۋۇش 157

تىل بەلگە ئېقىمى 157
تىل پىلانى 157
تىل تارمىقى 157
تىل تارىخى ئىلمى 158
تىل تاۋۇشى 158
تىل تاۋۇشىنىڭ تۆت ئاساسلىق 159
تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى 160
تىل تۈركۈمى 161
تىل تۆۋىلىشىش زولى 162
تىل تۆۋى ـ يۇمشاق تاملاي تاۋۇشى 162
تىل ـ چىش تاۋۇشى 162
تىل خەرىتىسى 163
تىل سىستېمىسى 163
تىلشۇناسلىق 164
تىلشۇناسلىق ئېقىمى 166
تىل قاتلىمى 166
تىل قايرىغۇچى تاۋۇش 166
تىل قايرىغۇچى سوزۇق تاۋۇش 167
تىل قۇرۇلۇشى 167
تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش 168
تىل گۇرۇپپىسى 168
تىللارنى تېپقا بۆلۈش ئۇسۇلى 169
تىللارنى ئۇقۇم بويىچە تۈركە ئايرىش ئۇسۇلى 169
تىلنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى 171
تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش 172
تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشى 174
تىل ئۇچى ئالدى سوزۇق تاۋۇشى 174

تىل ئۇچى تاۋۇشى 174
تىل ئۇچى - چىش تۈۋى تاۋۇشى 174
تىل ئۇچى - چىش كەينى تاۋۇشى 175
تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشى 175
تىل ئۇچى كەينى تاۋۇشى 176
تىل ئۇچى كەينى سوزۇق تاۋۇشى 176
تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى 176
تىل ئۈستى ئالدى تاۋۇشى 177
تىل ئۈستى ئالدى ئۇزۇق تاۋۇشى 177
تىل ئۈستى تاۋۇشى 177
تىل ئۈستى سوزۇق تاۋۇشى 178
تىل ئۈستى كەينى تاۋۇشى 178
تىل ئۈستى ئوتتۇرا تاۋۇشى 178
تىنىش بەلگىلىرى 178

ج

جاراڭسىز ئۇزۇق تاۋۇش 180
جاراڭلىق ئۇزۇق تاۋۇش 181
جانلاندۇرۇش 181
جانلىق تىل 181
جەنۇبىي ئارالار تىللىرى 182
جۈپ سۆز 182
جۈپلۈك سوزۇق تاۋۇش 183
جۈملە 184
جۈملە بۆلەكلىرى 184
جۈملە ئۇرغۇسى 185

جىددىي سوزۇق تاۋۇش 185

ج

چەل ئەل قىلىش 185
چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز 186
چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر لۇغىتى 187
چەك كېلىش 187
چەكلەش - چەكلىنىش مۇناسىۋىتى 188
چەكلىگۈچى سۆز 190
چەكلىمىسىز تۈس 190
چەكمە تاۋۇش 190
چوم سكى 190
چۈشۈم كېلىش 192
چىشكىت 192
چىكىتلىك پەش 192
چىش ئارىسىلىقى تاۋۇشى 192
چىقىش كېلىش 192

خ

خاس مىقدار 193
خاس ئۇسسۇم 193
خەتمۇ خەت تەرجىمە 193
خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى 194
خەنزۇچە خەتنىڭ ئاساسىي سىزىقلىرى 195
خەنزۇچە خەتنىڭ يېنى بۆلەكلىرى 195

www.uyghurkitap.com

خەنزۇچە خەت يېزىش تەرتىپى 196
خەنزۇ - زاگزۇ تىللىرى سىستېمىسى 196
خەۋەر 197
خەۋەر جۈملە 197
خەۋەر سۆز 197
خەۋىرى پېئىللدىن بولغان جۈملە 197

د

دانىيە ئېقىمى 198
داۋاملاشما تۈس 198
دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەر 199
دەرىجە 199
دەرىجە 199
دەرىجە رەۋىشلىرى 200
دەرىجىسىز سۈپەتلەر 200
دەرىجىلىك سۈپەتلەر 200
دەۋر تىلشۇناسلىقى 201
دراگۇنوۋ 201
دوكۇمېنتولوگىيە 201
دۇنيا تىلى 201
دۆلەت تىلى 201
دىئاخرونىك تىلشۇناسلىق 201
دىئالېكت 202
دىئالېكت خەرىتىسى 203
دىئالېكت سۆزلىرى 204
دىئالېكتشۇناسلىق 204

دىئالېكت لۇغىتى 204
دىسسىملىياتسىيە 205
دىماغ بوشلۇقى 206
دىماغ تاۋۇشى 206
دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇش 206
دىناستىك تىلشۇناسلىق 207

ر

راسك 207
راي 207
راي كاتېگورىيىسى 207
رەسىملىك يېزىق 207
رەۋىش 208
رەۋىش ئالمىشىش 209
رەۋىشداش 209
رېزونانس 209
رېزونانس 210
رېزونانس بوشلۇقى 210
رېزونانس چوققىسى 210
رېتورىك خىتاب 211
رېتورىك سوراق 211
رېتىم 212

ز

زامان 213

www.uyghurkitap.com

زامىنخوى 215
زۆرۈرىيەت مەيلى 215

س

ساپسىر 216
سالون تىلى 216
سان 216
سان 220
ساناق سان 222
ساناق مىقدارلىرى 222
سەلبىي مەنىلىك سۆز 222
سەۋەب باغلىغۇچى 222
سىتىلىستىكا 222
سلاۋيان ئىلىپبەسى 223
سوئال ئالماشى 223
سوئال بەلگىسى 224
سوتسىئولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئىقتىمى 224
سوراق جۈملە 224
سوزۇق تاۋۇش 225
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى 226
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سىڭگارمونىزملىق قانۇنى 226
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى 226
سوشور 226
سۆز 227
سۆز بىرىكمىسى 229
سۆز تەرتىپى 231

سۆز تۇپى 232
سۆز تۇركۇمى 234
سۆز تۇركۇمىنىڭ يۆتكىلىشى 235
سۆز تۇرلەش قائىدىسى 236
سۆز تۇرلىگۈچى مورفېما 236
سۆز مەنىسى 236
سۆز مەنىلىرىنىڭ تارىيىشى 237
سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى 238
سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆچۈشى 239
سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى 239
سۆزنىڭ ئەركىن مەنىسى 240
سۆزنىڭ بىردىكش ئىقتىدارى 240
سۆزنىڭ تاشقى فورمىسى 241
سۆزنىڭ تۇرلىنىشى 241
سۆزنىڭ چەكلىك مەنىسى 242
سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى 243
سۆزنىڭ ئىچكى فورمىسى 244
سۆز ياساش قائىدىسى 246
سۆز ياسىغۇچى مورفېما 248
سۆز يىلتىزى 248
سۆپەت 248
سۆپەت ئالمىشى 249
سۆپەتداش 249
سۆپەتلەش ـ سۆپەتلىنىش مۇناسىۋىتى 250
سۆپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 250
سۆنئىي تىل 251
سېلىشتۇرۇش 251

www.uyghurkitap.com

سهلىشتۇرما .دەرىجە 251
سىمانتىكا 251
سىمانتىكىلىق . بىرلىك 252
سىممىت ـ خامىت تىللىرى سىستېمىسى 252
سىپايە .سۆز 252
سىزىق 253
سىزىقچە 253
سىناق تۈس 253
سىنتاكسىس 253
سىنتاكسىسلىق . بىرلىك 254
سىنتاكسىسلىق سۆز ياساش قائىدىسى 254
سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما 254
سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت 255
سىنتېتىك تىل 255
سىنتېتىك .سۆز ياساش قائىدىسى 256
سىنخرونىك تىلشۇناسلىق 256
سىنىپىي .ئادەت تىلى 257
سىيرىلاڭغۇ .تاۋۇش 257
سىيغا .كاتېگورىيىسى 258

ش

شاۋقۇنلۇق ئاۋاز 261
شاۋقۇنلۇق .تاۋۇش 261
شەخس 261
شەخسىي .ئالمىشى 263
شەخسسىز .جۈملە 263

شەرت باغلىغۇچىلىرى 263
شەرتلىك ۋاردىيانت 264
شەرت مەيلى 264
شەكىلداش سۆز 265
شەيئى مىقدارلىرى 265
شەيئى ئىسىملىرى 265
شلىيخېر 265
شېربا 266
شېكمۇ 266
شېۋە 267

ف

فەنچې 267
فرازېئولوگىيە 268
فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمە 269
فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى 269
فلېكتىۋ تىل 269
فورمارت 270
فوزنولوگىيە 270
فونېتىكا 271
فونېتىكىلىق بىرلىك 273
فونېتىكىلىق قۇرۇلما 274
فونېما 274
فونېمىلىق تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى 277
فونېمىلىق يېزىق 277
فىلولوگىيە 277

www.uyghurkitap.com

فىن ـ تۈگۈر تىللىرى سىستېمىسى 279
فىنىك ھەرپلىرى 279

ق

قاتما سۆز 280
قاتتىق تۈزۈك تاۋۇش 280
قاراتما سۆز 281
قارشى مەنىلىك سۆز 281
قامۇس 283
قانۇنىيەتسىز تۈزگىرىدىغان تەركىب 283
قەبىلە تىلى 283
قەدىمكى سۆزلەر 284
قوش بوغۇملۇق سۆزلەر 284
قوش بۆلەكلىك جۈملە 284
قوش پەش 285
قوش تىرناق 285
قوش تىللىق ھادىسە 285
قوش چېكىت 286
قوش لەۋ تاۋۇشى 286
قوشما سوزۇق تاۋۇش 286
قوشما تۈزۈك تاۋۇش 287
قوشۇمچە 288
قوشۇمچە تەركىب 290
قوشۇمچە مورفېما 290
قوشۇمچىلىك تىل 290
قوشۇمچىلىك ياسالما سۆز 291

قول ئىشارەت تىلى..... 293
قول ئىشارەت نەزەرىيىسى..... 293
قوۋۇز تاۋۇشى..... 294
قۇرۇلمىچىلىق ئىقتىمى..... 295
قىستۇرما..... 296
قىسقارتىلما سۆز..... 296
قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە..... 297

ك

كەسپىي سۆز..... 298
كەسىر سان..... 298
كەڭ مەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى..... 298
كىچىمەيتىمە دەرىجە..... 298
كوپىنچاگېن ئىقتىمى..... 299
كونتېكست..... 301
كونكرېت ئىسىم..... 302
كونكرېت تىلشۇناسلىق..... 302
كونىرىغان سۆزلەر..... 302
كۆپ چېكىت..... 302
كۆپ مەنىلىك سۆز..... 302
كۆپ مەنىلىك قوشۇمچە..... 334
كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچە..... 305
كۆچمە مەنە..... 306
كۆچمە مىقدار..... 307
كۆچۈرمە جۈملە..... 307
كۆرسىتىش ئالماشلىرى..... 308

كېلەر زامان..... 308
كېلىش..... 308
كىتابىي تىل..... 311
كىچىك تىل تاۋۇشى..... 311

گ

گراماتىكا..... 312
گراماتىكىلىق بىرلىك..... 314
گراماتىكىلىق تەھلىل..... 314
گراماتىكىلىق شەكىل..... 315
گراماتىكىلىق قائىدە..... 317
گراماتىكىلىق قۇرۇلما..... 318
گراماتىكىلىق كاتېگورىيە..... 320
گراماتىكىلىق مەنە..... 322
گراماتىكىلىق ۋاستە..... 324
گرىم..... 325
گۈەنخۇا..... 326

ل

لاتىن ئېلىپبەسى..... 326
لەۋ - چىش تاۋۇشى..... 326
لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش..... 327
لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش..... 327
لەۋلىشىش..... 327
لوگىكىلىق ئۇرغۇ..... 329

لوگىكلىق ئىگە..... 330
لۇغەت تەركىبى..... 330
لۇغەتشۇناسلىق 331
لېكسىكولوگىيە..... 332
لېكسىكلىق بىرلىك..... 334
لېكسىكلىق قۇرۇلما..... 334
لېكسىكلىق مەنە..... 335

م

ماتېماتىكلىق تىلشۇناسلىق..... 335
مار..... 336
ماسپىرو..... 336
ماشىنىلاشقان تەرجىمە..... 337
ماقال..... 338
مەجبۇرىي دەرىجە..... 339
مەجھۇل دەرىجە..... 339
مەخپىي تىل..... 340
مەخپىي گەپ..... 340
مەقسەت باغلىنىشچى..... 341
مەنە تەرجىمىسى ئارقىلىق قويۇل قىلىنغان سۆز..... 341
مەنەن تەرجىمە..... 341
مەنىنى داش سۆزلەر..... 342
مەنىسى قارىمۇ قارشى سۆزلەر..... 342
مەنىداش سۆزلەر..... 342
مەنىداش سۆزلەر لۇغىتى..... 344
مەنىداش قوشۇمچە..... 345

www.uyghurkitap.com

مەنىلىك يېزىق 345
مورفولوگىيە 347
مورفولوگىيىلىك باغلىنىش 347
مورفولوگىيىلىك بىرلىك 348
مورفولوگىيىلىك تىل 348
مورفولوگىيىلىك سۆز ياساش قائىدىسى 348
مورفولوگىيىلىك شەكىل 348
مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما 351
مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما بويىچە تىپقا ئايرىش ئۇسۇلى 351
مورفىما 352
مۇئغۇل تىللىرى تۈركۈمى 355
مۇبالىغە 355
مۇرەككەپ تەركىبلىك تىل 356
مۇرەككەپ سان 357
مۇزىكىلىق ئاۋاز 358
مۇزىكىلىق تاۋۇش 358
مۇستەقىل پېئىللار 358
مۇستەقىل سۆزلەر 359
مۇستەقىل قۇرۇلما 359
مۇستەقىل مورفىما 359
مۇناسىۋەت ئالماشلىرى 359
مۇلچەر سان 359
مۇللىر 359
مېخانىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى 360
مىنىلىت 360
مىنخ يېزىق 361
مىقدار 361

مقدار ئالمشی 363
مللي ئورتاق تىل 363

ن

ناتوراللستمك تىلشۇناسلىق ئېقىمى 363
نەپەسسىز تاۋۇش 364
نەپەسلىك تاۋۇش 364
نەپەس ئېلىش ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغان تاۋۇش 365
نەتىجە باغلىغۇچىلىرى 365
نەسەب بويىچە تۈركە ئايرىش ئۇسۇلى 365
نۇتۇق 366
نۆل شەكىل 367

ھازىرقى تىل 368
ھازىرقى زامان 368
ھاقارەت تىلى 368
ھالەت 368
ھالەت بېقىندى جۈملە 369
ھالەت پېئىللىرى 369
ھالەت رەۋىشلىرى 370
ھەرپ 370
ھەرىكەت پېئىللىرى 370
ھەرىكەت مىقدارلىرى 370

هەربىر تىنام..... 371
هەربىر ئىسىملىرى..... 371
هۇمبولدت..... 371
هۆكۈم جۈملە..... 371
هۆكۈم يارىمچى پېئىللىرى..... 371
هۆكۈم يارىمچى سۆزلىرى..... 371
هىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى..... 374

ئو

ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش..... 374
ئوتتۇرا قوشۇمچە..... 375
ئوچۇق بوغۇم..... 375
ئوخشاتما كېلىش..... 375
ئوخشاتما مەنە..... 376
ئوخشىتىش..... 376
ئورتاق ئالاقە تىلى..... 376
ئورۇن رەۋىشلىرى..... 377
ئورۇن - بەلگە كېلىش..... 377
ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى..... 377
ئورۇن كېلىش..... 378
ئوك ئاسسىملياتسىيە..... 378
ئوك دىسسىملياتسىيە..... 378
ئومۇمىي تىلشۇناسلىق..... 378
ئومۇمىي فونېتىكا..... 379
ئومۇمىي گراماتىكا..... 379
ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە..... 380

ئومۇمىي ئىسىم..... 380

ئۇ

ئۇرغۇ..... 380
ئۇرغۇ ئورنىنى يۆتكەش..... 382
ئۇرۇق تىلى..... 382
ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش..... 382
ئۇقۇم جۈملە..... 383
ئۇلاپ يېزىش قائىدىسى..... 383
ئۇلانما..... 383

ئۆ

ئۆپكە..... 384
ئۆتكەن زامان..... 384
ئۆتۈمسز پېئىل..... 384
ئۆتۈملۈك پېئىل..... 384
ئۆزەك..... 385
ئۆزلۈك ئالماش..... 386
ئۆزلۈك دەرىجە..... 386
ئۆلچەملىك تىل..... 387
ئۆلچەملىك تىل لۇغىتى..... 389
ئۆلچەم مىقدارلىرى..... 389
ئۆلگەن تىل..... 389
ئۆملۈك دەرىجە..... 390

www.uyghurkitap.com

ئو

ئوچلوك قوشما سوزوق تاۋۇش..... 390
ئوزوك تاۋۇش..... 391
ئوزوك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى..... 392
ئوزوك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى..... 392
ئوزوك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى..... 393
ئوزوك تاۋۇشلۇق يېزىق..... 393
ئوندەش بەلگىسى..... 393
ئوندەش سۆز..... 393
ئوندەش نەزەريىسى..... 394

ۋ

ۋاريىانت..... 395
ۋاستە كېلىش..... 395
ۋاقىت رەۋىشلىرى..... 395
ۋەكىللىك ئوخشىتىش..... 395
ۋوستوكوۋ..... 396
ۋوسلېر..... 396

ئې

ئېتىمولوگىيە..... 396
ئېتىمولوگىيە لۇغىتى..... 398
ئېرخۇالىشىش..... 398

ئېرخۇالاشقان يۇنمۇ..... 398
ئېستېتىكىلىق تىلشۇناسلىق ئېقىمى..... 398
ئېسپېرانتو..... 399
ئېغىز بوشلۇقى..... 400
ئېغىز تاۋۇشلىرى..... 400
ئېغىز تەرجىمىسى..... 400
ئېغىز تىلى..... 401
ئېلىپپە..... 401
ئېلىپپەلىك يېزىق..... 401
ئېنىقسىزلىق ئارتىكلى..... 401
ئېنىقسىزلىق ئالمىشى..... 401
ئېنىقلىغۇچى..... 401
ئېنىقلىق ئارتىكلى..... 403
ئېنىق ئوخشىتىش..... 403
ئېۋفېمىزم..... 403

ئى

ئىبرى - كاۋكاز تىللىرى سىستېمىسى..... 404
ئىپتىدائىي تىل..... 404
ئىجابىي مەنىلىك سۆز..... 405
ئىجتىمائىي ئادەت تىلى..... 405
ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق..... 407
ئىچكى فلېكسىيە..... 409
ئىچكى قۇرۇلما..... 410
ئىدېئالىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى..... 410
ئىدېئوم..... 411

www.uyghurkitap.com

ئۇدىئوم لۇغىتى..... 413
ئىزاھلىق تەكداش بۆلەك..... 414
ئىزاھلىق لۇغەت..... 415
ئىزچىل تۈس..... 416
ئىسىم..... 417
ئىسىم ئالمىشى..... 417
ئىسىم جۈملە..... 417
ئىسىمداش..... 418
ئىككىلەمچى ئۇرغۇ..... 419
ئىگە..... 419
ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتى..... 420
ئىگىسىز جۈملە..... 421
ئىگىلىك ئالماش..... 422
ئىگىلىك كېلىش..... 422
ئىلگىرىلىمە جۈملە..... 423
ئىمكانىيەت تۈسى..... 423
ئىملا قائىدىسى..... 424
ئىملا لۇغىتى..... 425
ئىملىق سۆز..... 425
ئىنتوناتسىيە..... 425
ئىندىۋىدۇئال پسىخىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى..... 426
ئىنكورپۇراتسۇلىق تىل..... 426

ي

يارەمچى پېئىل..... 426
يارەمچى سۆز..... 427

يارده‌مچى مورفىما..... 428
يازما يادىكارلىقلار لۇغىتى..... 428
ياش گرامماتىكىچىلار ئېقىمى..... 429
ياڭجىنباڭ ئىنگلىز تىلى..... 429
ياڭراق تاۋۇ..... 429
يالاڭ پەش..... 429
يالاڭ تىرناق..... 429
يانداش تاۋۇش..... 429
يەككە سۆز..... 429
يەككە مەنىلىك سۆز..... 430
يەككە يۇنمۇ..... 431
يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش..... 431
يوشۇرۇن ئوخشىتىش..... 431
يۇمشاق تاڭلاي تاۋۇشى..... 432
يۇمشاق ئۇزۇك تاۋۇش..... 432
يۆتكەلمە مەنە..... 432
يۇكلىمە..... 432
يۇنمۇ..... 433
يۆنىلىش كېلىش..... 433
يېپىق بوغۇم..... 434
يېپىشقاق تىل..... 434
يېتەكچى سۆز..... 434
يېرىم ئاھاڭ تەرجىمىسى، يېرىم مەنە تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆز..... 435
يېرىم تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش..... 436
يېرىم سوزۇق تاۋۇش..... 436
يېرىم ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش..... 437

www.uyghurkitap.com

يەردم بۇقىرى سوزۇق تاۋۇش..... 437
يەردم يېپىق سوزۇق تاۋۇش..... 437
يېزدق..... 437
يېزدق تەرجمە..... 439
يېزدق تىلى..... 439
يېزدقشۇناسلىق..... 441
يېسپېرسېن..... 442
يېڭى گرامماتىكىچىلار ئېقىمى..... 442
يىلتىز ئالماشتۇرۇش..... 443
يىلتىزداش سۆز..... 443
يىلتىزلىق تىل..... 444
يېنىك تون..... 445

ئا

ئابستراکت ئىسىم [抽象名词] ماددىي ئاساسقا ئىگە بولمىغان شەيئىلەرنىڭ، يەنى كۆز بىلەن كۆرگىلى ياكى قول بىلەن تۇتقىلى بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئابستراکت ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «مۇناسىۋەت»، «بەخت»، «شەرەپ»، «كەمچىلىك» قاتارلىقلار. ئۇيغۇر تىلىدا ئابستراکت ئىسىملار سان بىلەن ئاساسەن تۇرلەنمەيدۇ. مەسىلەن، «ماركسىزم»، «كوممۇنىزم» دېگەن ئىسىملار «-لار» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. بەزى ئابستراکت ئىسىملار سان بىلەن تۇرلەنسىمۇ، لېكىن شۇ شەيئىنىڭ كۆپلۈكىنى ئەمەس، بەلكى شۇ شەيئىنىڭ خىلىمۇخىل ئىكەنلىكىنى ياكى ھەر جايدا ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «كەمچىلىكلەر» دېسەك، ھەر خىل كەمچىلىك دېگەنلىك بولىدۇ.

ئاپتوماتىك تەرجىمە [自动翻译] «ماشىنىلاشقان تەرجىمە» گە قارالسۇن.

ئاتاش [称呼] ئادەملەرنى ئۆزئىڭ ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئورنىغا مۇۋاپىق ھالدا ئاتاش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان نام ئاتاش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەپەندىم، خانىم، ئاخۇنۇم قاتارلىقلار. شەيئىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ۋە سۆزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇ يەنە يېقىنلىقنى بىلدۈرۈش، ئەدەب - قائىدىنى بىلدۈرۈش جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئۆزئارا ناھايىتى يېقىنلىقنى، مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇقلۇقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن،

كىشىلەر ھېسسىيات تۇسىگە ئىگە ئاتاش سۆزلىرىنى قوللىنىدۇ، ئەدەب ـ قائىدىلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، كۆپىنچە ھۆرمەت تۇسىگە ئىگە ئاتاش سۆزلىرىنى قوللىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا شەخسلىك ئالماشلار ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ، ئىك كىنچى شەخسته بۇ پەرق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، سەن (ئاددىي تۈر)، سىز (سىپايە تۈر)، سىلى، ئۆزلىرى (ھۆرمەت تۈرى).

ئاتالغۇ [术语] پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدە مەخسۇس قوللىنىلىدىغان ئالاھىدە سۆزلەر ئاتالغۇ دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ماتېماتىكىدا سان، مەنپىي سان، مۇسبەت سان، پۈتۈن سان، كەسىر سان؛ تىلشۇناسلىقتا سوزۇق تاۋۇش، ئۇزۇك تاۋۇش، ئىگە، تولدۇرغۇچى، خەۋەر قاتارلىقلار ئادەتته، بىر ئاتالغۇ مەلۇم بىر پەندىكى بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ، بىر مۇشۇ ئاتالغۇلار ئارقىلىق شۇ ئۇقۇمغا دائىر بىلىملەرنى ئىگىلەپ، ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز. ئاتالغۇ بىلەن ئادەتتىكى سۆزنىڭ پەرقى شۇكى، ئاتالغۇنىڭ مەنىسى ئېنىق، مۇقىم بولىدۇ، كۆپىنچە بىرلا مەنىدە قوللىنىلىدۇ؛ ئادەتتىكى سۆزلەر كۆپ ھاللاردا كۆپ مەنىلىك ۋە مەنىداش بولىدۇ، ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدىن باشقا ھەر خىل تۇس، ھېسسىيات مەنىلىرى بولىدۇ، شۇڭا، سۆزلىگۈچى ئادەتتىكى سۆزلەرنى ئۆزى خالىغانچە ئەركىن قوللىنىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە ئاتالغۇلار تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قانۇنىيىتىنى ھەقىقىدىكى ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە قوللىنىلىدىغان بولغاچقا مەنىسى ئېنىق، تۇراقلىق بولۇشى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئىلىم ـ پەن ئاتالغۇلىرىنىڭ كۆپ مەنىدە قوللىنىلىشى پەن ئۇچۇن، ئالاقە ئۇچۇن پايدىسىز. بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئاتالغۇنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە شۇ بىرلا مەنىدە قوللىنىش كېرەك. ئا-

تالغۇلاردا سۆزلىگۈچىنىڭ ئىجابىي، سەلبىي كۆز قاراشلىرى ياكى مەدھىيىلەش، پەس كۆرۈش، ئۆچ كۆرۈش قاتارلىق پوزىتسىيىلىرى ئىپادىلەنمەيدۇ. شۇڭا، ئۇ «بىتەرەپ سۆز» جۈملىسىگە كىرىدۇ. ئاتالغۇلار ھەرقايسى تىللاردا ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ. بىرى، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆز تىلىدىكى قەدىمكى سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش ئارقىلىق ئاتالغۇلارنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ؛ يەنە بىرى، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆز ئانا تىلىنىڭ سۆز ياسىش قائىدىلىرى ئارقىلىق يېڭى ئاتالغۇلارنى ياسايدۇ؛ يەنە بىرى، باشقا تىللاردىن يېڭى ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىنىدۇ. باشقا تىللاردىن يېڭى ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشتا، ئىمكان قەدەر شۇ ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇم بارلىققا كەلگەن تىلدىن قوبۇل قىلىش سەل ئۇمۇمىي ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ياۋروپا تىللىرىدىكى ئاتالغۇلار ئۇمۇمەن ھەممە تىللارغا ئورتاق بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى ئاتالغۇلار قەدىمكى سۆزلەردىن پايدىلىنىش، سۆز ياساش قائىدىلىرىدىن پايدىلىنىپ يېڭى ئاتالغۇ ياساش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەندىن باشقا، چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلار خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

ئاتالغۇ لۇغىتى [术语词典] لۇغەتنىڭ بىر خىلى. بۇنداق لۇغەتلەر مەلۇم كەسىپتە قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلارنى توپلاش ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ. ئاتالغۇ لۇغىتىدە يالغۇز ئاتالغۇنىڭ مەنىسى ئىزاھلىنىپلا قالماستىن، بەلكى مۇناسىۋەتلىك كەسىپنىڭ بىلىملەرمۇ تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئاتالغۇلار ئۇمۇمەن بىر مەنىلىك بولىدۇ. ئۇلاردا ستىلىستىكىلىق تۈس بولمايدۇ. شۇڭا، بۇنداق لۇغەتلەردە تىل جەھەتتىن چۈشەندۈرۈلىدىغان نەرسىلەر ئانچە كۆپ بولمايدۇ. مەسىلەن، «پەلسەپە لۇغىتى»، «خىمىيە

لۇغىتى» قارىلىقلار.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى [一般词汇] ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. تىلدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرمەيدىغان سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ. بىر تىلنى ئورتاق قوللىنىدىغان مىللەتنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى بىردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئاز قوللىنىدىغان سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر جەمئىيەتتىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەرنى كەسكىن، تېز ئىپادىلەش بىلەن جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا، تۇرمۇش قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. قىسقىسى، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قارىغاندا تېز بولىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى بىر ـ بىرىنى تولۇقلاپ، بېيىتىپ بارىدۇ.

ئاددىي جۈملە [简单句] ئادەتتە، قوشما جۈملىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلۈپ، تولۇق ئايانغلاشقان يەككە ئوي پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. ئاددىي جۈملە دېگەندە، تەركىبىدە تارماق بېقىندى جۈملە ياكى تەڭداش تارماق جۈملە بولمىغان جۈملىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇڭا قوشما جۈملىلەردىكى باش جۈملە ۋە ھەربىر تارماق جۈملىلەرمۇ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىر ئاددىي جۈملە ھېسابلىنىدۇ. ئاددىي جۈملىلەر ئاساسەن ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ بىرىكىشى مۇناسىۋىتىگە قارىتىلغان بولۇپ، مەيلى ئىككى سۆزدىن تۈزۈلسۇن، مەيلى نەچچە ئون سۆزدىن تۈزۈلسۇن، يەنىلا ئاددىي جۈملە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئەخمەت كۈندۈزى چىراغ ياقىدۇ» ئۆزىلا بىر ئاددىي

جۈملە، «زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس، جاپانى چەكمىگەن ئاشىق ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.» بۇ، ئىككى ئاددىي جۈملە.

ئاددىي دەرىجە [简单级] «ئەسلى دەرىجە» گە قارالسۇن.

ئاددىي سان [简单数词] «سان» غا قارالسۇن.

ئارا سوزۇق تاۋۇش [央元音] سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئورنىنىڭ ئالدى كەينىلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تەپ. بۇ تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ھەم ئالدىغا ئۇزارمايدۇ، ھەم كەينىگە تارتىلمايدۇ، ئوتتۇرىدا تۇرىدۇ، تىل ھەرىكىتى بىرقەدەر تەبىئىي ھالەتتە بولىدۇ. تىل ئۇستىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى سەل كۆتۈرۈلۈپ، قاتتىق تاكلاينىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن تېگىشىدۇ. خەلقارالىق تاۋۇش بەلگىلىرىدىكى [i] [u] [ɔ] [ɵ] [ə] [A] [ɐ] ھەرىپلەر ئارا سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى بېيجىڭ شېۋىسىدىكى [tə] (的)، دۇڭزۇ تىلىدىكى nɐm³¹ (سۇ) سۆزلىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە رۇس تىلىدىكى bl[i] تاۋۇشى قاتارلىقلار.

ئارتىكل [冠词] سۆز تۈركۈمىلىرىنىڭ بىرى. ئەرەب، فرانسۇز، ئىنگلىز، نېمىس تىللىرىدا ئالاھىدە بىرخىل يارەمچى سۆزلەر بار بولۇپ، بۇخىل سۆزلەر ئادەتتە ئارتىكل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدىكى ال، فرانسۇز تىلىدىكى le، la، un، une، ئىنگلىز تىلىدىكى a، the، نېمىس تىلىدىكى der، die، das، ein، eine قاتارلىقلار. ئارتىكىلار جۈملىدە سۆز بىلەن سۆزنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىمەيدۇ، ياكى باشقا قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنىمۇ ئىپادىلىمەيدۇ. ئۇ ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزنىڭ ئىسىم سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق مەنە-

ئەرنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. بىرىنچى، ئېنىقسىلىق ۋە ئېنىقسىزلىق ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ كېلىپ، ئېنىقلىق - ئېنىقسىزلىق كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇ جۈملىدىن، ئارتىكللار ئېنىق ئارتىكلل ۋە ئېنىقسىز ئارتىكل دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئارتىكللار كۆپىنچە بىر جۈپ بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ئېنىقلىقنى، يەنە بىرى ئېنىقسىزلىقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىكى the - a(an)، نېمىس تىلىدىكى der - ein، die - eine، das - ein، فرانسۇز تىلىدىكى le - un، la - une قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جۈپ ئارتىكللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنقىسى ئېنىق ئارتىكل، كېيىنكىسى ئېنىقسىز ئارتىكل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدا: Donnez - moi le livre (بۇ كىتابنى ماڭا بېرىڭ) بىلەن Donnez - moi un livre (ماڭا بىر پارچە كىتاب بېرىڭ) دېگەن ئىككى جۈملىنىڭ ئالدىنقىسىدىكى le ئېنىق ئارتىكل بولۇپ ئېنىقلىق كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ ئىككىنچى جۈملىدىكى un ئېنىقسىز ئارتىكل بولۇپ، ئېنىقسىزلىق كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. ئىككىنچى، ئىسىملارنى سىيغا جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدىكى le بىلەن un ئەرلىك سىيغىسىدىكى ئىسىملارغا قوشۇلىدۇ، la بىلەن une ئاياللىق سىيغىسىدىكى ئىسىملارغا قوشۇلىدۇ. نېمىس تىلىدىكى der بىلەن ein ئەرلىك سىيغىسىدىكى ئىسىملارغا قوشۇلىدۇ، die بىلەن eine ئاياللىق سىيغىسىدىكى ئىسىملارغا قوشۇلىدۇ. دېمەك، ئىسىملارغا قايسى ئارتىكل قوشۇلغانلىقىغا قاراپ ئۇلارنىڭ قايسى سىيغىغا تەۋە ئىكەنلىكى پەرق ئېتىلىدۇ. ئۇچىنچى، ئىسىملارنى سان جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدىكى chat (مۇشۇك)، chats (مۇشۇكلەر) دېگەن ھەر ئىككى سۆزنىڭ تەلەپپۇزى

ئوخشاشلا [ʃa] بولۇپ، بۇ سۆزلەرگە ئارتىكىل قوشۇلغاندا، ئالدىنقىسى le chat [ləʃa]، كېيىنكىسى les chats [leʃa] دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. دېمەك، بۇ سۆزلەرنىڭ سان جەھەتتىن بىرلىك ياكى كۆپلۈكتە كەلگەنلىكىنى پەقەت شۇ سۆزلەرگە قوشۇلغان ئارتىكل ئارقىلىقلا پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، فرانسۇز تىلىدا يەنە بىر قىسىم ئارتىكللار بار بولۇپ، بۇلار ماددىي نەرسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ «بەزى» ياكى «بىر قىسىم» دېگەنىدەك ئالدىنقى بستراكت مەنىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، du pain (بەزى بولكا)، de l'eau (بەزى سۇ) قاتارلىقلار. نېمىس تىلىدا يەنە بىر بولۇشسىز ئارتىكل kein بار بولۇپ، ئۇ «بىرسىمۇ يوق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ئارتىكل قوللىنىلىدىغان تىللاردا ئەگەر ئىسىملارنىڭ ئالدىدا ئارتىكل كەلمىسە، ئۇ چاغدا، «نۆل ئارتىكل» ھېسابلىنىدۇ. «نۆل ئارتىكل» مۇ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئارتىكۇلياتسىيەلىك فونېتىكا [发音语音学，生理语音学] فونېتىكىنىڭ بىر تارمىقى. ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ھەرىكىتىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، تاۋۇشلارنىڭ قانداق پەيدا بولىدىغانلىقىنى، ھەربىر تاۋۇشنىڭ قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىدىغان، يەنى تاۋۇشلارنى فىزىئولوگىيە جەھەتتىن تەھلىل قىلىدىغان تارماق پەن ئارتىكۇلياتسىيەلىك فونېتىكا دېيىلىدۇ.

ئارزۇ ـ تىلەك مەيلى [愿望式] پېئىللارنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ پېئىلدىن بولغان خەۋەرده ئىپادىلەنگەن ئىش ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى ئارزۇ ـ ئارمان، تەلەپ، ئىلتىماس، تەكلىپ تەرىزىده بايان قىلىش ۋاقتانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق مەنە پېئىللىنىڭ

ئارزۇ - تىلەك مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ. پېئىلنىڭ ئىتارزۇ - تىلەك مەيل شەكلى پېئىلنىڭ شەرت رايى شەكلىگە «ئىكەن، ئىدىم، ئىدۇق، ئىدىڭ، ئىدى» قاتارلىق ھۆكۈم يارەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسلىدۇ. بەزىدە پېئىل بىلەن ھۆكۈم يارەمچىلىرى قوشۇلۇپ، بەلگىلىك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش شەكلىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «مۇھىم ئىشىم چىقىپ قالدى، ماڭا ئىككى كۈنلۈك رۇخسەت بېرىلسە ئىكەن»، «راسا بىر يامغۇر ياغسىدى»، «ساماۋارىم بولسىدى، چايلىرى قاينىاپ تۇرسىدى، بىر چىنە چايىنى ئىچكۈچە يارىم ئىوينىاپ تۇرسىدى، (قوشاق)».

ئارقا قوشۇلغۇچى تەركىب [后加成分] ئادەتتىكى ئەھۋالدا «ئارقا قوشۇمچە» بىلەن بىر مەنىدە قوللىنىدۇ. بىراق، بەزىدە ئۇنىڭدىنمۇ كەڭرەك مەنىدە قوللىنىلىشى مۇمكىن. كەڭ مەنىدە قوللىنىلغاندا، تۈپ سۆزگە نىسبەتەن ئېيتىلىپ، سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئارقا قوشۇمچە [后缀] «قوشۇمچە» گە قارالسۇن.

ئارقا يارەمچى [后置词] «ئالدى يارەمچى» گە قارالسۇن.

ئارىلاش قوشما جۈملە [混合复句] تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە، بەزىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن قوشما جۈملىلەر ئارىلاش قوشما جۈملە دېيىلىدۇ. ئارىلاش قوشما جۈملىلەر كەم دېگەندە ئۈچتىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئارىلاش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى بىر - بىرى بىلەن تۇزۇلۇشى ياكى مەزمۇنى جەھەتتىن تەڭداش بىرىكسە، بەزىلىرى تۇزۇلۇشى ياكى مەزمۇنى جەھەتتە

ىن بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىدۇ. ئۇلار يەنە بەزىدە باغ-
لىغۇچىلار ئاقىلىق باغلانسا، بەزىدە مورفولوگىيىلىك باغلىنىش
شەكلىدە ياكى باشقا ۋاستىلەر ئارقىلىق باغلىنىدۇ. مەسىلەن،
«كۆندۈزى گەپ قىلساڭ، ئەتراپىڭغا باق، كېچىسى گەپ قىلساڭ،
قولاقنى قولاققا ياق» دېگەن ماقالىدا بىرىنچى جۈملە بىلەن
ئىككىنچى جۈملە، ئۈچىنچى جۈملە بىلەن تۆتىنچى جۈملە
بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە بىرىككەن، ئاندىن ئالدىنقى ئىككى
جۈملە بىلەن كېيىنكى ئىككى جۈملە تەڭداش مۇناسىۋەتتە
بىرىككەن. ئارىلاش قوشما جۈملىلەر جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرقەدەر
مۇرەككەپ شەكلى. ئۇنى تونۇرا ئايرىش ۋە چۈشىنىش ئاد-
دىي جۈملىلەرنى، تەڭداش قوشما جۈملىلەرنى ۋە بېقىنىدىلىق
قوشما جۈملىلەرنى تونۇرا ئايرىش ۋە چۈشىنىش ئاساسىدا بولىدۇ.

ئارىلاشما تىل [混合语] ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق
تىلنىڭ مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىت ئاستىدا
ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە
ھاسىل بولغان تىل تىلشۇناسلىقتا ئارىلاشما تىل دەپ ئاتىلىدۇ.
ئۇ مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ،
ئالاھىدە بىر خىل تىل ھادىسىسىدۇر. بۇ خىل ئارىلاشما تىل
ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ ئاساسەن بىرقانچە تىل
نىڭ لېكسىكا گرامماتىكا تەركىبلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىپ،
ئۆزئارا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن،
ئوتتۇرا دېگىز پورتلىرىدا قوللىنىلغان سابىر (sabir) تىلى
ئەنە شۇنداق ئارىلاشما تىللارنىڭ بىرى. ئۇ تىل فرانسۇز
تىلى، ئىسپان تىلى، گرېك تىلى، ئىتالىيان تىلى، ئەرەب تىلى
قاتارلىقلارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا تەسىر قىلىشى، قوشۇ-
لۇشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. سابىر تىلىنىڭ لېكسىكىسىدا
(ئاساسەن سۆزلۈك دائىرىسىدە) ئارىلاشما تىللىق خۇسۇسىيەت

ناھايىتى روشەن. ياڭجىنباڭ ئىنگلىز تىلىمۇ ئىنگلىز تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ئىبارەت.

ئاساسىي تاۋۇش [音基] فىزىكىلىق تەجرىبىدە تاۋۇش تېمبىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى شەكلى ئوخشاش بولمىغان تاۋۇش دولقۇنى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى دولقۇن ئوخشاش بولمىغان تىترەشتىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ سىنروگرافتا كۆرۈنگەن سۈرەتتە ناھايىتى ئېنىق پەرق قىلىدۇ. فىزىكىدا تاۋۇش دولقۇنىنىڭ تەۋرىنىشى يەككە تەۋرىنىش ۋە قوشما تەۋرىنىش دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئالايلى، مەلۇم بىر جىسىم يەككە تەۋرىنىش ئارقىلىق مەلۇم بىر يەككە (سان) ئاۋازنى ھاسىل قىلسا، يەنە مەلۇم بىر جىسىم بىرقانچە يەككە تەۋرىنىشلەرنىڭ زىچ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوشما تەۋرىنىش ئارقىلىق باشقا بىر قوشما (بىرىكمە) ئاۋازنى ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. ئادەتتە يەككە تەۋرىنىش دولقۇنىدىن ھاسىل بولغان تاۋۇش يەككە تاۋۇش دېيىلىدۇ (فىزىكىدا يەككە ئاۋاز دېيىلىدۇ)، قوشما تەۋرىنىش دولقۇنىدىن ھاسىل بولغان تاۋۇش قوشما تاۋۇش (قوشما ئاۋاز) دېيىلىدۇ. ئادەتتە بىز ئاڭلىيالايدىغان ئاۋازلارنىڭ كۆپىسى قوشما ئاۋازدۇر. بىز ئاڭلىيالايدىغان بىر قوشما تاۋۇش بىرقانچە يەككە تاۋۇشلارنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ، بۇخىل قوشما تاۋۇشلارنىڭ چاستوتىسى ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە يەككە تاۋۇشقا ئايرىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىكى چاستوتىسى ئەڭ تۆۋەن، ئامپلىتۇدىسى ئەڭ چوڭ تاۋۇش ئاساسىي تاۋۇش دېيىلىدۇ، باشقا تاۋۇشلار يانداش تاۋۇش دېيىلىدۇ. قوشما تاۋۇشلار ئىچىدە ئاساسىي تاۋۇشنىڭ تاۋۇش يۇقىرىلىقى ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بىز ئادەتتە مەلۇم بىر تاۋۇشنىڭ تاۋۇش يۇقىرىلىقى ئۇستىدە سۆزلىگەندە ئاساسىي

تاۋۇشنىڭ تاۋۇش يۇقىرىلىقىنى كۆزدە تۇتمىز. يانداش تاۋۇشنىڭ تاۋۇش يۇقىرىلىقىنى كۆزدە تۇتمايمىز. ئەمما، يانداش تاۋۇشلار قوشما تاۋۇشلار تەمبرىنىڭ ھاسىل بولۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. قوشما تاۋۇشلار تەركىبىدىكى يانداش تاۋۇشنىڭ كۆچلۈك ئاجىزلىقى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، قوشما تاۋۇشلار تەمبىر جەھەتتىن ھەرخىل پەرقلەرگە ئىگە بولىدۇ.

ئاساسىي تىل [基础语言] «ئانا تىل» غا قارالسۇن.

ئاساسىي دىئالېكت [基础方言] مىللىي ئورتاق تىل مەلۇم بىر يېتەكچى دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق مىللىي ئورتاق تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان، يېتەكچىلىك رول ئويناپدىغان دىئالېكت ئاساسىي دىئالېكت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئويغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ئويغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ھېسابلىنىدۇ، خەنزۇ تىلىنىڭ شىمالىي دىئالېكتى خەنزۇ تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ھېسابلىنىدۇ. پارىژ دىئالېكتى فرانسۇز تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى، توكيو دىئالېكتى ياپون تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ھېسابلىنىدۇ. ئاساسىي دىئالېكت رايونلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى باشقا رايونلارنىڭكىگە قارىغاندا خېلى يۇقىرى بولىدۇ. ئاساسىي دىئالېكت شۇ مىللىي ئورتاق تىلنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ. ئاساسىي دىئالېكتنىڭ جانلىق تىل ۋە يېزىق تىل شەكلىنىڭ قوللىنىلىش نىسبىتى باشقا دىئالېكت رايونلىرىنىڭكىگە قارىغاندا سەل يۇقىرى بولىدۇ. ئاساسىي دىئالېكتنىڭ ئۆزى مىللىي ئورتاق تىل ھېسابلانمايدۇ. ئاساسىي دىئالېكت فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراممىتىكا جەھەتتىن ئىلمىي ئاساستا قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، باشقا دىئالېكتلارغا نىسبەتەن

www.uyghurkitap.com

مول ۋە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولۇپ تۇرغاندىلا، ئاندىن مىللىي ئورتاق تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بولىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى [基本词汇] بىر تىلدىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى (ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرمەيدىغان سۆزلەر) بىلەن قوشۇلۇپ، شۇ تىلنىڭ ئومۇمىي لۇغەت تەركىبىنى ھاسىل قىلىدۇ. تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ئومۇمىي لۇغەت تەركىبىنىڭ يادروسى ۋە ئەڭ مۇھىم قىسمى. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە سېلىشتۇرغاندا تۆۋەندىكىدەك روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بىرىنچى، تۇراقلىق بولىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر تىلدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئۇدا قوللىنىپ كېلىنگەن بولىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن ناھايىتى زىچ باغلانغان. ئالايلۇق، تاغ، كۈن، ئاي، سۇ، يەر، كىر، ئال، ياخشى، دېگەن سۆزلەر قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، چاغاتاي تىلى دەۋرىدىن تارتىپ تا بۈگۈنگىچە قوللىنىپ كېلىنمەكتە. ئىككىنچى، ئومۇمىي خەلققە ئورتاق بولىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر شۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسگە چۈشىنىشلىك بولىدۇ. ئۇ ھەممە دېگۈدەك شېۋىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلغان ئاساستا، ئومۇمىي خەلق تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاتا، ئانا، كۆز، ئېغىز، باش، تىل، سۇ، ئاش، نان، توخۇ، ئۆي، ياق، تۇر، بار، كونا، ئەسكى، بەش، ئون» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە دېگۈدەكلىرى ئۇچۇن ئورتاق. ئۇچىنچى، سۆز ياساشقا ئاساس بولىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان

سۆزلەرنىڭ يېڭى سۆز ياساشقا ئاساس بولۇش ئىقتىدارى يۇقىرى بولىدۇ. مەسىلەن، «باش، باشچى، باشلىق، باشچىلىق، باشلا-، باشسىز، باشپاناھ، باش-كۆز، باش قوشماق» قاتارلىق سۆزلەرگە «باش» سۆزى ئاساس بولغان. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ سۆز ياساشقا ئاساس بولۇش ئىقتىدارى تۆۋەنرەك. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى گەرچە يۇقىرىدىكىدەك روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزئارا ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر گەرچە تۇراقلىق، ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭدىمۇ تەدرىجىي ھالدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمما ئۆزگىرىش ئاستا بولىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن گرامماتىكا قوشۇلۇپ تىلنىڭ يادروسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

ئاساسىي ئۇرغۇ [主重音] «ئىككىنچى ئۇرغۇ»غا قارالسۇن.

ئاسسىمىلياتسىيە [同化] فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بىرى. ئاسسىمىلياتسىيە لاتىنچە سۆز بولۇپ، «ئوخشىتىش» ياكى «ئۆزلەشتۈرۈش» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى بىلەن تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاۋۇش بىر-بىرىگە تەلەپپۇز قىلغاندا بىر تاۋۇش ئۆزگىرىپ يەنە بىر تاۋۇشقا ئوخشاپ قالىدۇ. تاۋۇشلاردىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، ھەرقانداق بىر كىشى تەلەپپۇز قىلىش ئورنى ۋە تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاۋۇشنى ئارقىمۇ-ئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە ئۇسۇلىنى تېزلا ئۆزگەرتىش ناھايىتى قىيىنغا توخ-

تايدۇ. شۇڭلاشقا، بۇنداق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزىنى ئۇڭايلاش-
تۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى بىلەن تاۋۇش
چىقىرىش ئۇسۇلىنى ئوخشاش قىلىش تۈپەيلىدىن ئاسسىملىياتـ
سىيە ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ. ئاسسىملىياتسىيە يەنە شۇ
ئىككى تاۋۇشنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا ئاساسەن تولۇق ئاس-
سىملىياتسىيە، قىسمەن ئاسسىملىياتسىيە، ئوڭ ئاسسىملىياتـ
سىيە ۋە تەتۈر ئاسسىملىياتسىيە دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.
تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنى ئارقىمۇ ئارقا تەلەپپۇز
قىلغاندا، ئۇلاردىن بىرى تامامەن ئۆزگىرىپ تاۋۇش چىقىرىش
ئورنى ۋە تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتىن يەنە بىر تاۋۇش-
قا ئوخشاپ قالسا، بۇنداق ئاسسىملىياتسىيە تولۇق ئاسسىمىل
ياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا،
كەينىدە كەلگەن سىيرىلاڭغۇ جاراڭسىز، تىل ئۇچى ئۈزۈك تا-
ۋۇشى [s] ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تىل ئالدى، پارتلىغۇچى —
سىيرىلاڭغۇتاۋۇش [tʃ']ۋە تىل ئالدى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش[ʃ]قاتار-
لىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تولۇق ئاسسىملىياتسىيە قىلىدۇ. مەسە-
لەن، يېزىقتا: ئىچسە — [iʧ'sɛ] قوشسا — [qɔʃsa] يېزىل-
سىمۇ، جانلىق تىلدا ئىسسە — [issɛ]، قوسسا — [q'ɔssa]
دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. رۇس تىلىدا «отдаТь» تاپشۇرماق»
دېگەن سۆزدىكى T تاۋۇشى كەينىدىكى Д تاۋۇشنىڭ ئاسسى-
ملياتسىيە قىلىشى بىلەن تەلەپپۇزدا Д ئوقۇلىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن «отдаТь» دېگەن سۆز [ad'daʧ] دەپ ئېيتىلىدۇ.
تەلەپپۇز قىلىش ئورنى ياكى تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى ئوخشـ
مايدىغان ئىككى تاۋۇشنى ئارقىمۇ ئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا،
تەلەپپۇز قىلىش ئورنى ياكى تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى جەھەتـ
تىن بىر تاۋۇش يەنە بىر تاۋۇشقا قىسمەن ئوخشاپ قالسا،
بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىشى قىسمەن ئاسسىملياتسىيە دەپ

ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا تىل ئۇچى، دىماغ تاۋۇشى «n» بەزىدە ئۆزئىنىڭ كەينىدىكى لەۋ تاۋۇشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، قوش لەۋ دىماغ تاۋۇشى «m»غا ئايلىنىدۇ، بەزىدە ئۆزئىنىڭ كەينىدىكى تىل كەينى تاۋۇشىنىڭ ياكى كەچىك تىل تاۋۇشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، تىل كەينى دىماغ تاۋۇشى «ŋ»غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىق تىلىدا [onbir] (ئون بىر)، [ʃɛnbɛ] (شەنبە)، [janʁan] (يانغان)» دەپ قوللىنىلسا، جانلىق تىلدا [ombir] (ئومبىر)، [ʃɛmbɛ] (شەنبە)، [jaŋʁan] (ياڭغان) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىرى بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنى ئارقىمۇ ئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا، ئالدىدىكى تاۋۇش كېيىنكى تاۋۇشقا تەسىر قىلىپ، كېيىنكى تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنسا، ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ. ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن ئۆزۈك تاۋۇش ئۆزئىنىڭ كەينىدىكى بوغۇمنىڭ بېشىدا كەلگەن ئۆزۈك تاۋۇشنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۆز يىلتىزى ياكى ئۆزەكلەرگە سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا بەزى قوشۇمچىلارنىڭ بېشىدىكى ئۆزۈك تاۋۇش سۆز يىلتىزى ياكى ئۆزەكنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇش تەرىپىدىن جارانسىزلىق ياكى جارانلىقلىق جەھەتتىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، جارانلىق ياكى جارانسىز ئۆزۈك تاۋۇشلارغا ئايلىنىدۇ. بۇ خىل ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىنىڭ بەزىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق تىلىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، جارانسىز ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە جارانسىز ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلىنىدۇ: jat‘—q‘an، kɛt‘—kɛn؛ جارانلىق ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە جارانلىق ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن

باشلانغان قوشۇمچە ئۇلىنىدۇ: jaz-da ، bar-ʁan ، kɛl-gɛn
قاتارلىقلار. دېمەك، بىر مەنە ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىنىڭ ئىككى خىل ۋاريانتىقا ئىگە بولۇشى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئۇيغۇر ئاسسىمىلياتسىيە سەۋەبىدىن بولغان. تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە ئۇيغۇر ئاسسىمىلياتسىيە بىلەن تامامەن قارىمۇقارشى بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاۋۇشنى ئارقىمۇئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا، كەينىدە كەلگەن تاۋۇش ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تاۋۇشقا تەسىر قىلىپ، ئۇنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشىتىۋالىدۇ،بۇنداق ئاسسىمىلياتسىيە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا قوشۇمچىنىڭ بەشىدىكى بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن قوشنا ئۇزۇك تاۋۇشنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىدۇ. بۇ خىل ئاسسىمىلياتسىيە بەزىدە تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ ئىپادىلەنسە، بەزىدە قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ ئىپادە قىلىدۇ. بۇ خىل ئاسسىمىلياتسىيە يېزىق تىلىدا ئومۇمەن ئىپادە قىلىنمايدۇ. مەسىلەن،

يېزىق تىلىدا	جانلىق تىلىدا
باغ + قا→باغقا [baʁ'a]	باغ + قا→باققا [baq'q'a]
تاغ + قا→تاغقا [t'aʁ'a]	تاغ + قا→تاققا [t'aq'q'a]
تۆگ + كەن→تۆگكەن [tygk'ɛn]	تۆگ + كەن→تۆككە [tyk'k'ɛn]
چىگ + كەن → چىگكەن [tʃigk'ɛn]	چىگ + كەن→ چىكىكەن [tʃ'ik'k'ɛn]

قاتارلىق مىساللاردا سۆز ئاخىرىدىكى «غ» [ʁ] ۋە «گ» [g] تاۋۇشلىرى قوشۇمچىنىڭ بېشىدا كەلگەن تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ جانلىق تىلدا تولۇق تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيىسى قىلىنغان.

ئاشۇرما دەرىجە[加强级]سۆزىنىڭ دەرىجىلىرىنىڭ بىرى. سۆزنى تەلەپپۇزدا بەلگە دەرىجىسىنىڭ ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا

يەنىمۇ كۆچەيتىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گراماتىك-لىق مەنە ئاشۇرما دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى ئاۋۋال سۈپەتنىڭ بىر ئىنچىكە بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا «پ» تاۋۇشىنى قوشۇپ، ئاندىن شۇ سۈپەتنى تولۇق ئېيتىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، قىپقىزىل، سۈپسۈزۈك. ئۇنىڭدىن باشقا، سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا دەرىجە رەۋىشلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئانالىتىك شەكىللىمۇ (مەسىلەن، ناھايىتى ياخشى، ئەجەپ چىرايلىق) ئاشۇرما دەرىجە ھېسابلاشقا بولىدۇ. سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى كۆپ ھاللاردا، سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەمەلىي دەرىجىسىنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئاقما تاۋۇش [滑音، 流音] ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋانىڭ ئېغىز - يېنىكلىكى ياكى تىز - ئاستىلىقى جەھەتتىكى تەبىئىي سەزىمگە ئاساسەن، ئادەتتە، قوۋۇز تاۋۇشى، تىترىگۈچى تاۋۇشلار ئاقما تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. قوۋۇز تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىمىزدا، ناھايىتى ئاجىز ھاۋا ئېقىمى تىلنىڭ ئىككى يېنىدىن يېنىك ھالدا سىيرىلىپ ئۆتىدۇ. بۇنى سۈنىڭ ناھايىتى ئاستا ئېقىشىغا ئوخشىتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «كەلمەك، تىلماق، ئۇنلىمەك» دېگەن سۆزلەردىكى [l] تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئەنە شۇنداق ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. تىترىگۈچى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى بارا - بارا كېڭىيىدۇ. بۇ خىل كېڭىيىش ناھايىتى ئاستا، ھەم يېنىك بولۇپ، ئەسلىدىكى يېنىك پارتلاش كىشىگە تەلەپپۇز جەھەتتىكى قانداقتۇر بىر خىل يېقىملىق تۇيغۇنى ھېس قىلدۇرىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا [mir] мир سۆزىدىكى [r] تاۋۇشى قاتارلىقلار. بەزىلەر دە-

ماغ تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا ھاۋا ئېقىمىنىڭ بۇرۇن بوشلۇقى ئارقىلىق ئەركىن، ئاستا - ئاستا چىقىشى، ھەمدە ئېغىز بوشلۇقىدا پەيدا بولغان توسالغۇنىڭ بىر يولى بۇزۇلماي تەدرىجىي (باشقا تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا) بۇزۇلۇشقا قاراپ دىماغ تاۋۇشىنىمۇ بىر خىل ئاقما تاۋۇش ھېسابلايدۇ.

ئاكتىپ تەلەپپۇز ئەزالىرى [积极发音器官] ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ بىر قىسمى ھەرىكەتچان، يەنە بىر قىسمى ھەرىكەتچان ئەمەس. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئەنە شۇ ھەرىكەتچان تەلەپپۇز ئەزالىرى ئاساسلىق رول ئويناىدۇ. شۇڭا فونېتىكا ئالىملىرى ئىنسانلارنىڭ تەلەپپۇز ئەزالىرىدىن ھەرىكەتچان بولغانلىرىنى ئاكتىپ تەلەپپۇز ئەزالىرى دەپ ئاتايدۇ. ئاكتىپ تەلەپپۇز ئەزالىرىغا تىل، كىچىك تىل، لەۋ، يۇمشاق تاڭلاي، بوغۇز تېمى ۋە تاۋۇش چىقىرىش قاتارلىقلار كىرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن ھەرىكەتچان بولمىغانلىرى تاۋۇش چىقارغاندا يارىدەمچى رول ئويناىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار پاسسىپ تەلەپپۇز ئەزالىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، چىش، چىش تۆۋى، قاتتىق تاڭلاي قاتارلىقلار.

ئاكتىپ سۆزلەر [积极词汇] ئادەتتە دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەر (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) ئاكتىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ، قىسقارتىلىپ ئاكتىپ سۆزلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئاكۇستىكىلىق فونېتىكا [声学语音学，物理语音学] فونېتىكىنىڭ بىر تارمىقى. ئۇ سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزلىگەندە چىقارغان ئاۋازىنىڭ ئاڭلىغۇچىغا يېتىپ بېرىش جەريانىدىكى ئاكۇستىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئالايلى، بىر كىشى بۇ

يەردە سۆزلىسە، يەنە بىر كىشى ئۇنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئاڭلىيال-
لايدۇكى، ئاۋاز ھاۋانىڭ تىترىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان
ئاۋاز (تاۋۇش) دولقۇنى ئارقىلىق يەتكۈزۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن
كىشىلەر ھەر خىل ئاكۇستىكا ئەسۋابلىرى (مەسىلەن، سىنروگ-
راف) بىلەن تاۋۇش دولقۇنىنى كۆرۈشكە بولىدىغان سۈرەتكە
ئايلاندۇرۇپ، تاۋۇشلارنىڭ ھەر خىل فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى
(ئاكۇستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى) ھەققىدە تەھلىل يۈرگۈزىدىغان
بولدى. دېمەك، فونېتىكىنىڭ تاۋۇشقا فىزىكىلىق تەھلىل يۈر-
گۈزىدىغان تارمىقى ئاكۇستىكىلىق فونېتىكا دېيىلىدۇ. ئېلېك-
تىرونلۇق ئۆلچەش ئۇسكۇنىلىرى ۋە باشقا زامانىۋى ئۆلچەش
ئۇسكۇنىلىرىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ئاۋاز (تاۋۇش) نى كۆزد-
تىش، ئۇن ئېلىش، ئۆلچەش قاتارلىق جەھەتلەردىكى تېخنىكا
ۋاستىلىرىنى تېخىمۇ ئالغا سىلجىتتى. شۇنىڭ بىلەن فونېتىكا
ئىلمىنىڭ بۇ تارمىقىمۇ يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈلدى.

ئاگلۈتىناتسىيە تىل [语着粘] «قوشۇمچىلىك تىل»غا قا-
رالىسۇن.

ئاڭلاتما بايان مەيلى [式述陈述转] «بايان مەيلى» گە
قارالسۇن.

ئاڭلاش سېزىمى فونېتىكىسى [学音语听] فونېتىكىنىڭ
بىر تارمىقى. يېقىنقى يىگىرمە نەچچە يىلدىن بۇيان بەزى
تىلشۇناسلار تاۋۇشلارغا ئاڭلىنىش (تىڭشىغۇچى) نۇقتىسىدىن
تەھلىل يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر تارماق پەن بولۇپ
شەكىللەندى. بۇ تارماق پەن كىشىلەرنىڭ باشقىلار قىلغان
سۆزنى ئاڭلاش سېزىمى ۋە چۈشىنىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى
ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى [系阿尔泰语] بۇ، تىللارنىڭ
تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ. مورفولو-

گىيىملىك جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، بۇ سىستېمىدىكى تىللارنىڭ ھەممىسى قوشۇمچىلىق تىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ سىستېمىدىكى تىللار ئاساسەن جۇڭگو، تۈركىيە، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئىران، ئافغانىستان ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى بەزى مەملىكەتلەرگە تارالغان. بۇ سىستېمىدىكى تىللار تۈركىي تىللار تۈركۈمى، موڭغۇل تىللىرى تۈركۈمى ۋە توڭگۇس-مانجۇ تىللىرى تۈركۈمى دېگەن ئۈچ تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ سىستېمىدىكى تىللار تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بىرىنچى، تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ سىستېمىدىكى ھەرقايسى تىللاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ھادىسىسى مەۋجۇت. ئىككىنچى، سۆز-لەرنىڭ ئاخىرىغا ئارقا قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ ۋە گراماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. بۇ سىستېمىدىكى تىللار مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشىگە باي بولۇپ، بەزىدە بىر سۆزگە بىرلا ۋاقىتتا بىر قانچە قوشۇمچە ئارقىمۇ ئارقا ئۇلىنىپ، كۆپ قاتلاملىق گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى ئاساسلىق گراماتىكىلىق ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇن، تۈرغۇن سۆزلەردە سان، كېلىش، تەۋەلىك قاتارلىق گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر، پېئىللاردا دەرىجە، زامان، راي، شەخس قاتارلىق گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر مەۋجۇت. تۆتىنچى، پېئىل تولدۇرغۇچىنىڭ كەينىدە، ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ بەزىلىرىدە قەدىمكى يازما يادكارلىقلار خېلى كۆپ ساقلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە تۈركى تىللار تۈركۈمىدىكى تىللارغا مەنسۇپ بولغان VI-VII ئەسىرگە تەۋە مەڭگۈ تاش جاتىرىلىرى، توڭگۇس-مانجۇ تىللىرى تۈركۈمىدىكى تىللارغا مەنسۇپ بولغان XI ئەسىردىكى جۇرجۇت يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرى

ۋە موڭغۇل تىللىرى تۈركۈمىگە تەۋە تىللارغا مەنسۇپ بولغان XII ئەسىردىكى مەڭگۈ تاش خاتىرىلىرى بار.

ئالدى قوشۇمچە [词头, 前缀] «قوشۇمچە»گە قارالسۇن.

ئالدى يارىمچى [前置词, 介词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. تىلدا شۇنداق بىر خىل يارىمچى سۆزلەر باركى، ئۇلار ئىسىم ياكى تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ سۆزنىڭ باشقا ھەر قانداق بىر سۆز بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى، مەسىلەن، ھەرىكەت، ھالەتنىڭ ۋاقتى، ئورنى، يۆنىلىشى، ۋاسىتىسى قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مانا مۇشۇنداق يارىمچى سۆزلەر ئالدى يارىمچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 我到春天一定娶来 (مەن باھاردا چوقۇم كېلىمەن) دېگەن جۈملىدە 到 سۆزى مۇستەقىل سۆز 春天 (باھار) نىڭ ئالدىدا كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭلاشقا بۇ جۈملىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا 到 دېگەن ئالدى يارىمچىنى -دا دېگەن كېلىش قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ. 我在北京工作 (مەن بېيجىڭدا خىزمەت قىلىمەن) دېگەن جۈملىدە 在 سۆزى 北京 (بېيجىڭ) دېگەن ئىسىمنىڭ ئالدىدا كېلىپ 工作 (خىزمەت قىلماق)نىڭ ئورنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭلاشقا ئوخشاشلا 在 سۆزىنى ئۇيغۇر تىلىدا «-دا» دېگەن كېلىش قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ. دېمەك، يۇقىرىدىكى 到 ,在 قاتارلىق يارىمچى سۆزلەر ئالدى يارىمچى دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى تىللاردا بىر قىسىم يارىمچى سۆزلەر بار بولۇپ، ئۇلار مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كەلمەي، مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ كەينىدە كېلىپ، خۇددى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئالدى يارىمچىلارگە ئوخشاش رول ئويناىدۇ. بۇنداق يارىمچى سۆزلەر ئادەتتە ئارقا يارىمچى دەپ

ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «خوتەنگە ئايروپىلان بىلەن باردىم» دېسەك، بۇ يەردە «بىلەن» سۆزى مۇستەقىل سۆز «ئايروپىلان» نىڭ كەينىدە كېلىپ «بارماق» دېگەن ھەربىر تۈرۈنلىنىش ۋاستىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. «بۇ كىتابنىڭ بالام ئۈچۈن تېكىستۇردۇم» دېسەك، «ئۈچۈن» سۆزى «بالا» نىڭ كەينىدە كېلىپ، ھەربىر ھەرىكەت بېغىشلانغان ئوبيېكتنى كۆرسەتكەن. دېمەك، بۇ يەردىكى «بىلەن، ئۈچۈن» قاتارلىق يارىدەمچى سۆزلەر يۇقىرىدىكى «到，在» قاتارلىق يارىدەمچى سۆزلەر بىلەن ئوخشاش رول ئويناپغان.

ئالماش [代词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. ئالماش. دېگەن ئاتالغۇ لاتىن تىلىدىكى pronomen (ئىسمنىڭ ئورنىدا ئالمىشىپ كەلگۈچى) دېگەن ئاتالغۇدىن كەلگەن. ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار سۆز ۋە رەۋىشلەرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان، ئەمما شەيئىلەرنى، شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سانىنى، مىقدارىنى، ھەربىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھالەتلەرنى كونكرېت ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈركۈمى ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئىپادىلىمەي «مەن» دېگەن ئالماش ئارقىلىق ئىپادىلىشى مۇمكىن، ئاڭلىغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئىپادىلىمەي، ئۇنى «سەن» ياكى «سىز» قاتارلىق ئالماشلار ئارقىلىق ئىپادىلىشى مۇمكىن، سۆزلەنگۈچىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئىپادىلىمەي «ئۇ» ئالمىشى بىلەن ئىپادىلىشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا «مەن، سەن، سىز، ئۇ» لار ئالماش دېيىلىدۇ. ئالماشلار قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەنلىكىگە ياكى سوئال بولۇپ كەلگەنلىكىگە قاراپ ئىسىم ئالمىشى ۋە رەۋىش ئالمىشى دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. «مەن، سەن، سىز» ۋە «ئۇ» ئالماشلىرى ئىسىم ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇلار كونكرېت بىر

شەيئىنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى (بىرىنچى شەخس) ئاڭ-لىغۇچى (ئىككىنچى شەخس)، سۆزلەنگۈچى (ئۈچىنچى شەخس) ئورنىدا تۇرغان ھەرقانداق ئادەمنى بىلدۈرىدۇ. «كىم» ئالمـ-شى ئادەملەرنىڭ نامىغا سوئال بولۇپ كېلىدۇ، «نېمە» ئالمشى شەيئىلەرنىڭ نامىغا سوئال بولۇپ كېلىدۇ. «ھەممە، بارلـق» ئالماشلىرى بىر تۈركۈم شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىشتە قوللىنىلىدۇ. شۇڭا بۇلار ئىسىم ئالمشى دەپ ئاتىلىدۇ. «بۇنداق، مۇنداق» ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ بەلگىسى ۋە سۈپىتىنى ئىپادـ-لەيدۇ، «قانداق» ئالمشى سۈپەتكە سوئال بولۇپ كېلىدۇ. شۇـ-ڭا بۇلار سـۈپەت ئالـمـشى دەپ ئاتىلىدۇ. «نەچچە، قانـچە» ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ سانىغا سوئال بولۇپ كېلىـدۇ. بۇلار سان ئالـمـشى دەپ ئاتـىلىدۇ. «بۇنچە، مۇنـچە، مۇشۇنچىۋالا» ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ مىقدارىنى كۆرسىتىپ ئىپادـلەيـدۇ. شۇڭا بۇلار مىـقـدار ئالمشى دېيىلىدۇ. «قانداقلارچە، قانداق-سىگە» ئالماشلىرى ھەربىر تەنىڭ ھالىتىنى ئىپادىلەپ كېـلـىدۇ. شۇڭا بۇلار رەۋىش ئالـماشـلـىرى دەپ ئاتـىلىدۇ. ئالـماشـلار ئومۇمەن ئۆزى ئالمشىپ كەلگەن سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولـىدۇ ياكى قىسـمـەن ئىگە بولىدۇ. ئالماشلار مەنىسىگە قاراپ ئوخشاش بولمىغان تىلـ-لاردا ئوخشاشمىغان تۈرلەرگە ئايـرىلـىدۇ. ئۇلاردىـن كۆپـرەك ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە: بىرىنچى، شەخس ئالماشـلىرى: شەيئىلەرنى سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى نۇقتىسـ-دىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان ئالـماشـلار شـەخس ئالمشى دېـيىلىدۇ. مەسـلەن، مەن، سەن، سىز، ئۇ. ئىككىنچى، ئۆزلۈك ئالـمشى: شەخس ۋە شەيئىلەرنى ئېنىق ۋە ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىلىدىغان ئالماش بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا «ئۆز» سـۆزى ئۆزلۈك ئالماش ھېسابلىنىدۇ. ئۈچىنچى، ئىگىلىك ئال-

www.uyghurkitap.com

مىسال: ئىگىلىگۈچى ياكى تەۋەلىگۈچىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان ئالماشلار ئىگىلىك ئالمىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىكى my (مېنىڭ)، رۇس تىلىدىكى мой (مېنىڭ) (ئەسكەرتىش: بۇ سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن ئىگىلىك ئۇقۇمى ھېچقانداق قوشۇمچە قوشۇلماستىن، پەقەت مۇستەقىل سۆز شەكلى ئارقىلىق شۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ). تۆتىنچى، كۆرسىتىش ئالماشلىرى: شەيئىلەرنى ياكى تۈرلۈك بەلگە ھالەتلەرنى ئىشارەت بىلەن ياكى كونتېكستقا باغلاش يولى بىلەن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، بۇ، ئۇ، شۇ، ماۋۇ، مۇشۇ قاتارلىقلار. بەشىنچى، سوئال ئالماشلىرى: شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدىغان ئالماشلار سوئال ئالمىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، كىم، نېمە، قانداق، قانچە، قاچان قاتارلىقلار. ئالتىنچى، بەلگىلەش ئالماشلىرى: مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان ـ مىقدار ۋە ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسنا سىزلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بەلگىلەش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ھەممە، پۈتۈن، بارلىق، بارچە. يەتتىنچى، بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى: پەقەت بولۇشسىز جۈملىلەردىلا قوللىنىلىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان، مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ ھەر قانداقىنى بولۇشسىزلىقتا ئىپادىلەيدىغان ئالماشلار بولۇسسىزلىق ئالمىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ھېچ، ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقايسى، ھېچقاچان، ھېچقانچە، ھېچقانداق. سەككىزىنچى، ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى: سۆزلىگۈچىگە ئېنىق بولمىغان مەلۇم بىر شەيئى، مەلۇم بىر بەلگە ياكى مەلۇم سان، مىقدار، ۋاقىتلارنى ئىپادىلەيدىغان ئالماشلار ئېنىقسىزلىق ئالمىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، كىمدۇ، نېمىدۇ، قانداقتۇ، قايسىدۇ،

قاچاندۇ، نەدۇ، قاياقتۇ، نېمىشقىدۇ. توققۇزىنچى، مۇناسىۋەت ئالماشلىرى: مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدىكى qui، ئىنگلىز تىلىدىكى which، who، that، رۇس تىلىدىكى который قاتارلىقلار. بۇ خىل مۇناسىۋەت ئالماشلىرى قارىماققا سوئال ئالماشلىرىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سوراق مەنىسىنى ئىپادىلىمەستىن، جۈملىلەرنى باغلاش رولىدا قوللىنىلىدۇ.

ئالماش «سان» [人称数词，集合数词] «سان» غا قارالسۇن.

ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكا ئېقىمى [转换生成语法学派] بۇ، پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئېقىمىدىكى يەنە بىر تارماق ئېقىم. بۇ يىگىرمە نەچچە يىلدىن بۇيان غەرب تىلشۇناسلىرى ئىچىدە تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان بىر ئېقىم بولۇپ، 50 ـ يىللاردا مەيدانغا چىقىشقا باشلىغان. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي ۋەكىلى ئامېرىكا ماسەچۇسىت تېخنىكا ئىنستىتۇتىدىكى نوم چومىسكى (Noam Chomsky). بۇ ئېقىمدىكىلەر سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىشنى داۋاملىق قوللانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەتقىقات ئوسۇلى ۋە مەزمۇنى قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمدىكىلەرنىڭ تەتقىقات مەزمۇنى ۋە ئوسۇلىغا تامامەن ئوخشىمايدۇ. قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمدىكىلەر تىلنىڭ قوللىنىلىشى يەنى سۆز پائالىيىتىنى تەتقىق قىلسا، بۇ ئېقىمدىكىلەر ئادەملەرنىڭ تىل ئىقتىدارىنى تەتقىق قىلىدۇ. بۇ يەردىكى تىل ئىقتىدارى تىل بىلىمگە قارىتىلغان بولۇپ، بۇ خىل تىل بىلىمى تىلنى تەتقىق قىلىپ ئېرىشكەن نەزەرىيىۋى تىل بىلىمى بولماستىن، پەقەت مەلۇم بىر تىلدا سۆزلىيەلەيدىغان ھەرقانداق بىر ئادەمدە بولىدىغان بەۋاستە تىل سېزىمىنى كۆرسىتىدۇ. چومسكى تىلشۇناسلىقىنىڭ ئوبىيېكتى تىلنىڭ قوللىنىلىشى ئەمەس، بەلكى تىل ئىقتىدارى بولۇش كېرەك، دېگەننى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئۇ «ئالماشتۇرۇش ـ

www.uyghurkitap.com

هاسل قىلىش گراماتىكىسى سۆزلىگۈچىنىڭ تىل ئىقتىدارى جەھەتتىكى نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىدۇ» دەيدۇ. ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ تارمىقى بولغان ئامېرىكا قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ تېپىك ئۇسۇلىدىن بىرى نەق مەيدانغا بېرىپ، نۇرغۇن تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، كونكرېت تىل ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، ئاندىن بىر يۈرۈش مۇقىم خىزمەت تەرتىپى بويىچە بۇ ماتېرىياللارنى تۈرگە، تىپقا ئايرىپ، ئۇنىڭ دىن بىرىكۈن چىقىرىدۇ. ئالماشتۇرۇش — هاسل قىلىش گراماتىكا ئېقىمىدىكىلەر بولسا، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە يول تۇتىدۇ. ئۇلار بىر يۈرۈش تەييار قائىدە سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇشنى قۇرۇتەلەيدۇ. مۇشۇ تەييار شەكىللەنگەن قائىدە سىستېمىسى ئارقىلىق ھەممە مەسىلىلەر ئېنىق چۈشەندۈرۈلسە، ئىگىلەنسە گراماتىكىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بارلىق چۈملىلەرنى تۈغدۇرغىلى، هاسل قىلغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ئېقىمدىكىلەر يەنە مۇنداق دەپ قارايدۇ: ھەرقانداق بىر تىلنى نۇرغۇن جۈملىلەرنىڭ يىغىندىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. تەبىئىيكى، تىلدىكى جۈملىلەرنىڭ سانى چەكسىز بولىدۇ، جۈملىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى قائىدىلەر چەكلىك بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن تىلمۇ ماتېماتىكا بىلەن ئوخشاش خاراكتېرلىنىدۇ. ماتېماتىكىدا پەقەتلا قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش دېگەن بىرقانچە ئەمەل قوللىنىلسىمۇ، لېكىن سانى چەكسىز بولغان مەسىلە ۋە مىسالارنى تۈزگىلى، ئۇنى يېشىپ بەرگىلى بولىدۇ. تىلدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش مۇئەييەن سانداكى مورفېما ۋە بىر يۈرۈش قائىدىلەر بولىدۇ. مۇشۇ قائىدە ئارقىلىق ياسالغان جۈملىلەر ھەر خىل شەكىلدە، ھەر خىل نۇسخىدا بولىدۇ. ھەتتا ھېچقانداق بىر كىشى ئاڭلاپ باقمىغان جۈملىلەرمۇ بولىدۇ (مەسىلەن، 111 ياشلىق بوۋاي 222 قاداق ئېغىرلىقتىكى بىر پارچە

تاشنی 333 پارچه قىلىپ تاشلىدى). لېكىن بۇ جۈملە قائىدىگە ئۇيغۇن بولغاچقا مۇشۇ تىلىنى بىلىدىغان ھەرقانداق ئادەم ئۇنى چۈشىنەلەيدۇ. پەقەت قايسى قائىدىلەرنىڭ رول ئويناغانلىق مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇ چاغدا، بۇ تىلشۇناسلارنىڭ پەرەز قىلىشى ۋە شۇ پەرەزنى كېڭەيتىپ ناھايىتى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلىشى، ئۇنى مۇجىمەللەشتۈرۈپ قويماسلىقىغا باغلىق. بۇ ئىقتىدىكىلەرنىڭ قائىدىسىدە پەقەتلا ئىسىم، ئىسىم بىرىكمىسى، پېئىل، پېئىل بىرىكمىسى دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇلار قوللىنىلىدۇ. شۇنداقلا ئېچىكى قۇرۇلما ۋە تاشقى قۇرۇلما شەكىللىرى شەرھلىنىدۇ. ھەمدە ئېچىكى قۇرۇلما بىلەن تاشقى قۇرۇلمىنىڭ بەزىدە بىردەك بولسا، بەزىدە بىردەك بولماسلىقى جەھەتتىكى مەسىلىلەر چۈشەندۈرۈپ بېرىلىدۇ. دېمەك، ئوخشاش بولغان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ ئوخشىمىغان ئىككى خىل مەنە ئىپادىلىشى ياكى ئوخشىمىغان ئىككى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما (تاشقى قۇرۇلما) نىڭ ئوخشاش بىر مەنە ئىپادىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېچىكى قۇرۇلمىنى تاشقى قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرۇش، تاشقى قۇرۇلمىنى ئېچىكى قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرۇش، ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تەھلىل قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىدۇ، چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇ، شۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق نەزەريىلىرى ۋە ئۇسۇلى. ئۇنىڭ «ئالماشتۇرۇش ــ ھاسىل قىلىش گرامماتىكا ئېقىمى» دەپ ئاتىلىشىمۇ شۇ سەۋەبتىندۇر.

ئامپلىتۇدا [幅振] بۇ، فىزىكىلىق ئاتالغۇ بولۇپ، ھازىر تىلشۇناسلىقتىمۇ خېلى كەڭ قوللىنىلىدىغان بولدى. ئامپلىتۇدا تەۋرىنىش چېكى دېگەنلىك بولۇپ، ئاكوستىكا ئاتالغۇلىرى بىلەن چۈشەندۈرسەك، تەۋرەۋاتقان جىسىم (ياكى ھاۋا زەرـ زىچلىرى) نىڭ تەڭپۇڭ ئورۇندىن چەتنىگەن ئەڭ چوڭ

قىممىتى دېمەكتۇر. سائەتنىڭ مايناتنىكىنى مىسالغا ئالساق، مايناتنىكنىڭ تىك سىزىقتىكى تۇرغۇن ھالەتتىكى تەڭپۇڭ ئورنىدىن ئوڭغا ياكى سولغا تەۋرەنگەندە يەتكەن ئەڭ چەتتىكى نۇقتا ئارقىلىق ھاسىل بولغان توز سىزىقتىكى ئارىلىق ئامپلىتۇدا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئامپلىتۇدا بىلەن تاۋۇش كۈچ-لۈكلۈكى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ. ئامپلىتۇدا قانچە چوڭ بولسا، تاۋۇشمۇ شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ؛ ئامپلىتۇدا قانچە كىچىك بولسا، تاۋۇشمۇ شۇنچە ئاجىز بولىدۇ. فونېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولغان تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى (ئۇرغۇلۇق تاۋۇش، ئۇرغۇسىز تاۋۇش، يېنىك تاۋۇش قاتارلىق-لار) ئەمەلىيەتتە مۇشۇ يەردە ئېيتىلغان تاۋۇش ئامپلىتۇدىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمى

[美国描写语言学派] بۇ قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ بىر تارمىقى. بۇ جۇملىگە يەنە مېخانىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى ۋە ئىدېئالىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى كىرىدۇ. بۇ ئېقىم ئامېرىكىدا خېلى دەۋر سۈرگەن. ئۇنىڭ ئاساسچىسى تىلشۇناس بوئاس (Franz Boas 1858 — 1942). ئاساسلىق ۋەكىللىرى ئامېرىكىلىق تىلشۇناس بلومفىلد (Leonard Bloomlfied 1887 — 1949) ۋە ئامېرىكىلىق تىل-شۇناس ساپىر (Eedward Sapir 1884 — 1939) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئىدېئالىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى تىلشۇناس ۋورف (Bsnjamin Lee Whorf 1892 — 1941) نىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇشى بىلەن مۇستەقىل ھالدا ئېتىنىك تىلشۇ-ناسلىقنى ئايلىنىشقا يۈزلەنگەن. ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇ-ناسلىق ئېقىمى دېگەن ئاتالغۇ كۆپىنچە مېخانىستىك تىلشۇ-ناسلىق ئېقىمىنىڭ ئالمىشى سۈپىتىدە قوللىنىپ كېلىنمەكتە.

بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسچىسى بۇئاس دەسلەپتە ئامېرىكا قىتئەسلىدىكى ئىندىئان تىلىنى تەتقىق قىلغان ۋاقىتتا، قەدىمكى ھىندى ـ ياۋروپا تىلشۇناسلىق ئۇسۇلى بويىچە ئىندىئان تىلىنى تەتقىق قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس، شۇڭا كېلىش، زامان، مەيىل قاتارلىق ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلاردىن ئادا ـ جۇدا بولۇپ، يېڭى تىلنى مۇستەقىل ھالدا تەسۋىرلەش كېرەك، دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئېقىم بۇئاسنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بلومفىلد ۋە ساپىر دەۋرىگە كەلگەندە چېكىگە يەتكەن قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمى بولۇپ شەكىللەندى.

ئانا تىل [母语] ئاساسىي تىل ياكى ئىپتىدائىي تىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئانا تىل ــ تۇغقان تىللارنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس بولغۇچى قەدىمكى تىل سىستېمىسىنىڭ كىشىلەر پەرزەنتكى مودېلى. تارىخىي تىلشۇناسلىقتا كۆپ ھاللاردا تۇغقان تىللار ۋە دىئالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى قائىدىسى ئاساس قىلىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئاساس بولغۇچى تىل پەرەز قىلىپ چىقىلىدۇ. ئانا تىل بىلەن شۇ ئانا تىلدىن بۆلۈنۈپ چىققان تۇغقان تىللارنىڭ مۇناسىۋىتى ئانا بىلەن بالىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىغاچقا كىشىلەر ئۇنى ئانا تىل دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى تىل مودېلى ئىكەنلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ ئىپتىدائىي تىل دەپمۇ ئاتالغان. بىر ئانا تىل ئاساسىدا نۇرغۇن تۇغقان تىللار ـ نىڭ پەيدا بولۇشى تىلنىڭ پۈلۈڭۈشىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ گەرچە تىل تەرەققىياتى جەريانىدا كۆپ ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر ئانا تىلدىن بۆلۈنۈپ چىققاچقا يەنىلا ئۆز ئانا تىلىدىكى نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلەرنى مەلۇم دەرىجىدە ساقلاپ قالىدۇ.

ئانالىتىك تىل [分析语] گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان ۋاستىلەرنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ ئايرىپ چىقىلغان تىل تىپلىرىنىڭ بىرى. بۇخىل تىللارنىڭ ئەڭ مۇھىم

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

خۇسۇسىيىتى شۇكى، سۆز بىلەن سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مۇناسىۋىتى يارىدەمچى سۆز ۋە سۆزلەرنىڭ رەت تەرتىپى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدا le livre de Pietre (پېتىرانىڭ كىتابى) دېگەن جۈملىدىكى le livre بىلەن Pietre نىڭ مۇناسىۋىتى يارىدەمچى سۆز de ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. ھىندى-ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردىن رۇمىنىيە تىلى تۈركۈمىگە كىرىدىغان ھازىرقى ھەرخىل تىللار، ئىنگلىز تىلى، دات تىلى ۋە سلاۋىيان تىللىرى تۈركۈمىگە تەۋە بولغان بۇلغاريە تىلى قاتارلىقلار مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ. بۇ تىپقا كىرىدىغان تىللارنى ساپ ئانالىتىك تىل دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ تىپقا كىرىدىغان نۇرغۇن تىللاردا سۆز بىلەن سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مۇناسىۋىتى كۆپ ھاللاردا يارىدەمچى سۆز، سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئىپادىلەنگىنى بىلەن، بەزى ھاللاردا سۆز ئۆزەكلىرىگە قوشۇمچە قوشۇش يولى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى بىلەن دۇنيادىكى بارلىق تىللارنىڭ تىپقا بۆلۈنۈش تۈرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كەتكىلى بولمايدۇ.

ئانالىتىك سۆز ياساش ئۇسۇلى [分析性构词法] «سۆز ياساش قائىدىسى»گە قارالسۇن.

ئانالىتىك شەكىل [分析性形式] سۆزلەرنىڭ يارىدەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىپ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىگەن شەكلى سۆزلەرنىڭ ئانالىتىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. بۇخىل شەكىللەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئانالىتىك شەكىل دەپىلىدۇ. ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش ھېسابلانغان شەكىللىرى ئانالىتىك شەكىل سانىلىدۇ. مەسىلەن، «ئەخمەت توغرىلىق، ئەخمەت ئۈچۈن، ئەخمەت ھەققىدە» دېگەن بىرىكمىلەر «ئەخمەت» دېگەن ئىسىمنىڭ ئانالى-

تىلك شەكىللىرىدۇر («ئانالىتىك كېلىش» ۋە «ئانالىتىك تىل» غا قارالسۇن).

ئانالىتىك كېلىش [分析格] ئىسىملارنىڭ ئارقا يارىدە-چى ياكى تىركەلمە دەپ ئاتىلىدىغان يارىدەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان («قەلەم بىلەن»، «خەلق ئۈچۈن»، «دەرس توغرىلىق»، «ئەخمەت ئارقىلىق»، «سىنىپ بويىچە» دېگەنگە ئوخشاش) قۇرۇلمىلار «ئىسىم تىركەلمە قۇرۇلمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق قۇرۇلمىلاردىكى «بىلەن، ئۈچۈن، توغرىلىق، ئارقىلىق» قاتارلىق يارىدەمچى سۆزلەر ئارقا يارىدەمچى ياكى تىركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى تىلشۇناسلار: «سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى يارىدەمچى سۆز-لەر ئارقىلىقمۇ ياسىلىدۇ» دېگەن پىرىنسىپ بويىچە، بۇخىل قۇرۇلمىلار ئەلۋەتتە ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى ھېسابلە-نمىش كېرەك، بۇ قۇرۇلمىلار مەنە جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، يەنى ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرىگە ئوخشاشلا ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ، ئىسىمنىڭ جۈملىدە-كى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكلى ھېسابلىنىمىش كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئانالىتىك كېلىش ئاساسەن تەھلىلي ئۇسۇل ئارقىلىق ئايرىپ چىقىلغان بولۇپ، بۇ جەھەتتە خەلقئارا تىلشۇناسلىق ساھەسە-ئە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىرى ئارىسىدا تېخىچە پىكىر بىرلىكى يوق. بۇ جەھەتتە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىش-كە توغرا كېلىدۇ.

ئانتونىم سۆزلەر [反义词] «قارشى مەنىلىك سۆزلەر»گە قارالسۇن.

ئاھالە تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆز [音译词]

www.uyghurkitap.com

بىر تىلدىن يەنە بىر تىلغا ئۆزىنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى ۋە ئەسلى مەنىسى بويىچە ئەينەن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئاھاڭ تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان «زۇكلى»، «جۇكيى»، «ساك» دېگەن سۆزلەر ۋە روس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان «تراكتور»، «ئىستانسا» قاتارلىق سۆزلەر. خەنزۇ تىلىدىمۇ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ناھايىتى كۆپ. بۇلاردىن بەزىلىرى ئېلىمىزدىكى قېرىنداش مىللەت تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان بولسا، بەزىلىرى دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، 饭 (نان)، 你他都 (دۇتار)، 瓦热甫 (راۋاب)، 纳哨 (سونای)، 扎麻 (مازار) دېگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان؛ 孜姆考 (قوموز) قىرغىز تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان؛ 布拉冬 (دومبۇرا) قازاق تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان؛ 站 (قەدىمكى لەنگەر، دەك) موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان؛ 拉乌 (چاپارمەن) زاڭزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان؛ 吨 (تونا) ئىنگلىز تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان؛ 斯林穆 (مۇسۇلمان) ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان؛ 干部 (كادىر) ياپون تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان.

ئاھاڭدار تاۋۇش [音响] تەلەپپۇز قىلغاندا ئۇنلۇكرەك چىقىدىغان، سوزۇشقا بولىدىغان جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ئادەتتە ئاھاڭدار تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، دىماغ تاۋۇشلىرى، قوۋۇز تاۋۇشى، تىتىرىگۈچى تاۋۇش، ئاقما تاۋۇش قاتارلىقلار. يۇقىرىدىكى تاۋۇشلارنى ئادەتتە سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىشقا بولىدۇ. ئۇلار ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇشلارغا باراۋەر ھالدا ئۆز ئالدىغا ئايرىم بىر بوغۇمنىمۇ تەشكىل قىلالايدۇ (مەسىلەن، چېخ تىلىدىكى r). شۇنىڭدەك قوشما سوزۇق تاۋۇش-

لار تەركىبىدىكى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان تاۋۇش ئېلىـ
جىنتى يېرىم سوزۇق تاۋۇش (مەسىلەن، [i، u~w، j]) قا
باراۋەر بولىدۇ. شۇڭا بەزىلەر ئۇنى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرد-
ىدىغان سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتايدۇ. ئاھاڭدار تاۋۇش دېگەن
ئۇقۇم يەنە جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن جارانسىز ئۇزۇك
تاۋۇشلارنى ۋە مۇزىكىلىق تاۋۇش بىلەن شاۋقۇنلۇق تاۋۇشلار-
نى پەرقلەندۈرۈش مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

ئاھاڭداش سۆز [同音词] بۇ ئاتالغۇنىڭ ھەرقايسى
تىللاردا كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى ھەرخىل. ئۇيغۇر تىلىدا بەزىلەر
يەنە ئومۇنىم دېگەن ئاتالغۇنىمۇ قوللىنىدۇ. ئادەتتە،
ئوقۇلۇشى ئوخشاش بولغان، ئەمما ئىپادىلىگەن لېكسىكىلىق
مەنىلىرى تامامەن ئوخشىمايدىغان سۆزلەر ئاھاڭداش سۆز
دەپ ئاتىلىدۇ. ئاھاڭداش سۆز دېگەندە ئادەتتە مۇنداق ئىككى
خىل ئەھۋال كۆزدە تۇتۇلىدۇ: بىرى، يېزىلىش شەكلىمۇ،
مەنىسىمۇ ئوخشىمايدىغان، ئەمما تەلەپپۇزى ئوخشايدىغان
سۆزلەر؛ يەنە بىرى، يېزىلىش شەكلىمۇ، تەلەپپۇزىمۇ ئوخشاي-
دىغان، پەقەت مەنىسى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر. بەزىلەر بۇ
ئىككى خىلنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈپ ئالدىنقىسىنى شەكىلـ
داشسىز ئاھاڭداش سۆز، كېيىنكىسىنى شەكىلداش ئاھاڭـ
داش سۆز دەپ ئاتايدۇ. بەزى تىللاردا سۆزنى تەشكىل قىلـ
غۇچى تاۋۇش ئېلىمېنتى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا
تون، ئۇرغۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭلاشقا بۇنداق سۆزلەر
ئاھاڭداش سۆز ھېسابلانمايدۇ. ئاھاڭداش سۆز دېگەندە
سۆزنىڭ تۇرلەنمىگەن شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇڭا بەزى
سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئوخشاشلىقىمۇ
ئاھاڭداش سۆز ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن، «قات» دېگەن
ئاھاڭداش سۆز① يوتقانلىق قېتىق، بىز قات كىيىم، ئىككى

قات ئايال، دەريانىڭ ئۇ قېتى، ② جىگەر قاتماق، قېتىۋالماق، ③ قوينى پادىغا قاتماق، كالىنى قوشقا قاتارلىق ئۇچ خىل ئاساسىي مەنىنى ئىپادىلەپ ئىككى خىل سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ. شۇڭا ئۇ ئاھاڭداش سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئەمما «يازما دوكلات» دېگەن بىرىكمىدىكى «يازما» بىلەن «تامغا خەت يازما» دېگەن جۈملىدىكى «يازما» ئاھاڭداش سۆز ئەمەس. چۈنكى ئالدىنقى «يازما» بىر سۆز، ئەمما كېيىنكى «يازما» دىكى «- ما» سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بولماستىن، سۆز تۈرلىنىۋچى قوشۇمچە بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ تۈرلەنمىگەن شەكلى «ياز- »، شۇڭا بۇلار ئاھاڭداش سۆز دەپ قارالمايدۇ. بىر تىلدىكى ئاھاڭداش سۆزلەرنى بىرلا سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولۇشى ياكى بىرقانچە سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولۇشىغا قاراپ تار مەنىلىك ئاھاڭداش سۆز ۋە كەڭ مەنىلىك ئاھاڭداش سۆز دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ھەرە (ئىسىم) ① ھەسەل ھەرىسى، ② قاتتىق شەيئىلەرنى ھەرىدەيدىغان ئەسۋاب؛ تىل (ئىسىم) ① ئادەم ئورگانىزمىنىڭ بىر قىسمى؛ ② ئالاقە قورالى. بۇ ئىككى سۆز تار مەنىلىك ئاھاڭداش سۆزلەردۇر. يۈز (ئىسىم) ① چىراي بىلەن ② يۈز (سان سۆز تۈركۈمى «گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى») ساناق سان؛ چەك (ئىسىم) ① چەك - چېگرا، ② ئامانەت پۇل چېكى بىلەن چەك- (پېئىل) ① شورىماق (مەسىلەن، تاماكا چەكمەك) ② ئورماق (مەسىلەن، ئىشىك چەكمەك) — بۇ ئىككى سۆز كەڭ مەنىلىك ئاھاڭداش سۆزدۇر. ئاھاڭداش سۆزلەرنى تۈپ سۆز ئىكەنلىكى ياكى ياسالما سۆز ئىكەنلىكىگە قاراپ تۈپ ئاھاڭداش سۆزلەر» ۋە ياسالما ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، قىس (سۈپەت)- كەمچىل، يېتەرسىز) بىلەن قىس (پېئىل — يىسقماق. مەسىلەن،

قولنى ئىشىك قىسمۇالماق) تۈپ ئاھاڭداش سۆزدۇر. سىرلىق (سۇپەت) ① سىرلىق (قاچا)، ② سىرلىق (ۋەقە) ياسالما ئاھاڭداش سۆزدۇر. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبلىرى كۆپ خىل بولۇپ، ئۇلاردىن ئومۇمىيراقلىرى تۆۋەندىكىچە: بىرىنچى، چەكلىك تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق چەكسىز شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى، ھەرىكىتى قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتىدىن ئاھاڭداش سۆزلەر تەبىئىي ھالدا تەسادىپىي شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، ئات (ئىسىم) ① ئادەملەرنىڭ نامى ② بىر خىل ھايۋانىڭ نامى؛ ئات (پېئىل) ــ تاشلىماق. ئىككىنچى، سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئۆزگەرمەي، سۆز مەنىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى، كېڭىيىشى قاتارلىق لېكسىكىلىق مەنە ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن ئەسلىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ، ياكى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ قېلىشى سەۋەبىدىن ئاھاڭداش سۆزلەر شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، «قولتۇق» سۆزى ئەسلىدە ئادەم بەدىنىدىكى بىر ئەزانىڭ نامى ئىدى، كېيىن بۇنىڭغا تەقلىد قىلىنغان ئاساستا «دېڭىز قولتۇقى» دېگەن سۆز پەيدا بولغان. بارا ـ بارا بۇ كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ بۇ ئىككى مەنىسى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنۈش بولۇپ، باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالدى، ياكى بۇنى كىشىلەر ئوڭايلىقچە سەزمەيدىغان بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى سۆز ئاھاڭداش سۆز بولۇپ شەكىللەندى. ئۈچىنچى، سۆزنىڭ لېكسىلىق مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولماي، فونېتىكىلىق شەكلىدە ئۆزگىرىش بولۇش نەتىجىسىدە ئاھاڭداش سۆزلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ayt (ئېيت، سۆزلە) دېگەن سۆزنىڭ تەركىبىدىكى a تاۋۇشى e غا ئاجىزلىشىپ، ھازىرقى زامانداۋى «eyt» بولۇپ ئۇزاقلاشتى. شۇنىڭ بىلەن

تەك قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى arit (پاكىزلە) دېگەن سۆز-
نىڭ تەركىبىدىكى a تاۋۇشىمۇ e غا ئاجىزلاشتى ۋە r تاۋۇشى y
تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىپ، تەدرىجىي رەۋىشتە eyt بولۇپ تۇراق-
لاشتى، شۇنىڭ بىلەن «eyt» ئاھاڭداش سۆز بولۇپ قالدى.
تۆتىنچى، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بىلەن ئۆز تىلىدىكى
سۆز ياكى مەلۇم بىر مىللەت تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز
بىلەن يەنە بىر مىللەت تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ئاھاڭ-
داش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، چەك (چەك-چېگرا-
ئۇيغۇرچە)، چەك (ئامانەت پۇل چېكى-ئىنكاسچە). ئۇنىڭدىن
باشقا، يېڭى سۆزلەرنى ياساش جەريانىدىمۇ ئاھاڭداش سۆزلەر
شەكىللىنىشى مۇمكىن. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئۇزۇلۇكسىز بار-
لىققا كېلىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تىلىمىزدىكى چەك-
لىك تاۋۇشلار ئارقىلىق چەكسىز ئۇقۇملارنى ئىنكاس قىلىدىغان
توغرا، مۇۋاپىق ئىپادىلەشتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش
ئاز، مەنە كۆپ بولۇشتەك زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشنىڭ بىر
خىل چارىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى
ئالاقىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، بەلكى شېئىر، ماقالىلەردە ستە-
لىستىكىلىق رول ئويناپدۇ.

ئاھاڭداش قوشۇمچە [同音词缀] ئوخشاش بولمىغان
ئورۇندا ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادە-
لەپ، بىر نەچچەخىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە تەۋە بولغان
قوشۇمچىلار ئوخشاش تاۋۇش ياكى تاۋۇشلار بىرىكمىسىدىن
تەركىب تاپقان بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق قوشۇمچە
ئاھاڭداش قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى-
دا پېئىلنىڭ ئۆتمۈش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان «ش، ئىش،
ئۇش، ئۈش» قوشۇمچىسى بىلەن پېئىلنىڭ ھەربىر تىنامىنى
ئىپادىلەيدىغان «ش، ئىش، ئۇش، ئۈش» قوشۇمچىلىرىغا ئوخ-

شاش. ئالدىنقىسىغا مىسال: ئىشلەشتۇق، يېزىشتۇق، ئوقۇش-
تۇق، كۆرۈشتۇق. كېيىنكىسىگە مىسال: ئىشلەش، يېزىش،
ئوقۇش، كۆرۈش. بەزى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىمۇ مۇ-
داق ئەھۋال كۆرۈلىدۇ.

ئاۋاز تەقلىد سۆزلىرى [象声词] «تەقلىدىي سۆز» ۋە «ئاۋاز تەقلىد نەزەريىسى» گە قارالسۇن.

ئاۋاز تەقلىد نەزەريىسى [拟声论, 模声论] تىلنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى نەزەريىلەرنىڭ بىرى. بۇ نەزەريىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار ھازىرقى تىللاردا ئاۋاز تەقلىد سۆزلە-رىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتقا ئاساسەن، ئىپ-تىدائىي ئادەملەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئاۋازلار (مەسىلەن، سۇنىڭ شىلدىر-شىلدىر ئاققان ئاۋازى، غۇر-غۇر قىلىپ چىق-قان شامال ئاۋازى، ۋىچىر-ۋىچىر سايرىغان قۇش ئاۋازى قاتارلىقلار) نى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شۇ ئاۋازنى ئاشۇ ئاۋازنى چىقارغۇچى شەيئىگە نام قىلىپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن تىل پەيدا بولغان، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى 猫 [mau] (مۇشۇك)، 鸭 [ja] (ئۆردەك)، 鸡 [tʃi] (توخۇ) قاتارلىقلارغا ئاشۇ ھايۋانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئاۋازىنى تەقلىد قىلىش ئارقە-لىق نام بېرىلگەن، دەپ قارايدۇ. بىزگە مەلۇمكى، تەقلىد سۆزلەر ھەممىلا تىللاردا بار، لېكىن ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاز، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى سۆزلەر ئاۋازغا تەقلىد قىلىنغان ئەمەس. ئاز سانىدىكى پاكىت بىلەن كۆپ سانىدىكى ھادىسىنى يېغىنچاقلاش ئىلمىي بولمايدۇ. بەزى سۆزلەر مەلۇم بىر تىل-دا تەقلىد سۆز بولسىمۇ-يەنە بىر تىلدا تەقلىد سۆز بولۇشى ناتايىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى [mau] 猫 (مۇشۇك) سۆزى ئاۋاز تەقلىدىدىن كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا، ئىنگلىز تىلىدا تەقلىدىي سۆز ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى،

ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا «myʃyk مۇشۇك»، ئىنگلىز تىلىدا cat دەپ
يىلىدۇ. ئاۋادا بىر سۆز بىرقانچە تىلدا ئوخشاش تەقلىدىي
سۆز بولغان تەقدىردىمۇ، ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ تەقلىد
قىلىشى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، مۇشۇك خەنـ
زۇ تىلىدا mau دەپىلسە، جېكپو تىلىدا ŋau دەپىلىدۇ. نۇر-
غۇن شەيئىلەر، مەسىلەن، قۇياش، ئاي، تاغ، ئۆي، كىيىم...
ئوخشاشلار ئۆزلىرى ئاۋاز چىقارمايدۇ، شۇڭا بۇ شەيئىلەردە
تەقلىد ئۇچۇن ئاۋاز ئاساسى مەۋجۇت ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە
تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئاۋازلار تۈرلۈك - تۈمەن خىل بولىدۇ.
ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئىزالىرى تەرەققىي
تاپقان، چىقىرالايدىغان ئاۋازلىرىمۇ چەكلىك بولغاچقا،
بەزى ئاۋازلارغا تەقلىد قىلالمىشى ياكى تەقلىد قىلىپ ئوخشـ-
تالمىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئاۋاز تەقلىد نەزەريىسى تـا-
نىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىسىنى يېشىپ بېرەلمەيدۇ.

ئاۋاز دولقۇنى چاستوتىسى [率频] تاۋۇش دولقۇنى
چاستوتىسى (شۇ، ئاتالغۇغا قارالسۇن) قىزىقىدا ئاۋاز دولقۇ-
نى چاستوتىسى دەپىلىدۇ.

ئاۋاز كۈچلۈكلۈكى [音强,音力,音势] «تاۋۇش كۈچلۈك-
لۈكى» گە قارالسۇن.

ئاۋاز يۇقىرىلىقى [音高] «تاۋۇش پەسلىقى» غا قا-
رالسۇن.

ئاۋازسىز ئۈزۈك تاۋۇش [音辅无] «جارانسىز ئۈزۈك
تاۋۇش» قا قارالسۇن.

ئاۋازلىق ئۈزۈك تاۋۇش [音辅有] «جارانلىق ئۈزۈك
تاۋۇش» قا قارالسۇن.

ئاۋازشۇناسلىق [声学,音响学] قىزىقىنىڭ بىر تار-
مىقى. ئۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق ئاۋازلار (جۈملىدىن،

ئىنسانلارنىڭ تىل تاۋۇشى) نىڭ پەيدا بولۇشىنى، خاراكتېرىنى، بۇلاردىكى ھەر خىل ھادىسىلەرنى، ھەر خىل قانۇنىيەتلەرنى، يەنى ئاۋاز دولقۇنى، يېقىملىق ئاۋازلارنىڭ قانىدە - قانۇنىيەتلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. فونېتىكىمۇ ئاۋازلارنى تەتقىق قىلىدۇ. بىراق، ئۇ پەقەتلا ئىنسانلارنىڭ ئاۋازى — تىل تاۋۇشى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئۇ گەرچە ئىنسانلار ئاۋازىنىڭ فىزىكىلىق ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلسىمۇ، بۇ ئارقىلىق ئاخىرقى ھېسابتا تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئاۋازشۇناسلىق ئىنسانلارنىڭ تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، ئاساسەن، نوقۇل فىزىكىلىك نۇقتىسىنەزەر بويىچە تەتقىق يۈرگۈزىدۇ. مەسىلەن، ئۇ مەلۇم بىر تاۋۇشنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى، كۆچلۈك - ئاجىزلىقى ۋە تېمبىر پەرقلىرىنى تەكشۈرگەن ۋاقىتتا، ھەرگىزمۇ بۇلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە قانداق رول ئويناۋاتقانلىقىنى ئەسكە ئالمايدۇ. فونېتىكا ئاۋازنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن، كۆچلۈك - ئاجىز ۋە تېمبىرلىرىنى فىزىكىلىق نۇقتىسىنەزەر بىلەن تەھلىل قىلغاندىن باشقا يەنە، فىزىئولوگىيىلىك نۇقتىسىنەزەردە تۇرۇپمۇ تەھلىل قىلىدۇ، ئەڭ مۇھىمى، يەنىلا تىلشۇناسلىق نۇقتىسىنەزەردىن تەھلىل يۈرگۈزىدۇ. مەسىلەن، ئاۋازنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئىنتوناتسىيە ۋە تون بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئاۋازنىڭ كۆچلۈك - ئاجىزلىقى ئۇرغۇ ۋە يېنىك ئوقۇلىدىغان ئاۋۇشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئاۋاز تېمبىرى ھەر خىل سوزۇق ۋە ئۇزۇق ئاۋۇشلارنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاۋازشۇناسلىق ئاۋازلارنىڭ پەيدا بولۇشى، خاراكتېرى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئاۋاز شۇناسلىق فونېتىكىنىڭ، بولۇپمۇ، تەجرىبە فونېتىكىسىنىڭ تەتقىقاتىغا ئۇزلۇكسىز يار دەم بېرىدۇ. فونېتىكىنىڭ ئاۋۇشلارنىڭ فىزىكىلىق ھادىسىلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمۇ ئاۋاز-

شۇناسلىقنىڭ مەزمۇنلىرىنى بېيىتىپ باردۇ.

ئاۋام خەلق سۆزلىرى[大群语] بىر تىلدا سۆزلىشىدىغان بارلىق كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان، چۈشىنىشلىك، ئاممىباب بولغان سۆزلەر، يەنى بىر تىلدا ئىنكاسچىلىق سۆزلىرىگە، كەسپىي سۆزلەرگە كىرمەيدىغان، مىللىي ئورتاق تىلنىڭ جانلىق تىل- شەكلىگە مايىللىراق بولغان قىسمى ئادەتتە ئاۋام خەلق سۆزلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئايرىم تىللار تىلشۇناسلىقى [学言语言个别] «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن.

ئايرىم تىللار فونېتىكىسى [学音语言个别] «فونېتىكا» غا قارالسۇن.

ئايرىم تىللار گرامماتىكىسى [学法语言个别] «گرامماتىكا» غا قارالسۇن.

ئايرىم تىللار لېكسىكولوگىيىسى [学词汇言语个别] «لېكسىكولوگىيە» گە قارالسۇن.

ئە-

ئەپسۇس مەيلى [后悔式] پېئىل مەيللىرىنىڭ بىرى. ئەپسۇس مەيلى پېئىل ئۇزەكلىرىگە، ئاساسەن پېئىلىنىڭ شەرت مەيلى شەكلىگە «بول-» پېئىلىنىڭ تۇرلىنىشىدىن ھاسىل بولغان «بوپتىكەن، بولغانىكەن» شەكىللىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياكى پېئىلنىڭ شەرت مەيلى شەكلىگە «چۇ» ئولاندىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەرده ئېيتىلغان ئىشنىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقىغا ئۆكۈنگەنلىكى، ئەپسۇسلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تۇنۇگۈنكى دوكلاتنى مەنمۇ ئاڭلىسام بوپتىكەن، بىر پۈرسەت قولدىن كېتىپ

قاپتۇ. »،« بالىكىزنىمۇ ئالغاچ كەلسىكىزچۇ! ئويناپ كېتەتتى»،
ئەدەبىي تىل [盲文学语] مىللىي ئورتاق تىلنىڭ پىشقىلانغان، قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى ئەدەبىي تىل دەپىلىدۇ، ئادەتتە ئۆلچەملىك تىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىللەت پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى ئاساسەن ئەدەبىيات، دىن ۋە ئىلىم-پەن قاتارلىق ساھەلەردە قوللىنىلغان يېزىق تىل ئەدەبىي تىل دەپ قارىلىپ كەلگەن. مىللەت پەيدا بولغاندىن كېيىن شۇ مىللەتلەرنىڭ ئورتاق قوللىنىدىغان تىلى يەنى ئورتاق تىل ئۇقۇمى پەيدا بولدى. ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئورتاق تىلى ئادەتتە جانلىق تىل ۋە يېزىق تىل دېگەن ئىككى شەكىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىل روشەن پەرقلەرگە ئىگە. يېزىق تىل جانلىق تىلغا قارىغاندا خېلى مۇكەممەل، قېلىپلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى يەنىلا ئەدەبىي تىل ھېسابلانمايدۇ. ئەدەبىي تىل مىللىي ئورتاق تىل ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. ئورتاق تىل شۇ ئورتاق تىلغا ئاساس بولغۇچى ھەلۇم دېئالېكت ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. ئەمما شۇ دېئالېكت تىلمۇ ياكى شۇ دېئالېكت تىلى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مىللىي ئورتاق تىلمۇ يەنىلا ئەدەبىي تىل ھېسابلانمايدۇ. پەقەت مىللىي ئورتاق تىلنىڭ جانلىق تىل ۋە يېزىق تىل شەكلى ئىلىم-پەن، خادىملىرىنىڭ، تىلشۇناسلارنىڭ ياكى شۇ مىللەت ئاممىسىنىڭ ئورتاق كېڭىشىشى، شۇ ئارقىلىق ئۇنى قايتا-قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشى، قېلىپلاشتۇرۇشىدىن ئۆتكەندىلا، ئاندىن ئەدەبىي تىل ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلمۇ خۇددى مىللىي ئورتاق تىلغا ئوخشاش شۇ مىللەت ئۈچۈن ئورتاق بولىدۇ، ھەممە ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولىدۇ. شۇ مىللەت ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىر خىل شەكلى ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئۇ شۇ مىللەت تىلىدىكى ھەر خىل دېئالېكتلارنىڭ مەھەللىۋى شېۋە-

www.uyghurkitap.com

لەرنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا قارىماي، ھەممىنى ئۆزىگە بېقىنىدۇرغان ھالدا شەكىللىنىدۇ. ئۇ شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئۆزئارا ئالاقىسىگە، ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشىغا، بىر-بىرىنى چۈشىنىشىگە ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىر ياكى بىرقانچە دىئالېكتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مىللىي ئورتاق تىلنى ئۆزىگە ئەڭ مۇھىم ئاساس قىلىدۇ. ئۇ مەيلى جانلىق تىل شەكلى ئارقىلىق بولسۇن، ياكى يېزىق تىل شەكلى ئارقىلىق بولسۇن شۇ مىللەتنىڭ مىللىي مەدەنىي تۇرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممە ساھەلىرى ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلىدۇ. تار مەنىدىن ئالغاندا ئەدەبىي تىل دېگەن ئاتالغۇ بەزىدە بەدىئىي ئەدەبىيات تىلىغىمۇ قارىتىلىدۇ.

ئەدەبىي تىل لۇغىتى [文学语言典词] ئادەتتىكى ئۆلچەملىك تىل لۇغەتلىرى ئەملىيەتتە ئەدەبىي تىل لۇغىتى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۆلچەملىك تىل لۇغەتلىرىگە شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىي تىلىدىكى سۆزلەر كىرگۈزۈلىدۇ ۋە ئىزاھلىنىدۇ («ئۆلچەملىك تىل لۇغىتى» گە قارالسۇن).

ئەدەبىي ئىستىل [文风] نۇتۇق ۋە ماقالە ئىستىلىنىڭ مۇئەييەن سىياسىي لۇشىيەن ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرگەن شەكلى ئەدەبىي ئىستىل دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، نۇتۇق ياكى ماقالىدە ئەكس ئەتكەن مۇئەييەن سىياسىي لۇشىيەن ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىكى كۆز قاراش ئەدەبىي ئىستىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشىمىغان سىنىپ ۋە ئوخشىمىغان دەۋرنىڭ ئوخشىمىغان ئەدەبىي ئىستىلى بولىدۇ. ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ جانلىق، جۇشقۇن، يېڭى ۋە قۇدرەتلىك ئەدەبىي ئىستىلى بىزدىن نۇتۇق ۋە ماقالىمىزدە ئىنقىلابىي مەزمۇن بىلەن مىللىي شەكىل، مىللىي تۈسنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تە-

لەپ قىلىدۇ. شەخسلەرنىڭ ئەدەبىي ئىستىلى شۇ شەخسنىڭ زا-
مان ۋە سىنىپىي مەيداندىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس
ئەتتۈرگەندىن باشقا، يەنە ئۇنىڭ ئىدىيىسى، ئىدىيىۋى ئۇسۇلى
ۋە ئۇنىڭ تىل بىلىملىرى، ئەدەبىي بىلىملەر بىلەن تەربىيلە-
نمىش قاتارلىق ئامىللار بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

ئەركىن سۆز بىرىكمىسى [自由词组] تۇراقلىق سۆز-بە-
رىكمىسىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى ھېچ
سابلالىمايدىغان ئادەتتىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ھەممىسى تۇ-
راقسىز سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بەزىلەر ئۇنى ئەر-
كىن سۆز بىرىكمىسى دەپمۇ ئاتايدۇ («سۆز بىرىكمىسى»گە
قارالسۇن).

ئەركىن ئۇرغۇ [自由重音] سۆز ئۇرغۇلىرىنىڭ بىر خىلى
بولۇپ، ئادەتتە تۇراقلىق ئۇرغۇغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. بەزى
تىللاردا سۆزلەردىكى ئۇرغۇنىڭ ئورنى تۇراقلىق ئەمەس. ئۇرغۇ
گەرچە سۆزلەرنىڭ مۇقىم بىر بوغۇمىغا چۈشسىمۇ، لېكىن بەزى
سۆزلەرنىڭ ئالدى بوغۇمىغا چۈشسە، بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرا
بوغۇمىغا، يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىغا چۈشىدۇ.
سۆزلەرنىڭ خالىغان بوغۇمىغا چۈشىدىغان ئۇرغۇ «ئەركىن ئۇر-
غۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئالايلى، رۇس تىلىدا، ئىنگلىز تىلىدا ئۇرغۇ
بەزى سۆزلەردە ئالدىنقى بوغۇمىغا چۈشسە، بەزى سۆزلەردە ئا-
خىرقى بوغۇمىغا چۈشىدۇ (بىراق ھەر بىر كونكرېت سۆزنىڭ
ئۇرغۇ چۈشكەن ئورنى مۇقىم بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى خالى-
غانچە يۆتكىگىلى بولمايدۇ). مەسىلەن، ئېنگلىز تىلىدىكى
handkerchief ['hæŋkəʧ if] (قولياغلىق) دېگەن سۆزدە
ئۇرغۇ بىرىنچى بوغۇمغا، important [im'po:tənt] (مۇقىم)
دېگەن سۆزدە ئۇرغۇ ئىككىنچى بوغۇمغا چۈشكەن.

ئەركىن ۋارىيانت [自由变体] ئادەتتە شەرتلىك ۋارى-

www.uyghurkitap.com

يانتقا نسبه‌تەن ئېيتىلىدۇ. بەزى فونېمىلارنىڭ ۋاريېانتلىرى ئوخشاش بىر تىل شارائىتىدا تۇرسىمۇ، بىرى يەنە بىرىنىڭ ئورنىغا ئەركىن ئالمىشىپ كېلىۋېرىدۇ. ئۇلار ھېچقانداق چەكلىمىگە ياكى شەرتكە قارىمايدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىنىڭ بەزى دىئالېكتلىرىدا [n] بىلەن [l] ئوخشاش بىر فونېمنىڭ ۋاريانتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئوخشاش بىر سۆزدە بەزىدە [n]، بەزىدە [l] دەپ ئېيتىلىدۇ. ئالايلى، خۇنەن ئۆلكىسى شىنخۇا ناھىيىسىنىڭ (خەنزۇ تىلى) دىئالېكتىدا «拿 — ئالماق» سۆزى [la'] دەپمۇ، [na'] دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق ۋاريانت ئەركىن ۋاريېانت دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەستايىدىل تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى [严式标音法]

«تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى» غا قارالسۇن.

ئەسلى دەرىجە [级原] سۆپەت دەرىجىلىرىنىڭ بىرى. دەرىجىلىك سۆپەتلەرنىڭ ئەسلى (نۆل) شەكلى سۆپەتلەرنىڭ ئەسلى دەرىجىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. سۆپەتنىڭ ئەسلى دەرىجىسى سۆپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نورمال دەرىجە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ئۇ خۇش‌خۇي، تېتىك ھەم چىقىشقاق يىگىت.» دېسەك، «خۇش‌خۇي»، «تېتىك»، «چىقىشقاق» دېگەن سۆپەتلەر ئەسلى دەرىجىدە كەلگەن.

ئەسلى دەرىجە [态语基] پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ بىرى. جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى شۇ جۈملىدىكى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بىرخىل گرامماتىكىلىق مەنە پېئىلنىڭ ئەسلى دەرىجىسى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن يەنە بىر ھېكايە يازدى» دېسەك «ياز-» پېئىلى ئەسلى دەرىجىدە كەلگەن.

ئەسلى مەنە [意本、义本] كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ يېڭى

كۆچمە مەنىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆز-لەرنىڭ كۆپ مەنىلىرىنى شۇ مەنىلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن بارلىققا كەلگەنلىكىگە قاراپ ئەسلى مەنە ۋە يەنگى كۆچمە مەنە دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى لېكسىكىلىق مەنىسى ئەسلى مەنە ياكى تۆپ مەنە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «يولداش» دې-گەن سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنىسى «سەپەردە بىللە بول-غۇچى، ھەمسەپەر» ئىدى، «ئېغىز» دېگەن سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنىسى «ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ باش قىسمىدىكى ئوزۇقلۇق يېيىش ۋە ئاۋاز چىقىرىش ئورگىنى» ئىدى.

ئەركىلەتمە دەرىجە [表爱级] سۆيەت دەرىجىلىرىنىڭ بىرى. سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ سۆيەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ئام-راقلىق ھېسسىياتى بىلەن ياكى كۈچەيتىش ھېسسىياتى بىلەن ئىپادىلەگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق مەنە ئەركە-لەتمە دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۆيەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى سۆيەتكە «غىنە، - قىنە، - گىنە، - كە-نە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئوماققىنە؛ تۆزۈككىنە». سۆيەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى پۈتۈنلەي سۆزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئەگەشمە مورفېما [从属语素] «مورفېما»غا قارالسۇن.

ئەمەلىي تىلشۇناسلىق [学应用语言] ئەمەلىي تىلشۇناس-لىق — تىلشۇناسلىق بىلىملىرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە قوللىنىلىش-ىنىڭ ۋە ھەرقايسى ئەمەلىي ساھەلەرگە ئائىت تىل بىلىملىرى-نىڭ ئومۇمىي نامى. ئۇ تىلشۇناسلىقنىڭ XX ئەسىرنىڭ باشلى-رىدا بۆلۈنۈپ چىققان مۇستەقىل بىر تارمىقى. ئەمەلىي تىلشۇناسلىق دېگەن ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنى بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، تىلنى قوللىنىشقا دائىر مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگەندەك

www.uyghurkitap.com

ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى تەرەققىيات يۇزلىنىشىدىن قارىغاندا، ئادەتتىكى ئەمەلىي تىلشۇناسلىقنى ماشىنا ئۇسكۇنىلىرى بىلەن ئالاقىدار بولغان ئەمەلىي تىلشۇناسلىقتىن پەرقلەندۇرۇشكە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلمەكتە. ئەمەلىي تىلشۇناسلىقتا تىلنى قوللىنىشتىكى كونا مەسىلىلەر، مەسىلەن، تىل ئوقۇتۇش، يېزىق ئىجادىيىتى ۋە ئىسلاھاتى تەرجىمە تەتقىقاتى، تاۋۇش بەلگىلىرىنى بەلگىلەش، ئۆرۈپ يېزىش تەتقىقاتى، كەشى ئىسىملىرى، يەر ناملىرى تەتقىقاتى، پەن - تېخنىكا تىلى تەتقىقاتى، شۇنداقلا ئاتالغۇ مەسىلىسى تەتقىقاتى، ئىملا تەتقىقاتى، تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات، سەھنە تىلى، رادىئو تىلى تەتقىقاتى، خەلقئارالىق يارەمچى تىلنى تەسىس قىلىش، تېز خاتىرىلەش سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش، گاس - گاچىلارنى ئوقۇتۇش قاتارلىق تىل مەسىلىلىرى تەتقىق قىلىنىدۇ. ماشىنا ئەمەلىي تىلشۇناسلىقىدا، تىلنى قوللىنىشتىكى يېڭى مەسىلىلەر، ئاساسلىقى ماشىنا بىلەن ھەپىلىشىشتىكى يېڭى مەسىلىلەر، مەسىلەن، قۇرۇلۇش تىلشۇناسلىقى، ھېسابلاش تىلشۇناسلىقى، ماشىنا تىلشۇناسلىقى قاتارلىق تىل مەسىلىلىرى بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

ئەنسىرەش مەيلى [担忧式] پېئىلنىڭ ئەنسىرەش مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىشنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەيل ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ بولۇشسىزلىق ئۆزەكلىرىگە قوشۇلغان بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى شەكلى «غاي، قاي، گەي، كەي» لەردىن كېيىن «ئىدىم، ئىدۇق، ئىدىڭ، ئىدى» قاتارلىق ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «سائەت بەش بولدى، كېچىكىپ قالمىغىدۇق»، «مەن قايتقىچە ئاكام كېتىپ

قالمىغىيدى».

ئەينەن تەرجىمە [译] بىر مىللەت تىلىدىكى ئاغزاكى ياكى يازما نۇتۇقنى باشقا بىر مىللەت تىلىنىڭ ئاغزاكى ياكى يازما نۇتقىغا ئۆز ئەينى بويىچە، يەنى ئەسلى مەنىسىنى قىلچە ئۆزگەرتمەكەن ھالدا دەل تىوغرا تەرجىمە قىلىپ ئىپادىلەش جەريانى ۋە نەتىجىسى ئەينەن تەرجىمە دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەلۇم بىر تىلدىكى نۇتۇقنى تەشكىل قىلغۇچى سۆز ۋە گراماتىكىلىق شەكىللەرنى يەنە بىر تىلدىكى تەڭداشلىرى بويىچە بىرمۇ بىر ئىپادىلەش ياكى بىر تىلدىكى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى يەنە بىر تىلدىكى ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئارقىلىق بىرمۇ بىر ئىپادىلەش ئەينەن تەرجىمە دەپ ئاتىلىدۇ.

ب

باش كېلىش [格主] كېلىشلەرنىڭ بىرى، باش كېلىش ئادەتتە بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. بۇ ئادەتتە بىرىنچى كېلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لۇغەتتە ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر باش كېلىش شەكلىدە بېرىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان (نۆل) شەكلى باش كېلىش ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن كەلدى» دېگەن جۈملىدە «تۇرسۇن» دېگەن ئىسىمغا باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان، ئۇ جۈملىدە بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، شۇڭا باش كېلىش ھېسابلىنىدۇ.

باشقا مەنە [义别] سۆزلەرنىڭ دەسلەپكى تۈپ مەنىلىرىدىن باشقا ھەممە يېڭى كۆچمە مەنىلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ

سۆزنىڭ باشقا مەنىلىرى دېيىلىدۇ، قىسقارتىپ باشقا مەنە دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزنىڭ باشقا مەنىلىرى سۆزنىڭ ئوخشاتما مەنىسى، سۆزنىڭ يوشۇرۇن مەنىسى، سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى [支配关系] مەلۇم بىر قۇرۇلمىدىكى بىر سۆز (بۆلەك) نىڭ يەنە بىر سۆز (بۆلەك) نىڭ مەلۇم بىر مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىش ئارقىلىق ئۆزىگە بېقىنىشىنى بەلگىلەپ كېلىشى باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. ئالايلى، ئېنگلىز تىلىدا ئالدى يارىمچىلەر ئىسىملارنى ئىدارە قىلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، to the town (بازارغا چىقماق)، unber the bridge (كۆۋرۈك ئاستىدا). مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە ئىگە بەزى تىللاردا ئالدى يارىمچى سۆزلەر ئىسىملارنىڭ مەلۇم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق شۇ ئىسىمنىڭ مەلۇم مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىش شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ تىپقا ياتىدىغان مۇناسىۋەتلەرمۇ ئوخشاشلا باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك پېئىللار ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىشى شەكلىدە ئۆزىگە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

باشلانما تۈس [开始体] ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى شەكىللىنىش ئالدىدا تۇرغان بىر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسا، بەزىلىرى يارىمچى سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. پېئىللارنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىشكە باشلىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق شەكلى باشلانما تۈس

دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ باشلانما تۈس شەكلى پېئىلنىڭ «-غىلى» رەۋىشداش شەكلىگە ياكى يۆنەلىش كېلىشتىكى «ش» ھەرىكەتنامى شەكلىگە «باشلا» ياكى «تۇر-» يارداممچى پېئىلنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇغۇچىلار كېلىشكە باشلىدى. × × × مەكتەپكە ماڭغىلى تۇردى.

باغلامچى پېئىل [连接助动词] «ھۆكۈم يارداممچى سۆزلىرى» گە قارالسۇن.

باغلىغۇچى [连词] سۆز بىلەن سۆزنى، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنى، جۈملە بىلەن جۈملىنى باغلاپ كېلىدىغان يارداممچى سۆزلەر باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ مۇناسىۋىتى ئوق بىلەن نىشاننىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە «ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابى»، «ئوق بىلەن نىشان» دېگەن قۇرۇلمىلاردىكى «بىلەن» سۆزى باغلىغۇچى ھېسابلىنىدۇ. باغلىغۇچىلار سۆز بىلەن سۆز، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسى، جۈملە بىلەن جۈملە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدۇ. باغلىغۇچىلارنى تۈرگە بۆلۈش ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى شەرھلەش جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار بار. بىز بۇ يەردە ئەنئەنىۋى گراماتىكىدىكى بۆلۈش ئۇسۇلى بىلەن يېڭىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۆلۈش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز. ئەنئەنىۋى گراماتىكىدا باغلىغۇچىلار تەڭداش باغلىغۇچى ۋە يېتەكلىگۈچى باغلىغۇچى دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. جۈملىدە ۋەزىپە جەھەتتىن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان سۆز، سۆز

بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنىى ئۆزئارا باغلاپ كېلىدىغان باغ-
لىغۇچى سۆزلەر تەڭداش باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن،
«مەن كىنو كۆردۈم هەم دىراما كۆردۈم» دېسەك، بۇ يەر-
دىكى «هەم» تەڭداش باغلىغۇچى هېسابلىنىدۇ. بېقىنىش، بە-
قىنىدۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى قۇرۇلمىلارنىى ئۆزئارا باغلاپ كېلە-
دىغان باغلىغۇچىلار بېقىندۇرما باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.
مەسىلەن، «قاسىم ئاكا بۇ يىل قاتتىق ئىشلىدى، شۇڭا هوسۇ-
لى مول بولدى» دېگەن قوشما جۈملىدە «شۇڭا» سۆزى باش
جۈملىنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرۈپ، تارماق بېقىندى جۈملىنى
باش جۈملىگە باغلاپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، باغلىغۇچىلارنىڭ
بۇ ئىككى تۈرنى ئۆز ئىچىدە يەنە بىرقانچە كىچىك تۈرلەرگە
بۆلۈشكە بولىدۇ. يەنى تەڭداش باغلىغۇچىنى بىرىكتۈرمە باغ-
لىغۇچى، قارىمۇ - قارشى باغلىغۇچى، تاللىما باغلىغۇچى قاتار-
لىق تۈرلەرگە؛ بېقىندۇرما باغلىغۇچىنى سەۋەب باغلىغۇچى، مەقسەت
باغلىغۇچى، شەرت باغلىغۇچى، يول قويۇش مۇناسىۋىتىدىكى
باغلىغۇچى، نەتىجە باغلىغۇچى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.
تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى سۆز، سۆز بىرىكمىسىنى ياكى جۈملىلەرنى
ئۆزئارا باغلاپ كېلىدىغان باغلىغۇچى بىرىكتۈرمە باغلىغۇ-
چى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «بىز قىسقا ۋاقىت ئىچىدە سانائەت-
تە ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىغا يېتىشۋالمىشىمىز لازىم» دېگەن
جۈملىدىكى «ۋە». قارىمۇ - قارشى مەنىدىكى سۆز، جۈملىلەرنى
تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدىغان باغلىغۇچى قارىمۇ -
قارشى باغلىغۇچى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، خەزۇ تىلىدا
你说得很好，但是你却能说不能行 دېگەن جۈملىدىكى «但是».
تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىككەن بولسىمۇ، مەنە جەھەتتىن ئىككى-
نىڭ بىرىنى تاللاش مەنىسىدە كەلگەن جۈملىلەرنى ئۆزئارا
باغلاپ كەلگەن باغلىغۇچى تاللىما باغلىغۇچى دېيىلىدۇ.

مەسلەن، «ياكى سەن بار، ياكى مەن باراي» دېگەن قوشما جۈملىدىكى «ياكى ... ياكى ... ». باش جۈملىنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن تارماق بېقىندى جۈملىنى باش جۈملىگە باغلاپ كېلىدىغان باغلىغۇچىلار سەۋەب باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسلەن، «كېسەل بولۇپ خېلى ئۇزۇن دەرسكە قاتنىشالمىدىم، شۇڭا ئىمتىھانىنى ياخشى بېرەلمىدىم» دېگەن جۈملىدىكى «شۇڭا». باش جۈملىنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، تارماق بېقىندى جۈملىنى باش جۈملىگە باغلاپ كەلگەن باغلىغۇچىلار مەقسەت باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسەلەن، «زامانىۋىيلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ماۋزېدۇڭنى يۇكسەلدۈرۈشكە تۇغرا كېلىدۇ» دېسەك، «ئۈچۈن» مەقسەت باغلىغۇچىسى بولۇپ كەلگەن. باش جۈملىنىڭ شەرتىنى ئىپادىلەپ كەلگەن تارماق بېقىندى جۈملىنى باش جۈملىگە باغلاپ كەلگەن باغلىغۇچى شەرت باغلىغۇچى دېيىلىدۇ. مەسەلەن، «ئەگەر سەن بارساڭ مەن بارمايمەن». دېگەن جۈملىدىكى «ئەگەر». يول قويۇش مۇناسىۋەتتىدىكى بېقىندى جۈملىنى باش جۈملىگە باغلاپ كەلگەن باغلىغۇچى يول قويۇش مۇناسىۋەتتىدىكى باغلىغۇچى دېيىلىدۇ، مەسلەن، خەنزۇ تىلىدا «虽然你不提出批评，他也已经知道他自己的缺点了» دېگەن «虽然» تارماق بېقىندى جۈملىنى شۇ تارماق بېقىندى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرگەن باش جۈملىگە باغلاپ كەلگەن باغلىغۇچى نەتىجە باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسلەن، «تۇرسۇن ياخشى ئوقۇغانىدى، شۇڭا ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىدى» دېگەندىكى «شۇڭا». ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى تۈرلىرىمۇ بار. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ھەرقايسى تىللارغا تەتبىق قىلىنىشى نەتىجىسىدە باغلىغۇچىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۈركە ئايرىماستىن، بەلكى

www.uyghurkitap.com

ئۇلارنىڭ رولىنى، جۈملىدە ئىپادىلىگەن باغلىغۇچىلىق (گرامماتىكىلىق) مەنىلىرىنى ئاساسىي ئۇلىچەم قىلىپ سەل تەپسىلىيرەك توركە ئايرىشنى قۇۋۇەتلەيدىغان يېڭى كۆز قاراشلار مەيدانغا چىقتى. ئۇنىڭ ئەڭ تەپسىلىي بۆلۈش ئۇسۇلى تۆۋەندىكىچە: تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ۋە، ھەم. بىرلەشمە مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: بىلەن. چېتىشما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ھەم ... ھەم ... ئوخشاشلىق باغلىغۇچىسى: ... مۇ ...مۇ، نە ...نە. تاللاش باغلىغۇچىسى: ياكى، يا، خايى. چوڭقۇرلاش باغلىغۇچىسى: ھەتتا، مۇ، ھېلىغۇ. ئىلگىرىلەش باغلىغۇچىسى: ئۇنىڭ ئۈستىگە. بۇرۇلۇش باغلىغۇچىسى: بەلكى، ئەكسىچە، لېكىن، بىراق. تەكىتلەش باغلىغۇچىسى: بولۇپمۇ، خۇسۇسەن. ئىزاھات باغلىغۇچىسى: يەنى. يەكۈن باغلىغۇچىسى: دېمەك، تولۇقلاش باغلىغۇچىسى: شۇنىڭدەك، شۇنداقلا. ئومۇملاشتۇرۇش باغلىغۇچىسى: قىسقىسى. ئايرىش باغلىغۇچىسى: جۈملىدىن. قارشىلىق باغلىغۇچىسى: -ئۇ - يۇ. نەتىجە باغلىغۇچىسى :شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا. سەۋەب باغلىغۇچىسى :چۈنكى، سەۋەبى، نېمىشقا دېگەندە. ھەرقايسى تىللاردىكى باغلىغۇچىلارنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرى ئۆزگىچىلىككە ئىگە. شۇڭا تىل ئۆگىنىشتە بولۇپمۇ تەرجىمىدە بۇلارغا تېگىشلىك ئېتىبار بېرىش زۆرۈر.

بايان جۈملە [陈述句] جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرى. سۆزلىگۈچى ئۆزى سۆزلىگەن ھەر بىر جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا ھەر خىل پوزىتسىيىدە بولۇشى مۇمكىن. كىشىلەرنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيىسى جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ مەلۇم مورفولوگىيىلىك شەكىلدە تۇرلىنىشى ئارقىلىق ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا تۇتقان پوزىتسىيىسىنىڭ ئوخشاش بولـ

ماسلىقىغا قاراپ، جۈملىلەرنىڭ بايان جۈملە، سوراق جۈملە بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۈندەش جۈملە دېگەن تۆت تۈرگە (بە- زىلەر بەش تۈرگە ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق تۈرلەرگىمۇ بۆلـ دۇ) بۆلۈشكە بولىدۇ. مۇئەييەن بىر ئوي پىكرىنىڭ بايان قىلىش تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئادەتتە بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بايان جۈملىلەرنىڭ خە- ۋىرى بولغان پېئىل بايان مەيلى شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «زور غەيرەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان جۇڭگو خەلقى ئاجايىپ مۆجىـ زىلەرنى ياراتماقتا»، «تاڭ يورىدى». بايان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا يېزىقتا پەش (،) ياكى چېكىت (.) قويۇلىدۇ.

بايان مەيلى [陈述式] پېئىلنىڭ مەيىللىرىدىن بىرى. پېئىلـ نىڭ بايان مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ پېئىلدىن بولغان خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولغان - بولمىغانلىقى، بولدە- غان - بولمايدىغانلىقى، مەۋجۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكى توغرىسىدا بايان بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. پېئىلنىڭ بايان مەيلى يەنە شۇ سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش- ھەرىكەتنى قانداق تەرىقىدە بايان قىلغانلىقىغا قاراپ تۆۋەندە- كىدەك تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچىسى، بۇ ئاستە بايان مەيلى. پېئىلنىڭ بۇ ئاستە بايان مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى بۇ ئاستە بىلدۈرگەن يەنى ئەزەلدىنلا بىلىدىغان ياكى باشتىن ئاخىرغا قەدەر ئۆزى خەۋەردار بولغان تەرىزدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسـ لەن، «زۇنۇن قادىر ھېكايىنى ياخشى يازىدۇ». ۋاستىلىك بايان مەيلى. پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى ۋاستە ئارقىلىق بىلـ گەن يەنى مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن ياكى باشقىلارنىڭ تونۇش- تۇرۇشى ئارقىلىق كېيىن ياكى يېڭىدىن بىلگەن ۋە ياكى

www.uyghurkitap.com

ئۇلارنىڭ رولىنى، جۈملىدە ئىپادىلىگەن باغلىغۇچىلىق (گرامـ
ماتىكىلىق) مەنىلىرىنى ئاساسىي ئۇلانچەم قىلىپ سەل تەپسىلىيـ
رەك تۇرگە ئايرىشنى قۇۋۇەتلەيدىغان يېڭى كۆز قاراشلار مەيـ
دانغا چىقتى. ئۇنىڭ ئەڭ تەپسىلىي بولۇش ئۇسۇلى تۇۋەندىـ
كىچە: تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ۋە، ھەم. بىرلەشمە
مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: بىلەن. چېتىشما مۇناسىۋەت باغلىغۇـ
چىسى: ھەم ... ھەم .... ئوخشاشلىق باغلىغۇچىسى: ...
مۇ ...مۇ، نە ...نە. تاللاش باغلىغۇچىسى: ياكى، يا، خايى.
چوڭقۇرلاش باغلىغۇچىسى: ھەتتا، مۇ، ھېلىغۇ. ئىلگىرىلەش
باغلىغۇچىسى: ئۇنىڭ ئۈستىگە. بۇرۇلۇش باغلىغۇچىسى: بەلكى،
ئەكسىچە، لېكىن، بىراق. تەكىتلەش باغلىغۇچىسى: بولۇپمۇ،
خۇسۇسەن. ئىزاھات باغلىغۇچىسى: يەنى. يەكۈن باغلىغۇچە ـ
سى: دېمەك. تولۇقلاش باغلىغۇچىسى: شۇنىڭدەك، شۇنداقلا.
ئومۇملاشتۇرۇش باغلىغۇچىسى: قىسقىسى. ئايرىش باغلىغۇـ
چىسى: جۈملىدىن. قارشىلىق باغلىغۇچىسى: ـ ئۇ ـ يۇ. نەتىجە
باغلىغۇچىسى :شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا. سەۋەب باغلىغۇـ
چىسى :چۈنكى، سەۋەبى، نېمىشقا دېگەندە. ھەرقايسى تىللاردىكى
باغلىغۇچىلارنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرى
ئۆزگىچىلىككە ئىگە. شۇڭا تىل ئۆگىنىشتە بولۇپمۇ تەرجىمىدە
بۇلارغا تېگىشلىك ئېتىبار بېرىش زۆرۈر.

بايان جۈملە [陈述句] جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرى. سۆزـ
لىگۈچى ئۆزى سۆزلىگەن ھەر بىر جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزـ
مۇنغا ھەر خىل پوزىتسىيىدە بولۇشى مۇمكىن. كىشىلەرنىڭ
بۇ خىل پوزىتسىيىنى جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ
مەنۇم مورفولوگىيىلىك شەكلىدە تۇرلىنىشى ئارقىلىق ياكى
ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە
ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا تۇتقان پوزىتسىيىسىنىڭ ئوخشاش بولـ

ماسلىقىغا قاراپ، جۈملىلەرنىڭ بايان جۈملە، سوراق جۈملە بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملە دېگەن تۆت تۈرگە (بە-زىلەر بەش تۈرگە ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تۈرلەرگىمۇ بۆلۈ-دۇ) بۆلۈشكە بولىدۇ. مۇئەييەن بىر ئوي پىكرىنى بايان قىلىش تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئادەتتە بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بايان جۈملىلەرنىڭ خە-ۋىرى بولغان پېئىل بايان مەيلى شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «زور غەيرەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان جۇڭگو خەلقى ئاجايىپ مۆجە-زىلەرنى ياراتماقتا»، «تاك يوردى». بايان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا پېزىقتا پەش (،) ياكى چېكىت (.) قويۇلىدۇ.

بايان مەيلى [陈述式] پېئىلنىڭ مەيىللىرىدىن بىرى. پېئىلـ-نىڭ بايان مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ پېئىلىدىن بولغان خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولغان - بولمىغانلىقى، بولىدە-غان - بولىمايدىغانلىقى، مەۋجۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكى توغرىسىدا بايان بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. پېئىلنىڭ بايان مەيلى يەنە شۇ سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنى قانداق تەرىقىدە بايان قىلغانلىقىغا قاراپ تۆۋەندە-كىدەك تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچىسى، بۇاستە بايان مەيلى. پېئىلنىڭ بۇاستە بايان مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى بۇاستە بىلدۈرگەن مەيلى ئەزەلدىنلا بىلدۈرگەن ياكى باشتىن ئاخىرغا قەدەر ئۆزى خەۋەردار بولغان تەرىزدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسە-لەن، «زۇنۇن قادىر ھېكايىنى ياخشى يازىدۇ». ۋاستىلىك بايان مەيلى. پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى ۋاستە ئارقىلىق بىلـ-گەن يەنى مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن ياكى باشقىلارنىڭ تونۇش-تۇرۇشى ئارقىلىق كېيىن ياكى يېڭىدىن بىلگەن ۋە ياكى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

هەربىر كەتنىڭ جەريانىنى كۆرمەي نەتىجىسىنىلا كۆرگەن تەرىزدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈردى. مەسىلەن، «دىلبەر ناخشىنى ناھايىتى ياخشى ئېيتىدىكەن». «تۇرپاندا بېزەكلىك دېگەن بىر جاي بار ئىكەن». ئاڭلاتما بايان مەيلى. پېئىلنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنى پۈتۈنلەي باشقىلاردىن ئاڭلىغان تەرىزدەبايان قىلۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل مەيل بەزىدە سۆزلىگۈچىنىڭ قوشۇمچىغان ياكى تەنە قىلغان تەرىزدە بايان بېرىۋاتقانلىقىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ئەخمەت ماقالىنى ياخشى يازغۇدەك». «شۇ ھالىغا تېخى رومان يازارمىش»، «قېزدىق گەپ، بۇ خەتنى مەن يېزىپ-تىمىشمەن.» مۆلچەر بايان مەيلى. مۆلچەر بايان مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنى مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن ياكى ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىپ تونۇشىغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ئايگۈل ئۇسسۇلنى ياخشى ئوينايدىغاندۇ»، «مېنىڭ پەمىمچە بۇ خەتنى ئەكبەر يازغاندۇ».

بايراق تىلى [语族] بايراق تىلى بايراق ئارقىلىق خەۋەر-لىشىش ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بىر تۈرلۈك خەۋەرلىشىش ئۇسۇلى بولۇپ، دېڭىزچىلىق، ھەربىي ئىشلار، دالا مەشغۇلاتلىرى (تەكشۈرۈپ ئۆلچەش خىزمىتى) دە ۋە ھازىرقى زامان قۇرۇ-لۇش سانائىتى قاتارلىق ساھەلەردە قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا ئىككى قولدا تۇتۇلغان رەڭگى ئوخشاش بولمىغان ئىككى بايراقنى ئۆرلىتىش، چۈشۈرۈش قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان ھەرىكەتلەر ئارقىلىق قارشى تەرەپكە خەۋەر بېرىلىدۇ. بايراق-نىڭ رەڭگى ۋە ھەر خىل ھەرىكەت شەكىللىرى ھەر خىل ھەرپكە، شۇ ئارقىلىق مۇئەييەن سۆز ۋە جۈملىلەرگە ۋەكىللىك

قىلىدۇ، يەنى ئادەتتە بىر خىل ھەرىكەت ياكى بىر خىل رەڭ بىر سىفىرنى ياكى بىر تاق ھەرپىنى ئىپادىلەيدۇ. بىر ھەرىكەتسىزە ۋەكىللىك قىلغان بىر سىفىر ياكى بىر تاق ھەرپ مۇستەقىل بىر سۆز ياكى جۈملىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى نۇرغۇن ھەرىكەتلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگە - ھەرپلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ مۇرەككەپ ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدۇ.

بەدەللىك رول [用代作替] بىر تىلغا چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلغاندا، چەت تىلى سۆزلىرىنىڭ تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇش ئىپادىلەشتىكى ياكى بوغۇم قۇرۇلمىلىرى قوبۇل قىلغۇچى تىلدا بولماسلىقى مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇنىڭ ئورنىغا بەزىدە قوبۇل قىلغۇچى تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا بار بولغان، شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ياكى سەل يېقىن كېلىدىغان تاۋۇش ئىپادىلەشتىكى ياكى بوغۇم قۇرۇلمىلىرىنى قوللىنىش مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق ھادىسە بەدەللىك رول دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا چەت تىلىدىكى [r] تاۋۇشىغا [l] تاۋۇشىنى بەدەل قىلىپ ئىشلىتىدۇ. شۇڭا چەت تىلىدىكى Riga، Roma، Paris سۆزلىرى خەنزۇ تىلىدا 里加، 罗马، 巴黎 دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان نۇرغۇن سۆزلەر تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇش ئىپادىلەشتىكى ياكى بوغۇملار ئۇيغۇر تىلىدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئورنىغا شۇلارغا يېقىن كېلىدىغان بەزى تاۋۇشلار بەدەل قىلىنىدۇ ياكى قىسقارتىۋېتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەرەپ تىلىدىكى [?] تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن ياكى [a] تاۋۇشى بەدەل قىلىپ قوللىنىلىدۇ، ياكى [?] قىسقارتىۋېتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، خەنزۇ تىلىدىكى zh، ch، sh تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئورنىغا ج، چ، ش تاۋۇشلىرى بەدەل قىلىنىدۇ. بىر مىللەت تىلىدىن يەنە بىر مىللەت تىلىغا سۆز قوبۇل قىلغاندا تاۋۇشلارنى بەدەل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولىدۇ.

ئەمما تىل ئۆگەنگۈچىلەر بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانسا ئەسلا بولمايدۇ.

بەلگىلەش ئالماشلىرى [确定代词] ئالماشلارنىڭ بىر تۈرى. مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىتنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بەلگىلەش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ھەممە، پۈتۈن، بارلىق، بارچە، ھەر، ھەر نېمە، ھەرقانداق، ھەرقايسى، ھەرقاچان» قاتارلىق بەلگىلەش ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ. «ئالماش» قا قارالسۇن.

برووندال [布龙达尔] (Vigg Brøndal، 1887 — 1942) دانىيىلىك تىلشۇناس. ئۇ، داتىيە ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى سۈپىتى بىلەن تىل ئېلېمېنتلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى ئېتىبار بىلەن تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تىلدا مەڭگۈ ئۆزگەرمەس ئامىل مەۋجۇت دەپ قاراپ، «پانخرونىك تىلشۇناسلىق» ئىددىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، «قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىق» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

بروگمان [勃鲁格曼] (Karl Brugmann، 1849 — 1919) گېرمانىيىلىك تىلشۇناس. ئۇ، تىلدىكى تارىخىزملىقنى ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، ئىندىئودۇئال پسىخولوگىيىلىك پائالىيەتلەرنى خاتا ھالدا تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب دەپ قاراپ، ئىندىئودۇئال پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئىجادچىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان، «ھىندى-گېرمان تىلى ئاساسلىرىدىكى دىماغ تاۋۇشىغا يېنەكچى بولغۇچى تاۋۇش»، «سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا تەنقىدلار» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

بلومفىلد [布龙菲尔德] (Leonard Blomfield، 1887 — 1949) ئامېرىكىلىق تىلشۇناس. چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ

پروفېسسورى ئىدى. ئۇ تىلنى قىلىقچىلىق پەسخولوگىيىلىك نۇقتىئىنەزەرى بىلەن تەتقىق قىلغان بولۇپ، تىل پائالىيىتىنى بىرقاتار تەسىر قىلىش ۋە ئەكس ئېتىش پائالىيىتى دەپ قارىغان. شۇ ئارقىلىق مېخانىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى بولۇپ قالغان. ئۇ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان. ئۇ «تىل» دېگەن ئەسەرنى يازغان.

بوپ [朴莫] (Franz Bopp، 1791 — 1867) گېرمانىيىلىك تىلشۇناس. بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، پروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى. ئۇ تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تۇرۇپ ھىندى - يا-ۋروپا تىللىرىنىڭ گراماتىكىلىق فورمىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇلىنى قۇرۇپ چىققۇچىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. ئۇ «سانسكرىت تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈرلىنىش سىستېمىسىنىڭ گرېك تىلى، لاتىن تىلى، پارس تىلى ۋە گېرمان تىللىرى بىلەن سېلىشتۇرمىسى توغرىسىدا»، «سانسكرىت تىلى، ماند تىلى، ئەرمەن تىلى، گرېك تىلى، لاتىن تىلى، لىتۋا تىلى، قەدىمكى سىلاۋىيان تىلى، گوت تىلى ۋە گېرمان تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما گراماتىكىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

بودوئېن. دې. كورتېناي [博顿.德.古尔特内] (Baudouin de Courtenay، 1845 — 1929) پولشالىق تىلشۇناس. فونېما ئۇقۇمىنى ئەڭ ئاۋۋال شۇ كىشى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ روسىيىدە تىل ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت شۇغۇللانغان. ئۇ «XIV ئەسىردىن ئىلگىرىكى قەدىمكى پولشا تىلى»، «رۇس تىلى فونېتىكىسى»، گراماتىكىسى ۋە لېكسىكىسىدىن نەقىللەر»، «تىلشۇناسلىققا مۇقەددە-

ئۇيغۇر كتاب خانىسى www.uyghurkitap.com

دىمەك قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

بوش سوزۇق تاۋۇش [松元音] «جمددي سوزۇق تاۋۇش» قا قارالسۇن.

بوغۇز [喉头] «تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى» غا قارالسۇن.

بوغۇز پارتلىغۇچى تاۋۇشى [喉塞音] تاۋۇش پەردىسى ۋە تاۋۇش ئىشىكى بىراقلا ئېتىلىپ، ھاۋا ئېقىمى توسۇلۇپ، ئاندىن قايتا بىراقلا ئېچىلىش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار. بوغۇز پارتلىغۇچى تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى سىستېمىسىدىكى [ʔ] [ʔh] قاتارلىق تاۋۇشلار شۇ جۈملىگە كىرىدۇ. بۇ خىل تاۋۇشلار ئېلىمىزدىكى زاكزۇ تىلى لاسا شېۋىسىدە (مەسىلەن، [ʔapo] (قورۇلۇش) دېگەن سۆزدىكى [ʔ]) ۋە خەنزۇ تىلىنىڭ شاڭخەي، فۇجۇ قاتارلىق دىئالېكتلىرىدا بار.

بوغۇم [音节] تىلدىكى بىرقاتار تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ئۇيۇشقان قىلغان ۋاقىتتا مۇسكۇلنىڭ چىڭىشى ياكى بوشىشىغا قاراپ ئايرىلغان، بىر ياكى بىرقانچە تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىدىن تەركىب تاپقان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا بىر خەتنىڭ تاۋۇشى بىر بوغۇم ھېسابلىنىدۇ، 语音学 (فونېتىكا) دېگەن سۆز ئۈچ بوغۇم ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ھەر بىر سۆزدىكى ھەر بىر سوزۇق تاۋۇش بىر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بوغۇمنىڭ ئېگىز ۋە كۆچلۈك ئېيتىلغان قىسمى بوغۇم مەركىزى دېيىلىدۇ، پەس ۋە كۆچسىز ئېيتىلغان قىسمى بوغۇم چېگرىسى دېيىلىدۇ، يەنى ھەر بىر بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش بوغۇم مەركىزى بولىدۇ، ئۈزۈك تاۋۇش بوغۇم چېگرىسى بولىدۇ. قوشۇمچىلىق تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى، رۇس تىلى،

ئېنگلىز تىلى قاتارلىق تىللاردا سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە ۋە تۈرلىنىشى ئارقىسىدا بوغۇم چېگرىسىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «تىل» دېگەن سۆز بىر بوغۇم بولۇپ، بۇ سۆزگە تەۋەلىك شەخس قوشۇمچىسى «-ئىم» نى قوشساق «تى-لىم» بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئەسلىدە بىرىنچى بوغۇمغا تەۋە بولغان «ل» تاۋۇشى بۇ سۆزنىڭ تۈرلىنىشى نەتىجىسىدە كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكىلىدۇ. «ئۆگەن-» دېگەن سۆزگە رەۋىش-داش قوشۇمچىسى «ئىپ» قوشۇلغاندىن كېيىنمۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاشلا بوغۇم ئۆزگىرىشى يۈز بېرىپ «ئۆ-گە-نىپ» بولۇپ، ئەسلىدە ئىككىنچى بوغۇمغا تەۋە بولغان «ن» ئۈچىنچى بوغۇمغا يۆتكىلىدۇ.

بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى [移行法] ئېلىپبەلىك يېزىقلاردىكى ئىملا قائىدىلىرىنىڭ بىرى. قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان كۆپ بوغۇملۇق سۆزنىڭ شۇ قۇرغا سىغمىغان قالغان قىسمى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە كۆچۈرۈلىدۇ. بۆلۈنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن،

ئۇيغۇر تىلىدا:	ئىشلەپچىقىرىش

رەقەم بىلەن يېزىلغان سانلار قۇرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ قالسا، ئۇلارنى پارچىلاپ ئىككىنچى قۇرغا كۆچۈرۈشكە بولمايدۇ. مەسىلەن،

1983 - يىلى	19 - 83 - يىلى	ئەمەس
336,520 جىك	336 - 520 جىك	ئەمەس

ھەر بىر سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئېلىنىپ قىسقارتىلغان سۆز-لەرنى ئىككىنچى قۇرغا بۆلۈپ يېزىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن،

ش ئۇ ئا ر نىڭ ھاۋارايى | ش ئۇ ئا ر نىڭ ھاۋارايى | ئەمەس.

يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، مەلۇم بىر يېزىق تىلىدا شۇ تىلدىكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ قۇر ئاخىرىغا سىڭمىغانلىرىنى باشقا قۇرغا كۆچۈرۈپ يېزىش كېرەكلىكى بېكىتىلگەن قائىدە بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

بوغۇملۇق يېزىق [音节文字] تاۋۇشلۇق يېزىقىنىڭ بىر خىلى. بۇ خىل يېزىقتا ھەر بىر بەلگە (ھەرپ ياكى تامغا) بىر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بىر سۆزدە نەچچە بوغۇم بولسا، شۇنچە بەلگە يېزىلىدۇ. دۇنيادا ساپ بوغۇملۇق يېزىق ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. ياپون يېزىقىدىكى كانا (假名) تىپىك بوغۇملۇق يېزىق ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، か ، カ ، な ، ナ قاتارلىق تۆت ھەرپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئا، كا، سا، تا» دىن ئىبارەت تۆت بوغۇمنى ئىپادىلەيدۇ. ま (ياما) دېگەن ئىككى ھەرپ ئىككى بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىپ «تاغ» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىلەر قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىنمۇ بوغۇملۇق يېزىق بىلەن فونېمىلىق يېزىقنىڭ ئارىلاشما شەكلىدىكى يېزىق دەيدۇ.

بولۇشسىز ئالماشلار [否定代词] ئالماشلارنىڭ بىر خىلى. پەقەت بولۇشسىز جۈملىلەردە قوللىنىلىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان - مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار «بولۇشسىز ئالماشلار» دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىز ئالماشلار پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن «ھېچ» سۆزىدىن ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى سوئال ئالماشلىرى بىلەن بەزى ئايرىم سۆزلەرنىڭ «ھېچ» بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، «ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقانداق، ھېچقايسى،

هېچقاچان، هېچقانچه، هېچنه، هېچقەيەر، هېچقايسى، هېچبىر، هېچنەرسە» قاتارلىقلار. «ئالماش» قا قارالسۇن.

بولۇشسىز شەكىل [否定形式] «بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى» گە قارالسۇن.

بولۇشلۇق شەكىل [肯定形式] «بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى» گە قارالسۇن.

بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى [肯定与否定范畴] پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ياكى ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ كاتېگورىيە پېئىل ئۆزىگە «-ما/-مە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇش - قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. «ما/-مە» قوشۇمچىسى قوشۇلمىغانلار پېئىللار پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ياز-، ئوقۇ-». «-ما/-مە» قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن «يازما، بارما» قاتارلىقلار.

بۇرۇن بوشلۇق [鼻腔] «تەلەپپۇز ئەزالىرى» غا قارالسۇن.

بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى [式命领] پېئىلنىڭ مەيىللىرىدىن بىرى. پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى سۆزلىگۈچىنىڭ پېئىلىدىن بولغان خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولۇش-بولماسلىقى توغرىسىدىكى تەلىپىنى، بۇيرۇقىنى، ماقۇللۇقىنى، دەۋىتىنى ياكى تىلەكداشلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا I شەخسىتە ئومۇمەن سۆزلىگۈچىنىڭ تەلىپى بىلدۈرۈلىدۇ. I شەخ-

سته سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇقى، ماقۇللۇقى بىلدۈرۈلىدۇ. ▮ شەخ
سته سۆزلىگۈچىنىڭ ماقۇللۇقى ياكى دەۋىتى بىلدۈرۈلىدۇ.
مەسىلەن، «مەن ئۆيگە باراي»، «بۇ ماقالىنى تۈرسۇن يازسۇن».
ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى شەكلى
ئىككى خىل ياسىلىدۇ. بىرىنچى خىل شەكلى پېئىل ئۆزەكلىرىگە
«- ئاي/ - ئەي/ - ي، - ئايلى/ - ئەيلى/يلى، - ئىڭ/ - ئۇڭ، - سىلا/
- سىلە، - ئىڭلار/ - ئۇڭلار/ - ئۇڭلار/ - سۇن» قاتارلىق
قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ▮ شەخسته پېئىل
ئۆزەكلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچى خىل شەكلى پې-
ئىل ئۆزەكلىرىگە «- غاي/ - قاي/ - گەي - كەي» قوشۇمچىلىرى
بىلەن شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ بىرىكىپ قوشۇلۇشى ئارقىلىق
ياسىلىدۇ.

بۇيرۇق جۈملە [命领句,祈使句] جۈملىنىڭ مەنە بويىچە
ئايرىلغان بىر تىپى. ئارزۇ - تىلەك، بۇيرۇق، نەسىھەت قىلىش،
سىلجىتىش مەنىسىدە كەلگەن ياكى شۇ خىل مەيل ئۇقۇملىرىنى
ئىپادىلەپ كەلگەن جۈملىلەر «بۇيرۇق جۈملە» دەپ ئاتىلىدۇ.
مەسىلەن، «كىتابىڭنى ئارىيەت بېرىپ تۇرسىڭىز.»، «تۇيۇڭ-
لارغا مۇبارەك بولسۇن!»، «بۇ يەردە تاماكا چېكىشكە رۇخسەت
يوق!» قاتارلىقلار. بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ لوگىكىلىق ئىگىلىرى
ھەمدە گرامماتىكىلىق ئىگىلىرى قىسقارتىپ تىلىنىدىغان ئەھۋال
دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بەزى چەت ئەل تىللىرىدا بۇيرۇق جۈم-
لىدە كەلگەن پېئىللار ئالاھىدە شەكىل بىلەن جۈملىگە
قاتنىشىدۇ. مەسىلەن، «ماڭا بىر كىتاپ بېرىڭ» دېگەن جۈم-
لىدىكى «بەر -» پېئىلى رۇس تىلىدا «Дваешь» شەكلىدە
كەلمەستىن، بەلكى «Давай» ياكى «Давайте» شەكلىدە كېلى-
دۇ. كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىنى، تىلەكنى بايان قىلىش مەقسىتىدە
كەلگەن ئادەتتىكى جۈملىلەر بۇيرۇق جۈملە ھېسابلانمايدۇ.

مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى 我想当一个飞行员 (مېنىڭ ئۇچقۇچى بولغۇم بار) دېگەن جۈملە بۇيرۇق جۈملە ھېسابلانمايدۇ.

بېقىندۇرغۇچى سۆز [主导词] «بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى» گە قارالسۇن.

بېقىندۇرما باغلىغۇچى [从属连词] «باغلىغۇچى» غا قارالسۇن.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە [主从复合句] تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن قوشما جۈملىلەر بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېيىلىدۇ. بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، شۇنداقلا ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۇرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ئارقىلىق ياكى باغلىغۇچىلار ۋە يۆكلىمىلەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «سىز شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىشىڭىز لازىمكى، پارتىيە مىزنىڭ زىيالىيلار سىياسىتى كەڭ زىيالىيلارنىڭ زور ئاكتىپچانلىقىنى قوزغايدۇ»، «ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيىدۇ». ئالدىنقى قوشما جۈملىنىڭ ئالدىدىكىسى باش جۈملە، كېيىنكىسى بېقىندى جۈملە؛ كېيىنكى قوشما جۈملىنىڭ ئالدىنقىسى بېقىندى جۈملە، كېيىنكىسى باش جۈملە.

بېقىندىلىق مۇناسىۋەت [从属关系] «بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى» قىسقارتىپ «بېقىندىلىق مۇناسىۋەت» دېيىلىدۇ.

بېغىنغۇچى سۆز [偏正词] «بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى» گە قارالسۇن.

بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى [偏正关系] سۆز بىلەن سۆزنىڭ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ، جۈملە بىلەن جۈملىنىڭ بېقىنىش-بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ كېلى-

شى بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن مۇشۇنداق مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىلىرى ھاسىل بولىدۇ، جۈملىلەرنىڭ بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن مۇشۇنداق مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملىلەر ھاسىل بولىدۇ. «چوڭ زال»، «ئېگىز بىنا»، دېگەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىنقىسى بېقىنغۇچى سۆز، كېيىنكىسى بېقىندۇرغۇچى سۆز. «سىلەر بارساڭلار، بىزمۇ بارىمىز» دېگەن جۈملىنىڭ ئالدىنقىسى بېقىندى جۈملە، كېيىنكىسى بېقىندۇرغۇچى باش جۈملە. بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنىڭ بېقىندۇرغۇچى ئورۇندا تۇرغىنى ئادەتتە يەتتەك چىلىك رول ئويناىدۇ. شۇڭا ئۇ شۇ قۇرۇلمىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. بېقىنغۇچى ئورۇندا تۇرغىنى ئەگەشمە بۆلەك بولۇپ، ئۇ بويسۇنغۇچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

بىتەرەپ سۆزلەر [中立词] ئىجابىي مەنىلىك سۆز ۋە سەلبىي مەنىلىك سۆزلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ھەرقانداق بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى يەنە مەلۇم تۇس خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە بولغان سۆزلەر بولىدۇ. سۆزلىگۈچى مۇنداق سۆزلەر ئارقىلىق ئۆزى سۆزلىگەن شەيئىگە تۇتقان ئىجابىي ياكى سەلبىي پوزىتسىيىسىنى يەنى ھۆرمەتلەش ياكى پەس كۆرۈش، سەتلەش قاتارلىق پوزىتسىيىسىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ. ياكى بۇ خىل سۆزلەرنى مەلۇم شارائىت ئاستىدا، مەلۇم ئورۇندا ئىھتىياجلىغا قاراپ قوللىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر سۆزلەر بار كى، بۇ خىل سۆزلەردە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش تۇس خۇسۇسىيەت بولمايدۇ. بۇ خىل سۆزلەر شارائىت، ماكان، زامان چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي، ھەرقانداق ۋاقىت، ھەرقانداق زاماندا، ھەرقانداق جايدا

ئەركىن قوللىنىلىدۇ. ھېچقانداق ئىجابىي ۋە سەلبىي تۈس مەنىلەرنى قوشۇپ ئىپادىلىمەيدىغان سۆزلەر بىتەرەپ سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلىم - پەن ئاتالغۇلىرى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپى بىتەرەپ سۆزلەردۇر. مەسىلەن، «تىلشۇناسلىق، يېزىق» دېگەن سۆزلەردە ھېچقانداق ئىجابىي، سەلبىي تۈس ئىپادىلەنمەيدۇ.

بىر بوغۇملۇق سۆز [同音节词] پەقەت بىرلا بوغۇمدىن تۈزۈلگەن سۆز. بىر بوغۇملۇق سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاغ، باغ، يەر، سۇ، ئۇ، مەن، بىز» قاتارلىقلار.

بىرىكمە مۇناسىۋەت [系关联—] ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى ياكى گرامماتىكىلىق مەنە جەھەتتىن بىرىكمىكە ئىگە بولۇشى بىرىكمە مۇناسىۋەت دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ خىل بىرىكمىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن، «بىز مەكتەپتە ئوقۇيمىز» دېسەك، جۈملىنىڭ ئىگىسى بىرىنچى شەخس، كۆپلۈك ئالمىشى «بىز» بولۇپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا جۈملىنىڭ خەۋىرىمۇ بىرىنچى شەخس، كۆپ لۇكتە كەلگەن. ئەگىسچە بولغاندىمۇ ئوخشاش. مەسىلەن، «مەن ئوقۇيمەن» دېسەك، ئىگە بىرىنچى شەخس، بىرلىك ئالماش «مەن» بولسا، خەۋەر بىرىنچى شەخس، بىرلىك شەكلىدە كەلگەن. شۇڭا بۇلار بىرىكمىكە ئىگە. بەزى تىللاردا سۈپەتلەر ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كەلگەندىمۇ بىرىكمە مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىم باشقا سۆزلەرنى ئېنىقلاپ كەلگەندە تەۋەلەنگۈچى ئىسىم شەخس جەھەتتىن ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم بىلەن بىرىكمىكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، مېنىڭ كىتابىم، بىزنىڭ كىتابىمىز،

سېنىڭ كىتابىڭ، ئۇنىڭ كىتابى قاتارلىقلار.

بىر سۆزلۈك جۈملە [独立词句] كونكرېت تېما شارائىتىدا جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان بىر سۆز بىر جۈملىنىڭ مەنىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ كېلىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق بىرلا سۆزدىن ياسالغان جۈملىلەر بىر سۆزلۈك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، بىر كىشى قولىدا بىر ئالمىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، بالىسىدىن «بۇ نېمە» دەپ سورىسا، بالا «ئالما» دەپ جاۋاپ بېرىشى مۇمكىن. بۇ يەردىكى «ئالما» دېگەن سۆز بىر جۈملە بولۇپ، ئۇ «بۇ ئالما» دېگەن مەنىدە بولىدۇ. يەنە ئۇ كىشى بالىدىن «سەن ئالمىنى ياخشى كۆرەمسەن» دەپ سورىسا، بالا «ھەئە» ياكى «ياق» دەپ جاۋاپ بېرىشى مۇمكىن. ئوخشاشلا بۇ يەردىكى «ھەئە» دېگەن بىر سۆز «مەن ئالمىنى ياخشى كۆرىمەن»، «ياق» دېگەن بىر سۆز «مەن ئالمىنى ياخشى كۆرمەيمەن» دېگەن ئايرىم - ئايرىم بىر جۈملىگە باراۋەر مەنىدە. شۇڭلاشقا «ھەئە» ياكى «ياق» بىر سۆز بولسىمۇ، ئوخشاشلا ئايرىم - ئايرىم جۈملە ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق بىر سۆزلۈك جۈملىلەر پەقەت دىئالوگلاردىكى كونكرېت تېما شارائىتىدا ئۇچرايدۇ. ئەگەر خالىغان ۋاقىتتا، «ئالما» ياكى «ھەئە» دېسەك، ئۇ جۈملە بولمايدۇ.

بىرىكتۈرگۈچ باغلىغۇچى [词组合连] «باغلىغۇچى» غا قارالسۇن.

بىرىككەن سۆز [词复合] ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ياسالغان يېڭى سۆز بىرىككەن سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاشيول، تۆمۈريول، تاشپاقا، كۆزەينەك» قاتارلىقلار بىرىككەن سۆزلەردۇر. بىرىككەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىش يوللىرى ئوخشاش بولمايدۇ. كۆپىنچە ئۇرغۇن سۆزلەر بىلەن ئۇرغۇن سۆزلەر، ئۇرغۇن

سۆزلەر بىلەن پېشىللار بىرىكسپ بېرىككەن سۆزلەر ياسىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بىرىكشى ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەر مۇتلەق كۆپ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. ھەرقايسى تىللاردىكى بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تۈرى ۋە ئۇنۇش تونۇش ئوخشاش بولمۇرمەيدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 民人،米玉،匠铁 دېگەن سۆزلەر بىرىكىشىدىن سۆزلەرگە كىرىدۇ. ئەمما ئۇيغۇر تىلىدا «خەلق، قوناق، تۆمۈرچى» دېگەن سۆزلەر بىرىككەن سۆز ھېسابلانمايدۇ. بىرىككەن سۆزلەر گەرچە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەردىن ياسالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتىن زىچ بىرىككەن بولغاچقا، لۇغەت تەركىبىدىكى بىر سۆز بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر ئايرىلىپ كېتىدىكەن، ئەسلىدىكى بىرىككەن سۆز ئىپادىلىگەن مەنىنى تولۇق ئىپادىلىيەلمەي قالىدۇ. بىرىككەن سۆز تۈرلەنگەندە خۇددى يەككە سۆزلەرگە ئوخشاش تۇرلىنىدۇ. بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا گرامماتىكىلىق قوشۇمچە ۋە پاردەمچى سۆزلەرنى خالىغانچە قوشۇشقا بولمايدۇ. بۇ، بىرىككەن سۆزلەرنىڭ سۆز بىرىكمىلىرىدىن پەرقلىنىدىغان روشەن ئالاھىدىلىك لىرىدىن بىرى. بىرىككەن سۆزلەرنى بىرىكتۈرۈپ تۇرغۇچى سىنتاكسىلىق مۇناسىۋەت سۆزلەر بىرىكسپ بىر سۆز بولغاندىن كېيىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرمىغىنى ئۈچۈن بىرىككەن سۆزلەرنى جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بويىچە تەھلىل قىلىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، «قولقاپ»، «تاشيول» دېگەن سۆزلەر «قول» بىلەن «قاپ»، «تاش» بىلەن «يول» نىڭ ئاھايىتى زىچ بىرىكشى بىلەن ياسالغان. شۇڭا ئۇنى جۈملىدە قايسى ئىگە، قايسى ئېنىقلىغۇچى، قايسى خەۋەر، دەپ ئېنىچىكە ئايرىشنىڭ ئورنى يوق.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

بىرىكىش مۇناسىۋىتى [组合关系] بىرىكىش مۇناسىۋىتى ۋە تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى دېگەن ئاتالغۇ شۇبھىسىزكى تىلشۇناس سوشور تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. سوشور تىل بەلگىلەر سىستېمىسى دېگەن نەزەريىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن تەڭ يەنە تىل بەلگىلەر مۇئەييەن بىرىكىش مۇناسىۋىتى ۋە تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق مۇكەممەل بەلگىلەر (تىل) سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، دەپ قارىغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئاتالغۇ تىلشۇناسلىقنىڭ بارلىق تەركىبىي قىسىملىرىغا، جۈملىدىن فونېتىكا، لېكسىكا، مورفولوگىيە، سىنتاكسىس قاتارلىق ھەممە ساھەلىرىگە تەتبىق قىلىنىپ، تىل تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر مېتود ۋە پرىنسىپ بولۇپ شەكىللەندى. بىزگە مەلۇم، سۆز — تىلدىكى مۇستەقىل قوللىنىشقا بولىدىغان بىرلىك. سۆزدە، ئادەتتىكى ئەھۋالدا، بىرەر مەنە ياكى بىرەر ئۇقۇم ئىپادىلىنىدۇ. ئەمما، بىر ئىپادىلىمەكچى بولغان پىكىر بىر سۆزدە ئىپادىلەشكە بولىدىغان مەنىگە قارىغاندا ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۆزلەرنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈش يولى بىلەن جۈملە تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. سۆزلەرنىڭ بىرىكىشى ۋاقىت جەھەتتىكى ئىلگىرى - كېيىنلىك بويىچە سۆزلەرنىڭ ئالدى - ئارقىغا يەنە سۆز ئۇلاش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. سۆزلەرنىڭ بۇ خىل ئۇلىنىشى خۇددى زەنجىرگە ئوخشايدۇ. بىر زەنجىرنىڭ ئىككى ئۇچىغا باشقا زەنجىر ھالقىلىرىنى ئۇلاشقا بولىدۇ ھەمدە ئېھتىياجغا قاراپ ئۇنى قىسقارتىشقىمۇ، ئۇزارتىشقىمۇ بولىدۇ. دېمەك، زەنجىر ھالقىلىرى ئۆزئارا چېتىلغاندىلا ئاندىن بىر پۈتۈن زەنجىرنى تەشكىل قىلىدۇ. تىلنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان (سۆز) بەلگىلەرمۇ بۇ جەھەتتىن خۇددى ئۇزۇن زەنجىرنى ھاسىل قىلغۇچى ھەربىر ئايرىم ھالقىغا ئوخشاش خاراكتېردا بولىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن» دېگەن

ئىسىمنىڭ ئالدىغا «ئاكام» دېگەن سۆزنى قويساق، «ئاكام تۇرسۇن» بولىدۇ، «خەت» دېگەن ئىسىمنىڭ كەينىگە «يازدى» نى قويساق، «خەت يازدى» بولىدۇ، «ئاكام تۇرسۇن» دېگەن بىرىكمە بىلەن «خەت يازدى» دېگەن بىرىكمىنى بىرىكتۈرسەك، «ئاكام تۇرسۇن خەت يازدى» بولىدۇ. دېمەك، بۇ يەردىكى «ئاكام»، «تۇرسۇن»، «خەت»، «يازدى» دېگەنلەر ئايرىم-ئايرىم ھالقا ھېسابلىنىدۇ. «ئاكام تۇرسۇن خەت يازدى» تۆت ھالقىدىن تۈزۈلگەن بىر زەنجىر ھېسابلىنىدۇ. بۇ تۆت سۆزنىڭ ئۆزئارا ئوخشاش بولمىغان قاتلام بويىچە بىرىكىپ كېلىشى ئەنە شۇ ئايرىم-ئايرىم ھالقىلارنىڭ ئۆزئارا ئۇلىنىپ زەنجىرنى تەشكىل قىلىشىغا ئوخشاش. بەلگىلەرنىڭ بۇ خىل بىرىكىش مۇناسىۋىتى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىرىكىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەتتۇر. دېمەك، بەلگە بىلەن بەلگىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش مۇناسىۋىتى بىرىكىش مۇناسىۋىتى دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تاۋۇش بىلەن تاۋۇشنىڭ، بوغۇم بىلەن بوغۇمنىڭ، مورفېما بىلەن مورفېمنىڭ، سۆز بىلەن سۆزنىڭ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ، جۈملە بىلەن جۈملىنىڭ ياكى تىلنى تەشكىل قىلغۇچى ھەرخىل بىرىكمىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇئەييەن مۇناسىۋەتتە بىرىكىشى بىرىكىش مۇناسىۋىتى دەپ ئاتىلىدۇ. تىل بەلگىلىرىنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى يەنى يۇقىرىدا ئېيتقان فونېما (تاۋۇش)، مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملىلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى مۇتلەق بولماستىن نىسپىي بولىدۇ. «نىسپىي بولىدۇ» دېگەنلىك «شەرتلىك بولىدۇ» دېگەنلىك بولۇپ، ئادەتتە ھەرقانداق سۆز بىلەن ھەرقانداق سۆز (باشقا بەلگىلەرمۇ ئوخشاش) بىرىكىپ كېلىۋەرمەيدۇ، يەنى بەزى سۆز (بەلگە) لەر بىلەن بەزى سۆز (بەلگە) لەر ئۆزئارا بىرىكىپ كېلەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەنۇم بىر بىرى-

كىش مۇناسىۋەتتىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئورنىغا بەزى سۆزلەر نۆۋەتلىشەلىسە، بەزى سۆزلەر نۆۋەتلىشەلمەيدۇ. مەسىلەن، «ياخشى ئادەم» دېگەن بىرىكمىنى ئالساق، «ياخشى» دېگەن سۆزنىڭ «يامان، ئوبدان، ئەسكى، ئېگىز - پاكار، سېمىز، ئورۇق...» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىشقا بولىدۇ؛ «ئادەم» دېگەن سۆزنى «بالا، ئوقۇغۇچى، ئىشچى، ئاشپەز، دوختۇر، مۇئەللىم...» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىشقا بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق مەلۇم بىر بىرىكىش مۇناسىۋىتىدە تۇرغان مەلۇم بىر بەلگىنىڭ ئورنىغا باشقا بەلگىلەرنىڭ نۆۋەتلىشىپ كېلىش مۇناسىۋىتى تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى «ياخشى» بىلەن «ئادەم» نىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىدە «ياخشى» بىلەن نۆۋەتلەشەلەيدىغان سۆزلەر ئۆزئارا تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتىدە بىر قاتارغا تىزىلىپ سۆيەت سۆز تۈركۈمىنى ھاسىل قىلسا، «ئادەم» دېگەن سۆزگە نۆۋەتلىشەلەيدىغان سۆزلەرمۇ ئۆزئارا تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتىدە ئىسىم سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولالايدۇ. شۇڭا بۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى ھېسابلىنىدۇ. تىل بەلگىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتىنى گېئومېتىرىيىدىكى توغرا سىزىق بىلەن تىك سىزىقنىڭ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ. تىل بەلگىلىرىنىڭ مەلۇم بىر توغرا سىزىقتىكى مۇناسىۋىتى بىرىكىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ، تىل بەلگىلىرىنىڭ مەلۇم بىر تىك سىزىقتىكى مۇناسىۋىتى تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە بىرىكىش مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى تىل سىستېمىسىدىكى ئەڭ ئاساسىي مۇناسىۋەت دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا پەقەت سۆز ۋە مورفېمىلارلا بۇ ئىككى خىل مۇناسىۋەتتە بولۇپ قالماستىن، بەلكى شۇ سۆز ۋە مورفېمىلارنى ھاسىل قىلغۇچى

قونىما ۋە سۆز مەنىلىرىمۇ چوقۇم مۇشۇ ئىككى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ دەپ قارىلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى مۇناسىۋەت تىلنىڭ بارلىق تەركىبىي قىسىملىرىغا تەتبىق قىلىنىدىغان بولۇپ قالدى.

بىۋاستە بايان مەيلى [直接陈述式] «بايان مەيلى» گە قارالسۇن.

(پ)

پارتىلىغۇچى تاۋۇش [爆发音·破裂音·塞音] ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئۇسۇلىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تۈرى. بۇ تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ھاۋا ئېقىمى ھاۋا يولىنىڭ مەلۇم قىسمىدا تامامەن توسۇلۇپ قالىدۇ. ئاندىن كېيىن ھاۋا يولى بىردىنلا ئېچىلىپ، ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدىن تېزلا ئېتىلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى [b]، [d]، [t]، [g]، [k']، [p] قاتارلىق تاۋۇشلار پارتىلىغۇچى تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدا [p]، [p'] (لەۋ پارتىلىغۇچى تاۋۇشلىرى)، [t]، [t'] (تىل ئۇچى پارتىلىغۇچى تاۋۇشلىرى) [k]، [k'] (تىل تۆۋى پارتىلىغۇچى تاۋۇشلىرى) قاتارلىق پارتىلىغۇچى تاۋۇشلار بار. پارتىلىغۇچى تاۋۇشلار توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە بۇزۇلۇشى ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. خېنزۇ تىلىدا، پارتىلىغۇچى تاۋۇشلار توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇش نۇقتىسىدىن 全塞音·闭塞音·塞音 دەپ ئاتالسا، توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇپ، پارتىلاش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىش نۇقتىسىدىن 爆发音·破裂音·塞音 دەپ ئاتىلىدۇ. پارتىلاش ھەرىكىتىنىڭ ناھايىتى تېزلا يوقىلىدىغانلىقتىن نەزەردە تۇتۇپ بەزىلەر 暂音 دەپمۇ ئاتايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسىدە پارتىلىغۇچى تاۋۇش نەز-

ژەردە تۇتۇلغان.

پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [塞擦音] ئۇزۇك تاۋۇش-لار نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ئايرىلغان بىر تۈرى. پارتلىغۇچى تاۋۇش بىلەن سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشنىڭ ناھا-يىتى زىچ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىر خىل ئۇزۇك تا-ۋۇشلار پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. باش-قىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇزۇك تاۋۇشلارنى يەكلەپ تەلەپپۇز قىلغاندا ھەم پارتلىغۇچىلىق، ھەم سىيرىلاڭغۇلۇق خۇسۇسىيەت-كە ئىگە بولغان ھەر بىر ئۇزۇك تاۋۇش پارتلىغۇچى - سىيرى-لاڭغۇ تاۋۇش دېيىلىدۇ. پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا باشلىنىش قىسمىدا پارتلىغۇچى تاۋۇش تەر-كىبى، كېيىنكى قىسمىدا يەنە ئوخشاشلا بىر تاۋۇش چىقىرىش ئورنىدىكى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش تەركىبى بولىدۇ. يەنى تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىشتا ھاسىل بولغان توسالغۇ پارتلىغۇچى تاۋۇشلار-نىڭكىدەك، توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇشى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنىڭكى-دەك بولىدۇ. توسالغۇنىڭ ھاسىل بولۇشى ۋە توسالغۇنىڭ بۇ-زۇلۇشى بىرلا ۋاقىتتا يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا جاي [ʤAj] دېگەن سۆزدىكى [ʤ]، چاي [ʧAj] دېگەن سۆزدىكى [ʧ] قاتارلىقلار پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلاردۇر.

پاسسىپ تەلەپپۇز ئەزالىرى [消极发音器官] «ئاكتىپ تەلەپپۇز ئەزالىرى» غا قارالسۇن.

پانىنى [尼尼] (pānini) مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرلەردە ئۆتكەن ھىندىستانلىق تىلشۇناس. ئۇ 3996 قائىدە بىلەن (بەزىلەر ئۇ قائىدە 4 مىڭدىن ئارتۇق، دەيدۇ) سانسكرىت تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى تەسۋىرلەپ بېرىدىغان بىرقەدەر مۇكەم-

مەل دراسانەڭا كىتابىنى تۆزگەن. كېيىنچە بۇ كىتاب «سان-
سىكرىت تىلى گرامماتىكىسى» ياكى «پانىنى گرامماتىكىسى»
دەپ ئاتالغان.

پاۋل [保罗] (Hermann Paul، 1846 — 1921)
گېرمانىيىلىك تىلشۇناس. ئىندىۋىدۇئال پسىخولوگىيىلىك تىل-
شۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ تىلىنىڭ تارىخىي
تەرەققىياتىغا ئەھمىيەت بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىندىۋىدۇئال
پسىخولوگىيىلىك پائالىيەتلەرنى خاتا ھالدا تىلنىڭ تەرەققىي
قىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب دەپ قارىغان. ئۇ «تىل تارىخى
پرىنسىپلىرى»، «گېرمان تىلى گرامماتىكىسى» قاتارلىق ئەسەر-
لەرنى يازغان.

پەرەز قىلىش ئۇسۇلى [拟法] پەرەز قىلىش ئۇسۇلى
تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى تارىخىي سېلىشتۇرۇش
ئۇسۇللىرىنىڭ ئەڭ ئاساسلىقلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ روشەن ئا-
لاھىدىلىكى شۇكى، بۇخىل ئۇسۇل ئارقىلىق تۇغقانچىلىق مۇ-
ناسىۋىتى بولغان تىللاردىكى ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ئوخشاش
بولمىغان دەۋرلەردىكى ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرى ئۆزئارا
سېلىشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن بەلگىلەنگەن فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلەر-
گە ئاساسەن بۇ سۆزنىڭ مۇشۇ تۇغقان تىللارغا ئاساس بولۇپ
تۇرغان ئەڭ قەدىمكى تىلدىكى ئەڭ قەدىمكى شەكلى پەرەز
قىلىنىپ چىقىلىدۇ.

پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك [区别性特征] مەلۇم بىر تىل
بىرلىكى بىلەن يەنە بىر تىل بىرلىكىنى ئۆزئارا پەرقلەندۈ-
رۈش رولىنى ئويناۋاتقان ئالاھىدىلىك. پەرقلەندۈرگۈچ
ئالاھىدىلىك دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاتالغۇ فونېتىكىدا ناھايىتى
كەڭ قوللىنىلىدۇ. فونېتىكىدا بىر فونېمنى يەنە بىر فونېمە-
دىن پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان فونېتىكىلىق ئالاھە-

www.uyghurkitap.com

دىلىك پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك دەپىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا [d] بىلەن [t] ھەر ئىككىلىسى تىل ئۇچىي، پارتلىغۇچى تاۋۇش، ئەمما جارانلىق ياكى جارانسىزلىقىغا قاراپ ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈشكە بولىدۇ؛ [d] جارانلىق تاۋۇش، [t] جارانسىز تاۋۇش. شۇڭا جارانلىق ياكى جارانسىز ئىكەنلىكى بىر خىل پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك نەزەرىيىسى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن بۇيانقى فونولوگىيە تەتقىقاتى ساھەسىدىكى چوڭ تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل نەزەرىيىنى ئەڭ دەسلەپتە تروبېتسكوي(N.S.Trubetzkoy) ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ پراگا ئېقىمىدىكىلەرنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى بولۇپ، 1939-يىلى يازغان «فونولوگىيە ئاساسى» دېگەن ئەسىرىدە پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك ھەققىدىكى دەسلەپكى چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما بۇ ئاتالغۇنى پراگا ئېقىمىدىكى يەنە بىر ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە شەخس ياكوبسون (RomanJacobson) سىستېمىلاشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويغان. ياكوبسون ئامېرىكىغا بارغاندىن كېيىن فانت (M.Fant)، خالل (M.Hall)لار بىلەن ھەمكارلىشىپ، 1951-يىلى «نۇتۇق (تاۋۇش) تەھلىلى ھەققىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. ئۇلار ئاكۇستىكىلىق تەجرىبىلەردىن قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللارغا ۋە پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق تەجرىبىلىرىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسەن، پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك ھەققىدىكى نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ھەرخىل تىللارنىڭ تەلەپپۇز ئالاھىدىلىكىدىن 12 جۈپ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكنى يىغىنچاقلاپ چىقتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ 12 جۈپ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك بىلەن دۇنيادىكى ھەرقانداق تىلنى تەسۋىرلەشكە بولىدۇ. 60-يىللا-

لارنىڭ ئاخىرىدا، خالل يەنە چوڭسكى بىلەن ھەمكارلىشىپ، پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىك نەزەريىسىگە قىسمەن تۈزىتىش كىرگۈزدى ھەم تەلەپپۇز جەھەتتىن 30 نەچچە جۈپ پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىكنى ئوتتۇرىغا قويدى. زادى قانچە جۈپ پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىك بولسا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە ھازىرغىچە پىكىر بىرلىكى بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ نەزەريىيە فونېتىكا تەھلىلى ھەققىدىكى بىر خىل نەزەريىيە سۈپىتىدە ھازىرقى زامان فونېتىكاشۇناسلىقىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مەزمۇنىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ خىل نەزەريىيە دۇنيا تىلشۇناسلىق ساھەسىدە زور تەسىر قوزغىدى. تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز خۇسۇسىيىتىگە ئاساسلانغاندا، مەملىكىتىمىزدىكى تىللاردا دائىم كۆرۈلىدىغان پەرقلەنگۈچ ئالاھىدىلىكلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: توسقۇنلۇق / توسقۇنسىز؛ نەپەسلىك / نەپەسسىز؛ جاراڭلىق / جاراڭسىز؛ دىماغ / ئېغىز؛ تولۇقسىز / تەدرىجىي؛ لەۋ / تىل؛ تىل ئۇستى / تىل ئۇچى؛ تىل ئالدى / تىل كەينى؛ ئوچۇق / يېپىق؛ لەۋلەشكەن / لەۋلەشمىگەن؛ چىڭ / بوش.

پەرھىزىي سۆزلەر [语忌禁] ئىجتىمائىي ئالاقىدە، كىشىلەر مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بەزى سۆزلەرنى خالىغان جايدا ئەركىن قوللانمايدۇ. ياكى بەزى سۆزلەرنى مەلۇم دائىرىدە قوللانماسلىققا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق خالىغان ئوبرازنى ئەركىن قوللىنىشقا بولمايدىغان، ياكى ئەركىن قوللىنىش ئەپسىز بولغان سۆزلەر «پەرھىزىي سۆز» دەپ ئاتىلىدۇ. ئالايلى، ئۆتمۈشته خەنزۇلاردا مۇنداق بىر قائىدە بار ئىكەن: پاراخوتقا ئولتۇرۇپ بىللە سەپەر قىلغۇچىلاردىن بىرەرسىنىڭ فامىلىسى «陈» بولسا، ئۇ كىشى «مېنىڭ فامىلەم 陈» دېيىلە-

مەيدىكەن. چۈنكى خەنزۇ تىلىدا 陈 سۆزى 刘 (چۆكمەك كۆمتۇرۈلمەك) دېگەن سۆز بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ، كىشىلەرنىڭ خۇراپىي كۆزقارىشى تۈپەيلىدىن «陈» دېگەن سۆزنى ئېيتسا، «پاراخوت چۆكۈپ كېتىدۇ» دەپ قارىلىدىكەن. شۇڭلاشقا «مېنىڭ فامىلەم 陈» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «مېنىڭ فامىلەم 耳东» دېگەن سۆزنى قوللىنىدىكەن. چەتئەللەردىمۇ بۇنداق ئەھۋاللار ناھايىتى كۆپ. ئىندىئانلارمۇ ئۆزىنىڭ ئىسىم-فامىلىسىنى باشقا ئادەملەرنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن قورقىدىكەن-ئۈيغۇرلار ئارىسىدىمۇ كىچىك بالىلار ئۆلۈپ كەتسە، «ئۆلدى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «چەتنەپتۇ» دېگەن سۆز قوللىنىلىدۇ-پەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغانلىقى، خۇراپىيلىق كۆزقاراشنىڭ چوڭقۇرلۇقى تۈپەيلىدىن كىشىلەر شەيئىلەرنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى تونۇپ يېتەلمىگەن بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن پەرھىزىي سۆزلەر مەۋجۇت بولىدۇ. پەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بۇنداق سۆزلەر يوقايدۇ.

پەش [号逗] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

پراگا ئېقىمى [派学格布拉] بۇ، قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ بىر تارمىقى. بۇ ئېقىم 1926 - يىلى شەكىللەنگەن. بۇ ئېقىمنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئاساسلىق ۋەكىللىرى ماتېسىئۇس (V. Mathesius 1882 — 1945)، تروبېتسكوي (Н.С. Трубецкой 1890 — 1938)، سكالىچكا (В. Скаличка)، ياكوبسون (R. Jakobson) قاتارلىقلار ئۆلۈپ، بۇلارنىڭ مەيدانى ۋە كۆزقارىشى تازا بىردەك ئەمەس ئىدى. بۇلار 1920 — 1930-يىللىرى ئۆزىنىڭ «پراگا تىلشۇناسلىق جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نى نەشر قىلدى. بۇ ژۇرنالدىكى ماقالىلاردا بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىلىرى بايان قىلىنغانىدى. پراگا قۇ-

رۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئاساسىي پروگراممىسى «پراگا تىلشۇناسلىق جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1 - سانىنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا بايان قىلىنغان. ئۇلارنىڭ بۇ كىرىش سۆزىدە تىلغا «مۇۋاپىق ۋاستە ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان سىستېما» دەپ تەبىر بەرگەن. ئۇلار مەلۇم بىر دەۋردىكى تىل سىستېمىسىنىڭ ماھىيىتىنى تەكىتلەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى شۇ سىستېمىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشىگىمۇ باغلاش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىدىن باشقا يەنە «تەھلىلىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل»نى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار تىلشۇناسلىقنى «سۆز ئىلمى» ۋە «سىنتاكسىسلىق بىرلىك لەر نەزەرىيىسى» دېگەنلەرگە بۆلۈپ، ئۇنى ئەنئەنىۋى مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىسنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. پراگا ئېقىمى سوشۇرنىڭ ئاساسلىق نەزەرىيىلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ يەنە بىر تارمىقى — كوپېنھاگېن ئېقىمى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولدى. بۇلارنىڭ ئورتاق نەزەرىيىسى تىلنىڭ تاۋۇش ئىپادىلەش بىلەن سۆز مەنىسىنى ئۆزئارا زىچ باغلانغان بىر ئىپادىلەشنىڭ نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئورتاقلىقى شۇكى، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، تىل تەركىبلىرىدىكى ھەممە ئامىللار شۇ ھەرقايسى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ بىرلىك مۇناسىۋىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. لېكىن پراگا ئېقىمىنىڭ كوپېنھاگېن ئېقىمىغا ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرىمۇ بار. مەسىلەن، بىرىنچى، پراگا ئېقىمى تىل ئەمەلىيىتىگە ئېتىبارسىز قارىمايدۇ. ئۇلار تىلنى تىلدىن باشقا ھادىسىلەرنى بىلىشتىكى ۋاستە دەپ قارايدۇ. ئىككىنچى، پراگا ئېقىمى تىل بىلەن رېئاللىق بىر بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان ئىكى نەرسە، شۇڭا تىلنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنى ئەدەبىيات،

سەنئەت، مەدەنىيەت بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئۇچىنچى، پراگا ئېقىمى پىكىر جەھەتتىن كۆپىنچىگەن ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى خېيلمىلىۋدىن پەرقلىنىدۇ. پراگا ئېقىمى تىل قۇرۇلمىسىدىكى قارىمۇقارشى مۇنىسىۋەتنى تەتقىق قىلىشنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تىل تەركىبلىرى تاشقى دۇنياغا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ. تۆتىنچى، تىلنى رېئال شەيئىلەر بىۋاسىتە باغلىنىشلىق بولغان تىل بەلگىلىرى سىستېمىسى دەپ بىلگەچكە، پراگا ئېقىمى تىل ئوخشاش بولمىغان فۇنكسىيە ۋە ئۇسلۇبقا ئىگە دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «تىلشۇناسلىق» ياكى «غەيرىي تىلشۇناسلىق»نى ئايرىشنىڭ پرىنسىپى قاتارلىق مەسىلىلەرنىمۇ پراگا ئېقىمى بىلەن كۆپىنچىگەن ئېقىمى ئوتتۇرىسىدا بەزى پەرقلەر بار. مەسىلەن، كۆپىنچىگەن ئېقىمى «شەكىل» تىلشۇناسلىققا تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى ئەلۋەتتە ئىمكانىيەتنىڭ بىرىچە فونېما سىستېمىسى ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىلا بىرلىكلىرىنىڭ تارقىلىش مۇناسىۋەتلىرىنى خاتىرىلەش كېرەك دەيدۇ. پراگا ئېقىمى كۆپىنچىگەن ئېقىمنىڭ يۇقىرىقى كۆزقاراشلىرىنى بىردىنبىر ئۆلچەم ئەمەس دەپ قارايدۇ ھەمدە كۆپىنچىگەن ئېقىمى «بۆلۈنۈش ئۆلچىمى»نى ئويلىشىپ بېقىشى كېرەك دەيدۇ. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىدىكى ئالىمىرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمى بىلەن كۆپىنچىگەن ئېقىمى بىردەكلىككە ئىگە. پراگا ئېقىمىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىراق ئۇلار ئەدەبىي ئەسەرلەر تىلى بىلەن باشقا تەرەپلەردىكى تىللارنى ئايرىۋېتىدۇ.

پۇتۇڭخۇا [普通话] خەنزۇ تىلىغا خاس ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۆلچەملىك تىل» دېگەن سۆزگە باراۋەر كېلە-

لمدۇ. قەدىمكى زاماندا، بولۇپمۇ مىلك، چىك سۇلالىلىرى دەۋر-لىرىدە خەنزۇ تىلىنىڭ شىمالىي دىئالېكت رايونلىرىنى ئاساس قىلىپ، مىللىي ئورتاق تىلغا قاراپ تەرەققىي قىلغان بىر خىل جانلىق تىل «پۇتۇڭخۇا» دەپ ئاتالغان. بۇنى خەنزۇ يېزىق تىلىدا «官话» سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن، بۇ يەردىكى «官» سۆزى «ئاممەۋى، جامائەت» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن «官话» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلمايدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئورنىنى «普通话» ياكى «国语» دېگەن ئاتالغۇلار ئالدى. ئەمما يەنىلا ئۆلچەملىك تىل دېگەن مەنىدە قوللىنىلىپ كەلمەكتە. دېمەك، پۇتۇڭخۇا خەنزۇ مىللىتىنىڭ شىمالىي دىئالېكت رايونلىرى ئاساسىدىكى ئورتاق تىلنىڭ ئۆلچەملىك، جانلىق تىل شەكلى دېگەن مەنىدە.

پۈتۈن يېپىق تاۋۇش [全闭音] پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا يولى پۈتۈنلەي توسۇلۇپ، ئاندىن بىر-دىنلا ئېچىلىش نەتىجىسىدە پارتلاش يۈز بېرىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ بۇنداق تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىغا قاراپ بەزىلەر ئۇنى پۈتۈن يېپىق تاۋۇش دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە پارتلىغۇچى تاۋۇش دېگەن بىر ئاتالغۇلا قوللىنىلىدۇ.

پېئىل [动词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. «پېئىل» دېگەن سۆز لاتىن تىلىدىكى verbum (گرېك تىلىدىكى rhema دېگەن ئاتالغۇغا باراۋەر) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. قەدىمدە بۇ سۆز جۈملىنىڭ باش بۆلىكى يەنى خەۋەر دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدى. چۈنكى قەدىمكى گرامماتىكشۇناسلارنىڭ نەزەرىدە، جۈملىدە كەم بولسا بولمايدىغان تەركىب خەۋەر يەنى پېئىل دەپ قارىلاتتى. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرى «پېئىل» دېگەن ئاتالغۇنى مۇئەييەن مورفولوگىيىلىك شەكىلگە ئىگە بولغان، جۈملە قۇرۇلمىسىدا مەلۇم «جەريان»نى ئىپادىلەپ كېلىدىغان سۆز،

www.uyghurkitap.com

دەپ قارايدۇ. بۇ يەردىكى جەريان ئاساسەن شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى بولۇپ، كەڭ مەنىنى يەنى شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى، ھالىتى، ئۆزگىرىشى، ئىپادىسى، سېزىمى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «خەت يازدىم؛ دېسەك خەۋەر بولۇپ كەلگەن «يازدىم» دېگەن سۆزدە بولۇش لۇق، ئەسلى دەرىجە، ئاددىي ئۆتكەن زامان، بايان مەيلى، شەخس، بىرلىك قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ ھەمدە «يېزىش»تىن ئىبارەت ھەرىكەت مەلۇم جەريانىنى ئىپادىلەيدۇ. رۇس تىلىدا Удаляться (ئايرىلماق) دېگەن سۆزدىمۇ شەخس، زامان، تۈس، مەيل قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. بۇ سۆزمۇ ئوخشاشلا جۈملە قۇرۇلمىسىدا ھەرىكەتنىڭ مەلۇم جەريانىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا «ياز-» ۋە Удаляться لار پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. پېئىللارنىڭ تۈرى خېلى كۆپ. پېئىللارنى لېكسىكىلىق مەنىسىگە قاراپ، ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار، ئۆزۈنغا سوزۇلىدىغان ھالەت ۋە جەريانىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار، ئۆزگىرىشنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ؛ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ، ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل دېگەن تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. باشقا مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ۋە پېئىللار بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ياكى جۈملىدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ، مۇستەقىل پېئىل ۋە يارىدەمچى پېئىل دېگەن تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ھەرقايسى تىللاردىكى پېئىللارنىڭ تۈرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىش ئەھۋالى بىردەك ئەمەس. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار تۈرلىنىشكە ئەڭ باي سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى.

پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى [动词的态,态] پېئىل سۆز تۈركۈمىدىكى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. پې-

مىللارنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۇبېكتى ئوتتۇرىسىدىكى (ياكى ئىش-ھەرىكەتنى ئىپادىلىگۈچى پېئىل بىلەن ئۇنىڭ جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق ئىگىسى ئوتتۇرىسىدىكى) ھەرخىل مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ جۈملىدىكى لوگىكىلىق ئىگىسى بىلەن گرامماتىكىلىق ئىگىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان كاتېگورىيىدۇر. كۆپ تىللاردىكى پېئىللاردا ئىككى خىل دەرىجە يەنى ئەسلى دەرىجە ۋە مەجھۇل دەرىجە ئىپادىلىنىدۇ. بەزى تىللاردا بۇ ئىككى دەرىجىدىن باشقا مەجبۇرىي دەرىجە، ئۆملۈك دەرىجە ۋە ئۆزلۈك دەرىجە قاتارلىق پېئىل دەرىجىلىرىمۇ بار.

پېئىل مەيىللىرى كاتېگورىيىسى [语气式] پېئىل سۆز تۈركۈمىدە ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. ئادەتتە پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. پېئىلنىڭ مەيل (راي) كاتېگورىيىسى مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزى بايان قىلغان ھەرىكەت، ھالەت ۋە ھادىسىلەر بىلەن ئەمەلىي پاكىتنىڭ مۇناسىۋىتىگە تۇتقان تۈرلۈك سۇبېكتىپ پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. مەسىلەن، سۆزلىگۈچى ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان ياكى كېلەر زاماندا يۈز بېرىدىغان ھەرىكەت ئەھۋالىنى ئۆزى بىلۋاستە بىلىدىغان ئەمەلىي پاكىت ھېسابلاپ، پېئىللارنىڭ ئالاھىدە بىرخىل گرامماتىكىلىق تۈرى — بىۋاستە بايان مەيلى ئارقىلىق ئىپادىلىشى مۇمكىن. پېئىللارنىڭ بۇنداق گرامماتىكىلىق تۈرىنى بىرخىل

گراماتىكلىق كاتېگورىيە دەپ ھېسابلاپ، بۇ ئاستە بايان مەيلى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئالايلى، «تۇرىكمەن تىللار دۇا-نى» نەشرى قىلىندى» دېسەك، سۆزلىگۈچى «تۇركى تىللار دۇ-ۋانى»نىڭ نەشرى قىلىنغانلىقىنى ئۆزى بۇ ئاستە بىلىدىغان ئە-مەلىي پاكىت، سۈپەتسىدە مەۋجۇت دەپ ھېسابلاپ، بۇ ئاستە بىلگەن پوزىتسىيىدە، يەنى بۇ ئاستە بايان مەيلىدە بايان قىلغان. بۇنىڭ گراماتىكلىق شەكلى باشقا مەيل (راي) قو-شۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن. يەنە ئالايلى، سۆزلىگۈچى ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان ياكى كېلەر زاماندا يۈز بېرىدىغان ھەرىكەت، ھالەت، ھادىسىنى بىر-خىل تەسەۋۋۇر ياكى پەرەزدىكى پاكىت سۈپەتىدە مەۋجۇت دەپ ھېسابلاپ، تەسەۋۋۇر بايان مەيلىدە ئىپادىلىشى مۇمكىن. مە-سىلەن، «ئەگەر مەن بىر قۇش بولغان بولسام ئىدىم، ئالەم راكىتاسىغا ئەگىشىپ ئايغا ئۇچۇپ چىقىقان بولاتتىم» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ ئايغا ئۇ-چۇش ھەرىكىتىنىڭ بىرخىل سۈبېيكتىپ تەسەۋۋۇر سۈپەتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر بايان مەيلىدىكى «بولسام ئىدىم»، «بولاتتىم» پېئىللىرى ئارقىلىق بايان قىلغان. ھەرقايسى تىللاردا مەيل كاتېگورىيىسى قارىمۇ-قارشىلىقىنىڭ بىرلىك مۇناسىۋىتى بويىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەرخىل مەيل قاتلاملىرىنىڭ يىغىندىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلاردىن ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى بايان مەيلى (رايىي)، مۆلچەر مەيلى (رايىي)، ئارزۇ-تىلەك مەيلى (رايىي)، شەرت مەيلى (رايىي) بۇيرۇق مەيلى (رايىي) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. پېئىل مەيللىرى ئومۇمەن سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن پوزىتسىيىسى، سۆز ئورانى بولۇپ، ئۇلار پەقەت پېئىل مەيللىرى كاتېگورىيە-سىگە مەركەزلەشتۈرۈلگەنلىكتىنلا ئىبارەت. بەزى تىلشۇناسلار

«مەيل»نى «تۇس»نىڭ بىر خىلى دەپ قاراپ «مەيل» بىلەن «تۇس»نى بىر نەرسە دەپ ھېسابلايدۇ ياكى بولمىسا ئىككى نەرسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، «تۇس» شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت، ھالەتنىڭ مەلۇم جەريانىغا قارىتىلىدۇ ھەمدە شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن سۆز مەنىسى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ؛ «مەيل» مۇ گەرچە شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈتۈن جۈملە قۇرۇلمىسى يەنى سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن بايانىغا تى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شۇڭا ئۇخشاش بولمىغان بۇ ئىككى كاتېگورىيىنى ئىنچكە پەرقلەندۈرۈش لازىم.

پېئىلنىڭ تۈراقسىز شەكلى [不定式动词，原形动词，动词原形]

پېئىلنىڭ ھېچقانداق گرامماتىكىلىق قوشۇمچە قوشۇلمىغان شەكلى پېئىلنىڭ تۈراقسىز شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ. پېئىللار بۇخىل شەكىلدە كەلگەندە، ھەممە پېئىللارغا ئورتاق بولغان «شەخس، سان، تۇس، زامان، راي» قاتارلىق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ ھېچقانداق بىرىگە تەۋە بولمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پېئىلنىڭ تۈراقسىز شەكلىدە پەقەت شۇ سۆزنىڭ پېئىل سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەنىدىن باشقا، ھېچقانداق بىر گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىپادىلەنمەيدۇ. لۇغەتلەردە پېئىللار تۈراقسىز شەكلىدە بېرىلىدۇ. بۇخىل شەكىل ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىپ، ھەرىكەتنام دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدا، Agir est plus important que parler دېگەندە جۈملىدە Agir بىلەن Parler پېئىلنىڭ تۈراقسىز شەكلى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ پېئىللاردا شۇ پېئىلنىڭ قايسى «شەخس» كە، قايسى «زامان»غا ياكى قايسى «مەيل» گە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ھېچقانداق بىر گرامماتىكىلىق بەلگە يوق. بۇلارنىڭ ئاخىرىغا

قوشۇلغان «ir-» ياكى «er-» پەقەت ئۆزى قوشۇلغان شۇ سۆزنىڭ پېئىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپلا كېلىدۇ. بۇ سۆزلەر جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىپ، «ھەرىكەت» ۋە «گەپ» دېگەن سۆزلەر شۇ ھەرىكەت ئىپادىلەيدىغان ئابستراكت شەيئى ئىپادىلەپ كەلگەچكە ھەرىكەتنام دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ تۈراقسىز شەكلى ئادەتتە شۇ پېئىللارنىڭ «-ماق» قوشۇلغان شەكلىگە قارىتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «-ماق» شەكلى ھەرىكەتنام ئورنىدا قوللىنىلىپلا قالماستىن، بەلكى باشقا «-ىش»، «-غۇ»، «-غۇچى» شەكىللىرى مۇ ئوخشاشلا ھەرىكەتنام ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا باشقا تىللاردىكى پېئىللارنىڭ تۈراقسىز شەكلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈراقسىز شەكلىنى، شەكىل، مەنە، مەزمۇن ۋە قوللىنىلىشى جەھەتتىن ئوخشاش دەپ قارىغىلى بولمايدۇ.

پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق [学言语里心] پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق دېگەن ئاتالغۇ 30 - يىللاردا ئامېرىكىلىق پسىخولوگىيە ئالىمى كانتېر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىقتا، ئىنسانلار تىلىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىقتىدارى پسىخولوگىيە جەرياىنى بىلەن تىل قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزئارا ئۇيغۇنلۇق مۇناسىۋىتى جەھەتتىن تەتقىق قىلىنىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى — تىل پائالىيىتى ۋە تىل ھەرىكىتى. پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق تەجرىبە تىلشۇناسلىقىغا تەئەللۇق. ئۇ پسىخولوگىيىلىك نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇللار بىلەن كۆزىتىش ۋە تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق تۈيغۇ، تونۇش، تەسەۋۋۇر، خاتىرە، ئىدراك ۋە غەرەز قاتارلىق جەھەتلەردىن تىل ھادىسىسى، تىل پائالىيىتى ۋە تىل ھەرىكىتىگە ئىلمىي چۈشەنچە بېرىدۇ. مەسە-

لەن، ئادەملەر تىلنى قانداق ئۆگىنىدۇ؟ ۋە قوللىنىدۇ؟ تىلنى قانداق قوللىنىپ تەپەككۇر قىلىدۇ؟ ۋە ئۆز ئوي- پىكرىنى قانداق ئىزھار قىلىدۇ؟ ئادەمنىڭ تىل ماشىنىسى، تىل ئىقتىدارى دېگەن نېمە؟ ۋەھاكازا. مانا بۇلار پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق جاۋاب بېرىدىغان مەسىلىلەر.

پسىخىك - سوتسىئولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى [心理会社学语言学派] تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بەزىدە قىسقارتىلىپ سوتسىئولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېقىم XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى شۋېتسارىيەلىك تىلشۇناس سوشور، فرانسىيەلىك تىلشۇناس مېيلىت، ۋېندرېس (Joseph Vendryes) قاتارلىقلار. تىلشۇناسلىقنىڭ بۇ ئېقىمىدا تىل بۇرژۇئازىيە سوتسىئوگىنىسى نۇقتىسىنەزىرىدىن تەتقىق قىلىنغان بولۇپ، تىل ئىجتىمائىي پسىخىك ھادىسە، ئۇ بەلگىلەر سىستېمىسى دەپ قارالغان ھەمدە تىل بىلەن نۇتۇقنى، سىنخرونىك تىلشۇناسلىق بىلەن دىياخرونىك تىلشۇناسلىقنى ۋە ئىچكى تىلشۇناسلىق بىلەن تاشقى تىلشۇناسلىقنى پەرقلەندۈرۈش تەشەببۇس قىلىنغان. بۇ ئېقىم نەزىرىيە جەھەتتىن فرانسىيەلىك جەمئىيەتشۇناس دوركىمنىڭ قاتتىق تەسىرىگە ئۇچرىغان.

ت

تارماق جۈملە [分句] قوشما جۈملىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى ھەربىر ئېگە - خەۋەر قۇرۇلمىسى «تارماق جۈملە» دەپ ئاتىلىدۇ. تارماق جۈملىلەر قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە تۇرغان ۋاقىتتىلا تارماق جۈملە بولىدۇ. ئەگەر ئۇ قوشما جۈمە-

له تەركىبىدىن ئايرىلسا، ئۆز ئالدىغا ئايرىم بىر ئاددىي جۈمـ
له بولىدۇ. قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش شەكلى ھەرخىل بولىدۇ. بەزىلىرى باغلىغۇچىلار ئار - قىلىق (مەسىلەن، بىلەن، ۋە، ھەم، ئەمما، بىراق) بىرىكىدۇ، بەزىلىرى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق (يېزىق تىلىدا تىنىش بەلگە - لىرى ئارقىلىق) بىرىكىدۇ. تارماق چۈملىلەرنىڭ بىرىكىشى مۇرەككەپ بولغاچقا، ئۇلارنى باغلاپ كېلىدىغان باغلىغۇچىلار - نىڭ تۇرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولىدۇ («قوشما جۈملە» گە قارالسۇن).

تارمەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى [法音标式严] «تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى» غا قارالسۇن.

تارىخىي تىلشۇناسلىق [历史语言学] بۇ، تىلنى تارىخىي جەھەتتىن تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئايرىم تىللارنىڭ تارىخىغا قارىتىلغان تەتقىقات، مەسىلەن، خەنزۇ تىلى تارىخىغا ياكى ئۇيغۇر تىلى تارىخىغا قارىتىلغان تەتقىقاتلارنىڭ ھەممىسى تارى - خىي تىلشۇناسلىق دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەلۇمكى، تارىخىي تىل - شۇناسلىق تىل تەتقىقاتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بىر بىر تىلنىڭ ھازىرقى ھالىتىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى بىلىپلا قالماي، شۇ تىلنىڭ ئىلگىرىكى ھالىتىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى ۋە ھازىر نېمە ئۈچۈن مۇنداق بولۇپ قالغانلىقىنى بىلىشىمىز ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنە - يىتىنى تېپىپ چىقىشىمىز لازىم. مانا بۇ تارىخىي تىلشۇناسلىق - نىڭ ۋەزىپىسى. ئادەتتە بەزىلەر «تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇ - ناسلىق» نى قىسقارتىپ «تارىخىي تىلشۇناسلىق» دەپ ئاتايـ - دۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق مەلۇم بىر تىلنىڭ تا - رىخىي تەرەققىياتىنى باشقا بىر خىل ياكى بىرنەچچە خىل تۇغقان تىللار ۋە ياكى تارىختا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان

تىللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇمۇ تارىخىي تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تۈرى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي تىلشۇناسلىقنىڭ دائىرىسى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ دائىرىسىگە قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ. چۈنكى بىز مەلۇم بىر تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنى باشقا تىللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئولتۇرماسلىقىمىز مۇمكىن. لېكىن بىز مەلۇم بىر تىلنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا كۆپىنچە تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلنى قوللىنىمىز. تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان قىسىملىرىغا قارىتىلغان تارىخىي تەتقىقاتقا ئاساسەن، تارىخىي تىلشۇناسلىقنى يەنە تارىخىي فونېتىكا، تارىخىي لېكسىكولوگىيە، تارىخىي گراممىاتىكا ۋە تارىخىي دىئالېكتولوگىيە قاتارلىق تارماقلارغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئەنئەنىۋى تارىخىي گراممىاتىكا ئەمەلىيەتتە تارىخىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئۆزىدۇر.

تارىخىي دىئالېكتولوگىيە [历史方言学] بۇ تارىخىي تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى، بولۇپ مەلۇم بىر تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى بۆلۈنۈش ۋە قوشۇلۇش ھالىتىنى، شۇنداقلا، شۇ تىلنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان كىچىك تارماقلىرىنىڭ (دىئالېكت ياكى شېۋىلىرىنىڭ) تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆزگىرىش ھالىتىنى تارىخىي جەھەتتىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ («تارىخىي تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن).

تارىخىي سۆزلەر [历史词语] كونىرىغان سۆزلەرنىڭ بىر خىلى. رېئال تۇرمۇشتا ئاللىقاچان ئىستېمالدىن قالغان، ئەمما تارىختا مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەن شەيئى، ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر تارىخىي سۆزلەر دەپىلىدۇ. مەسىلەن، خان، لەشكەر، ئامبال قاتارلىقلار. ھازىرقى زامان لۇغەت تەركىبىدە بۇ خىل سۆزلەرنىڭ مەنداش شەكلى بولمايدۇ.

www.uyghurkitap.com

تاريخي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق [历史比较语言学]

تاريخي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تىل ياكى دىئالېكتنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە تاريخي تەرەققىياتىنى تاريخي سېلىشتۇرما ئۇسۇلنى قوللىنىپ تەتقىق قىلىدۇ. بىر تىلنى ئىلمىي رەۋىشتە چۈشىنىش ئۈچۈن شۇ تىلنىڭ تاريخى ۋە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئېگىلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەقتە ئېنگېلس «دىيۇرىنگغا قارشى» دېگەن ئەسىرىدە: «... (ئانا تىل ماتېرىيالى ۋە شەكلى) نى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئانا تىلنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىنى ۋە ئۇنىڭ پەيدىنپەي راۋاجلىنىشىنى سۈرۈشتۈرۈپ چىقىش كېرەك بولىدۇ، ئەگەر، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆلگەن شەكىللىرىگە، ئىككىنچىدىن، بىر تېپتىكى جانلىق ۋە ئۆلۈك تىللارغا ئېتىبارسىز قارىلىدىغان بولسا، بۇنداق چۈشىنىش مۇمكىن بولمايدۇ»*

دېگەنىدى. تاريخي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ پەيدا بولۇشى پۈتكۈل ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ XIX ئەسىردە ئابستراكت ئەقلىچىلىكتىن تاريخىيزملىققا يۆتكىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھىندى-ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تۈرلۈك تىللارنىڭ پاكىتلىرىنى (بولۇپمۇ سانسكرىت تىلىدىكى ماتېرىياللاردىن پاكىت كەلتۈرۈش) سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەن. تاريخي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە تىل تەتقىقاتى تاريخىي ۋە ئىلمىي يولغا كىردى. بۇ ھال ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ گۈللىنىشىدە ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئويناندى. تاريخي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىلىرى دانىيىلىك تىلشۇناس راسك، گېرمانىيە-

* ئېنگېلس. «دىيۇرىنگغا قارشى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 617 - بەت.

لىك تىلشۇناس بوپ (Franz Bopp) ۋە گىرىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن كىشىلەر ھىندى - يېۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. ھىندى - يېۋروپا تىللىرى سىستېمىسىغا قارىتىلغان سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنىڭ تاشقىرى يەنە بەزىلەرداۋاملىق تۇرده باشقا تىللار سىستېمىسىدىكى تىللار ئۈستىده تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بەزى تۇغقان تىللارنىڭ مۇناسىۋىتىنى خېلىلا ئېنىق شەرھلەپ چىقتى.

تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل [历史比较法] تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل — تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا قوللىنىلىدىغان ئالاھىده بىر خىل ئىلمىي ئۇسۇل. بۇ خىل ئۇسۇلدا بىرقانچە تىل ياكى بىر تىلنىڭ دىئالېكتلىرى مەقسەتلىك ھالدا بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇلۇپ، شۇ تىللار ياكى دىيالېكتلاردا ھازىر ئىچكى جەھەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۆزگىرىشلەر قائىدىلىرى ئاساسىدا شۇ تىللار ياكى دىئالېكتلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى تېپىلىدۇ. شۇ تىللارنىڭ يېزىق بىلەن خاتىرىلىنىشتىن بۇرۇنقى تىل پاكىتلىرى شەرھلىنىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، ئورتاق تارىخىي مەنبەگە ئىگە تىللار، يەنى بىر تىلدىن بۆلۈنۈپ چىققان تىللار ئوتتۇرىسىدا لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە ئازدۇر، كۆپتۇر ئورتاقلىقلار ساقلانغان بولىدۇ. بۇ خىل ئورتاقلىق فونېتىكا جەھەتتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ ھەمده ئۇ قانۇنىيەتلىك (نۆۋەتلىشىش قانىنىتى) بولىدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلدا فونېتىكا جەھەتتە ئەكس ئەتكەن ئاشۇنداق نۆۋەتلىشىش قائىدىسىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ، مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئورتاق مەنبەلىك تىل بىرلىكلىرى ئاساسىدا تۇغقان تىللاردىكى تىل تاۋۇشلىرى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلىدۇ، سېلىشتۇرۇلغان تىل بىرلىك-

لىرىدىكى قانۇنىيەتكە ئىگە بولغان ئېلىمىنتلارنىڭ نۆۋەتلە-
شىشى تەكشۈرۈلىدۇ، سېلىشتۇرۇش ئوبيېكتى قىلىنغان تىللار
ئوتتۇرىسىدىكى ئىلگىرى-كېيىنلىك مۇناسىۋىتى ئومۇمىي
جەھەتتىن بېكىتىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق بۇلارنىڭ قەدىمكى تىل
قانۇنىيەتلىرى، قەدىمكى ئانا تىلنىڭ مودېلى قىياسەن بېكىتە-
لىپ، تۇغقان تىللارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى مۇقەررەرلەشتۇ-
رۇلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «قوي» [q'oj] دېگەن
سۆزدىكى [j] تاۋۇشىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرتىلىدىكى [nj]
تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى، قەدىمكى ئۇيغۇرتىلىدىكى [nj] تاۋۇ-
شىنىڭ بەزى تۈركىي تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇرتىلىدا [j] غا
بەزى تۈركىي تىللاردا [n] غا نۆۋەتلىشىش قانۇنىيىتى
قاتارلىقلار تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل ئارقىلىق تەكشۈرۈپ
ئىسپاتلانغان. بۇ ئۇسۇل بىلەن بىرقانچە خىل تۇغقان تىل-
نىڭ ۋە دېئالېكتنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە گراما-
تىكىلىق قۇرۇلمىسى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ، تاۋۇشلارنىڭ
نۆۋەتلىشىش قانۇنىيىتى ۋە ئۇنىڭغا ئاساس بولغۇچى تىلنىڭ
تۈزۈلۈش سىستېمىسى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق تۇغ-
قان تىللار ۋە دېئالېكتلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى چۈشەن-
دۈرۈلىدۇ. يۇ ئۇسۇل ھىندى-ياۋروپا تىللىرىنى تەتقىق قە-
لىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، XIX ئەسىردە تېلشۇ-
ناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى
سۈرگەن.

تارىخىي فونېتىكا [历史语音学] بۇ تارىخىي تىلشۇناس-
لىقنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، مەلۇم بىر تىلنىڭ فونېتىكە-
لىق سىستېمىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆز-
گىرىشلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ («تارىخىي تىلشۇناسلىق» قا-
رالسۇن).

تارىخىي گرامماتىكا [历史语法学] بۇ تارىخىي تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تىلنىڭ قۇرۇلما قائىدىسى بولغان گرامماتىكا (مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلار) نى تارىخىي جەھەتتىن تەتقىق قىلىدۇ («تارىخىي تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن).

تارىخىي لېكسىكولوگىيە [历史词汇学] بۇ، تارىخىي تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولغان سۆز ۋە لۇغەت تەركىبىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ فونېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنى تارىخىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ («تارىخىي تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن).

تاشقى قۇرۇلما [表层结构] ئىچكى قۇرۇلما (deep structure) ۋە تاشقى قۇرۇلما (surface structure) دېگەن ئاتالغۇلار ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكىسىغا ئائىت ئاتالغۇدۇر. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى ئالماشتۇرۇش. چومسكىنىڭ نەزىرىدە ھەرقانداق بىر جۈملە تاشقى قۇرۇلما ۋە ئىچكى قۇرۇلمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردىكى ئالماشتۇرۇش (transformation) ئىچكى قۇرۇلمىنى تاشقى قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرۇشقا قارىتىلغان. ئادەتتە جۈملىنىڭ مەنىسى ئىچكى قۇرۇلما ئاساسىدا سېمانتىكىلىق قائىدىلەر ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. جۈملىنىڭ تاۋۇشى تاشقى قۇرۇلما ئاساسىدا فونېما قائىدىلىرى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىچكى قۇرۇلما مەنىنى چۈشەندۈرىدۇ، تاشقى قۇرۇلما تاۋۇشنى چۈشەندۈرىدۇ. بىر جۈملىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى بىلەن تاشقى قۇرۇلمىسى ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا ئوخشىمىغان بىرەرگە بولىدۇ. ئەمما بەزى چۈشىنىكسىز جۈملىلەردە ياكى

قۇرۇلمىسى باشقا - باشقا، مەنىسى ئوخشاش بولغان جۈملىلەرد
تاشقى قاتلام بىلەن ئىچكى قاتلام ئىزچىل بىرەك بولالماي
دۇ. يەنى بەزىدە ئوخشاش بىر جۈملە شەكلى ئوخشاش بولا
مىغان مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ، بەزىدە ئوخشاش بولمىغان بىرقانچ
جۈملە شەكلى ئوخشاشلا بىر مەنە ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن، ئىنگ
گلىز تىلىدىكى the shooting of the hunters دېگەن
بىرىكمە بەزىدە «ئوۋچىنىڭ ئېتىشى» دېگەن مەنىنى ئاڭلاتا،
بەزىدە «ئوۋچىنىڭ ئېتىلىشى» دېگەن مەنىنىمۇ ئاڭلىتىشى
مۇمكىن. ئالماشتۇرۇش - ھاسىل قىلىش گراماتىكا ئېقىمىدىكى
لەر مانا مۇشۇنداق مەنىلەردە ئىختىلاپ بولغان جۈملىلەرنى
تاشقى قۇرۇلما شەكلى ئوخشاش، ئىچكى قۇرۇلما شەكلى ئوخ
شاش ئەمەس دەپ قارايدۇ. بىز ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۇ كىيىمنى
بالامغا تىكتۇردۇم» دېگەن جۈملىنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق،
بۇنى قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىدىكىلەرنىڭ بىۋاسىتە تەركىب (IC)
نى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بويىچە «بۇ كىيىمنى / بالامغا /
تىكتۇردۇم» دەپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما بۇ جۈملىمۇ
ئەينەتتە ئىككى خىل مەنە ئىپادىلىشى مۇمكىن. بىرى «بۇ
كىيىمنى بالام ئۈچۈن تىكتۇردۇم»، يەنە بىرى «بۇ كىيىمنى
بالام تىكتى». مانا مۇشۇنداق ئوخشاش بىر تاشقى قۇرۇلمىغا
ئىگە بولغان چۈملە شەكلى نېمە ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان
ئىككى خىل مەنە ئىپادىلەيدۇ؟ ئالماشتۇرۇش - ھاسىل قىلىش
گراماتىكا ئېقىمىدىكىلەر بۇنى «بۇ كىيىمنى بالامغا تىكتۇر-
دۇم» دېگەن بىرلا تاشقى قۇرۇلما «بۇ كىيىمنى بالام ئۈچۈن
تىكتۇردۇم» ۋە «بۇ كىيىمنى بالام تىكتى» دېگەن ئىككى
ئىچكى قۇرۇلمىغا ئىگە دەپ قارايدۇ. يەنە ئالايلى، ئىنگلىز
تىلىدا The police brou ght in the crimi nal بىلەن
The police brou ghtin the criminal دېگەن بۇ ئىككى

جۈملە ئىككى خىل فونېتىكىلىق شەكىلگە ۋە ئىككى خىل تاشقى قۇرۇلمىغا ئىگە، ئەمما ئىپادىلىگەن مەنىسى ئوخشاشلا «ياقچى بىر جىسنايەتچىنى ئېلىپ كەردى» دېگەن مەنىدە، ئوخشاش بولمىغان بۇ ئىككى قۇرۇلمىنىڭ ئوخشاش مەنىسىنى سۆز بىرىكمە قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەركىبلىرىنى تەھلىل قىلىش ئۈسۈلى بويىچە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكا ئېقىمىدىكىلەر بۇنى بىر ئىچكى قۇرۇلما قاتلىمىنىڭ ئالمىشىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ئىككى تاشقى قاتلام دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى شەكلى ئوخشايدىغان، قۇرۇلمىسى ئوخشىمايدىغان بىرىكمىلەرمۇ بار. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئالغان كىتاب» بىلەن «كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىككى بىرىكمىنى تەھلىل قىلساق، ئۇلار قارىماققا ئوخشاش بىر خىل قۇرۇلمىدەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە «كىتاب» ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى، «ئادەم» ھەرىكەتنىڭ ئىگىسى ياكى ئورۇنلىغۇچىسى. سۆز بىرىكمىسىنىڭ قۇرۇلما قائىدىسى بويىچىمۇ ئوخشاش بىر قۇرۇلمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان قۇرۇلما شەكلى ۋە ئوخشاش بولمىغان مەنىلىرىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكا ئېقىمىدىكىلەر بۇنىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاشقى قۇرۇلما ۋە ئىككى ئىچكى قۇرۇلما دەپ قارايدۇ. مانا مۇشۇنداق ئوخشاش قۇرۇلمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى ئىپادىلىشى ياكى ئوخشاش بولمىغان قۇرۇلمىنىڭ ئوخشاش مەنە ئىپادىلىشى قاتارلىق مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكا ئېقىمىدىكىلەر ئىچكى قۇرۇلمىنى تاشقى قۇرۇلمىغا، تاشقى قۇرۇلمىنى ئىچكى قۇرۇلمىغا ئايلاندۇرۇش يولى بىلەن چۈشەندۈرىدۇ. بىراق، ئۇلارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىنى تاشقى قۇرۇلـ

ئۇيغۇر كتاب تورىدىن
www.uyghurkitap.com

مىغا ئالماشتۇرۇش ئۈسۈلى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، ئ
نى ئادەتتىكى ئالماشتۇرۇش ئۈسۈلىغا ئوخشاتقىلى بولمايد

تاق بوغۇملۇق تىل [单音节语言] دۇنيادىكى تىللارنى
سۆز قۇرۇلمىسىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ
بۇنداق تىلدىكى سۆزلەرنىڭ زور كۆپ سانىدىكىسى بىر بوغۇم
دىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. ئالايلى، خەنزۇ تىلىدا ئادەتتە
مۇتلەق كۆپ سۆزلەر بىر بوغۇملۇق سۆزلەردۇر. مەسىلەن، 老
(مەن)، 书 (كىتاب)، 路 (يول)، 走 (ماڭ)، 睡 (ئۇخلا-)
战 (تۇر-) قاتارلىقلار. خەنزۇ تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا بىر بو-
غۇملۇق سۆزلەرنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈش يولى ئارقىلىق
يېڭى سۆزلەر ياسىلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر كۆپەي-
يىشكە باشلىدى. شۇڭا قەدىمكى خەنزۇ تىلىنى تاق بوغۇملۇق
تىل دەپ قاراش مۇۋاپىق بولسىمۇ، ھازىرقى زامان خەنزۇ
تىلىنى تاق بوغۇملۇق تىل دەپ قاراش ئانچە مۇۋاپىق
ئەمەس.

تاق بۆلەكلىك جۈملە [单部句] جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرى.
پەقەت ئىگە ياكى خەۋەردىنلا ھاسىل بولغان جۈملە تاق
بۆلەكلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى بو-
يىچە «下雨了» (يامغۇر ياغدى) دېگەن جۈملە ئىگىسى
يوق، پەقەت خەۋەردىنلا ھاسىل بولغان، شۇڭا ئۇ تاق بۆلەك-
لىك جۈملە ھېسابلىنىدۇ. يەنە «你这个家伙» (سەن ھارام-
زادە) دېگەن جۈملىمۇ خەۋەرى يوق، پەقەتلا ئىگە ئىپادە-
لەنگەن تاق بۆلەكلىك جۈملە ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى تىل-
لاردا تاق بۆلەكلىك جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى، شەكلى ئوخشاش
بولمايدۇ. بەزى تىللاردا جۈملىلەرنىڭ خەۋەرىدە شەخس ئىپا-
دىلىنىدۇ، شۇڭا ئىگە چۈشۈپ قالسىمۇ، جۈملىنىڭ خەۋەرى
ئارقىلىق ئىگىنى بايقىغىلى بولىدۇ. ئالايلى، ئۇيغۇر تىلىدا

«كەلدىم» دېسەك، بۇ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن شەخس ئارقىلىق ئىگىنىك «مەن» ئىكەنلىكىنى بايقىغىلى بولىدۇ. لاتىن تىلىدا uenit (ئۇ كەلدى) دېگەن جۈملىدىمۇ ئوخشاشلا خەۋەرنىڭ شەخس شەكلى ئارقىلىق ئىگىنىك «ئۇ» ئىكەنلىكى ئىپادىلەنمىدۇ. بەزى تىللاردا «شەخسسىز پېئىل» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل پېئىللار بولۇپ، بۇ خىل پېئىللار ئادەتتە ئىگە تەلەپ قىلمايدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «下雪了» (قار ياغماق)، رۇس تىلىدىكى «светает» (تاڭ يورىدى) قاتارلىقلار (ئىگىسىز جۈملە» ۋە «خەۋەرسىز جۈملە» گە قارالمىسۇن).

تاكت [拍节] رىتىمغا ئىگە بولغان بارلىق تاۋۇشلار توپى ئادەتتە ۋاقىت جەھەتتە تەڭ قىممەتكە ئىگە بولغان ھەمدە ئاۋازنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى ياكى ئۇزۇن - قىسقىلىقى جەھەتتىن ئوخشاش بولغان تاۋۇش بۆلەكلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مانا بۇ تاۋۇش بۆلەكلىرى پەقەت ئاۋاز كۈچلۈكلۈكى ياكى ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى قانۇنىيىتىدىن ئېيتقاندا، تەڭ ۋاقىت قىممىتىگە ئىگە بولغان ھەمدە ئاۋازنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى ياكى ئۇزۇن - قىسقىلىقى جەھەتتىن ئوخشاش بولغان تاۋۇش بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزئارا ئارقىمۇ ئارقا تەكرارلىنىشى تاكت ھېسابلىنىدۇ. ئۇ دائىم ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق تاۋۇش بۆلەكلىرىنىڭ باغلىنىپ كېلىشى ئارقىلىق رىتىمنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا «关关雎鸠» نى ئوقۇغاندا تەبىئىي ھالدا «关关» بىلەن «雎鸠» ۋاقىت جەھەتتىن تەڭ قىممەتتە ئوقۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەمدە ھەددىلا ئالدىنقى خەت كېيىنكى خەتكە قارىغاندا كۈچلۈكرەك ئوقۇلىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا «كۈچلۈك ئاۋاز —

ئاجىز ئاۋاز» شەكلى ئۆزئارا باغلىنىپ تەك قىممەتتىكى ۋاقىت ئىچىدە قايتا - قايتا تەكرارلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 关关雎鸠 نى ئوقۇغاندا ئۇنىڭ تاۋۇشلىرى رىتمغا ئىگە بولىدۇ. «关关» بىلەن «雎鸠» رىتمنى ھاسىل قىلغۇچى ئىككى تاكت ھېسابلىنىدۇ. بىر جۈملە ياكى بىر ئابزاس سۆزنىڭ تاۋۇشى تاكتلىق بولۇشى ناتايىن. بەزىدە پەقەت ئۇنىڭ بىر قىسمىلا تاكتلىق بولۇشى مۇمكىن. تاكتلىق ئەھۋال ئاستىدا، مۇشۇ تاكت سۆزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتى، پوزىتسىيىسىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بېرىشى مۇمكىن. تاكت ئارىلىقىدا ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئوخشاش بولمىغان تىنىش بولىدۇ. مەسىلەن، «مەن ئۇنىڭ يۈگۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆردۈم» دېگەن جۈملىنى ئالساق، ئەگەر بىز ئۇنى ناھايىتى تېز ئوقۇساق ھەمدە ھەر بىر بوغۇمدىكى ئۇرغۇ ئاساسەن ئوخشاش بولسا، پەقەت ئۇنىڭ ئىچىدە بىرلا بوغۇم سەل ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنسا، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تەلەپپۇز قىلىنغان تاۋۇشلاردا ھېچقانداق رەتمىم كۆرۈلمەيدۇ. شۇڭا ئۇ ھېچقانداق تاكتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ئەگەر بىز بۇ جۈملىنى ۋاقىت جەھەتتە تەڭ قىممەتكە ئىگە بولغان ئىككى بۆلەككە بۆلسەك، ھەمدە بۇ ئىككى بۆلەكتىكى ئۇرغۇنىڭ ياكى ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشنىڭ ئورنى ئوخشاشلا مۇقىم بولسا، بۇ چاغدا ئىككى تاكت ھاسىل بولىدۇ، ھەمدە سۆزلىگۈچىنىڭ روھىي ھالىتىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئىپادىلەش شەكلىگە (تاكت ئارىلىقىدىكى تىنىشنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئوخشاش ئەھمىيەتكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا) ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «مەن ئۇنىڭ يۈگۈرۈۋاتقانلىقىنى // كۆردۈم» ياكى «مەن // ئۇنىڭ يۈگۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆردۈم».

تاكلايلىشىش [用化作腭] ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تاكلايلى-

شۇنى كۆرسىتىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تاكلايلىشىنى سوزۇق تاۋۇشلار ياكى يېرىم سوزۇق تاۋۇشلار (مەسىلەن، [i] [j]) نىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارغا تەسىر قىلىپ، ئاسسىمىلياتسىيىلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلغانلىقىدىن بولىدۇ. ئالدى سوزۇق تاۋۇش [i] ۋە يېرىم سوزۇق تاۋۇش [j] تىل ئورنى جەھەتتىن خېلى يۇقىرى بولۇپ، تەلەپپۇز قىلىنغاندا تىل يۈزى قاتتىق تاكلاينىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا تاقىلىدۇ، ياكى تىلنىڭ قاتتىق تاكلايغا تېگىشىدىغان قىسمى سەل كەڭرەك بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىردىنلا سىيرىلاكغۇلۇق پەيدا بولىدۇ. ئەگەر [i] ۋە [j] ئىككى تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنى ئۆزئىگە ئوخشىمايدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكسە كەلسە، مۇشۇ ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنى قاتتىق تاكلاينىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا يېقىنلىشىشقا سەۋەبچى بولىدۇ، ھەمدە ئۇلاردا سىيرىلاكغۇلۇق پەيدا قىلىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ سىيرىلاكغۇلۇق دەرىجىسىنى ئاشۇرىدۇ. نەتىجىدە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ يۇمشاق تاۋۇشقا ئايلىنىشىنى ياكى تاكلايلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دېمەك، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى ئارقىغا سەل يىغىلىپ، تىل يۈزى قاتتىق تاكلايغا كۆتۈرۈلۈپ، خۇددى تىل ئۇستى تاۋۇشلىرىنى ([i] ياكى [j] نى) تەلەپپۇز قىلغان ھالەتكە كەلسە، بۇ خىل ھادىسە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تاكلايلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل تاكلايلىشىش رولى ئادەتتە شۇ تاكلايلاشقان تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلغۇچى بەلگە (ھەرپ) نىڭ ئوك. تۆۋەن بۇرجىكىگە [ɲ] بەلگىسىنى قويۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئالايلى، قازاق تىلىدا ئۈزۈك تاۋۇشلار [e] بىلەن بىرىككەندە دائىم تاكلايلىشىدۇ. مەسىلەن، قازاق تىلىدىكى kel [kɲel] (كەل-)، ne [nɲ] (نېمە) قاتارلىقلار. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تاكلايلىشىشى ھەممە تىللاردا دېگۈدەك ئۇچرايدۇ. ئەمما تاكلايلىشىش

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

دەرىجىسى ۋە خاراكتېرى ئوخشاش بولمايدۇ.

تاللىما باغلىغۇچى [选择连词] «باغلىغۇچى» غا قارالسۇن.

تاماق [头喉] «تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى» غا قارالسۇن.

تاۋۇش ئالماشتۇرۇش [替音交语] گرامماتىكلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. سۆز يىلتىزى تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنى ئالماشتۇرۇش، ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان لېكسىكلىق ۋە گرامماتىكلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى. تاۋۇش ئالماشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشلارمۇ، ئوزۇك تاۋۇشلارمۇ ئالمىشىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدا foot (پۇت، ئاياغ)، feet (پۇتلار، ئاياغلار)، tooth (چىش)، teets (چىشلار)؛ ئەرەب تىلىدا [q'ət'ələ] (ئۇ ئادەم ئۆلتۈردى)، [q'ut'ilə] (ئۇ ئۆلتۈرۈلدى)؛ ۋازۇ تىلىدا [tʃiat] (ئۇسماق)، [ʤiat] (چۆمۈچ). تاۋۇش ئالماشتۇرۇش ئىچكى فلىكسىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تاۋۇش بەرگۈچى [发音合作人] دېئالېكت ۋە شېۋىلەر ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، شۇ دېئالېكت ياكى شېۋىلەرنىڭ كونكرېت ئەھۋالى ئۈستىدە ماتېرىيال بەرگۈچى ياكى شۇ دېئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ كونكرېت ئەھۋالى ھەققىدە تەكشۈرۈلگۈچى ئوبيېكت. تاۋۇش بەرگۈچى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر ئورۇننىڭ دېئالېكت ياكى شېۋىسىنى تەكشۈرگەندە، چوقۇم شۇ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ جانلىق تىلىنى تەۋرا، تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قانچە كىشى تاۋۇش بېرىشكە تەكلىپ قىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئادەملەر تاۋۇش بەرگۈچى بولىدۇ. تەكشۈرۈشنىڭ مەقسىتى، تەلىپى ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن تاۋۇش بەرگۈچى كە-

شىنى تاللاشتا ئۇلارنىڭ يېشى، كەسپى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى قاتارلىق تەرەپلەر نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى [标音法] تاۋۇش بەلگىلىرى (ھەرپ) ئارقىلىق تىل تاۋۇشىنى يېزىپ ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى ئادەتتە كەڭ مەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى ۋە تار مەنىدىكى (ئەستايىدىل) تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. كەڭ مەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى فونېما بويىچە تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا بىر تىل (دىئالېكت) دىكى ھەر بىر فونېما بىر بىرلىك قىلىپ قارىلىدۇ - دە، تىلدىكى ئوخشاش بولمىغان فونېمىلار ئوخشاش بولمىغان بەلگە (ھەرپ) ئارقىلىق خاتىرىلىنىدۇ. بىر فونېمىنىڭ نەچچە خىل ۋارىيانتى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى بىرلا بەلگە بىلەن خاتىرىلىنىدۇ. تار مەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى ئەستايىدىل تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى ۋە تاۋۇش ئۇلېمېنتلىرى بويىچە تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا بىر تىل (دىئالېكت) دىكى بارلىق تاۋۇش ئۇلېمېنتلىرى فونېما بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ئايرىم - ئايرىم بەلگە (ھەرپ) ئارقىلىق خاتىرىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تار مەنىدىكى (ئەستايىدىل) تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلىدا قوللىنىلىدىغان بەلگە (ھەرپ) نىڭ سانى كۆپرەك بولىدۇ. لېكىن كەڭ مەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلىنىڭمۇ، تار مەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلىنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا قوللىنىلىش ئورنى بار. مەنە پەرقلەندۈرۈشتە مۇجمەللىك تۇغۇلماسلىق شەرتى ئاستىدا، تاۋۇش بەلگىلىرى (ھەرپ) نىڭ سانى ئاز بولغان كەڭ مەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىش قولايلىق ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە تىل ئوقۇتۇش، شۇنداقلا تىلنى ئا-

www.uyghurkitap.com

دەتتكىچە خاتىرىلەشتە قوللىنىلىدىغان بەلگە (ھەرپ) قانچە تاز بولسا، شۇنچە ياخشى، قانچە ئاددىي بولسا، شۇنچە ئەپلىك. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئالساق، ئەگەر، بىز فونېما بويىچە تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلىنى قوللانماقچى بولساق، پەقەتلا [a] [ɛ] [o] [u] [ɸ] [y] [e] [i] قاتارلىق سەككىز بەلگە (ھەرپ) نى قوللانساق كۇپايە قىلىدۇ. فونېمىلارنىڭ ۋارىيانتى ۋە بەزى تاۋۇشلارنىڭ پەرقلىرىنى زۆرۈرىيەتكە قاراپ، تىل شارائىتى ۋە شەرتى جەھەتتىن تېگىشلىك رەۋىشتە ئىزاھلاپ قويساقلا بولىدۇ. ئەگەر بىز تاۋۇش ئىپادىلەنتىلىرى بويىچە تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى بويىچە، ھەر بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىيانتلىرىنى تەپسىلى خاتىرىلىمەكچى بولساق، ئۇ چاغدا [a] [ɑ] [A] [ɔ] [o] [ɸ] [e] [ɪ] [i] [æ] [ɛ] [y] [Y] [u] [ɯ] [ɨ] قاتارلىق ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بەلگە (ھەرپ) لەرنى قوللىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر بىز تىل ئوقۇتۇش ئىشىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كۆپ بەلگە (ھەرپ) لەرنى قوللىنىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا تاھايىتى كۆپ ئاۋاز رىگەرچىلىك تارتىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما تىل (دىئالېكت) ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا ياكى مەلۇم بىر تىل (دىئالېكت) تا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش سىستېمىسىنى تەھلىل قىلىشتا ۋە بايان قىلىشتا قوللىنىلغان تاۋۇش بەلگىلىرى كۆپ بولسا، تىل تاۋۇشىنى ھەم تەپسىلىي ھەم توغرا خاتىرىلىگىلى بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق شارائىتتا تەلەپچانلىق بىلەن تار مەنىدىكى (ئەستايىدىل) تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

تاۋۇش بەلگىلىرى [音标] تاۋۇش بەلگىلىرى ــ تاۋۇشلارنى توغرا خاتىرىلەشتە قوللىنىدىغان بەلگە، توغرا تەلەپپۇز

قىلىشنى ئۆگىتىدىغان ياردەمچى قورال. ئادەتتە ئېلىپبەلىك يېزىق بىلەنمۇ تاۋۇشلارنى خاتىرىلەشكە بولىدۇ. ئەمما يېزىقتىكى ھەرپ بىلەن تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى كۆپ ھاللاردا ئۆزئارا ئۇيغۇن بولۇپ كەتمەيدۇ. بەزىدە بىر ھەرپ بىرقانچە تاۋۇش ئېلىمېنتىغا ۋەكىللىك قىلسا، بەزىدە بىر تاۋۇش ئېلىمېنتى بىرقانچە ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ھەرپ بىلەن خاتىرىلەشكە بولىدىغان تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى ناھايىتى چەكلىك. دېمالىكت، شېۋە تاۋۇشلىرىنى ۋە چەت ئەل تىلىدىكى تاۋۇشلارنى تازا توغرا خاتىرىلەپ كەتكىلى بولمايدۇ. تاۋۇشلارنى توغرا خاتىرىلەش ئۈچۈن تىلشۇناسلار ھەر خىل تاۋۇش بەلگىلىرىنى ئىجاد قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقىنى «خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى»دۇر.

تاۋۇش بوشلۇقى [声腔] تاۋۇش بوشلۇقى ئاۋاز بوشلۇقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاۋۇش يولى بەش تاۋۇش بوشلۇقى ياكى ھاۋا بوشلۇقىغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى، ئۆپكە بوشلۇقى، بۇ، ئۆپكە ۋە كانايىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئىككىنچى، بوغۇز بوشلۇقى، بۇ، تىل تۈۋىدىن بوغۇز تېمىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۈچىنچى، دىماغ بوشلۇقى؛ تۆتىنچى، ئېغىز بوشلۇقى، يەنى ئېغىز؛ بەشىنچى، قىزىلئۆڭگەچ بوشلۇقى، بۇ، ئاشقازان ۋە قىزىلئۆڭگەچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نورمال ھالەتتىكى كىشىلەر تەلەپپۇز قىلغاندا قىزىلئۆڭگەچ بوشلۇقىنى ئىشلەتمەيدۇ. ئەمما گېلىنى ئوپېراتسىيە قىلدۇرغان كىشىلەر تەلەپپۇز قىلغاندا قىزىلئۆڭگەچ بوشلۇقىنى ئىشلىتىشىمۇ مۇمكىن. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، مەلۇم بىر تاۋۇش بوشلۇقى يەنە بىر تاۋۇشنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا مۇئەييەن شەكىل بىلەن بىۋاستە قاتنىشىشى مۇمكىن. مۇنداق تاۋۇش بوشلۇقى ئاكتىپ تاۋۇش بوشلۇقى دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى تاۋۇش بوشلۇقلىرى

ژاستىلىك قاتنىشىشى مۇمكىن. مۇنداق تاۋۇش بوشلۇقلىرى پاسسىپ تاۋۇش بوشلۇقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە ئېغىز تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، دېمىغ بوشلۇقى پاسسىپ تاۋۇش بوشلۇقى ھېسابلىنىدۇ، تاۋۇشلارنى يۇمشاق تاكىلايىنىك ھاۋا ئېقىمىنىك تىزگىنلىنىشى ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز بوشلۇقىدىن باشقا بارلىق تاۋۇش بوشلۇقلىرى پاسسىپ تاۋۇش بوشلۇقى ھېسابلىنىدۇ.

تاۋۇش پەردىسى [声带] «تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى» غا قارالسۇن.

تاۋۇش پەردىسى تىترەيدىغان تاۋۇش [音带] تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇش پەردىسىنىك تىترەش - تىترىمەسلىكىگە قاراپ تاۋۇشلارنى ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇش پەردىسى تىترەيدىغان تاۋۇشلار تاۋۇش پەردىسى تىترەيدىغان تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ.

تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدىغان تاۋۇش [不带音] ئادەتتە تاۋۇش پەردىسى تىترەيدىغان تاۋۇشلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدىغان تاۋۇشلار تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدىغان تاۋۇش دېيىلىدۇ. ئادەتتە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ.

تاۋۇش تەمبىرى [音品, 音色, 音质] فىزىكىدا ئاۋاز تەمبىرى دېيىلىدۇ. ئۇ، تەل تاۋۇشنىك تۆت ئامىلىدىن بىرى. تاۋۇش تەمبىرى دېگەندە تاۋۇشنىك خاراكتېرى، ساپاسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ بىر تاۋۇشنى يەنە بىر تاۋۇشتىن پەرقلەندۈرىدىغان تۈپ خۇسۇسىيەت، شۇنداقلا تاۋۇشنىك ئۆزىگىلا خاس تەبىئىي خۇسۇسىيەتتۇر. بىز ئوخشاش تاۋۇش يۇقىرىلىقى، تاۋۇش كۆچ لۈكلۈكى، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى بىلەن [a] [u] لارنى تەلەپپۇز

قىلساق، بۇ تاۋۇشلارنىڭ يەنىلا بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرغانلىقىنى بايقايمىز. بۇ يەردىكى پەرق [a] بىلەن [u]نىڭ تاۋۇش تەمبىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن بولىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، تاۋۇشلار تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىم پەيدا قىلغان بىر قاتار تەۋرىنىشلەرنىڭ بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولىدۇ. فىزىكىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، جىسىملار تىترىگەندە، شۇ تىترىگۈچى جىسىم تۇرغان ھاۋا بوشلۇقىدا ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى دولقۇن ھاسىل بولىدۇ، بۇ دولقۇن شۇ جىسىمنىڭ تىترەش شەكلىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئالايلى، مەلۇم بىر جىسىم يەككە تەۋرەش ئارقىلىق بىر يەككە (ساپ) تاۋۇش چىقارسا، يەنە بىر جىسىم بىرقانچە يەككە تەۋرىنىشلەرنىڭ بىرىكمىسى بولغان قوشما تەۋرەش ئارقىلىق باشقا بىر خىل قوشما تاۋۇشلارنى چىقىرىشى مۇمكىن. ئادەتتە بىز ئاڭلاۋاتقان ئاۋازلارنىڭ كۆپىي قوشما تەۋرىنىشتىن ھاسىل بولغان قوشما ئاۋازلاردۇر. ئىنسانلارنىڭ تاۋۇشىمۇ ئەنە شۇنداق يەككە تەۋرەش ۋە قوشما تەۋرەشتىن ھاسىل بولىدۇ. قوشما تەۋرەش بىرقانچە يەكىكە تەۋرەشنىڭ بىرىكمىسى بولغاچقا، شۇ قوشما تەۋرەشتىن ھاسىل بولغان قوشما تاۋۇشنى چاستوتىسى ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە يەككە تاۋۇشقا ئايرىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. شۇ قوشما تاۋۇش تەركىبىدىكى چاستوتىسى ئەڭ تۆۋەن، ئامپلىتۇدىسى ئەڭ چوڭ تاۋۇش ئاساسىي تاۋۇش دېيىلىدۇ. يانداش تاۋۇشنىڭ چاستوتىسى ئەگەر ئاساسىي تاۋۇش چاستوتىسىنىڭ پۈتۈن سانلىق (2·3·4·...) ھەسسىسىگە باراۋەر بولسا، بۇنداق تاۋۇشلار مۇزىكىلىق تاۋۇش دېيىلىدۇ. بۇنداق تاۋۇشنىڭ دولقۇن شەكلى دەۋرلىك بولىدۇ. ھەمدە تەڭ ۋاقىت ئىچىدە ئۆز شەكلىگە يانىدۇ. ئەگەر بۇنداق رەتلىك تاناسىپ مۇناسىۋىتى بولمىسا، بۇ خىلدىكى تاۋۇشلار

شاۋقۇنلۇق تاۋۇش دېيىلىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلارنىڭ دولقۇن شەكلى قالايمىقان ھەم دەۋرسىز بولىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى خىل تاۋۇشنىڭ تەمبرى ناھايىتى روشەن پەرقلىق بولىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەمبرى يانداش تاۋۇشنىڭ قانچە ئىكەنلىكى ۋە يانداش تاۋۇشنىڭ كۆچلۈك - ئاجىزلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. سىنرۇگرافتا كۆرۈنگەن سۈرەتتىن قارىغاندا سۆزۈق تاۋۇش بىلەن دىماغ تاۋۇشنىڭ تەمبر جەھەتتىكى پەرقى تەۋرىنىش چوققىسى (فورمانت) نىڭ پەرقلىق جايلىشىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ سىنرۇگرافتا كۆرۈنگەن سۈرىتىدىكى ئىزى قالايمىقان، جايلىشىشى ھەر خىل بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭمۇ تاۋۇش تەمبرى جەھەتتىكى پەرقى بولىدۇ. تاۋۇش تەمبرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. بىرىنچى، تاۋۇش مەنبەسى (ئاۋاز چىقارغۇچى جىسىم) نىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن تاۋۇشلارنىڭ تەمبرى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، [d] بىلەن [t] نى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھەر ئىككىسىدىلا تىل ئۈچى بىلەن ئۈستى چىش مىلىكى ھاۋا ئېقىمىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ، دېمەك، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ئوخشاش بولىدۇ. ئەمما [d] دا تاۋۇش پەردىسى تىترەيدۇ (يەنى تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىم تىترەيدۇ)، [t] دا تىتربىمەيدۇ. ئىككىنچىسى، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغاچقا تاۋۇشلارنىڭ تەمبرى ئوخشمايدۇ. مەسىلەن، [q] بىلەن [к] نى تەلەپپۇز قىلغاندا ھاۋا ئېقىمىنىڭ توسالغۇغا ئۇچرايدىغان ئورنى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن توسالغۇنىڭ بوزۇلۇش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ. [q] نى تەلەپپۇز قىلغاندا، كىنچىك تىل بىلەن يۇمشاق تاملاي ھاۋا ئېقىمىنىڭ يولىنى چىڭ توسۇۋالغان بولىدۇ، ئەگەر ھاۋا ئېقىمى بۇ توسالغۇنى بىراقلا بۆسۈپ

ئۆتسە، ئاندىن [q'] تاۋۇشى ھاسىل بولىدۇ؛ [ĸ] تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، كىچىك تىل بىلەن يۇمشاق تاملاي ھاۋا ئېقىمىنىڭ يولىنى پۈتۈنلەي چىڭ توسۇۋالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھاۋا قالدۇرۇلغان تار يۇچۇقتىن سىيرىلىپ چىقىدۇ. دېمەك، [q'] بىلەن [ĸ] نىڭ تېمبىر جەھەتتىكى پەرقى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىدا. ئۇچىنچى، رېزونانس بوشلۇقىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە شەكلى تۈپەيلىدىن تاۋۇش تېمبىر ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئادەملەر ئۆز ئېغىزىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە شەكلىنى خالىغانچە ئۆزگەرتەلەيدۇ، دىماغ بوشلۇقىنىڭ ئېچىلىش - يېپىلىشى، تاۋۇش پەردىسىنىڭ چىڭ - بوش بولۇشىنى تىزگىنلىيەلەيدۇ. شۇڭا، تاۋۇشلارنىڭ تېمبىرى ئوخشاش بولمايدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى [发音器官] بۇ ئاتالغۇنى قىسقارتىپ تەلەپپۇز ئەزالىرى دېسىمۇ بولىدۇ. تىل تاۋۇشى ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى مەلۇم فىزىئولوگىيىلىك قۇرۇلمىلاردىن ئۆتۈشى ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش بىلەن ئالاقىدار بولغان فىزىئولوگىيىلىك قۇرۇلمىلىرى ئادەتتە تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى دېيىلىدۇ. ئادەم شۇنىڭ ئۈچۈن ئېنىق تاۋۇش چىقىرالايدۇكى، ئادەمدە ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە ئىنتايىن ئەپچىل تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى بولىدۇ. بۇ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنى بەش قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى ئۆپكە. ئۆپكە كۆكرەك بوشلۇقىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ كانىيىنىڭ باش تەرىپى كېكىردەك بىلەن تۇتىشىدۇ. دىئافراگما ۋە قوۋۇرغىنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۆپكە يېغىلىپ ياكى كېڭىيىپ ھاۋانى كانايدىن چىقىرىدۇ ياكى سۈمۈرۈپ ئەكىرىدۇ. ئۇ باشقا تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنى كېرەكلىك بولغان ھاۋا بىلەن تەمىنلەيـ

www.uyghurkitap.com

دۇ. كىشىلەر ئۆپكىدىن چىققان ياكى ئۆپكە سۈمۈرگەن ئۇ هاۋا ئارقىلىق تاۋۇش چىقىرىدۇ. دېمەك، ئادەمنىڭ ئۆپكىسى گارمونىنىڭ شامال ساندۇقىغا ئوخشاش بولۇپ، هەرىكەتلەندۈرگۈچ رول ئوينايدۇ. ئۆپكىدىن چىققان هاۋا ئېغىزى تاۋۇش چىقىرىشتىكى ئەسلى هەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ هېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى، تاۋۇش پەردىسى. تاۋۇش پەردىسى بوغۇز ئىچىگە جايلاشقان، بوغۇز تۆت پارچە كۆمۈرچەكتىن تەركىب تاپقان، تاۋۇش پەردىسى كۆمۈرچەككە چېتىلغان ئىككى تال مۇسكۇل دۇر. تاۋۇش پەردىسىنىڭ ئارىلىقىدىكى بوشلۇق تاۋۇش ئىشكى دەپ ئاتىلىدۇ. مۇسكۇللارنىڭ ۋە كۆمۈرچەكنىڭ هەرىكەتلىنىشى نەتىجىسىدە تاۋۇش ئىشكى ئېچىلىدۇ ياكى يېپىلىدۇ. تاۋۇش ئىشكى ئېچىلغاندا، هاۋا ئېقىمى توسالغۇسىز ئۆتۈشەلەيدۇ؛ تاۋۇش ئىشكى يېپىلغاندا، هاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىنى تىتىرىتىدۇ- دە، تاۋۇش هاسىل بولىدۇ. شۇڭا، تاۋۇش پەردىسى تاۋۇش چىقىرىش ئەزاسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئۇچىنچى، تاماق. تاماق بوغۇزنىڭ ئۈستى تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ باش تەرىپى دىماغ بوشلۇق بىلەن، ئالدى تەرىپى ئېغىز بوشلۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ. تاماقنىڭ ئارقا تېمى بوغۇز تېمى دەپ ئاتىلىدۇ. تاماق سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، رېزونانسلىق رول ئوينايدۇ. بوغۇز تېمىنىڭ مۇسكۇللىرى يىغىلسا، هاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا بولۇپ، شاۋقۇنلۇق تاۋۇشلار هاسىل بولىدۇ. تۆتىنچى، دىماغ بوشلۇقى. ئۇ بىر خىللا هالەتتە تۇرىدىغان، رېزونانسلىق رولغا ئىگە ئەزادۇر. يۇمشاق تاملاي بىلەن كىچىك تىل تۆۋەنلىسە هەمدە ئېغىز بوشلۇقىدا توسالغۇ پەيدا بولمىسا، هاۋا ئېقىمى بىرلا ۋاقىتتا ئېغىز بوشلۇقى ۋە دىماغ بوشلۇقى ئارقىلىق چىقىپ، دىماغ تاۋۇشى تۇسىنى ئالغان سوزۇق تاۋۇشلار هاسىل بولىدۇ. ئەگەر ئېغىز بوشلۇقى ئېتىپ-

لىپ قالسا، ھاۋا ئېقىمى پۈتۈنلەي دىماغ بوشلۇقىدىن چىقىپ، ئالاھىدە تۈسكە ئىگە دىماغ تاۋۇشلىرى ھاسىل بولىدۇ. بەشىنچى، ئېغىز بوشلۇقى. ئېغىز بوشلۇقى ئەڭ مۇھىم تاۋۇش چىقىرىش ئەزاسىدۇر. ئادەم ئۇنىڭ ھالىتىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىپ، ئوخشاش بولمىغان رېزونانس بوشلۇقىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بولمىغان تەمبىردىكى تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئېغىز بوشلۇقىدىكى ئەزالار ھەر خىل توسالغۇلارنى پەيدا قىلىپ، خىلمۇخىل شاۋقۇنلۇق تاۋۇشلارنى ھاسىل قىلىدۇ. ئېغىز بوشلۇقى يەنە تۆۋەندىكى قىسىملارغا بۆلۈنىدۇ. ئاستى ۋە ئۈستى لەۋ: ئۇ يۇمۇلۇپ توسالغۇ پەيدا قىلالايدۇ، يەنە يېيىلىپ ياكى يىغىلىپ ھەر خىل رېزونانس بوشلۇقى ھاسىل قىلالايدۇ. ئاستى ۋە ئۈستى چىش: تاۋۇش چىقارغاندا پەقەت ئوتتۇرىدىكى بىرقانچە چىشلا رول ئوينايدۇ. ئاستىنقى چىش بىلەن ئۈستۈنكى چىش بىر-بىرىگە تېگىپ، ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ. چىش مىلىكى: چىش مىلىكى ئۈستۈنكى چىشقا تۇتىشىپ سەل دومسىيىپ چىقىپ تۇرغان جايدۇر. ئۇ ئۆزى ھەرىكەتلەنمەيدۇ. پەقەت تىل بىلەن ماسلىشىپ توسالغۇ پەيدا قىلىش ئارقىلىق تاۋۇش ھاسىل قىلىدۇ. ئاستىنقى ۋە ئۈستۈنكى تاكلاي: ئۈستۈنكى تاكلاي قاتتىق تاكلاي ۋە يۇمشاق تاكلاي دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئالدى تەرىپى قاتتىق تاكلاي، كەينى تەرىپى يۇمشاق تاكلاي دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككىسى تىل بىلەن ماسلىشىپ، توسقۇنۇلۇق پەيدا قىلىش ئارقىلىق تاۋۇش ھاسىل قىلىدۇ. ئاستىنقى تاكلاي ئەركىن ھالدا كۆتۈرۈلۈپ ياكى پەسلەپ، ئېغىز بوشلۇقىنىڭ ھالىتىنى ھەر خىل شەكىللەرگە كىرگۈزۈپ، ئوخشاش بولمىغان رېزونانس بوشلۇقى پەيدا قىلىدۇ. كىچىك تىل: كىچىك تىل يۇمشاق تاكلاينىڭ ئاستى تەرىپىگە جايلاشقان

بولۇپ، ھەم دىماغ بوشلۇقىنى ئېتىۋالالايدۇ، ھەم تىل بىلەن ماسلىشىپ توسالغۇ پەيدا قىلالايدۇ، ھەم ئۆزى تەتىرەپ تاۋۇش ھاسىل قىلالايدۇ. تىل: تىل ئېغىز بوشلۇقىدىكى ئەڭ ھەرىكەتچان ئەزادۇر. ئۇ ئەركىن ھالدا كۆتۈرۈلۈپ ياكى پەسلەپ، ئېغىز بوشلۇقىنىڭ ھالىتىنى ھەر خىل شەكىللەرگە كىرگۈزۈپ، ئوخشاش بولمىغان رېزونانس پەيدا قىلالايدۇ؛ ياكى چىش ۋە ئۇستۇنكى تاكىلاينىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى بىلەن ماسلىشىپ توسالغۇ پەيدا قىلىش ئارقىلىق تاۋۇش ھاسىل قىلالايدۇ. تىلنىڭ ئۆزىدە ھېچقانداق چەك بەلگىسى بولمايدۇ. لېكىن تاۋۇشلارنى تەھلىل قىلىش قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن ئۇنى تىل ئۇچى، تىل ئۇستى، تىل تۈۋى دېگەندەك بۆلەكلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرى قانچە مۇرەككەپ بولسىمۇ، ئۇنى كەشىلەر يۇقىرىدىكى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ئارقىلىق چىقارغان بولىدۇ. نورمال كىشىلەرنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىقتىدارى ئاساسەن ئوخشاش بولىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى [发音部位] بۇ ئاتالغۇنى قىسقارتىپ تەلەپپۇز ئورنى دېسىمۇ بولىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ئادەتتە ئۈزۈك تاۋۇشلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇ پەيدا قىلىشقا قاتناشقان قىسمى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، بىز ئادەتتە [p] [p'] [m] [Φ] قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىمىزدا، قوش لەۋ ھاۋا ئېقىمىغا قارشى توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلار قوش لەۋ تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورنىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىغا قاراپ ئۈزۈك تاۋۇشلارنى قوش لەۋ تاۋۇشى، لەۋ چىش تاۋۇشى، تىل ئۇچى-چىش ئارىلىقى تاۋۇشى، تىل ئۇچى - چىش تۈۋى تاۋۇشى، تىل

ئۇچى ــ قاتتىق تاكلاي تاۋۇشى، تىل ئۇستى ئالدى - قاتتىق تاكلاي تاۋۇشى، تىل ئۇستى - ئوتتۇرا تاكلاي تاۋۇشى، تىل ئۇستى ــ يۇمشاق تاكلاي تاۋۇشى، تىل تۆۋى تاۋۇشى، كىچىك تىل تاۋۇشى، بوغۇز تېمى تاۋۇشى، بوغۇز ئىشكى تاۋۇشى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى [发音方法] بۇ ئاتالغۇنى قىسقارتىپ تەلەپپۇز ئۇسۇلى دېسەمۇ بولىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتكى توسالغۇ پەيدا قىلىش ۋە بۇزۇش ئۇسۇلى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دېگەندە، ئادەتتە ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چۈنكى سوزۇق تاۋۇشلار تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترىشى بىلەن ھاسىل بولىدىغان مۇزىكىلىق تاۋۇشلار بولغاچقا، ئۇلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى ئېغىز ۋە بۇرۇن بوشلۇقلىرىدىن ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمای ئەركىن چىقىدۇ. ئەكسىچە، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقى ۋە بۇرۇن بوشلۇقىدا ھەر خىل توسالغۇلارغا ئۇچرايدۇ. بۇ خىل توسالغۇلار تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ يۆتكىلىش، سوزۇلۇش، يىغىلىش ۋە تېگىشىش نەتىجىسىدە ھاۋا ئېقىمىغا تەسىر كۆرسىتىشىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ خىل توسالغۇلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە بۇزۇلۇشى ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئاكتىپ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ پاسسىپ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىغا يېقىنلىشىش دەرىجىسى چوڭ بولسا، ھاۋا ئېقىمىنىڭ چىقىش يولى توسۇلۇپ قالىدۇ؛ ئەگەردە بۇ توسالغۇ بۇزۇلسا، ھاۋا بىراقلا ئېتىلىپ چىقىدۇ. بۇ ئۇسۇل بىلەن تەلەپپۇز قىلىنغان تاۋۇش پارتىلىغۇچى تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ھاۋا ئېقىمىنى بۇرۇن بوشلۇقىدىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنغان تاۋۇشلار دىماغ تاۋۇ-

شسی دەپ ئاتلىدۇ. ئەگەردە ئاكتىپ تاۋۇش چىقىرىش ئەزا-لىرى بىلەن پاسسىپ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ئۆزئارا تېگىشىپ تۇر-سىمۇ، لېكىن تېگىشىشى بەك چىڭ بولمىسا، ھاۋا ئېقىمى مۇشۇ بوش ئارىلىقتىن سۈركىلىپ ئۆتۈش بىلەن تەلەپپۇز قىلىنغان تاۋۇش-لار سىيرىلاۋاتقۇ تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ھاۋا ئېقىمى تىل-نىڭ ئىككى يان تەرىپىدىن ئۆتسە قوۋۇز تاۋۇشلىرى ھاسىل بولىدۇ. جارانلىق، جارانسىز، تىترىگۈچى تاۋۇشلارمۇ تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئۆزئارا پەرق قىلىدۇ.

تاۋۇش دولقۇنى چاستوتىسى [声波频率] «تاۋۇش يۇقىرىلىقى»غا قارالسۇن.

تاۋۇش سىستېمىسى [音系，语音系统] ھەر بىر تىل (دىئالېكت)تا مۇئەييەن ساندىكى تاۋۇش ئېلېمېنتى (سوزۇق تاۋۇش، ئۇزۇك تاۋۇش) بولىدۇ، ھەمدە مۇشۇ تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن بىرىكىش قائىدىلىرى بولىدۇ. مەلۇم بىر تىل (دىئالېكت)تىكى بارلىق تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇ-رۇلمىسى ۋە مۇشۇ تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش قائىدىلىرى شۇ تىل (دىئالېكت)نىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى ھا-سىل قىلىدۇ. ھەرقانداق بىر تىلدا ئەمەلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ سانى شۇ تاۋۇش ئېلېمېنت-لىرىنى ئومۇملاشتۇرغاندىن كېيىنكى سانغا قارىغاندا ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. مانا مۇشۇ ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىنكى تاۋۇش بىرلىكى ئەمەلىيەتتە فونېما (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) دەپ ئاتى-لىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى ئۇستىدە گەپ بولغاندا، پەقەت شۇ تىلدىكى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ سىستېمە-سىلا كۆزدە تۇتۇلغان بولماستىن، بەلكى كۆپىنچە شۇ تىلدىكى فونېما سىستېمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى

سستېمىسىدىكى تىللار، شۇنداقلا تون ئېپادىلىنىدىغان تىللارنىڭ تاۋۇش سستېمىسىنى بايان قىلغان، تەھلىل قىلغان، تەتقىق قىلغان ۋاقىتتا، سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن باشقا تونمۇ تاۋۇش سستېمىسى ئىچىگە كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى ۋە شۇ فونېمىلارنىڭ بىر-بىكىش قائىدىلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش سستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇش تېمبىرى ۋە تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى فونېمىلارنى ئايرىش ۋە فونېما سستېمىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى [音强, 音重, 音势] تىل تاۋۇشىنىڭ تۆت ئاساسلىدىن بىرى. فىزىكىدا ئاۋاز كۈچلۈكلۈكى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى ياكى ئېغىر - يېنىكلىكى دېمەكتۇر. ئادەتتىكى سۆز بىلەن ئېيتىساق، تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى شۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا كۈچەپ تەلەپپۇز قىلىشقا ياكى كۈچەمەي تەلەپپۇز قىلىشقا باغلىق بولىدۇ. كۈچەپ تەلەپپۇز قىلىساق، تاۋۇش كۈچلۈك چىقىدۇ؛ كۈچەمەي تەلەپپۇز قىلىساق، تاۋۇش ئاجىز چىقىدۇ. تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىز بولۇشى تاۋۇش دولقۇنى ئامپلىتۇدىسىنىڭ («ئامپلىتۇدا» غا قارا) چوڭ-كىچىك بولۇشى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىم غا تەسىر كۆرسىتىدىغان تاشقى كۈچ كۈچلۈك بولسا، ئامپلىتۇدا چوڭ بولىدۇ، تاۋۇشمۇ كۈچلۈك چىقىدۇ؛ تاشقى كۈچ ئاجىز بولسا، ئامپلىتۇدا كىچىك بولىدۇ، تاۋۇشمۇ ئاجىز بولىدۇ. تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىز بولۇشى بىلەن نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ جىددىيلىشىش دەرىجىسى ۋە ھاۋا ئېقىمىنىڭ كۈچلۈك - ئاجىز بولۇشى تەڭ نىسبەتتە بولىدۇ. تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى ئورغۇنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئورغۇنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى خېلى كۆپ

شـی دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەردە ئاكتىپ تاۋۇش چىقىرىش ئەزا-لىرى بىلەن پاسسىپ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ئۆزئارا تېگىشىپ تۇر-سىمۇ، لېكىن تېگىشىشى بەك چىڭ بولمىسا، ھاۋا ئېقىمى مۇشۇ بوش ئارىلىقتىن سۈركىلىپ ئۆتۈش بىلەن تەلەپپۇز قىلىنغان تاۋۇش-لار سىيرىلاۋاتقۇ تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ھاۋا ئېقىمى تىل-نىڭ ئىككى يان تەرىپىدىن ئۆتسە قووۇز تاۋۇشلىرى ھاسىل بولىدۇ. جارانگلىق، جارانگسىز، تىترىگۈچى تاۋۇشلارمۇ تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئۆزئارا پەرق قىلىدۇ.

تاۋۇش دولقۇنى چاستوتىسى [声波频率] «تاۋۇش يۇقىرىلىقى»غا قارالسۇن.

تاۋۇش سىستېمىسى [音系，语音系统] ھەر بىر تىل (دىئالېكت)تا مۇئەييەن ساندىكى تاۋۇش ئېلېمېنتى (سوزۇق تاۋۇش، ئۇزۇك تاۋۇش) بولىدۇ، ھەمدە مۇشۇ تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن بىرىكىش قائىدىلىرى بولىدۇ. مەلۇم بىر تىل (دىئالېكت)تىكى بارلىق تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇ-رۇلمىسى ۋە مۇشۇ تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش قائىدىلىرى شۇ تىل (دىئالېكت)نىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ھەرقانداق بىر تىلدا ئەمەلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ سانى شۇ تاۋۇش ئېلېمېنت-لىرىنى ئومۇملاشتۇرغاندىن كېيىنكى سانغا قارىغاندا ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. مانا مۇشۇ ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىنكى تاۋۇش-لارلىكى ئەمەلىيەتتە فونېما (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) دەپ ئاتى-لىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى ئۇستىدە گەپ بولغاندا، پەقەت شۇ تىلدىكى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ سىستېمىسىلا كۆزدە تۇتۇلغان بولماستىن، بەلكى كۆپىنچە شۇ تىلدىكى فونېما سىستېمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى

سستېمىسىدىكى تىللار، شۇنداقلا تون ئېپادىلىنىدىغان تىللارنىڭ تاۋۇش سستېمىسىنى بايان قىلغان، تەھلىل قىلغان، تەتقىق قىلغان ۋاقىتتا، سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن باشقا تونمۇ تاۋۇش سستېمىسى ئىچىگە كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى ۋە شۇ فونېمىلارنىڭ بىر-بىكىش قائىدىلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش سستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇش تېمبىرى ۋە تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى فونېمىلارنى ئايرىش ۋە فونېما سستېمىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى [音强, 音重, 音势] تىل تاۋۇشىنىڭ تۆت ئامىلىدىن بىرى. فىزىكىدا ئاۋاز كۈچلۈكلۈكى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى ياكى ئېغىر - يېنىكلىكى دېمەكتۇر. ئادەتتىكى سۆز بىلەن ئېيتىساق، تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى شۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا كۈچەپ تەلەپپۇز قىلىشقا ياكى كۈچەمەي تەلەپپۇز قىلىشقا باغلىق بولىدۇ. كۈچەپ تەلەپپۇز قىلىساق، تاۋۇش كۈچلۈك چىقىدۇ؛ كۈچەمەي تەلەپپۇز قىلىساق، تاۋۇش ئاجىز چىقىدۇ. تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىز بولۇشى تاۋۇش دولقۇنى ئامپلىتۇدىسىنىڭ («ئامپلىتۇدا» غا قارالا) چوڭ-كىچىك بولۇشى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىم غا تەسىر كۆرسىتىدىغان تاشقى كۈچ كۈچلۈك بولسا، ئامپلىتۇدا چوڭ بولىدۇ، تاۋۇشمۇ كۈچلۈك چىقىدۇ؛ تاشقى كۈچ ئاجىز بولسا، ئامپلىتۇدا كىچىك بولىدۇ، تاۋۇشمۇ ئاجىز بولىدۇ. تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىز بولۇشى بىلەن نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ جىددىيلىشىش دەرىجىسى ۋە ھاۋا بېقىمىنىڭ كۈچلۈك - ئاجىز بولۇشى تەڭ نىسبەتتە بولىدۇ. تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى ئۇرغۇنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇرغۇنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى خېلى كۆپ

تىللاردا سۆز مەنىسى ۋە گرامماتىكىلىق مەنىنى پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن، رۇس تىلىدا мука́ (ئۇن)، му́ка (ئازاب) دېگەن سۆزلەردىكى ئۇرغۇنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن شۇ سۆزلەر ئىپادىلىگەن مەنىلەرمۇ ئوخشىمايدۇ. دۆلەت — стра́ны (كۆپلۈك، بىرىنچى كېلىش)؛ стра́ны (بىرلىك، ئىككىنچى كېلىش)، بۇ سۆزلەردە ئۇرغۇنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن شۇ سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن سان، كېلىش قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرمۇ ئوخشاش بولمىغان. ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ۋە جۈملىلەردە ئۇرغۇ ئىپادىلىنىدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى [语音的弱化] تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى سۆزۈق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە ئۇرغۇلۇق ئوقۇلمايدىغان بوغۇملاردا مۇسكۇلىنىڭ بوشىشى ۋە ئاۋازنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن چىڭ سۆزۈق تاۋۇش (مەسىلەن، [i] [u]لار) بوش سۆزۈق تاۋۇش (مەسىلەن، [I] [ʊ] لار) قا ئۆزگىرىدۇ. ياكى ئوچۇق (ئىنىق) سۆزۈق تاۋۇش (مەسىلەن، ئالدى سۆزۈق [i] [e] ۋە ئارقا سۆزۈق تاۋۇش [u] [o] لار)، ئارا سۆزۈق تاۋۇش (مەسىلەن، [ɐ] [ə]) قا ئۆزگىرىدۇ. بۇ ھادىسە سۆزۈق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىنىڭ بېيجىڭ شىۋىسىدە 棉花 (پاختا، كېۋەز) [miɛnxua] دېگەن سۆزنى ئىتتىك تەلەپپۇز قىلغاندا [miɛnxuə] دەپ ئوقۇيدۇ، 打扮 (ياسانماق) [tapɛn] دېگەن سۆزنى ئىتتىك تەلەپپۇز قىلغاندا [tapən] دەپ ئوقۇيدۇ. رۇس تىلىدا [xara'ʃo] хорошо (ياخشى) دېگەن سۆزنى ئىتتىك ئوقۇغاندا [xarɐ'ʃo] دەپ ئوقۇيدۇ، [istina] истина (ھەقىقەت) دېگەن سۆزنى ئىتتىك ئوقۇغاندا [istʲnə] دەپ ئوقۇيدۇ. دېمەك، يۇ-

قىرىندىكىلەرنىڭ ھەممىسىدە سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلاشقان. بۇ-
نىڭدىن باشقا نۇرغۇن تىللاردا ئۇلانما، قىستۇرما قاتارلىق يار-
دەمچى سۆزلەر سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەردە يېنىك ئوقۇلىدۇ.
ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ناھايىتى
كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تۈركىي تىللاردىن
پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ
بوغۇملۇق سۆزلەردە كېيىنكى بوغۇمدىكى تۆۋەن سوزۇن تاۋۇش
«a ، ə» لەر ئۇرغۇسىزلىنىپ، يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش [i]،
[i] غا ئاجىزلىشىدۇ. بۇنداق ئاجىزلىشىش ھادىسىسى كۆ-
پىنچە سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى قوشۇلغانلىقتىن كېلىپ چى-
قىدۇ. مەسىلەن، بار + ما + غان ← بارمىغان، بالا + لار ← بالا-
لار، كەكە + دەك ← كەكىدەك، كۆرگەزمە + دە ← كۆرگەزمىدە.
ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ئاساسەن تۆ-
ۋەن سوزۇق تاۋۇشنىڭ يۇقىرىراق سوزۇق تاۋۇشقا ئۆزگىرى-
شىدە ئىپادىلىنىدۇ. ھالبۇكى ئاجىزلاشقان سوزۇق تاۋۇش
ئوچۇق تەلەپپۇز قىلىنماسلىق سەۋەبىدىن كۆپىنچە ئارا سوزۇق
تاۋۇش قىلىپ ئوقۇلىدۇ. [a] [ɛ] لەرنىڭ [i]، [e] غا ئۆزگىرىشىدە
جانلىق تىلدا [i] ئېنىق تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشى قىلىپ
ئوقۇلماستىن، بەلكى بىرقەدەر توتۇق بولغان ئارا سوزۇق تا-
ۋۇش [i] غا يېقىنراق ئوقۇلىدۇ. ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىز-
لىشىشى ئاساسەن ھاۋا ئېقىمىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى
بىلەن مۇناسىۋەتلىك، يەنى جارانسىز ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ
جارانلىق ئۆزۈك تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى (ئېنىكى سوزۇق تا-
ۋۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزۈك تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ،
جارانلىق ئۆزۈك تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى قاتارلىقلار) ياكى نە-
پەسلىك تاۋۇشلارنىڭ نەپەسسىز تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى قاتار-
لىق ھادىسىلەر ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشىمۇ تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشىغا كىرىدۇ. چۈنكى پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى توسۇلۇپ، ئاندىن بىراقلا ئېتىلىپ چىقىدۇ. شۇڭا ھاۋا ئېقىمىنىڭ كۈچى نىسپىي ھالدا كۈچلۈك بولىدۇ. سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا تەدرىجىي ھالدا سىيرىلىپ چىقىدۇ. شۇڭا پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشىدىمۇ يەنىلا ھاۋا ئېقىمىنىڭ كۈچى رول ئويناپىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇلارمۇ بىر خىل ئاجىزلىشىش ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ئۆگىرىشى دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، كېرەك + لىك ← كېرەكلىك، كىچىك + رەك ← كىچىگرەك قاتارلىقلار.

تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى [语音和谐律]

«تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى» غا قارالسۇن.

تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىقلىشىشى [清音浊音化] بۇ يەردە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ئايلىنىش ھادىسىسى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىقلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شۆلىرىدە سۆز ئاخىرىدىكى [P'] [k'] [q'] قاتارلىق جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بەزى قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، جانلىق تىلدا [w]، [g]، [ʁ] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، مەكتەپ + ئى ← مەكتەۋى، چېلەك + ئى ← چېلىكى، تاماق + ئى ← تامى

غى قاتارلىقلار. ئادەتتە تىلشۇناسلار خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى ئارقىلىق تاۋۇش خاتىرىلەنگەندە جارانكسىز ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئاستىغا «V» بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق شۇ تاۋۇشنىڭ جارانكلىقلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى [音减] بۇ بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسە. بەزى سۆزلەر باشقا سۆزلەر بىلەن قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا ياكى ھەرخىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن تۇرلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئەسلىدە بار بولغان بەزى تاۋۇش ياكى بوغۇملار چۈشۈپ قالىدۇ. مانا مۇشۇنداق ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا: ئوغۇل — ئوغلۇم، قىيىن — قەينا - قاتارلىق سۆزلەردە «ئۇ»، «ئى» تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالغان.

تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى [音增] بۇ بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسە. نۇتۇقتا بەزى سۆزلەر باشقا سۆزلەر بىلەن قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا ياكى بەزى سۆزلەر ھەرخىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن تۇرلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئەسلىدە يوق بولغان بەزى تاۋۇشلار ھەتتا بەزى بوغۇملار قوشۇلۇپ قالىدۇ. مانا مۇشۇنداق ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى سۆزۈق تاۋۇشلاردىمۇ، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا: توخۇ - توخۇيۇم، پولۇ - پولۇيۇم دېگەن سۆزلەردىكى «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالغان.

تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىشى [化唇音] «لەۋلىشىش رولى» غا قارالسۇن

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى [和谐律] تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تۈركىي تىللاردىكى فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرى. سۆزدە

www.uyghurkitap.com

ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى، لەۋ ھالىتى، ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق - جاراڭسىزلىق جەھەتتىن ئۆزگىرىپ ماسلىشىپ كېلىشى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ۋە ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بىرىنچى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش كەلسە، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى؛ ئەگەر بىرىنچى بوغۇمدا تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش كەلسە، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى، شۇنداقلا سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا بىرىنچى بوغۇمدا يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش كەلسە، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى؛ ئەگەر بىرىنچى بوغۇمدا تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش كەلسە، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ تۆۋەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، بىرىنچى بوغۇمدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار كەلسە، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى، ئەگەر بىرىنچى بوغۇمدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار كەلسە، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنىنىڭ ئالدى - كەينىلىكى جەھەتتىن ئالدى سوزۇق تاۋۇش، كەينى سوزۇق تاۋۇش؛ تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى جەھەتتىن يۇقىرى سوزۇق تا-

ۋۇش، تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش؛ لەۋ ھالىتى جەھەتتىن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ماسلىشىشىنى، بەزىدە بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئومۇملاشتۇرۇلغان بولىدۇ. بۇلاردىن تىل ئورنىنىڭ ئالدى - كەينىلىكى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش بىرقەدەر تىپىكىرەك بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ: بىرىنچى، لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. مەسىلەن، [ɸkʻynʃ] (ئۆكۈنۈش). ئىككىنچى، لەۋلەشمىگەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. مەسىلەن، [æmgækʻ] (ئەمگەك). ئۈچىنچى، لەۋلەشكەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. مەسىلەن، [qʻoʁun] (قوغۇن). تۆتىنچى، لەۋلەشمىگەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. مەسىلەن، [ana] (ئانا). بەشىنچى، لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن لەۋلەشمىگەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. مەسىلەن، [ɸsmæ] (ئۆسمە). ئالتىنچى، لەۋلەشكەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش بىلەن لەۋلەشمىگەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى، مەسىلەن، [oʁaqʻ] (ئوغاق). دېمەك، سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزئارا ماسلاشقاندا بەزىدە ئىككى خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىشمۇ مۇمكىن. ئالدىنقى تۆت خىل ماسلىشىش ئومۇمەن ئىككى خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن بولغاچقا، ئۇنى جۈپ ماسلىشىش دەپ ئاتاشقا بولىدۇ، بەزىدە بىرخىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىشمۇ مۇمكىن. كېيىنكى ئىككى خىل ماسلىشىش بىرخىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن بولغاچقا، ئۇنى تاق ماسلىشىش دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ

ماسلىشىشى ئاساسەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا يۈز بېرىدۇ. جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرتىلىدا [t'il—din] (تىلدىن)، [al—duq'] ئالدۇق)، [k'ϕk'—t'in] كۆكتىن) قاتارلىقلار. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى سۆزنىڭ تەركىبىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى سۆزلەرگە تۇرلۈك قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆز بىلەن قوشۇمچىنىڭ تەركىبىدىكى تاۋۇشلاردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، بىرخىل مەنە ئىپادىلەيدىغان بەزى قوشۇمچىلارنىڭ شەكلى (ۋارىيانتى) كۆپ خىل بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك. تۈركىي تىللاردىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى بىرەك ئەمەس؛ بەزىلىرىدە چىڭراق، بەزىلىرىدە ئاجىزراق. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ياكى سىڭگارمونىزملىق قانۇنىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى [位音换位] بۇ بىرخىل فونېتىكىلىق ھادىسە. سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلار تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خاتا تەلەپپۇز قىلىش ياكى تەلەپپۇزنى ئوڭايلاشتۇرۇش سەۋەبىدىن ئورۇن ئالماشتۇرۇپ قالىدۇ. مانا مۇشۇنداق ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «يامغۇر» سۆزى دەسلەپتە «ياغمۇر» شەكلىدە بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە «يامغۇر» شەكلىدە قېلىپلىشىپ قالغان.

بىز بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، ئەسلىدە «ياغ» دېگەن پېئىلغا ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «-مۇر» قوشۇلۇپ ياسالغان. تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى كۆپىنچە جانلىق تىلدا بولىدۇ (مەسىلەن، قاملاشتى - قالماشتى، ئىبراھىم — ئىرۋايىم). يېزىق تىلدا مۇنداق ئورۇن ئالماشتۇرۇشنى ئىپادىلەش ھاجەتسىز.

تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى [音变] ئۇ ئادەتتە تاۋۇشلارنىڭ ھەممە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئاساسەن تۆۋەنە دېكىدەك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نۇتۇق ئېقىمىدا بەزى سۆزلەردىكى بەزى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى خاس بولغان تېمبىرى ئۆزگىرىشى مۇمكىن. بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ بەزىلىرى قەدىمكى تىل دەۋرىدىلا ھاسىل بولغان، شۇڭا ئۇنى ھازىرقى دەۋردە پەرق ئېتىش قىيىن. بەزىلىرى ھازىرقى ۋاقىتتا ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. تاۋۇشلارنىڭ مەيلى تارىخىي، مەيلى ھازىرقى ئۆزگىرىشلىرى ئاساسەن نۇتۇقتا ئالدىنقى ياكى كەينىدىكى تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ۋە تەلەپپۇزنى ئوڭايلاشتۇرۇش تۈپەيلىدىن بولىدۇ. بۇخىل تاۋۇش ئۆزگىرىشى تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى، تاۋۇشلارنىڭ دىسسىمىلياتسىيىسى، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، قوشۇلۇپ قېلىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تاۋۇشلۇق يېزىق [表音文字] بۇ مۇئەييەن ھەرپلەر ئارقىلىق مۇئەييەن تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل يېزىق. بۇنداق يېزىقتا بىر يۈرۈش ھەرپلەر بولىدۇ، ھەر بىر ھەرپ مۇئەييەن ئوقۇلۇشى بولىدۇ. مانا بۇ بىر يۈرۈش ھەرپلەر ئۆز سىستېمىسى ئاساسىدا ئۆزئارا ھەرخىل ئۇسۇلدا بىرلە-

گەپ ھەر خىل سۆزلەرنى شەكىللەندۇرىدۇ. كىشىلەر شۇ ھەرپىلەرگە قاراپ ئۇنى تەلەپپۇز قىلىدۇ. تاۋۇشلۇق يېزىق ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى بوغۇملۇق يېزىق، يەنە بىرى ئېلىپبە يېزىق. بوغۇملۇق يېزىقتا ھەر بىر ھەرپ بىر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، ياپون يېزىقىدىكى كانا بوغۇملۇق يېزىقتۇر. بوغۇملۇق يېزىقنى بوغۇم سانى ئاز بولغان تىللاردا قوللىنىش مۇۋاپىق، بوغۇم سانى ناھايىتى كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغان تىللاردا قوللىنىش ئەپسىزرەك. ئېلىپبەلىك يېزىقتا ھەر بىر ھەرپ بىر تاۋۇش ئېلىپادە قىلىدۇ. بۇنداق يېزىق ئىشلىتىشكە ناھايىتى ئەپلىك بولۇپ، ھەرقانداق تىلدا قوللىنىشقا مۇۋاپىق كېلىۋېرىدۇ. رۇس يېزىقى، ئىنگلىز يېزىقى، فرانسۇز يېزىقى، نېمىس يېزىقى، تۈرك يېزىقى، جۇڭلىدىن ئېلىنمىزدىكى ئۇيغۇر يېزىقى، قازاق يېزىقى، موڭغۇل يېزىقى قاتارلىقلار ئېلىپبەلىك يېزىقتا كىرىدۇ. تاۋۇشلۇق يېزىقنىڭ يەنە بىرخىلى بار بولۇپ، ئۇ بىرقەدەر ئالاھىدىرەك. بۇ يېزىقنى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. بۇنداق يېزىقتىكى ھەرپىلەر پەقەت ئۇزۇك تاۋۇشلارغىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ. سوزۇق تاۋۇش ئالاھىدە ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنمەستىن، قوشۇمچە بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇخىل قوشۇمچە بەلگىلەر ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدۇ. بۇ يېزىقنى قوللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇش كۆپرەك، سوزۇق تاۋۇش ئازراق بولىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئىچكى فىلىكسىيىسى ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. ئەرەب يېزىقى مانا مۇشۇنداق ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق دەپ قارىلىدۇ. تاۋۇشلۇق يېزىقتا چەكلىك سانىدىكى ھەرپىلەر مۇئەييەن قانۇنىيەت ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ،

مەلۇم بىر تىلدىكى ھەرقانداق سۆزنى ھاسىل قىلالايدۇ. شۇ-
ڭا بۇ خىل يېزىقنى ئۆگىنىش قولايلىق بولۇپ، قىسقا ۋاقىت
ئىچىدە ساۋاتسىزلىقنى تۈگەتكىلى بولىدۇ. تاۋۇشلۇق يېزىق،
بولۇپمۇ ئېلىپبەلىك يېزىق بىر خىل ئىلمىي بولغان، تەرەق-
قىيات ئىستىقبالىغا ئىگە يېزىقتۇر.

تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى [长音] تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى دېگەندە، بىز تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىنى كۆزدە تۇتىمىز. بۇ ھادىسە فىزىكىدا ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى بىر تاۋۇش ئېلىپمېنىتنى تەلەپپۇز قىلىش ھەرىكىتى داۋاملاشقان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. تاۋۇشنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بولۇشى تەلەپپۇزغا قاتناشقان ئور-گانلار ھەرىكىتىنىڭ جىددىيلەشكەن ۋاقتىنىڭ، يەنى تىترەش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىغا باغلىق بولىدۇ. تىترەش ۋاقتى ئۇزۇن بولسا، تاۋۇشمۇ ئۇزۇن بولىدۇ. تىترەش ۋاقتى قىسقا بولسا، تاۋۇشمۇ قىسقا بولىدۇ. بەزى تىل ياكى دىئالېكتلاردا تاۋۇش تەمبىرى، تاۋۇش يۇقىرىلىقى ۋە تاۋۇش كۆچلۈكلۈكى ئاساسەن ئوخشاش بولغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ تاۋۇش ئۇزۇن-لۇقى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋال كۆپ ھاللاردا، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق مەنىلىرىنى پەرقلەندۈ-رۈش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىكى eat [i:t] (يېمەك) بىلەن it [it] (ئۇ)، نېمىس تىلىدىكى staat [sta:t] (دۆلەت) بىلەن stadt [stat] (شەھەر)، قىرغىز تىلىدىكى taar (تاغار) بىلەن tar (تار)، took (توخۇ) بىلەن tok (توق) لارنىڭ ھەممىسىدە تاۋۇش ئۇزۇنلۇقىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ئارقىلىق سۆز مەنىلىرى پەرقلەندۈرۈلگەن. لاتىن تىلىدىمۇ تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى گراماتىكىلىق مەنىلەرنى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە مەسىلەن، قول — manŭs (بىرىنچى كېلىش)، manūs (ئىككىنچى كېلىش)

www.uyghurkitap.com

دېگەندە، سوزۇق تاۋۇش u نىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى «قول» سۆزىنىڭ ئىككى خىل كېلىشكە تەۋە بولۇشىدىن ئىبارەت گرامماتىكىلىق مەنىنى پەرقلەندۈرۈپ كەلگەن، بۇنىڭدىن باشقا، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى يەنە تاۋۇش يۇقىرىلىقى بىلەن تاۋۇش كۆچلۈكلۈكىگە ئوخشاش ئىنتوناتسىيىنى تەشكىل قىلغۇچى ئېلېمېنتلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھەر خىل تىللاردا سۆزلىگۈچىنىڭ ھەر خىل ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان ۋاستىلەرنىڭ بىرىدۇر. بەزى تىللاردا سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، قىسقا سوزۇق تاۋۇش دەپ ئايرىلىدۇ. مەسىلەن، قىرغىز تىلىدا aa، ee، oo، өө، uu، yy قاتارلىق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بار. ئۇيغۇر تىلىدا، بالا [bala] (بالا - چاقا دېگەن مەنىدە) بىلەن بالا [bala:] (بالا - قازا دېگەن مەنىدە) قاتارلىق ئايرىم سۆزلەردە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بار دېگەن كۆز قاراشلار بار. تاۋۇش ئۇزۇنلۇقىمۇ تىل تاۋۇشىنىڭ تۆت ئامىلىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

تاۋۇش ئېلېمېنتى [音素] تىل تاۋۇشلىرىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن، كۆچلۈك - ئاجىز، ئۇزۇن - قىسقىلىق ئالامەتلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئۇنى پەقەت تېمبىرنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپلا تۇرگە ئايرىيدىغان بولساق، ئالاھىدىلىكلىرى بىر - بىرگە ئوخشىمايدىغان ئايرىم - ئايرىم تاۋۇش بىرلىكلىرىنى تەھلىل قىلىپ چىقالايمىز. تېمبىر جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ چىقىلغان مۇشۇنداق ئەڭ كىچىك تاۋۇش بىرلىكلىرى تاۋۇش ئېلېمېنتى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئات» دېگەن سۆزنى تەھلىل قىلساق، ئۇنىڭدىن [a] ۋە [t] دېگەن ئىككى تاۋۇش بىرلىكىنى ئايرىپ چىقىرىشىمىز مۇمكىن. ئۇلارنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەھلىل قىلىشقا بولىمايدۇ. تاۋۇش ئېلېمېنتى تېمبىر جەھەتتىن بۆلۈنگەن ئەڭ كىچىك بىرلىك بولۇپ

غىنى ئۇچۇن ئۇنى قايتا بۆلەككە ئاجرىتىشقا بولمايدۇ. ئوخشاشلا خەنزۇ تىلىدىكى «衣» بىلەن «裙» گەرچە ئاۋاز يۇقىرىلىقى جەھەتتىن ئوخشاش بولمىسىمۇ، تېمبىر جەھەتتىن ئوخشاش بولغاچقا. يەنىلا بىرلا [i] تاۋۇش ئېلىمېنتى ھېسابلىنىدۇ. تاۋۇش ئېلىمېنتى سوزۇق تاۋۇشلارنىمۇ مەسىلەن، [a] [o] [e] [i] لارنىمۇ)، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىمۇ مەسىلەن، [p] [b] [t] [d] لارنىمۇ) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاۋۇش ئېلىمېنتى بىلەن فونېما ئىككىسى بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان، باشقا-باشقا ئىككى ئۇقۇم. بىر فونېما تېمبىر جەھەتتىن تامامەن ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە تاۋۇش ئېلىمېنتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى پۇتۇكخۇاسىدىكى [a] فونېمىسى ئۆزىگە بەش خىل تاۋۇش ئېلىمېنتىنى ئومۇملاشتۇرغان، يەنى: [æ] (拜) [pæi]، [a] (办) [pan]، [ʌ] (霸) [pʌ]، ɑ (邦) [pɑŋ]، [E] (变) [piEn] قاتارلىقلار.

تاۋۇش يۇقىرىلىقى [音高] تىل تاۋۇشىنىڭ تۆت ئاساسلىق بىرى. تاۋۇش يۇقىرىلىقى دېگەندە، تاۋۇشنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تاۋۇش يۇقىرىلىقى فىزىكىدا ئاۋاز يۇقىرىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. فىزىكىلىق نۇقتىسىنەزەردىن قارىغاندا ئاۋاز مەنبەسى (تىترىگۈچى جىسىم) نىڭ ياكى ھاۋا زەررىچىلىرىنىڭ بەلگىلىك ۋاقىتتىكى تىترەش قېتىم سانى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن تاۋۇشنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى ئوخشاش بولمايدۇ. ئاۋاز مەنبەسى (تىترىگۈچى جىسىم) نىڭ ياكى ھاۋا زەررىچىلىرىنىڭ بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدىكى تىترەش قېتىم سانى قانچە كۆپ بولسا، تاۋۇش (ئاۋاز) شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، تۆۋەن بولىدۇ. جىسىملارنىڭ ياكى ھاۋا زەررىچىلىرىنىڭ ھەر بىر سېكۇنت ئىچىدە

تەۋرىگەن قېتىم سانى تاۋۇش دولقۇنى چاستوتىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، a تاۋۇشى بىلەن u تاۋۇشىنى ئالساق، a تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بىر سېكۇنت ئىچىدە يۈز تاۋۇش دولقۇنى چاستوتىسى ھاسىل بولۇپ، u تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بىر سېكۇنت ئىچىدە بىر يۈزئەللىك تاۋۇش دولقۇنى چاستوتىسى ھاسىل بولسا، بۇ ۋاقىتتا u تاۋۇشىنىڭ چاستوتىسى a تاۋۇشىنىڭ چاستوتىسىغا قارىغاندا كۆپ (چوڭ) بولىدۇ. شۇڭا u تاۋۇشىنىڭ تاۋۇش يۇقىرىلىقى a تاۋۇشىنىڭ تاۋۇش يۇقىرىلىقىغا قارىغاندا ئۇستۇن بولىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، a جىسىم بىر سېكۇنت ئىچىدە يۈز قېتىم تەۋرىسە، b جىسىم بۇ بىر سېكۇنت ئىچىدە 150 قېتىم تەۋرىسە، b جىسىمنىڭ چاستوتىسى a جىسىمنىڭ چاستوتىسىغا قارىغاندا كۆپ بولىدۇ. شۇڭا b جىسىمدىن چىققان ئاۋازنىڭ يۇقىرىلىقى a جىسىمدىن چىققان ئاۋازنىڭ يۇقىرىلىقىغا قارىغاندا ئۇستۇن بولىدۇ. چاستوتا بىرلىكى Hertz (گېرتىس) قىسقارتىلىپ H_z بېزىلىدۇ. ئاۋاز يۇقىرىلىقى بىلەن چاستوتا ئوك تاناسىپ بولىدۇ، يەنى چاستوتا قانچە كۆپ بولسا، ئاۋازمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. چاستوتا قانچە ئاز بولسا ئاۋازمۇ شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. مەسىلەن، ئەگەر بىر تاۋۇشنىڭ باشلىنىشتىكى چاستوتىسى $102H_z$ بولۇپ، تەدرىجىي كۆچىيىپ $128H_z$ گە يەتسە، بۇ تاۋۇشنىڭ يۇقىرىلىقى دەسلىپىدە تۆۋەنرەك، ئاخىردا يۇقىرىراق بولغان بولىدۇ. ئەگەر يەنە بىر تاۋۇشنىڭ چاستوتىسى $137H_z$ دىن $116H_z$ گىچە بولغان بولسا، بۇ تاۋۇشنىڭ يۇقىرىلىقى دەسلەپتە ئېگىزدىن باشلىنىپ، كېيىن تۆۋەنلەپ ئاخىرلاشقان بولىدۇ. ئادەتتە ئادەمنىڭ قۇلىقى قوبۇل قىلالايدىغان ئاۋازلار $20H_z$ — $1800H_z$ دائىرىسىدە بولىدۇ. ھازىرئولوگىيىلىك نوقتىسىنەزەردىن قارىغان

دا، تاۋۇش يۇقىرىلىقى ئىنسانلار تاۋۇش پەردىسىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بوش-چىڭ، قېلىن-نېپىز بولۇشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارىلىدۇ. تاۋۇش پەردىسى ئۇزۇن، بوش، قېلىن بولسا، تاۋۇش يۇقىرىلىقى تۆۋەن بولىدۇ؛ تاۋۇش پەردىسى قىسقا، چىڭ، نېپىز بولسا، تاۋۇش يۇقىرىلىقى ئۇستۇن بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش پەردىسى ئىنسانلار بىلەن بىلىنە پەيدا بولغان تەبىئىي نەرسىدۇر. شۇڭلاشقا ئۇنى ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ. بىراق ئۇنىڭ بوش ياكى چىڭ بولۇشىنى ئەركىن ھالدا تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. دەل شۇنداق بولغاچقا ئوخشاش بىر ئادەمنىڭ چىقارغان ئاۋازىدا تاۋۇش يۇقىرىلىقى جەھەتتە يۇقىرى-تۆۋەنلىك پەرقى بولىدۇ. فونېتىكىدا تاۋۇش يۇقىرىلىقى نوقۇل ھالدا فىزىكىلىق ياكى فىزىئولوگىك ھادىسە دەپ تەتقىق قىلىنماستىن، بەلكى مۇئەييەن مەنىگە باغلاپ تەتقىق قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا تاۋۇش پەردىسى قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى (مەسىلەن، ئادەتتە ئەرلەرنىڭ تاۋۇش پەردىسى سەل ئۇزۇن، $60H_z$ — $200H_z$، ئاياللارنىڭ تاۋۇش پەردىسى سەل قىسقىراق، $150H_z$ — $300H_z$) سەۋەبىدىن پەيدا بولغان ياكى ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ سۆزلىگەن ۋاقىتتىكى يۇقىرى تاۋۇش بىلەن نورمال ھالەتتە تۇرۇپ سۆزلىگەن ۋاقىتتىكى تۆۋەن تاۋۇشتىن ئىبارەت تاۋۇشلارنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىك ئۆزگىرىش ھادىسىسى فونېتىكىنىڭ ئوبيېكتى قىلىنمايدۇ. تاۋۇش يۇقىرىلىقى بەزى تىللاردا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئىگە. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 妈 ma''（ئانا）، 麻 ma''（كەدىر）، 马 ma''（ئات）، 骂 ma''（تىللىماق）سۆزلىرىنىڭ تاۋۇش تەمبىرى ئۇزۇنلۇقى، تاۋۇش كۆچلۈكلۈكى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش، ئەمما بۇلاردا تاۋۇشنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن ئۆزگىرىشى شەكىل-

www.uyghurkitap.com

لەندۇرگەن تون ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىپادىلىگەن سۆز مەنىلىرى تامامەن ئوخشىمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ھەر خىل تېپتىكى جۈملىلەرنىڭ تەلەپپۇزىدا ئۆزىگە خاس بۇقىرى-تۆۋەنلىك ئۆزگىرىشى بولىدۇ.

تەپسىرشۇناسلىق [训诂学] ئىلىمىزدىكى خەنزۇ مىللىتىنىڭ سۆز مەنىلىرىنى شەرھلەش جەھەتتىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى تەپسىرشۇناسلىق دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ئۇ، تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىرقانچە تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. تەپسىرشۇناسلىق خەنزۇ مىللىتى ئارىسىدا خېلى بۇرۇنلا راۋاج تاپقان. قەدىمكى كىتابلاردىكى سۆز مەنىلىرىنى، ستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەرنى، گرامماتىكىلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى تەپسىلىي ئىزاھلاش ئۇسۇلى، شۇنداقلا، تەپسىرلەش ھەققىدىكى نەزەرىيە تەپسىرشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمدە سۆز توپلاش، سۆز مەنىلىرىنى ئىزاھلاش، سۆزلەرنى تۈرگە بۆلۈش، دىئالېكت سۆزلىرىنى ئىزاھلاش قاتارلىقلارغا ئائىت بىلىملەر تەپسىرشۇناسلىق دائىرىسىگە كىرىدۇ، دەپ قارىلاتتى. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقى تەرەققىي قىلىپ بۇگۈنكى دەۋرگە كەلگەندە، پەقەت قەدىمكى ۋە مۇرەككەپ كىتابلار ھەققىدىكى تەپسىرلەش، ئىزاھلاشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان تىل نەزەرىيىسىگە ئائىت بىلىملەرلا تەپسىرشۇناسلىققا كىرىدۇ، دەپ قارىلىدىغان بولدى.

تەپسىرلەش [训诂، 训故] قەدىمكى كىتابلاردىكى سۆز جۈملىلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈش، يەنى ئېنىق ئاددىي، چۈشىنىشلىك گەپ-سۆزلەر ئارقىلىق قەدىمكى كىتابلاردىكى سۆز-ئىبارىلەرنى ئىزاھلاش ئادەتتە تەپسىرشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇلاردا تەپسىرلەش خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن. ئۇلار قەدىمكى زامانداشلىرى ياكى دىنىي ئەسەرلەرنى، دىنىي ئەقىدىلەرنى ھازىرقى زامان تىللىرى ئارقىلىق ئىزاھ-

لاپ چۈشەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە تەدىمكى زامان ئەسەر-لىرىدىكى بەزى گراممماتىكىلىق قائىدىلەر، سۆزلەرنىڭ كۆپ مە-نىلىرى، سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشى، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر-نىڭ ئوقۇلۇش قائىدىلىرى، شۇنداقلا، ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە-مۇ ئىزاھ بېرىپ ئۆتكەن. تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان خەلق-لەرگە خاس بولغان، XIII ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن «قۇرئان تەپسىرى» مۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىن.

تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە [逆同化,后退同化] «ئاسسىمىلياتسىيە» گە قارالسۇن.

تەتۈر جۈملە [句装倒] بىز مەلۇم بىر ستىلىستىكىلىق مەقسەت تۈپەيلىدىن ياكى ئۆز پىكرىمىزنى قارشى تەرەپكە تېخىمۇ ئوچۇقراق چۈشەندۈرۈش تۈپەيلىدىن سۆزلىمىزدىكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ نورمال رەت تەرتىپىنى ئالماشتۇرۇپ پىكىر بايان قىلىشىمىز مۇمكىن. جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدىغان، ئەمما پەقەتلا مەلۇم ئېھتىياج تۈپەيلىدىن جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ رەت تەرتىپى ئالمىشىپ كېلىدىغان جۈملىلەر تەتۈر جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇ خەت نېمىدېگەن چىرايلىق» دېگەن جۈملىلىدە «چىرايلىق» دېگەن سۆزنى تەكتلىمەكچى بولساق «نېمىدېگەن چىرايلىق ھە بۇ خەت» دېيىشىمىز مۇمكىن. دېمەك، ھەر ئىككى جۈملىدە «بۇ خەت» دېگەن بىرىكمە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن، «نېمىدېگەن چىرايلىق» دېگەن بىرىكمە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن. ئەمما ئالدىنقى جۈملە نورمال تەرتىپتە تۈزۈلگەن جۈملە، كېيىنكى جۈملە ئەنە شۇنداق تەتۈر جۈملىدۇر. تەتۈر جۈملىلەر مەلۇم كونكرېت تىل شارائىتىنىڭ مەھسۇلى. شۇڭا، ئۇلارنى بىر قاراپلا بايقىۋېلىشقا بولىدۇ، ھەمدە ئۇلارنى نورمال تەرتىپكە قايتۇرۇشقا بولىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ تەتۈر جۈملە

ئىكەنلىكىنى بايقىغىلى بولمىسا، ياكى ئۇلارنى نورمال رەت تەرتىپىگە قايتۇرغىلى بولمىسا ۋە ياكى بۇ جۈملىلەرنىڭ ئەسلىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى بۇزۇلسا، بۇنداق جۈملىلەرنى تەتۈر جۈملە دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. تەتۈر جۈملە جانلىق تىلدا، سەھنە ئەسەرلىرى ۋە شېئىرلاردا، شۇنداقلا دىئالوگلاردا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ.

تەتۈر دىسسىملىياتسىيە [逆异化، 后退异化] «دىسسىملىياتسىيە» گە قارالسۇن.

تەجرىبە فونېتىكىسى [实验语音学] «فونېتىكا» غا قارالسۇن.

تەرتىپ سان [序数词] «سان» غا قارالسۇن.

تەرجىمە [翻译] مەلۇم بىر تىلدا ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنى يەنە بىر تىلدا توغرا، دەلمۇ-دەل، چۈشىنىشلىك ۋە راۋان ئىپادىلەش جەريانى ۋە نەتىجىسى تەرجىمە دەپ ئاتىلىدۇ. بىر تىلنى يەنە بىر تىلغا تەرجىمە قىلغاندا، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا (مەيلى يېزىق تەرجىمىسى بولسۇن، مەيلى ئېغىز تەرجىمىسى بولسۇن)، ئۇيغۇر تىلىدىن خەنزۇ تىلىدىكى تىل تەركىبلىرىگە باراۋەر كېلىدىغان تەركىبلەرنى تاللاپ قوللىنىپ، ئەسلى تىل (خەنزۇ تىلى) دىكى گرامماتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۇنۇملۇك ئىپادىلەش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەسلى تىلدا (خەنزۇ تىلىدا) ئىپادىلەنگەن بارلىق ئەھمىيەتلىك مەزمۇننى تەرجىمە تىلىداتولۇق ۋەتوغرا ئىپادىلەپ بېرىش لازىم. ھەقىقىي باراۋەر بولۇشنىڭ ئۆلچىمى، ئىپادىلەش ۋاستىسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، «راۋان بولۇش»، مەزمۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا «ئەسلى تېكىستقا سادىق بولۇش» تىن ئىبارەت. تەرجىمىنى ئوخشاش بولمىغان جەھەتتىن ئوخشاش بولمىغان تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تەرجىمىنى شەكىل جەھەتتىن ئېغىز

تەرجىمىسى، يېزىق تەرجىمىسى ۋە ئاپتوماتىك (ماشىنىلاش-
قان) تەرجىمە دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تەرجىمە قى-
لىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئەينەن تەرجىمە، مەنەن تەرجىمە،
تەڭداش تەرجىمە، ئەركىن تەرجىمە، خەتمۇخەت تەر-
جىمە دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تەرجىمە قىلىنغۇچى
ماتېرىيالنىڭ ژانىرىغا ئاساسەن، سىياسىي ماقالىلەر تەرجىمىسى
(مەسىلەن، مەركىزىي كومىتېتنىڭ ھۆججەتلىرى ۋە سىياسىي
ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسى قاتارلىقلار)، ئەدەبىي تەرجىمە (مەسە-
لەن، ھېكايە، شېئىرلارنىڭ تەرجىمىسى)، خەت-ئالاقە تەرجىمە-
سى، پەن-تېخنىكا ئەسەرلىرى تەرجىمىسى (مەسىلەن، تەبىئىي
پەن، ئىجتىمائىي پەنگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر ۋە ئەسەرلەر
تەرجىمىسى) قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تەرجىمە يەنە
تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە تەرجىمە ئەمەلىيىتى دېگەن ئىككى مەز-
مۇنىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەرجىمە مەلۇم بىر تىلدىكى تە-
پەككۇر مەزمۇنىنى باشقا بىر تىل ئارقىلىق ئىپادىلەش جەريانى
ۋە نەتىجىسى بولغاچقا، باشقا-باشقا تىلدا سۆزلىشىدىغان مىل-
لەتلەرنىڭ پىكىر ئالماشتۇرۇش قورالى. شۇڭا ئۇ يەنىلا ئالاقە
باغلاش ۋاستىسى. تەرجىمە ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، مەلۇم بىر
تىلدىكى ئوي-پىكىرنى يەنە بىر تىل ئارقىلىق توغرا، راۋان،
مۇكەممەل ئىپادىلەش ئۈچۈن شۇ ئىككى تىلدىكى (بەزىدە ئۈ-
نىڭدىن ئارتۇق تىللاردىكى) ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى (مەسىلەن،
لېكسىكىلىق، گراماتىكىلىق، ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى) ئۆزئارا
سېلىشتۇرۇشقا، شۇ ئارقىلىق تەڭداش بولغان تىل تەركىبلىرىنى
تاللاپ قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، تەر-
جىمە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىللارنىڭ ماسلىشىش (ئى-
پادىلەش) مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدىغان، يەنى سېلىشتۇرما
تىلشۇناسلىققا ياتىدىغان پەن.

www.uyghurkitap.com

تەرجىمە لۇغىتى [翻译词典] لۇغەتنىڭ بىر خىلى. بىر تىلدىكى سۆزلەر بىلەن يەنە بىر تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە ستىلىستىكىلىق تۈس جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان لۇغەت تەرجىمە لۇغىتى دەپ ئاتىلىدۇ. كۆڭۈلدىكىدەك تۈزۈلگەن تەرجىمە لۇغىتىدە ھەر بىر سۆز تەڭقىممەتتە تەرجىمە قىلىنغان بولىدۇ. ئەمما بۇ بىر قېيىن مەسىلە. بولۇپمۇ يارەمچى سۆزلەرنىڭ مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشى ئوڭايغا توختايدىغان ئىش ئەمەس. بۇنداق چاغلاردا مىسال كەلتۈرۈش، يېڭىدىن سۆز ئىجاد قىلىش، سۆز مەنىسىنى تەسۋىرلەش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ. تەرجىمە لۇغىتى قوش تىلىق لۇغەت ۋە كۆپ تىللىق لۇغەت دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. قوش تىللىق لۇغەت ئىككى تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى بولۇپ، بۇنداق لۇغەتلەر ئىنتايىن كۆپ. مەسىلەن، «خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت»، «ئىنگلىزچە-خەنزۇچە لۇغەت» قاتارلىقلار. ئۇچتىن ئارتۇق تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى «كۆپ تىللىق لۇغەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن، چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت».

تەرجىمىنىڭ تۈرى [翻译的种类] تەرجىمە پائالىيىتىنىڭ دائىرىسى كەڭ، تۈرىمۇ كۆپ. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، مۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى، تىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۆز تىلىنى باشقا تىلغا ۋە باشقا تىلنى ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلىش دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئادەتتە باشقا تىلنى ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئاسانراق، ئەكسىچە ئۆز تىلىنى باشقا تىلغا تەرجىمە قىلىش قىيىنراق. ئىككىنچى، تەرجىمىنىڭ ئۇسۇلى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئېغىز تەرجىمىسى ۋە يېزىق تەرجىمىسى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. يېزىق تەرجىمىسى يېزىق تىلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئېغىز تەرجە-

مىسى ئاساسدا بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. ئۇچىنچى، تەرجىمە قىلىنىدىغان ماتېرىياللارنىڭ تۈرى جەھەتتىن ئېيتقاندا، سىياسىي ماقالىلەر تەرجىمىسى، ئەدەبىي تەرجىمە، پەن ـ تېخنىكا ئەسەرلىرى تەرجىمىسى، خەت ـ ئالاقە تەرجىمىسى قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. بۇ ئۈچ تۈرلۈك تەرجىمىگە ئەسلى تېكىستقا سادىق بولۇش، راۋان بولۇشتىن ئىبارەت ئورتاق تەلەپ قويۇلغاندىن باشقا، تەرجىمىنىڭ يۈقىرىدا ئېيتىلغان ھەر بىر تۈرى يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ.

تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق [学言语写描] ئۇ يەنە تۈرغۇن تىلشۇناسلىق، سىنخرونىك تىلشۇناسلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئومۇمەن تىلنى تۈرغۇن ھالەتتە تەسۋىرلەش، يەنى مەلۇم بىر تىلنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ھالىتىنى ئانالىتىك تەتقىق قىلىش ئىشارقىلىق، شۇ تىلنىڭ شۇ دەۋردىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى، ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنى، ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى، قەدىمكى خەنزۇ تىلىنى تۈرغۇن ھالىتىدە تەسۋىرلەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق جۈملىسىگە كىرىدۇ. تىل تەتقىقاتى جەريانىدا تىلنى دەۋر، باسقۇچلارغا بۆلۈپ، ئۇنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى ئايرىم باسقۇچلار بويىچە تەسۋىرلەش بەكمۇ زۆرۈر بولۇپ، ئۇ تىل ئوقۇتۇشى، تەرجىمانلىق خىزمەتلىرىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە. تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق بەزىدە ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىدىكى قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ ئىچىدىكى يەنە بىر ئېقىم ـ ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمى (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) نى كۆرسىتىدۇ. تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرىكىبلىرىگە قارىتىلغان تەسۋىرىي تەتقىقاتقا

ئاساسەن، تەسۋىرىي تىلشۇناسلىقنى يەنە تەسۋىرىي فونېتىكا، تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە، تەسۋىرىي گرامماتىكا ياكى تەسۋىرىي دىئالېكتولوگىيە دېگەن تارماقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

تەسۋىرىي جۈملە [描写句] «سۆزلەم جۈملە» گە قارالسۇن.

تەسۋىرىي فونېتىكا [描写语音学] «فونېتىكا» غا قارالسۇن.

تەسۋىرىي گرامماتىكا [描写语法学] «گرامماتىكا» غا قارالسۇن.

تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە [描写词汇学] «لېكسىكولوگىيە» گە قارالسۇن.

تەسۋىرىي يېزىق [表形文字] بەزىلەر تەقلىدىي يېزىق دەپمۇ ئاتايدۇ. كىشىلەر ئەڭ ئىپتىدائىي يېزىق توغرىلىق سۆزلىگەندە، دائىم قەدىمكى سۆرەتلىك يېزىقنى تىلغا ئالىدۇ. قەدىمكى سۆرەتلىك يېزىق قىسمەن ئالاقە قورالىلىق رول ئويناغان بولسىمۇ، لېكىن ئەملىيەتتە يېزىق ھېسابلانمايدۇ. تەسۋىرىي يېزىقنى ئەڭ ئىپتىدائىي يېزىق ھېسابلاش بىرقەدەر ئەقىلغا مۇۋاپىق. چۈنكى تەسۋىرىي يېزىق تىلدىكى سۆزلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇقىم ئوقۇلۇشى بولىدۇ. يېزىلىشىمۇ بارا-بارا تۇراقلاشقان بولىدۇ. تەسۋىرىي يېزىقنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسەن شەيئىلەرنىڭ شەكلى ئاساسىي ئۇلچەم قىلىنغان. مەسىلەن، قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ تەسۋىرىي يېزىقىدا ئادەمنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ «ئادەم» دېگەن سۆزنى، تاغنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ «تاغ» دېگەن سۆزنى ئىپادىلىگەن. ئىلمىزنىڭ چىغناق-تاغاق يېزىقى (سۆزەك ۋە تاشپاقا قېپىغا ئويۇلغان قەدىمكى يېزىق) دا نۇرغۇنلىغان تەسۋىرىي خەتلەر بار. مەسىلەن، «⊙» (日، قۇياش)، «☾» (月، ئاي)، «A» (角، بۇلۇڭ) قاتارلىقلار. قەدىمكى مىسىر يېزىقى ۋە بابىلۇن مىخ يېزىقىدىمۇ تەسۋىرىي يېزىقنىڭ نۇرغۇن ئامىللىرىنى ئۇچرىتىمىز. تەسۋىرىي يېزىقنىڭ

يېتەرسىزلىكى ناھايىتى كۆپ. بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ شەكلى مۇرەككەپ، يېزىشىمۇ، تونۇشىمۇ ناھايىتى قىيىن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، تىلدىكى نۇرغۇن سۆزلەرنى تەسۋىر بىلەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا يېزىقنىڭ تەسۋىرىي يېزىق باسقۇچىدا توختاپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ زۆرۈر ئېھتىياجىدىن بىرى بولۇپ قالغان.

تەقلىدىي سۆز [拟声词,象声词,摹声词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. شەيئىنىڭ ھالىتى ۋە ھەرىكىتىگە كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمى، كۆرۈش سېزىمى ۋە ھېسسىي سېزىمى ئارقىلىق تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر تەقلىدىي سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «يۈرىكىم جىغ قىلىپ كەتتى»، «ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «جىغ، غىچ» لار تەقلىدىي سۆزلەردۇر. تەقلىدىي سۆزلەر تەبىئىي ئاۋاز، ھالەت ۋە سېزىمنىڭ ئەينەن ئىنكاسى بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ نىسپىي تەقلىد قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەقلىدىي سۆزلەر ھەممە تىللاردا ئۇچرايدۇ. ئەگەر ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى بىرخىل نەرسىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ بەكمۇ پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «شارشۇر» سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئاۋاز خەنزۇ تىلىدا hua la la سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا «گۈلدۇر» سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئاۋاز خەنزۇ تىلىدا hong long سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ ھال تەقلىدىي سۆزلەرنىڭ گەرچە تەبىئىي ئاۋاز، ھالەت ۋە سېزىمگە تەقلىد قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا باشقا سۆزلەرگە ئوخشاش مەلۇم ئابستراكتلىققا ئىگە بولىدىغان بىرخىل بەلگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىدىي سۆزلەر ناھايىتى راۋاج تاپقان. ئۇلار

ئوبرازلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، پىكىرنى ئوبرازلىق، جانلىق ئىپادىلەش، بەزى ئۇقۇملارنى نازۇك تەرەپلەردىن پەرقلەندۈرۈش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى تەقلىدىي سۆزلەر شۇ تىللارنىڭ ئۆزگىچە خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن ئوخشىمىغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، ئاۋاز تەقلىدلىرى، سېزىم تەقلىدلىرى، ھالەت تەقلىدلىرى قاتارلىقلار.

تەكرارلاش [反复,重迭] گرامماتىكىلىق ۋە ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. گرامماتىكىلىق ۋاستە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. سۆز يىلتىزىنى ياكى سۆزنىڭ ئۆزىنى تەكرارلاش ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەمە ئىپادىلەش خەنزۇ-زاكزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردا مۇھىم گرامماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. خەنزۇ تىلىدا مىقدار سۆزلەر تەكرارلانسا، «ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنمۇ ئالا قويمايدۇ» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «京北通路道条条» (ھەممە يوللار بېيجىڭ بىلەن تۇتاش). پېئىللار تەكرارلانسا، «قىسقا ۋاقىت ئىچىدە»، «سىناپ كۆرمەك» دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچە گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «你看看» (قاراپ باق)، «大家休息休息» (يولداشلار ئازراق دەم ئالايلى). ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىق، سۈپەتلەرنىڭ كۈچەيتمە دەرىجە شەكلى ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئېگىز-ئېگىز، چوڭ-چوڭ. ستىلىستىك ۋاستە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق، ئوخشاش بىر سۆزنى، ئوخشاش جۈملىنى ھەتتا ئوخشاش پۈتۈن بىر ئابزاسنى تەكرارلاش يولى بىلەن ھېسسىياتنى تېخىمۇ ئوبرازلىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ، مەلۇم بىر نۇقتىنى تەكىتلەپ ھەم مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، كىتابخانلارنىڭ تەسىراتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا

يارەم بەرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «... يۇگۇنكى يېڭى دەۋر، يېڭى ھايات ۋە يېڭى جەمئىيەت بىز قەلەم تۇتقۇلىرىنى ھەقىقىي بەخت - سائادەت بىلەن تەمىن قىلدى. بىزنىڭ كۆڭلىمىز، بىزنىڭ دىلىمىز بۇگۇنكى يېڭى جەمئىيەتتە كۆندەك يورۇپ، چەكسىز خۇشاللىق، چەكسىز شادلىقلار بىلەن تولدى... شۇڭا مەمنۇنىيەت بىلەن ئېيتىمىزكى، بۇ يېڭى ھايات بىزنىڭ بەختىمىز، بىزنىڭ سائادىتىمىز، بىزنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس ئىلھام مەنبەيمىز...»

تەڭ مەنىلىك سۆز [同义词] مەنىسى تامامەن ئوخشاش بولغان، ئەمما تەلەپپۇزى ياكى يېزىلىشى ئوخشىمايدىغان ئىككى ياكى بۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەر ئۆزئارا تەڭ مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى» دېگەن سۆز بىلەن «تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى»؛ «جۈڭياڭ» بىلەن «مەركەز» قاتارلىق سۆزلەر تەڭ مەنىلىك سۆزلەردۇر. تەڭ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدە يەكلىنىش پەيدا بولسا، ئۇلار مەنداش سۆز بولۇپ شەكىللىنىدۇ. ئادەتتە مەنداش بولۇپ شەكىللەنمىگەن تەڭ مەنىلىك سۆزلەر لۇغەت تەركىبىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ.

تەڭداش باغلىغۇچى [并列连词] «باغلىغۇچى»غا قارالسۇن.

تەڭداش تەرجىمە [等同翻译] ئەسلى تېكستنىڭ مەزمۇنىنى، ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكىنى بۇزماي، ئۆز تىلىنىڭ قائىدىلىرى ۋە ئادىتىگە باب ھالدا راۋان، تولۇق ۋە دەل ئىپادىلەش تەڭداش تەرجىمە دېيىلىدۇ. تەڭداش تەرجىمە مەنە جەھەتتىن ئەسلى تېكست بىلەن تەڭداش بولۇشى، ئۇنىڭدا ئەسلى مەزمۇن تولۇق ۋە توغرا ئىپادىلىنىشى لازىم، ئەسلى مەزمۇندا يوق نەرسىنى زورمۇزور قوشۇپ قويماسلىق، بار نەرسىنى قالدۇرۇپ قويماسلىق لازىم. تەرجىمە ئۇسلۇبى، يەنى ئەسلى مەز-

مۇننى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىشىغا تىل ۋاستىسى ئەسلى تېكىنست بىلەن تەڭداش بولۇشى لازىم. تەرجىمىدىكى جۈملىلەر راۋان، تىل قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولۇشى لازىم.

تەڭداش قوشما جۈملە [并列复句] ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق قوشما جۈملىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. مەزمۇنى بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تەڭداش قوشما جۈملىلەر، مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى باغلىنىش جەھەتتىن بولسۇن، چوقۇم ئىككىدىن ئارتۇق ئىككىدىي جۈملىنىڭ تەڭداش ئۇرۇندا، بىر-بىرىگە بېقىنماستىن باغلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، «ئۆزىنى سورىغان شەھەرگە سۈلتان، ئۆزىنى سورىمىغان ئۆتۈككە ئۇلتاق» (ماقال).

تەڭداش كۆچەيتمە [比拼] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. مەزمۇنى بىر-بىرىگە زىچ باغلانغان، قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولغان ياكى يېقىنراق كېلىدىغان، ئىنتوناتسىيىسى ئىزچىل بىرەك بولغان بىرنەچچە جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئارقا ئارقىدىن قاتار ئېيتىلىشى ستىلىستىكىدا تەڭداش كۆچەيتمە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئۆتمۈش زۇلمەتتىنكى، قايغۇنىكى، ھەسرەتتىنكى، ئەلەمنىكى مەنبەسى ئىدى. ئۆتمۈش جەمئىيەت ئەمگەكچى خەلق مەيداندا تۇرغان يازغۇچىلار ئۈچۈن زىندان ئىدى، ئۆتمۈش جەمئىيەتتە يازغۇچىلار خار ئىدى، زار ئىدى، ئەركسىز ئىدى، ئۇلار ئاچ ئىدى، يالىڭاچ ئىدى، غېرىب ئىدى، مىسكىن ئىدى، بىچارە ئىدى...»

تەڭداش مۇناسىۋەت [并列关系] سۆز بىلەن سۆزنىڭ، سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ، جۈملە بىلەن جۈملىنىڭ ئوخشاش بىر گرامماتىك

كىلىق قۇرۇلمىدا بىر-بىرىگە بېقىنماستىن باغلىنىپ كېلىشى تەڭداش مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىلىرى ھاسىل بولىدۇ، جۈملىلەرنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن تەڭداش قوشما جۈملىلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئەخمەت بىلەن قاسىم، ئۇرۇك، شاپتۇل، ئالما، نەشپۈت (سۆز بىرىكمىسى). بىز مۇ بارمىز، ئۇلار مۇ بارىدۇ (جۈملە).

تەڭلەشتۈرمە كېلىش [等似格] كېلىشلەرنىڭ بىر تۈرى. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكلى ئىارقىلىق سۆزلەرنى مىقدار، ئۆلچەم ياكى دەرىجە جەھەتتىن تەڭلەشتۈرۈشنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بىرخىل گرامماتىكىلىق مەنە تەڭلەشتۈرمە كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تەڭلەشتۈرمە كېلىش «چە/-چىلىك» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. تەڭلەشتۈرمە كېلىشتە كەلگەن تۇرغۇن سۆزلەر جۈملىدە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كەلسە، ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ، پېئىلغا بېقىنىپ كەلسە ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن، «ئالىقانچە يەر» دېگەن بىرىكمىدىكى «ئالىقان» دېگەن ئىسىم تەڭلەشتۈرمە كېلىش قوشۇمچىسى «-چە» بىلەن تۇرلىنىپ «يەر» دېگەن ئىسىمنىڭ مىقدار جەھەتتىكى ئوخشىتىلما بەلگىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. بۇ كېلىش ئۇيغۇر تىلىدا يېقىنقى تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ھەقتە تېخى بەزى تالاش-تارتىشلار بار.

تەلەپپۇز قائىدىسى [读音法，正音法] تەلەپپۇز قائىدىسى ئەدەبىي تىلدا ئىملا قائىدىسىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئۇ ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش قائىدىسىنىڭ يىغىندىسى. ئادەتتە، ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان ماقالە ئەدەبىي تىلنىڭ ئىملا قائىدىسىگە رىئايە قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، سۆزلىگەندە مۇ يەنىلا-شۇ ئەدەبىي تىلنىڭ مۇئەييەن تەلەپپۇز قائىدىسىگە

www.uyghurkitap.com

رىئايە قىلىشقا تىرىشىدۇ. ئەدەبىي تىل ئۆلچىمى بويىچە تەلەپپۇز قىلىشنى، تەمىن ئېتىش تەلەپپۇز قائىدىسىنىڭ تۈزۈلۈشىگە باغلىق، دېمەك، تەلەپپۇز قائىدىسى ئومۇمەن ئەدەبىي تىل سۆزلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىشىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇ ئەدەبىي تىلنى فونېتىكا جەھەتتىن قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ.

تەمشەلمە تۈس [移动体] پېئىللارنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا تەمشىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. تەمشەلمە تۈس دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تەمشەلمە تۈس شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت رەۋىشداش شەكلىگە «-ۋات» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «مەن يېزىغا ماڭمىلىۋاتىمەن».

تەنە [讽喻] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. بىرەر سۆزنى ئەكسى مەنىدە قوللىنىش ئارقىلىق تەنە قىلىش، مەسخىرە قىلىش ئاساسىدا، ئەسلىدە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئۇقۇمنى تېخىمۇ ئوبرازلىق، تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەش ئۇسۇلى. تەنە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن- «ياخشى» دېگەن سۆز ئىجابىي مەنىلىك بولۇپ، «ئوبدان» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسى مەنىسى «يامان» دېگەن سۆز بولۇپ، سەۋەبىي مەنىدە قوللىنىلىدۇ. ئەمما تىلدا بۇنداق قوللانمايدىغان ئەھۋاللارمۇ باز. مەسىلەن، «زادى خەلقنى قۇتقۇزۇش ئالدىنقى شەرت قىلىنمۇ-ئاتامدۇ ياكى ئۇروش جىنايەتچىلىرىنى قۇتقۇزۇش ئالدىنقى شەرت قىلىنمۇ-ئاتامدۇ؟ گومىنداڭنىڭ باتۇر نوچىلىرىنىڭ «ئالاھىدە تەشۋىقات بۇيرۇقى» غا قارىغاندا، كېيىنكىسى تاللىۋېلىنغان..» سىلەر «خەلقنى قۇتقۇزۇشنى ئالدىنقى شەرت

قىلىدىغان» ناھايىتى مېھمان-شەپقەتلىك ئادەملەر ئىدىكلارۇ، نېمىشقا ئەمدى بىردىنلا ئۇرۇش جىنايەتچىلىرىنى قوتقۇزۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان بولۇپ قالدىكلار» (ماۋزېدۇڭ). يۇقىرىدىكى مىسالدا «باتۇر، نوچى» ۋە «مېھمان-شەپقەتلىك» دېگەن سۆزلەر ئەسلى مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى تەنە مەنىسىدە قوللىنىلغان.

تەۋەلىك مۇناسىۋەت [关属领] «چەكلىگۈچى مۇناسىۋەت» كە قارالسۇن.

تىرانسكرىپسىيە [写转] «تىرانسكرىپسىيە بېرىش قائىدىسى» گە قارالسۇن.

تىرانسكرىپسىيە بېرىش قائىدىسى [法写转] بىرخىل ئىلىپبەلىك يېزىقنىڭ ھەرپلىرىنى يەنە بىر خىل ئىلىپبەلىك يېزىقنىڭ ھەرپلىرى بىلەن دەلمۇدەل ئۆرۈپ يېزىش تىرانسكرىپسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بىرخىل ئىلىپبەلىك يېزىقتىكى ھەرپلەرنى يەنە بىر خىل ئىلىپبەلىك يېزىققا ئۆرۈپ يېزىش جەھەتتىكى پرىنسىپلار، يەنى ئۆرۈپ يېزىشتا قايسى خىل ئىلىپبەلىك يېزىقنى قوللىنىش، فونېمىلارنى قانداق ئىپادىلەش، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش، ئىملا قائىدىسى ۋە تەلەپپۇز قائىدىسىدە كۆرۈلىدىغان مەسىلىلەرنى قانداق بىرتەرەپ قىلىش جەھەتتىكى قائىدە-پرىنسىپلار ۋە ئۇلارنى ئورۇنلاش ئۇسۇلى ئادەتتە تىرانسكرىپسىيە قائىدىسى دەپ ئاتىلىدۇ. تىرانسكرىپسىيە بېرىش ئۇسۇلى بىرقەدەر ئىنچىكە خىزمەت بولۇپ، ئەسلىدىكى يېزىقنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى توغرا، ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق شۇ يېزىقتا يېزىلغان ئەسەرنىڭ تىلىنى توغرا، ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مەلۇم بىر يېزىق تىلىدىكى سۆزلەرگە يەنە بىر يېزىق بىلەن تىرانسكرىپسىيە بەرگەندە، بىر يۈرۈش خاس ھەرپلەر

www.uyghurkitap.com

قوللىنىلغاندىن باشقا، يەنە بىر يۈرۈش بەلگىلەر ۋە مەلۇم قائىدە-پرىنسىپلار بەلگىلىنىدۇ.

توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇشى [除阻] تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىش جەريانىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچى. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىغاندا، تەلەپپۇز قىلىش ھەرىكىتى ئاخىرلىشىپ، مەلۇم بىر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىش ھالىتىدىن دەسلەپكى تىنچ ھالەتكە ياكى باشقا بىر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىش ھالىتىگە ئۆتۈشكە تەييارلانغان جەريان توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، پارتلاش ھالىتى ئاخىرلىشىپ، شۇ توسالغۇنى پەيدا قىلغۇچى نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ تەبىئىي ھالەتكە كېلىش جەريانى توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇش جەريانى بولىدۇ. سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، سىيرىلاڭغۇلۇق ھالەت يوقلىپ، سىيرىلاڭغۇلۇق پەيدا قىلغان نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ نورمال (تەبىئىي) ھالەتكە كېلىش جەريانى توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇشى بولىدۇ. بەزى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، مۇئەييەن شارائىت ئاستىدا توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇش ھادىسىسى يۈز بەرمەسلىكى مۇمكىن. ئالايلى، «باسسا» [bassa] دېگەن سۆزنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئالدىنقى S تاۋۇشىدىكى توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇش ھەرىكىتىنىڭ ئورنىنى كېيىنكى S تاۋۇشىدىكى توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇش ھەرىكىتى ئالىدۇ - دە، شۇنىڭ بىلەن ئالدىنقى S تاۋۇشىدا توسالغۇ بۇزۇلۇش ھەرىكىتى بولۇنمايدۇ. ياكى ئالدىنقى S تاۋۇشنىڭ توسالغۇ بۇزۇلۇش ھەرىكىتى بىلەن كېيىنكى S تاۋۇشىدىكى توسالغۇ پەيدا بولۇش ھەرىكىتى ناھايىتى زىچ بىرلىشىپ كېتىدۇ.

توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇشى [成阻] تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىش جەريانىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇنى توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇشى، توسالغۇنىڭ داۋاملىشىشى ۋە

توسالغۇنىڭ بۇزۇلۇشى دېگەن ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇشى تەلەپپۇزنىڭ بىرىنچى باسقۇچى هېسابلىنىدۇ. بىر ئۇزۇك تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىمىزدا تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى تېپتىنچ تۇرغان هالەتتىن شۇ ئۇزۇك تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا مۇقەررەر شەكىللىنىدىغان هالەتكە كېلىدۇ. مەسىلەن، [p] تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، يۇمشاق تاڭلاي يۇقىرى ئۆرلەيدۇ، قوش لەۋ جىددىي يېغىلىپ، ئېغىز يېپىق هالەتكە كېلىدۇ. فونېتىكىدا بۇ خىل هادىسە توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئومۇمىيەتتىن ئالغاندا هەرقانداق بىر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇش باسقۇچى بولىدۇ. ئەمما بەزى ئالاهىدە شارائىت ئاستىدا بۇ خىل باسقۇچ پەيدا بولماسلىقىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، بىر «باسسا» [bassa] دېگەن سۆزنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىمىزدا، كېيىنكى S تاۋۇشىدا توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇش باسقۇچى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ تاۋۇشنىڭ توسالغۇ پەيدا بولۇش باسقۇچى ئۇنىڭ ئالدىدا كەلگەن S تاۋۇشنىڭ توسالغۇ پەيدا بولۇش باسقۇچى بىلەن بىرىكىپ كېتىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىككىنچى S تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى بىرىنچى S تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولىدۇ، شۇڭلاشقا قايتا تەييارلىق قىلىشنىڭ هاجىتى قالمايدۇ. بۇنداق هادىسە تەلەپپۇز ئورنى، تېمبىرى، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى، تاۋۇش يۇقىرىلىقى، تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى ئوخشاش تاۋۇشلارنى ئارقىمۇ ئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا يۈز بېرىدۇ.

توسالغۇنىڭ داۋاملىشىشى [特殊] توسالغۇنىڭداۋا ملىشىشى تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىش جەريانىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى. يەنى توسالغۇ پەيدا بولغاندىن تارتىپ تاكى توسالغۇ بۇزۇلغانغا

www.uyghurkitap.com

قەدەر بولغان ئارىلىقتا، مۇسكۇل ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ جىددىيلەشكەن باسقۇچى. بىز [p] تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بىرىنچى باسقۇچتا قوش لەۋ تېگىشىشكە تەييارلىنىدۇ (بۇ توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇشى)، ئىككىنچى باسقۇچتا قوش لەۋ ئۆزئارا تېگىشىپ ھاۋا ئېقىمىنى توسۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتتا، تاۋۇش پەردىسى، بوغۇز، تىل قاتارلىقلار جىددىي ھەرىكەت ھالىتىدە بولىدۇ. مانا مۇشۇ جەريان «توسالغۇنىڭ داۋاملىشىشى» دەپ ئاتىلىدۇ. توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇشى ياكى بۇزۇلۇشى بەزى شارائىتتا يۈز بەرمەسلىكى مۇمكىن. ئەمما توسالغۇنىڭ داۋاملىشىشى مەۋجۇت بولماي قالمايدۇ. توسالغۇنىڭ داۋاملىشىشى دېگەنلىك توسالغۇنىڭ ناھايىتى قىسقا بىر مەزگىل بولسىمۇ شەكىللىنىپ تۇرۇشى دېگەنلىكتۇر.

توڭگۇس-مانجۇ تىللىرى تۈركۈمى [通古斯满语族] بۇ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىل تۈركۈملىرىدىن بىرى. بۇ تىل تۈركۈمىگە تەۋە تىللار ئاساسەن ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال، شىنجاڭ قاتارلىق جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، ئىككى تىل تارمىقىغا بۆلۈنىدۇ. بىرى توڭگۇس تىلى تارمىقى. بۇ تارماققا ئېۋېنكې تىلى، ئولۇنچۇن تىلى كىرىدۇ. ئىككىنچى مانجۇ تىلى تارمىقى. بۇ تارماقىغا مانجۇ تىلى، شىبە تىلى، خېجې تىلى كىرىدۇ. بۇ تىل تۈركۈمىگە تەۋە بولغان تىللار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مۇستەھكەملىنىشى قائىدىسىگە ئىگە. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشى ئادەتتە ئىككىدىن ئاشمايدۇ ھەمدە قوش ئۇزۇك تاۋۇشلار سۆزنىڭ بېشى ۋە ئاخىرىدا كەلمەيدۇ. ھەر خىل گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلارنى تەرتىپ بويىچە سۆز ئۆزىگە قوشۇش ئارقىلىق سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشى ھاسىل قىلىنىدۇ. جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ تەرتىپى بىرقەدەر مۇقىم

بولۇپ، ئەگەشمە بۆلەكلەر ئۆزى بېقىنغان بۆلەكنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، ئىگە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردىكى بېقىندى جۈملە ئاساسەن سۈپەتداش ۋە ھال پېئىللارنىڭ خەۋەرلىك شەكلىدىن ھاسىل بولىدۇ. سۆز يىلتىزىغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇش يېڭى سۆز ياساشتىكى ئاساسىي ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. كۆپ تىللاردا سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ ئالمىشىشىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان، سېمانتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتىن ئۆزئارا زىچ ماسلاشقان جۈپ سۆزلەر بار. چەت ئەلدە بۇ تىل تۈركۈمىگە كىرىدىغان تىللار سوۋېت ئىتتىپاقى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى قاتارلىق ئەللەرگە تارالغان. ئۇيغۇنكې تىلى، نېپال تىلى، ئۇدەي تىلى، ئوقراق تىلى، ئۆزۈك تىلى مۇشۇ تىل تۈركۈمىگە تەۋە.

تولدۇرغۇچى [宾语] بەزىلەر تولدۇرغۇچىنى چۈشۈم سۆز ياكى پېئىل ئۆتكەن سۆز دەپمۇ ئاتايدۇ. تولدۇرغۇچى جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىن بىرى. ئادەتتە پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغان ئوبيېكت تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «بىز ۋەتىنىمىزنى قىزغىن سۆيىمىز» دېسەك بۇ يەردىكى «سۆي-» سۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى «ۋەتەن» دېگەن ئىسىم قوبۇل قىلغان بولىدۇ. شۇڭا «ۋەتىنىمىزنى» دېگەن سۆز جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولىدۇ. بەزى تىللاردا ھەرىكەت قارىتىلغان ئوبيېكت ۋاستىسىز ۋە ۋاستىلىك دەپ ئايرىلمىغاچقا، تولدۇرغۇچىمۇ بىۋاستە تولدۇرغۇچى ۋە ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى دەپ ئايرىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «他给我一本书» (ئۇ ماڭا بىر كىتاب بەردى) دېگەن جۈملىنى ئالساق، «书» (كىتاب) دېگەن سۆز «给» (بەرمەك) دېگەن ھەرىكەتنىڭ بىۋاستە ئوبيېكتى، شۇڭا ئۇ بىۋاستە تولدۇرغۇچى

بولىدۇ: «我» (مەن) دېگەن سۆز «你» (بەرمەك) دېگەن مەنىدىكى ئىككى ۋاسىتىلىك تۈۋىپىكتى، شۇڭا ئۇ ۋاسىتىلىك تولدۇرغۇچى بولىدۇ.

تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە [全部同化] «ئاسسىمىلياتسىيە» گە قارالسۇن.

تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدىكى جايلىشىش [互补分布] بۇ ئۆز-ئارا بىرى بىرىنى چەتكە قاقمايدىغان ئىككى ۋارىيانتنىڭ مەلۇم بىر ئالاھىدە تىل شارائىتىدىكى تەسۋىرىنى بايان قىلىشتا قوللىنىلمايدىغان ئاتالغۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىكى [P] نىڭ [P^h] ۋە [P] دېگەن ئىككى ۋارىيانتى بولۇپ، Pin (قىسقۇچ) دېگەن سۆزدە P تاۋۇشى نەپەسلىك [P^h] تەلەپپۇزدا قىلىدۇ؛ Spin (ئېگىرىش، ئايلىنىش) دېگەن سۆزدە P نەپەسسىز [P] تەلەپپۇزدا قىلىنىدۇ. [P] تاۋۇشىنىڭ ئىككى ۋارىيانتىنىڭ بۇ خىل جايلىشىشى «تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدىكى جايلىشىش» دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى نەپەسسىز [P] پەقەتلا /-S/ نىڭ ئارقىسىدىلا كېلىدۇ، نەپەسلىك [P^h] پەقەتلا سۆز بېشىدا كېلىدۇ.

تولۇقلىغۇچى [补语] جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بىرى. پېئىللار (پېئىل خاراكتېرلىك سۆزلەر) جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، مەيلى ئۇلار تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلسۇن ياكى قىلمىسۇن، بەزىدە مەلۇم سۆزلەرنىڭ ئۆزىنى مەنە جەھەتتىن تولۇقلاپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا سۈپەتلەر (سۈپەت خاراكتېرلىق سۆزلەر) مۇ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، بەزى سۆزلەرنىڭ ئۆزىنى مەنە جەھەتتىن تولۇقلاپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق تولۇقلاش مەنىسىدە كەلگەن سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىل ياكى سۈپەت بىلەن تولۇقلاش - تولۇقلىنىش مۇناسىۋىتىدە بولۇپ، جۈملە

(خەۋەر) نىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل ئەگەشمە بۆلەكلەر تولۇقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا تولۇقلىغۇچى بىرقەدەر كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «吃倒你茶杯吧» (سىز ئىستاكانغا چاي قۇيۇپ ئىچىڭ) ۋە «天气热坏了» (ھاۋا يامان ئىسسىپ كەتتى) دېگەن جۈملىلەردىكى «喝» (ئىچمەك) ۋە «坏了» (بۇ يەردە ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن) تولۇقلىغۇچى ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدا تولۇقلىغۇچى ئۆزى تولۇقلاپ كەلگەن پېئىل ۋە سۈپەتلەرنىڭ ئارقىسىدا كېلىدۇ. تولۇقلىغۇچىنىڭ مەنىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلىرى ھەققىدە ھەرقايسى تىلشۇناسلارنىڭ كۆز قارىشى ئوخشاش ئەمەس. ئادەتتە تولۇقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن سۆزلەر ئۆزى بېقىنغان خەۋەرنى مەقسەت، نەتىجە، ۋاقىت، سان قاتارلىق جەھەتتىن تولۇقلاپ كېلىشى مۇمكىن.

تومۇرداش سۆز [同族词] «ياسالما سۆز» ۋە «يىلتىز-داش سۆز» گە قارالسۇن.

تون [声调] بەزى تىللاردا، بولۇپمۇ خەنزۇ تىلىدا ئاۋاز-نىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى جەھەتتىكى مۇرەككەپ ئۆزگىرىش سۆز مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. تىل شۇناسلىقتا ئاۋازنىڭ مانا مۇشۇنداق يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى جەھەتتىكى ئۆزگىرىش تون دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا يۇنمۇلارنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىغا قاراپ، بىرىنچى تون (-) ˥˥، ئىككىنچى تون (/) ˧˥، ئۈچىنچى تون (∨) ˨˩˦، تۆتىنچى تون (\) ˥˩ قاتارلىق تۆت ئاساسىي تون بار. تون بەلگىسى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدۇ. مەسىلەن، mā 妈 (ئانا) má 麻 (كەندىر)، mǎ 马 (ئات)، mà骂 (تىللىماق) قاتارلىقلار.

www.uyghurkitap.com

تون يۆتكەش [声调位置的变化] گراماتىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى. تون يۆتكەش ئارقىلىق سۆز ياساش ۋە سۆز تۈرلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنىڭ تونىنى يۆتكەش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، هازىرقى زامان زاڭزۇ تىلىنىڭ لاسا دىئالېكتىدا تون يۆتكەش ئارقىلىق گراماتىكىلىق مەنىلەرمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، قوپساق، تۈرماق — $la\eta^{13}$ (ئەسلى دەرىجە)، $la\eta^{55}$ (مەجبۇرىي دەرىجە)؛ قايتماق — lo^{132} (ئەسلى دەرىجە)، lo^{52} (مەجبۇرىي دەرىجە).

تون ئۆزگىرىشى [变调] تون ئىپادىلىنىدىغان تىللاردا هەربىر بوغۇم ياكى هەربىر سۆز تۇراقلىق تونغا ئىگە بولىدۇ. لېكىن هەربىر بوغۇم ياكى هەربىر سۆز تىلدىكى يەككە-يېگانە بىرلىك ئەمەس. شۇڭا، بوغۇم بىلەن بوغۇم، سۆز بىلەن سۆز بىرىككەندە دائىم تون ئۆزگىرىشى يۈز بېرىدۇ. مانا مۇشۇ بوغۇم بىلەن بوغۇم، سۆز بىلەن سۆزنى نۇتۇقتا ئارقىمۇ ئارقا قوشۇپ تەلەپپۇز قىلغاندا تۇراقلىق توندا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش تون ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى تون ئۆزگىرىش هادىسىسى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇنداقلا ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ مۇنداق ئىككى خىل ئەهۋالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، شۇ تىل (دىئالېكت)دا، ئەسلىدىكى a تون b تونغا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى بېيجىڭ شېۋىسىدە ئۇچىنچى توندىكى ئىككى سۆز (كەڭ مەنىدە) نى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئالدىنقى ئۇچىنچى توندىكى سۆز ئۆزگىرىپ ئىككىنچى توندا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، 土改 [tǔ gǎi] دېگەن سۆزنىڭ هەر ئىككى بوغۇمى ئوخشاشلا ئۇچىنچى تون بولۇپ، بۇلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئالدىنقى سۆز 土 [tǔ] نىڭ تو-

نى ئۆزگىرىپ [ú] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. يەنە بىرى، شۇ تىل (دىئالېكت) دا يەككە تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى ئاساسىي تون ئۆزگىرىپ، ئۆز تىلى (دىئالېكت) دا يەككە تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا مەۋجۇت بولمايدىغان يېڭى بىر تونىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىنىڭ بېيجىڭ شېۋىسىدە ئۇچىنچى توندىكى سۆزلەرنى ئۇچىنچى تون بولمىغان سۆزلەر بىلەن قوشۇپ تەلەپپۇز قىلغاندا، ئالدىنقى ئۇچىنچى توندىكى سۆز يېرىم ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن، 土地 [tǔ dì] دېگەن سۆز قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا [tǔ] دېگەن سۆزنىڭ پەقەت تۆۋەنگە چۈشكەن تون شەكىللا ئوقۇلىدۇ (٧ → ٧)، ئاخىرى يۇقىرى كۆتۈرۈلمەيدۇ. بىز ئۇنى يېرىم يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن تون دەپ ئاتايمىز. تون ئۆزگىرىشىدە يەنە نۇرغۇن مۇرەككەپ ئەھۋاللار بار. بۇلار كونكرېت تىللار (دىئالېكتلار) نىڭ كونكرېت ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن تەھلىل قىلىنىدۇ.

تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى [自由词组] «سۆز بىرىكمىسى» ۋە «ئەركىن سۆز بىرىكمىسى» گە قارالسۇن.

تۇراقلىق بىرىكمە [熟语，固定组合] بەزىلەر تۇراقلىق ئىبارىلەرنى، نۇراقلىق بىرىكمە دەپ ئاتايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، تۇراقلىق ئىبارىلەر مەنە ۋە فونېتىكلىق شەكىل جەھەتتىن تۇراقلىقلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنى تۇراقلىق بىرىكمە دەپ ئاتاش تېخىمۇ مۇۋاپىق. تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ سىمانتىكلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ئۇلارنى ئىددىئوم، ماقال ـ تەمسىل، ئادەت سۆزلىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئەمما، تۇراقلىق بىرىكمە دېگەندە بىز ئاساسەن شۇ بىرىكمىلەرنىڭ فونېتىكلىق شەكلىنى نەزەردە تۇتىمىز. شۇڭا، بۇ جەھەتتىن تۇراقلىق بىرىكمىلەرنى تۇراقلىق جۈملە ۋە تۇراق

لىق سۆز بىرىكمىلىرى دېگەن ئىككى چوڭ تۈركە ئايرىشقا بولىدۇ. تۈراقلىق بىرىكمىلەر ئۇزۇن مۇددەت قوللىنىلىش نەتىجىسىدە تۈراقلاشقان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى خالىغانچە يۆتكەشكە بولمايدۇ. ئۇ تىلدىكى تەييار بىرلىك.

تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسى [固定词组] ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن زىچ بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان، بىرىكىش شەكلى ۋە مەنە جەهەتتىن تۈراقلاشقان، سۆز ئورنىدا قوللىنىلىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر شۇ بىرىكمىدىن ئايرىلسا ياكى ئورنىغا باشقا سۆز ئالماشتۇرۇلسا، نۇراقلىق سۆز بىرىكمىسىنىڭ مەزمۇنىغا دەخلى يېتىدۇ. ئادەتتە نۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ ئۇدۇل مەنە بېرىدىغان تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىدىئوم (قوم چېچەكلىگەندە، هۆل تامغا ئېشەك تەپمەك) دېگەن ئىككى تۈركە ئايرىشقا بولىدۇ.

تۈراقلىق ئۇرغۇ [音重固定] سۆز ئۇرغۇلىرىنىڭ بىرى. ئەركىن ئۇرغۇغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. بەزى تىللاردا سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى تۈراقلىق بولىدۇ. يەنى هەربىر سۆزنىڭ ئۇرغۇسى شۇ سۆز تەركىبىدىكى مەلۇم بىر بوغۇمغا تۈراقلاشقان بولىدۇ. مەسىلەن، چېخ تىلىدا سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىغا چۈشسە، پولەك تىلىدا سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىغا چۈشىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇ سۆزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمىغا چۈشىدۇ دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. فرانسۇز تىلىدىمۇ ئۇرغۇ سۆزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمىغا چۈشىدۇ دەپ قارىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق مۇقىم ئورۇنغا ئېگە ئۇرغۇتۇراقلىق ئۇرغۇ دېيىلىدۇ.

تۇراقلىق ئىبارە [熟语] بۇ، فرازېئولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى. تىلىمىزدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسى، مەنىسى تۇراقلاشقان سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەر ئادەتتە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تۇراقلىق ئىبارە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىنسانلار ئۆزۈدىن بۇيان ئىزچىل قوللىنىپ كەلگەن، ئىدىئوملۇق مەنە بېرىدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ماقال - تەمسىل، شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن تۇراقلاشقان سۆز بىرىكمىلىرى ۋە بەزى جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرى، ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلىما ۋە سېمانتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى، شۇنداقلا ئۇلارنى تۇرگە بۆلۈش ئۆلچىمى ۋە ئۇسۇلى ھەققىدە تېخىچە بىرلىككە كەلگەن پىكىر يوق.

تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى [熟语字典] لۇغەتنىڭ بىر خىلى. بۇنىڭدا مەخسۇس تۇراقلىق ئىبارىلەر توپلىنىپ ئىزاھلىنىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەردە ئامالىنىڭ بارىچە نۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ، شۇنداقلا پۈتۈن گەۋدىسىنىڭ مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ. ئالاھىدە تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشى ئەسكەرتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «成语字典»، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۇيغۇرچە تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى» قاتارلىقلار. ئادەتتىكى ئىزاھلىق لۇغەتلەردىمۇ دائىم ئۇچرايدىغان تۇراقلىق ئىبارىلەر تاللىنىدۇ ۋە ئىزاھلىنىدۇ. «تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى» دېگەن سۆز يەنە «ئىدىئوم لۇغىتى» ياكى «فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تۇرغۇن تىلشۇناسلىق [静态语言学] «تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن.

تۇرغۇن سۆز [静词] تۇرغۇن سۆز دېگەن ئاتالغۇ مۇسا

www.uyghurkitap.com

تەقىل سۆزلەر قاتاردىكى پېئىل سۆز تۈركۈمىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. پېئىللىدىن باشقا بارلىق مۇستەقىل سۆزلەر ئادەتتە تۈرغۇن سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. تۈرغۇن سۆزلەر، بىرىنچىدىن، يارەمچى سۆزلەرنى (باغلىغۇچى، ئالدى يارەمچى، ئارقا يارەمچى، ئۇلانما قاتارلىقلارنى) ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، ئىككىنچىدىن، پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. خېلى كۆپ تىلشۇناسلار قەدىمكى تىللارنى تەتقىق قىلغاندا، ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرىنىڭ چېكىنىش ئېنىق ئارىغىلى بولمايدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوخشاش بىر سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىدىن ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەت ياسىلىدىغانلىقى، بۇلارنىڭ ئورتاق گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن تۈرلىنىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ ئىسىم، سۈپەت، ئالماش، رەۋىش، سان ۋە مىقدارلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۈرغۇن سۆز دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئاتالغۇ ئومۇملىشىپ قالغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بەزى قوشۇمچىلار ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەت ياسايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم، ئالماش، سان قاتارلىقلار كېلىش كاتېگورىسى بىلەن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تۈرلىنىپ، بۇ جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ پېئىللىدىن باشقا مۇستەقىل سۆزلەرنى «تۈرغۇن سۆز» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

تۇغقان تىل [亲属语言] تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل ئارقىلىق تىللارنى تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تۈركە ئايرىغان ۋاقىتتا بىر خىل سىستېمىسىغا، بىر تىل سىستېمىسىنىڭ ئوخشاش بىر تىل تۈركۈمىگە ياكى ئوخشاش بىر تىل قارمىقىغا تەۋە بولىدىغان تىللار، يەنى بىر ئاساسىي تىل (ئانا تىل ياكى ئېپتىدائى تىل) دىن بۆلۈنۈپ چىققان ھەرخىل تىللار تىلشۇناسلىقتا

تۇغقان تىل دەپ ئاتىلىدۇ. تۇغقان تىللار فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا جەھەتلەردە ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ. تىل سىستېمىسى، تىل تۈركۈمى، تىل تارمىقى، تىل گۇرۇپپىسى شۇ تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىقى، بولۇپمۇ فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا جەھەتتىكى ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىكى باشقا ئورتاقلىقلار ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، تۈركىي تىللار تۈركۈمى دېگەنلەر ئەنە شۇنداق ئايرىلغان. خەنزۇ، زاكزۇ، جۇاڭزۇ، دەيزۇ، مياۋزۇ تىللىرى تۇغقان تىل ھېسابلىنىدۇ. تۇغقان تىللارنىڭ پەيدا بولۇشى تىلنىڭ بۆلۈنۈشكە قاراپ يۈز تۇتقانلىقىنىڭ مەھسۇلى. بىر تىل ئالدى بىلەن بىرقانچە دىئالېكت بولۇپ شەكىللىنىدۇ، دىئالېكت ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىت ئاستىدا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئۆزگىرىش ئاستىدا تەرەققىي قىلىپ، ئاخىرىدا ئوخشاش بولمىغان مۇستەقىل تۇغقان تىللار شەكىللىنىدۇ. ھەرقايسى تۇغقان تىللارنىڭ تۇغقانلىق دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى تۇغقان تىللار ئۆزئارا ناھايىتى يېقىن بولسا، بەزى تۇغقان تىللار ئۆزئارا ناھايىتى يىراق بولىدۇ. ھەتتا بەزى تۇغقان تىللار ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقانلىق مۇناسىۋەتنى پەرق قىلماقمۇ قىيىنغا توختايدۇ. تۇغقان تىللار ئوتتۇرىسىدا ساقلىنىپ قالغان ئورتاق تىل ئامىللىرىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى شۇ تۇغقان تىللارنىڭ بۆلۈنۈپ چىققان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىغا ۋە باشقا تارىخىي ئىجتىمائىي ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. ھازىرقى زامانىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز، سالا، تاتار، تۇرك، چۇۋاش، ئەزەربەيجان قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرى قەدىمكى تۈركىي تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى بۆلۈنۈشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. شۇڭا ئۇلار تۇغ-

قان تىل ھېسابلىنىدۇ. بۆلۈنگەن ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى-كېيىنلىكى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ئالاقىسىنىڭ يېراقيېقىنلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ تۇغقانلىق دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى تۈركىي تىللار ئىچىدە ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۆزبېك تىلى يېقىنراق دەپ قارىلىدۇ.

تۇغقان سۆز [同源词] «ياسالما سۆز» ۋە «يىلتىزداش سۆز» گە قارالسۇن.

تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش [低元音] تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن ۋەنلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ. تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا، ئېغىزنىڭ تۆۋەنلىشىگە ئەگىشىپ، تىل ئورنى تۆۋەنلەيدىغان، ھاۋا ئېقىمى ئۇتتىدىغان بوشلۇق ئەڭ كەڭ بولىدىن سوزۇق تاۋۇشلار تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش ئاساسەن ھەممە تىللاردا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «باغ» [bAʁ] سۆزدىكى [A]، ياپون تىلىدا [xAnA] (گۆل) سۆزدىكى [A]، ئېنگلىز تىلىدا [ka:d] (كارتا) سۆزدىكى [a] قاتارلىقلار.

تۈپ سۆز [根词] سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئايرىلغان بىر تۈر. قۇرۇلما جەھەتتىن مەنىلىك بۆلەكلەرگە، يەنى مورفېمىغا بۆلۈشكە بولمايدىغان، پەقەت بىرلا مۇستەقىل مورفېمدىن تەشكىل تاپقان سۆزلەر تۈپ سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. تۈپ سۆزلەر بىر بوغۇمدىن ياكى بىرقانچە بوغۇمدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆن، ئاي، سۇ، يەر، ماڭ-، تۇر-؛ رۇس تىلىدىكى ДОМ، брат: ئىنە-

گلىز تىلىدىكى red، fish قاتارلىق سۆزلەر بىر بوغۇمدىن تەشـ كىل تاپقان؛ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم تاماق؛ خەنزۇ تىلىدىكى 葡萄，克维什尔布؛ روس تىلىدىكى язык. совет؛ ئېنىگلىز تىلىدىكى river، baby قاتارلىق سۆزلەر ئىككى ۋە ئۇ- نىڭدىن ئارتۇق بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. كۆپ تەركىبلىك تىللار- دىن باشقا ھەممە تىللاردا تۈپ سۆزلەر بولىدۇ. مورفولوگىيە لىك تۈرلىنىشكە باي، ئۆزگىرىشچان تىللاردىمۇ تۈپ سۆزلەر بولىدۇ، يىلتىزلىق تىللاردا تۈپ سۆزلەر تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا شۇنداق. ئاھاڭ تەرجىمىسى ئارقىلىق چەت تىلىدىن قوبۇل قىلغان قىسمەن سۆزلەردىن باشقا، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى تۈپ سۆزلەرنىڭ تىلىدىكى ھاياتىي كۈ- چى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. تۈپ سۆزلەر ئىخچام تاۋۇش شەكلى ئارقىلىق تىلىمىزدىكى ئەڭ ئاساسىي ئۇقۇملارنى ئىپادە- لىگەچكە، ئۇ تەبىئىي ھالدا يېڭى سۆزلەرنى ياساشقا ئاساس بولالايدۇ. شۇڭا ئۇ، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ يادروسى دەپ ئاتىلىدۇ.

تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى [聚合关系] «بىرىكىش مۇناسـ ۋىتى» گە قارالسۇن.

تۈركىي - موڭغۇل - تۇڭگۇس تىللىرى سىستېمىسى [系古斯语系] «ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى» غا قارالسۇن.

تۈركىي تىللار تۈركۈمى [族厥语突] بۇ، ئالتاي تىللىرى سىستېمىدىكى تىل تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. بۇ تىل تۈركۈمىگە تەۋە تىللار ئاساسەن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمى ۋە تۈركىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئىران، ئافغانىستان ۋە شەرقىي ياۋروپانىڭ بەزى جايلىرىغا تارالغان. مەملىكىتىمىزدە بۇ تىل تۈركۈمىگە ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى، قىرغىز تىلى، ئۆزبېك تىلى، سالار تىلى، يۇغۇر تىلى (سۇنەن يۇغۇر ئاپتونوم ناھـ

www.uyghurkitap.com

يىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى يۇغۇرلارنىڭ تىلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قاتارلىقلار كىرىدۇ. چەت ئەلدە قازاق تىلى، قىرغىز تىلى، تۇركمەن تىلى، ئەزەربەيجان تىلى، ئۆزبېك تىلى، تاتار تىلى، باشقىرت تىلى، ياقۇت تىلى، نوغاي تىلى، خاكاس تىلى، قارا قالپاق تىلى، چۇۋاش تىلى، ئۇيغۇر تىلى قاتارلىقلار مۇشۇ تىل تۇركۈمىگە كىرىدۇ.

تۈس [体] پېئىل سۆز تۇركۈمىدە ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدىكى ئورۇنلىنىش ھالىتى ياكى جەريانىنى مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. «تۈس» نى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەر، ئۇلارنىڭ تۇرى، مەزمۇنى ۋە قوللىنىلىشى قاتارلىق مەسىلەردە خېلى ئىختىلاپلار بار. بەزى تىللاردا پەقەت بىرقانچە تۈس ئىپادىلەنسە، بەزى تىللاردا ئون نەچچە تۈس ئىپادىلىنىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. بۇلاردىن كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى ئىزچىل تۈس، پۈتكەن تۈس، پۈتمىگەن تۈس، ۋاقتىلىق تۈس قاتارلىقلار. رۇس تىلىدا ئادەتتە «پۈتكەن تۈس» ۋە «پۈتمىگەن تۈس» تىن ئىبارەت ئىككىلا «تۈس» ئىپادىلىنىدۇ، دەپ قارىلىدۇ (مەسىلەن، يازــ писать پۈتمىگەن تۈس، Написать پۈتكەن تۈس). ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى شەكىللىنىشۋاتقان بىر كاتېگورىيە. تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ ھەقتە ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەيدانغا كەلمەكتە. ئۇيغۇر تىلىدا بىرقەدەر كۆپرەك ئۇچرايدىغان تۈسلەردىن ئىزچىل تۈس، ئىمكان تۈس، چەكلىمىسىز تۈس، سىناق تۈس، تەمشەلمە تۈس (شۇ ئاتالغۇلارغا قارالسۇن) قاتارلىقلار بار. بەزىلەر «تۈس» بىلەن «زامان» نى

بىر نەرسە دەپ قارايدۇ. بۇ مۇڭاپسىق ئەھمىيەت («زامان» غا قارالسۇن).

تېكىست [话语] تېكىست دېگىنىمىز كىشىلەرنىڭ نۇتقى ياكى ماقالىسىدىكى قۇرۇلما جەھەتتىن بىر جۈملىدىن تۇشۇق بولغان، مەنە جەھەتتىن زىچمى ھالدا تولۇق بولغان ئۇيۇشقان پۈتۈن ياكى ئۇدىينى ئىپادىلىگۈچى تىل بىرلىكى. تېكىست تىلشۇناسلىقىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى.

تېكىست تىلشۇناسلىقى [学言语话] تېكىست تىلشۇناسلىقى تىلشۇناسلىقنىڭ يېڭى بىر تارمىقى سۇپىتىدە پەن ساھەسىگە چىققان بولۇپ، 15 يىللىق تارىخقا ئىگە. ئۇ تېكىستنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىق قىلىدىغىنى تىلنىڭ جۈملىدىن ھالقىپ كەتمەيدىغان «كىچىك بىرلىكى» (فونېما، مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىسى، جۈملە) ۋە «كىچىك سىنتاكسىس» (جۈملە تۈزۈلۈشى) دىن ئىبارەت. تېكىست تىلشۇناسلىقىنىڭ تەتقىق قىلىدىغىنى تىلنىڭ جۈملىدىن ھالقىپ كېتىدىغان «چوڭ بىرلىكى» (جۈملىدىن ھالقىغان بىرلىك) ۋە «چوڭ سىنتاكسىسدىن» (تېكىست سىنتاكسىسى) دىن ئىبارەت. جۈملە ئارىلىقىدىكى باغلىنىشچىلار مەسىلىسىنى شۇ جۈملىگە كىرىدۇ. شۇڭا، تېكىست تىلشۇناسلىقىنىڭ تەتقىق قىلىدىغىنى جۈملىدىن ھالقىغان بىرلىك ۋە باغلىنىشچىلاردۇر.

تىپ بۆلىنىشچە تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى [法类分型类] «مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما بۆلىنىشچە تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى» غا قارالسۇن.

تىترىگۈچى ئاۋۇش [音颤，音抖] ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئۇتۇق ئورگانلىرى (قوش لەۋ، تىل، كىچىك تىل قاتارلىقلار) نىڭ تىترىشى بىلەن ھاۋا ئېقىمىغا توسقۇنلۇق پەيدا قىلىش ئارقىلىق چىقىرىلىدىغان ئاۋۇشلار تىترىگۈچى ئاۋۇش

www.uyghurkitap.com

دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «رەخت» [rəx]، «راس» [ras] قاتارلىق سۆزلەردىكى [r] تاۋۇشى تىل ئۇچى تىتىرىگۈچى تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

تىركەلمە [词置后] ئارقا يارىمچى (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) سۆزلەر تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىگە تىركىلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بەزىلەر ئۇنى تىركەلمە دەپ ئاتايدۇ. تىركەلمىلەر جۈملىدە خۇددى كېلىشلەرگە ئوخشاش رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى تىلشۇناسلار ئۇنى ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكلى («ئانالىتىك كېلىش» كە قارالسۇن) دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان تىركەلمىلەردىن «بەلەن، ئۈچۈن ئارقىلىق، توغرىلىق ...» قاتارلىقلار بار.

تىرناق [括号] «تىنىش بەلگىلىرىگە» قارالسۇن.

تىل [语言] تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە بىر - بىرىنى چۈشىنىش قورالى. تىل ئىپتىدائىي ئادەملەر - نىڭ ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەتلىك جاپالىق ئەمگىكى ۋە ئىجتىما - ئىي كەچۈرمىشلىرى نەتىجىسىدە يارلىقىقا كەلگەن. ئۇ ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرى بىلەن بىللە تۇغۇلۇپ، بىللە ئۆسۈپ، بىللە راۋاجلانغان. ئۇ تەپەككۇر بىلەن زىچ باغلانغان، تەپەككۇرنىڭ قورالى. تەپەككۇر كىشىلەر مېڭىسىنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەر تەرەققىياتى جەريانىغا بولغان ئىنكاسى. تىلنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى سۆز بولسا، تەپەككۇرنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى ئۇقۇمدۇر. تەپەككۇر بىلەن تىل بىر - بىرىدىن ئايرىلسا، مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. تىل ئىدىيىنىڭ بىۋاستە ئىنكاسى. تىل ئىنسانلارنى باشقا ھايۋانلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ماھىيەتلىك بەلگىلەرنىڭ بىرى. تىل تاۋۇشى تىلنىڭ ماددىي پوستى، سۆز تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، گرامماتىكا تىل قانۇنىيەتلىرىنىڭ بىرىكىش سىستېمىسى، تىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي ھادىسە، ئۇ جەمئى-

يەتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققي قىلدۇ. ئۇ، كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا، مىللي مەدەنىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە، پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ يۇكسىلىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ. تىل جەمئىيەتتىكى بارلىق سىنىپلار ئۈچۈن ئوخشاش خىزمەت قىلىدۇ. سىنىپ تىلغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ھەمدە تىلنى ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. شۇڭا، تىل يەنىلا ئىجتىمائىي كۈرەش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ قورالى.

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش [前元音] سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى تىل ئورنىنىڭ ئالدى - كەينىلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ. سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئالدىغا ياكى ئارقىغا تارتىلىدۇ ياكى ئوتتۇرا ھالەتتە بولىدۇ. تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل سەل ئالدىغا تارتىلىپ، تىل ئوچى ئاستى چىشىنىڭ ئارقىسىغا تېگىدىغان، تىلنىڭ ئالدى يۈزى قاتتىق تاكىلايغا قاراپ سەل كۆتۈرۈلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، [i] تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئالدىغا تارتىلىدۇ، تىل يۈزىنىڭ ئالدى قىسمى قاتتىق تاكىلاينىڭ ئالدى قىسمىغا يېقىنلايدۇ. شۇڭا ئۇ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرىدىكى [i] [e] [ɛ] [a] [y] [ø] [œ] قاتارلىق بەلگىلەر (ھەرپلەر) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

تىل بەلگە ئېقىمى [语符学派] «دانىيە ئېقىمى»غا قارالسۇن.

تىل پىلانى [语言计划] «تىل قۇرۇلۇشى»غا قارالسۇن.

تىل تارمىقى [语支] تىللارنى تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بويىچە ئايرىغاندا، تىللارنىڭ تىل تۇركۈمىدىن تۆۋەنرەك

بولغان تەۋەلىكىنى كۆرسىتىدۇ («تىل سىستېمىسى»غا قارالسۇن).

تىل تارىخى ئىلمى [语文学] «فىلولوگىيە»گە قارالسۇن.

تىل تاۋۇشى [语音] تىل تاۋۇشى — تىلنىڭ ئاۋاز قىسمى. ئۇ، تىلنىڭ ماددىي پوستى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ ماددىي ئاساسى. تىل تاۋۇشى ئىنسانلارنى تەپەككۇر نىڭ نەتىجىلىرىنى ئىپادىلەش ۋە شۇ تەپەككۇرنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. بىز [jaxʃimu siz] دېگەن بىرقانچە تاۋۇش توپىنى ئاڭلىغان ۋاقتىمىزدا، «ياخشىمۇسىز» دېگەن مەنىنى چۈشىنىۋالىمىز. دېمەك ئالاقە قىلىش جەريانىدا سۆزلىگۈچى تىل تاۋۇشى ئارقىلىق ئۆز ئوي پىكرىنى ئىپادىلەيدۇ، ئاڭلىغۇچىمۇ پەقەتلا تىل تاۋۇشىنىڭ يارىدىمىدە سۆزلىگۈچىنىڭ مەقسىتىنى چۈشىنەلەيدۇ. تىل پەقەت تاۋۇشنى ئۆزگە ئىپادىلەش ۋاسىتىسى قىلغاندىلا، رېئال نەرسىگە ئايلىنىدۇ - دە، ئاندىن چۈشىنىشكە بولىدىغان تىل خاراكتېرىنى ئالىدۇ. ھەرقانداق ئاۋازنىڭ ھەممىسى، جۈملىدىن تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ئاۋازلىرى تىل تاۋۇشى ھېسابلانمايدۇ. ھەتتا ئادەملەرنىڭ ئېغىزىدىن چىقانلىكى ئاۋازلارنىڭمۇ تىل تاۋۇشى ھېسابلىنىشى ناتايىن. ئاۋاز پەقەت مۇئەييەن مەنە بىلەن زىچ بىرىككەندە ئاندىن تىل تاۋۇشى بولىدۇ. ھەرقانداق بىر تىل تەركىبىنىڭ ھەممىسى ئاۋاز بىلەن مەنىنىڭ زىچ بىرىكمىسىدۇر. ئەمما تىل تاۋۇشى ماددىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ جىسمانىي ئەزالىرىنىڭ يارىدىمىدە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بىز تەپەس ئالغان ۋاقتىمىزدا ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى بوغۇز ۋە ئېغىز بوشلۇقى قاتارلىق نەپەس يوللىرىدىن ئۆتكەن ۋاقىتتا ھەرخىل تۇسالغۇلارغا ئۇچراپ، ھەر خىل ئاۋازلارغا ئايلىنىدۇ. پەقەتلا

ئامېرىكا ئىنگلىزلىرى تىلىدىكى بەزى تاۋۇشلار نەپەس ئېلىش (ئىچىگە تارتىش) ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. بىراق بۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان تىل ھادىسىسى. تىل تاۋۇشىنىڭ ئۆزىمۇ بىر خىل فىزىكىلىق ھادىسە، ئۇ خۇددى باشقا تەبىئىي ئاۋازلارغا ئوخشاش جىسىملارنىڭ تىتىرىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ ئاۋازشۇناسلىق نۇقتىسىدىنمۇ تەكشۈرۈشكە ۋە چۈشىنىشكە بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن تىل تاۋۇشلىرىدىنمۇ باشقا تەبىئىي ئاۋازلارغا ئوخشاش ئاۋاز تېمبىرى، ئاۋاز يۇقىرىلىقى، ئاۋاز كۈچلۈكلۈكى، ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى بولىدۇ. ئاۋازنى يەنى تىل تاۋۇشىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان پەن فونېتىكا دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى (ئاۋاز تەركىبى، ئاۋاز قۇرۇلمىسى) ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىدۇ. فىزىكىدا ئاۋاز (تەبىئىي ئاۋازلار ۋە ئىنسانلارنىڭ ئاۋازى)نى تەتقىق قىلىدىغان پەن «ئاۋازشۇناسلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىنسانلار ئاۋازىنى پەقەت نوقۇل ھالدا تەبىئىي ئاۋاز بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ تەكشۈرىدۇ ۋە تەتقىق قىلىدۇ.

تىل تاۋۇشىنىڭ تۆت ئاساسلىق [语音的四要素] جىسىملار تاشقى كۈچنىڭ تەسىرى بىلەن تەۋرىنىپ، ئەتراپتىكى ھاۋانى ھەرىكەتلەندۈرۈش ئارقىلىق تاۋۇش دولقۇنى ھاسىل قىلىدۇ. تاۋۇش دولقۇنى ئادەمنىڭ ئاڭلاش نېرۋىسىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ـ دە، ئادەم تاۋۇشنى ئاڭلىيالايدۇ. ھەر بىر تاۋۇشنىڭ تاۋۇش يۇقىرىلىقى، تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى ۋە تېمبىرى (شۇ ئاتالغۇلارغا قارالسۇن) بولىدۇ. بۇلار تاۋۇشنىڭ «تۆت ئاساسلى» دەپ ئاتىلىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىمۇ كىشىلەرنىڭ ئۆپكىسىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش پەردىسىنى تىتىرىتىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ ياكى ھاۋا ئېقىمىنىڭ نەپەس يولىدا

ۋە ئېغىز بوشلۇقىدا توسالغۇغا ئۇچراپ تەتۈرشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا، تىل تاۋۇشلىرىمۇ ئادەتتىكى جىسىملارىدىن چىققان ئاۋازلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە. ئۇلارنىمۇ يۇقىرىدىكى تۆت جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى [语言发展的内部规律]

تىل بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. ئۇ باشقا ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى جەمئىيەت تەرەققىياتى قانۇنىيىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭلاشقا تىل ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. تىل ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىشىش، پىكىر ئالماشتۇرۇش، بىر-بىرىنى چۈشىنىش قورالى. تىل مانا مۇشۇنداق قوراللىق رولى ئارقىلىق جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ ئىقتىسادىي بازىسىمۇ، ئۇستقۇرۇلمىمۇ ئوخشمايدۇ. ھەر قانداق تىلنىڭ ئۆزىگە خاس مۇكەممەل سىستېمىسى بولىدۇ. شۇڭا تىلنىڭ باشقا ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئوخشمايدىغان، ئۆزىگە خاس ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتى بولىدۇ. تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا قاتارلىق تىل تەركىبلىرىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداقلا تىلنىڭ ئۆزگىرىشىدىن سۆزىمەت ئۆزگىرىشىگە ئۆتۈش قانۇنىيىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ قانۇنىيەتلەرنىڭ بەزىلىرى ئومۇمىيلىققا ئىگە بولسا، بەزىلىرى ئالاھىدىلىككە ئىگە. تىل تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ھەممە تىللار ئۈچۈن ئورتاق بولىدۇ. تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمايدۇ (مەسىلەن، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولىدۇ، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىياتى نىسبەتەن ئاستا بولىدۇ،

گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ ئاستا بولىدۇ). تىل تەرەققىياتى ئاستا بولىدۇ، بىر خىل سۆپەت ھالىتىدىن يەنە بىر خىل سۆپەت ھالىتىگە تەدرىجىي ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدا قانداقتۇ بىر خىل پارتلاش يۈز بەرمەيدۇ. بۇنى تىلنىڭ ئىشلاتقۇچىلارنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولۇشتىن ئىبارەت ماھىيىتى بەلگىلىگەن. ھەرقايسى تىللار ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولغاچقا، تىل قۇرۇلمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەرقايسى تىللاردا ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا ھەر-قانداق بىر كونكرېت تىلنىڭ تەرەققىياتىدا باشقا بىر تىلغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە ئىچكى قانۇنىيەت بولىدۇ. ئالايلى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش ۋە سەل تۆۋەن سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ دەسلەپكى بوغۇملىرىدا كۆپىنچە سەل يۇقىرى ياكى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارغا ئاجىزلىشىپ كەتتى. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تاق بوغۇملۇق سۆزلەر خېلى كۆپ ئىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ خىل تاق بوغۇملۇق سۆز-لەر سۆز ياساشقا ئاساس بولۇپ، كۆپ بوغۇملۇق ياسالما سۆز-لەر كۆپىيىشكە باشلىدى. مانا بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتى. تىلنىڭ بۇ خىل ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى كۆپىنچە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ. تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقات ھەرقايسى كونكرېت تىللارنىڭ تارىخىي مەسىلىلىرىنى يېشىپ بېرىپلا قالماي، بەلكى ھەر خىل تىللارنىڭ قۇرۇلما سىستېمە-سىنى چۈشىنىش، ھەرقايسى تىللارنىڭ قېلىپلاشتۇرۇش ئۆلچىمىنى بېكىتىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

تىل تۈركۈمى [语族] تىللارنى ئۇغىقانلىق مۇناسىۋىتى

www.uyghurkitap.com

بويىچە تېپقا ئايرىغاندا، تىللارنىڭ تىل سىستېمىسىدىن تۆۋەن-رەك، ئەمما تىل تارمىقىدىن چوڭراق بولغان تەۋەلىكىنى كۆر-سىتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، تۈركىي تىللار تۈركۈمىگە تەۋە. «تىل سىستېمىسى»غا قارالسۇن.

تىل تۆۋىلىشىش رولى [舌根作用] ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل تۆۋى يۈمشاق تاكىلايغا قاراپ كۆتۈرۈ-لۈپ [u] تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندىكى شەكىلنى ئالسا، بۇ تىل تۆۋىلىشىش رولى دېيىلىدۇ. خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى ئارقىلىق تاۋۇشلارنى خاتىرىلىگەندە، تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا «~» بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق شۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتكى تىل تۆۋىلىشىش رولى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدىكى [stol] (ئۈستەل)، ئىنگلىز تىلىدىكى little [litl] (كىچىك) سۆزلىرىدىكى [l].

تىل تۆۋى ـ يۈمشاق تاكىلاي تاۋۇشى [舌根软颚音] ئۇ-زۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتكى تىل ئورنىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ. تىل تۆۋى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ يۈمشاق تاكىلاي بىلەن تېگىشىپ ھاۋا ئېقىمىنى توسۇش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار تىل تۆۋى ـ يۈمشاق تاكىلاي تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ ياكى تىل ئۇستى تاۋۇشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، پارتلىغۇچى تاۋۇش [K]، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [x]، [ɣ] قاتارلىقلار («تىل ئۇستى تاۋۇشى»غا قارالسۇن).

تىل ـ چىش تاۋۇشى [舌齿音] تىل تۇز يېيىلىپ، ئۇستى ۋە ئاستى چىش ئوتتۇرىسىغا قىستۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار. تىل ـ چىش تاۋۇشى ياكى چىش ئارىلىقى تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. تاجىك تىلى ۋە ئىنگلىز تىلىدا بۇ

خىل تاۋۇشلار خېلى كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدا three [θri:] (ئۈچ) تىكى [θ]؛ fathe [fa:ðe] (دادا)، this [ðɪ] (بۇ) سۆزلىرىدىكى [ð] قاتارلىقلار تىل-چىش تاۋۇشلىرىدۇر.

تىل خەرىتىسى [语言地图] «دىئالېكت خەرىتىسى» گە قارالسۇن.

تىل سىستېمىسى [语系] تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ ئايرىلغان ئەڭ چوڭ تىپ بىرلىكى. شۇڭا ئۇ تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بويىچە ئايرىلغان ئەڭ چوڭ تىل تىپىغا تەۋەلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تارىخىي مەنبە جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە بولغان تىللاردىن تەشكىل تاپىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ-زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، ھىندى-ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى قاتارلىقلار. بىر تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولغان تىللارنى ئۆزئارا تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يېراق-يېقىنلىقىغا قاراپ، يەنە تىل تۈركۈملىرىگە ئايرىشقا بولىدۇ. بىر تىل تۈركۈمىگە تەۋە بولغان تىللارنىمۇ ئۆلارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يېراق-يېقىنلىقىغا قاراپ يەنە ئۆز ئىچىدە تىل تارمىقىغا ئايرىشقا بولىدۇ. بىر تىل تارمىقىغا تەۋە بولغان تىللارنى ئۆلارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يېراق-يېقىنلىقىغا قاراپ يەنە ئۆز ئىچىدە تىل گۇرۇپپىسىغا ئايرىشقا بولىدۇ. دېمەك، تىل سىستېمىسى، تىل تۈركۈمى، تىل تارمىقى، تىل گۇرۇپپىسى تۇغقان تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تۆت خىل قاتلاملىق سىستېمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىر تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولغان تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىگە قارىغاندا، شۇ بىر تىل سىستېمىسى ئىچىدىكى مەلۇم بىر تىل تۈركۈمىگە تەۋە بولغان تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى يېقىن بولىدۇ. ئۇنىڭغا قارىغاندا، بىر تىل تارمىقىغا تەۋە

www.uyghurkitap.com

بولغان تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يېقىن بولىدۇ. ئۇنىڭغا قارىغاندا بىر تىل گۇرۇپپىسىغا تەۋە تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى ئەڭ يېقىن بولىدۇ. دۇنيادىكى تىللار ناھايىتى مۇرەككەپ بولغاچقا، تىللارنى تىل سىستېمىلىرىغا ئايرىشمۇ ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەرقايسى تىلشۇناسلارنىڭ بۆلۈش ئۇسۇلى ۋە ئۇلارنى ئاتاشلىرىمۇ دېگەندەك ئوخشاش ئەمەس.

تىلشۇناسلىق [语言学] تىلنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان پەن تىلشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، پەلسەپە، پسىخولوگىيە، تارىخشۇناسلىق ۋە ئەدەبىيات قاتارلىق پەنلەر بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. تىلشۇناسلىق تەتقىقات دائىرىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ۋە كونكرېت تىلشۇناسلىق دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. «تىلشۇناسلىق» دېگەن بۇ نام دۆلەت ياكى بىرەر ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئېنىقلىغۇچى قىلغان ھالدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «جۇڭگو تىلشۇناسلىقى»، «سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسلىقى» قاتارلىقلار. لېكىن ئۇ پەقەتلا جۇڭگو ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تىل تەتقىقاتىنىلا كۆرسىتىدۇ، ئۇنى كونكرېت تىلشۇناسلىق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاراشقا بولمايدۇ. كونكرېت تىلشۇناسلىق يەنە ئۆزىنىڭ تەتقىقات مەقسىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ۋە تارىخىي تىلشۇناسلىق دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا، پەنلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە گىرەلىشىشىگە ئەگىشىپ، تىلشۇناسلىق ئىجتىمائىي پەن، پسىخولوگىيە، ماتېماتىكا، لوگىكا، خەۋەرلىشىش ئىلمى، نېرۋا بىئولوگىيىسى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى، خەۋەرلىشىش قۇرۇلۇشى قاتارلىق پەنلەر

بىلەن خىلمۇ خىل مۇناسىۋەت ئورناتتى. مانا بۇلار ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىنىڭ دائىرىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىپ، نۇرغۇنلىغان ئاردىلىقتىكى پەنلەرنىڭ (مەسىلەن، ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق، پسىخولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق، ئەمەلىي تىلشۇناسلىق، ماتېماتىكا تىلشۇناسلىقى، نېرۋا تىلشۇناسلىقى، تىل فاتولوگىيىسى، تەجرىبە فونېتىكىسى، ئالەم تىلشۇناسلىقى) بەرپا بولۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. تىل تەتقىقاتى ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ئېلىمىز ۋە ھىندىستان، گرېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر تىل تەتقىقاتىنى دۇنياغا ئەڭ بۇرۇن باشلىغان دۆلەتلەردۇر. تىل تەتقىقاتى گەرچە ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى زامانغا كەلگۈچە ئىلمىي تۈس ئالالمىغان، يەنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر پەن بولۇش لاياقىتىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. چۈنكى ئۇ زامانلاردا كىشىلەر قەدىمكى كىتابلارنى ئىزاھلاش ياكى قايتا رەتلەپ تەھرىرلەش مەقسىتىدە قەدىمكى يېزىق تىلى تەتقىقاتىغىلا ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭلاشقا بۇ تەتقىقاتلاردا تارىخىي نۇقتىئىنەزەر كەم ئىدى. تىلشۇناسلىقنىڭ زادى قاچاندىن تارتىپ مۇستەقىل پەن سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانلىقىغا كەلسەك، بۇ XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلانغان ھەر خىل تىللارغا بولغان تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ چاغقا كەلگەندە، كىشىلەر تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقات ئارقىلىق تىلنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تەدرىجىي چۈشىنىپ يېتىش نەتىجىسىدە، تىلنى تەشكىل قىلغۇچى تۈرلۈك ئېلېمېنتلارنى ئايرىپ چىقىپ، تۈرلۈك قانۇنىيەتلەرنى ۋە قائىدىلەرنى بەرپا قىلىدى. بۇنىڭ بىلەن تىلشۇناسلىقمۇ مۇستەقىل بىر پەنگە ئايلانىدى. ماركسىزم-لېنىنىزملىق نۇقتىئىنەزەر ۋە مېتود بىلەن تەتقىق قىلىدىغان تىل ئىلمىدۇر.

www.uyghurkitap.com

تىلشۇناسلىق ئېقىمى [语言学派，语言学团体] تىلشۇناسلارنىڭ ياكى تىلشۇناسلىقتا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل پەنلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملاردىن تەشكىل تاپقان كوللېكتىپ تىلشۇناسلىق ئېقىمى دەپ ئاتىلىدۇ. تىلشۇناسلىق ئېقىملىرى كۆپمىنچە، ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى نەزەرىيىسى ياكى تارماق پەن سىستېمىسى بويىچە بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. تىلشۇناسلىق ئېقىملىرى، ئادەتتە، مەلۇم داشۆلەرنى بازا قىلىپ، قەرەللىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئورتاق كۆڭۈل بۆلۈدىغان مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزىدۇ. بۇلار ئۆز ئالدىغا ئىلمىي گېزىت-ژۇرنال چىقىرىپ تۇرىدۇ. تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ ئەڭ داڭلىقلىرى 30-يىللاردىكى پراگا تىلشۇناسلىق ئېقىمى، 40-يىللاردىكى كوپېنھاگېن تىلشۇناسلىق ئېقىمى قاتارلىقلاردۇر.

تىل قاتلىمى [语言底层] بۇ، تارىخىي تىلشۇناسلىققا دائىر ئاتالغۇ. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنى تاشلاپ باشقا بىر تىلنى قوللانغاندا، ياكى مەلۇم بىر تىلنى قوللانغۇچى بىر توپ كوللېكتىپ باشقا بىر كوللېكتىپقا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ شۇلارنىڭ تىلىنى قوللىنىدىغان بولۇپ كەتكەندە ئانا تىلىنىڭ بەزى تەركىبلىرىنى كېيىن قوللانغان تىلغا ئېلىپ كىرىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئىككىنچى بىر تىلغا سىڭىشىپ كەتكەن تەركىبلەرنى بەزى تىلشۇناسلار تىل قاتلىمى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ھادىسە فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا قاتارلىق ھەر تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «كالا» دېگەن سۆز سانسكرىت تىلىدا سۆزلىشىدىغان بەزى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ قالغان.

تىل قايرىغۇچى تاۋۇش [翘舌音，卷舌音] بۇ يەنە تىل

ئۇچى كەينى تاۋۇشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تىپى. تىل ئۇچى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئارقىغا سەل ئېگىلىپ، قاتتىق تاكلاينىڭ ئالدى قىسمىغا تېگىش ئارقىلىق ھاۋا ئېقىمىغا توسقۇنلۇق پەيدا قىلىش بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار تىل قايرىغۇچى تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇ تىلى فۇتۇكخۇاسىدىكى [ts]zh، [ts]ch، [s]sh قاتارلىق شېكىمۇلار تىل قايرىغۇچى تاۋۇشلاردۇر.

تىل قايرىغۇچى سوزۇق تاۋۇش [卷舌元音]سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر خىلى. تىلدا بىر خىل سوزۇق تاۋۇشلار بولۇپ، بۇلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى خۇددى تىل قايرىغۇچى r تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى فۇتۇكخۇاسىدا ئاخىرىغا «儿» قوشۇلۇپ كەلگەن بوغۇملاردىكى يۇنمۇلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، يۇنمۇنىڭ مەركىزىي سوزۇق تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلىش بىلەن تەڭ تىل ئۇچى قاتتىق تاكلاينىڭ ئالدى قىسمىغا قاراپ كۆتۈرۈلىدۇ، بېيجىڭ شۇېسىدىكى ئېرخۇالاشقان يۇنمۇلۇق بوغۇملاردىكى سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلەن، «儿把» bar [pAr]، «儿盖» gair [gAr] لەردىكى [Ar] تىل قايرىغۇچى سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

تىل قۇرۇلۇشى [语言工程] تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۆلچەملىك تىلنى بەلگىلەش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش، يېزىق ئۆزگەرتىش قاتارلىقلار تىل قۇرۇلۇشى دائىرىسىگە مەنسۇپ. تىل قۇرۇلۇشى تىل پىلانى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ تىل ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغاچقا، تىل قۇرۇلۇشىنىڭ مەزمۇنىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى يېگىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەرنىڭ ئالدىدا تۇرغان قايسى تىلنى

ئۆلچەملىك تىل قىلىپ تاللاش مەسىلىسى ۋە بىر دۆلەتتە ئىككى خىل ئورتاق تىل ساقلىنىپ تۇرغان بولسا بۇ تىللارنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسى قاتارلىقلار مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ. تىل قۇرۇلۇش بەدىئىي تىلنىڭ ئىچكى قىسمىدا فونېتىكا جەھەتتە ئەدەبىي تىلنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزىنى بەلگىلەش، لېكسىكا جەھەتتە لۇغەت تەركىبىنى قېلىپلاشتۇرۇش شۇنداقلا گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش، يېزىق ئۆزگەرتىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىل قۇرۇلۇشىنىڭ سۈنئىي تىل تۈزۈشتىن ئىبارەت يەنە بىر مەزمۇنىمۇ بار.

تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش [后元音] سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتكى تىل ئورنىنىڭ ئالدى - كەينىدىلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپى. بۇ خىل سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل كەينىگە تارتىلىدۇ. تىل ئورنىنىڭ ئارقا قىسمى يۇمشاق تاڭلاي تەرەپكە كۆتۈرۈلۈپ، تىل ئۇچى تۆۋەنگە قارىتىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى بىلەن خاتىرىلەنگەن [u] [o] [ɔ] [ä] [ɯ] [ʌ] [a] ھەرپلىرى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار يەنە «يۇمشاق تاڭلاي تاۋۇشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تىل گۇرۇپپىسى [组语] ئادەتتە، تىللارنى تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تېپقا ئايرىغاندا تىللارنىڭ تىل سىستېمىسى، تىل تۈزۈلمىسى، تىل تارمىقىدىن كېيىن تۇرىدىغان تۇغقانچىلىق باسقۇچى تىل گۇرۇپپىسى دەپ ئاتىلىدۇ. تىل گۇرۇپپىسى ئوخشاش بىر تىل تارمىقىغا تەۋە تىللارنىڭ ئۇنىڭدىنمۇ يېقىن بولغان تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىلى كۆرسىتىدۇ («تىل سىستېمىسى» غا قارالسۇن).

تىللارنى تىپقا بۆلۈش ئۇسۇلى [语言分类法] تىللارنى بەلگىلىك ئۆلچەم بويىچە ئوخشاش بولمىغان جەھەتتىن ھەر-خىل تىپلارغا بۆلۈش ئۇسۇلى تىللارنى تىپقا بۆلۈش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. نۆۋەتتە دۇنيادا بىرقەدەر ئومۇمىيراق بولغان بۆلۈش ئۇسۇلى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت. تىللارنى مورفولوگىيە جەھەتتىن تۈركە ئايرىش ئۇسۇلى. بۇ خىل ئۇسۇلدا ئومۇمەن تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ياكى سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى خۇسۇسىيەت-لىرى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنىپ تۈرۈپ، تىللار ئوخشاش بول-مىغان تىپلارغا بۆلۈنىدۇ. نەسەب بويىچە تۈركە ئايرىش ئۇ-سۇلى. بۇخىل ئۇسۇلدا ھەرقايسى تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسە-ۋىتى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنىپ تۈرۈپ، تىللار تىل سىستېمىسى، تىل تۈركۈمى، تىل تارمىقى، تىل گۇرۇپپىسى قاتارلىق ئوخ-شاش بولمىغان قاتلاملىكى تىپلارغا بۆلۈنىدۇ. يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئۇسۇل بىر قەدەر ئومۇمىيلىققا ۋە بىرقەدەر ئىل-مىيلىققا ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تىللارنى لوگىكىلىق تۈرلەرگە بۆلۈش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇخىل ئۇسۇلدا تىللارنىڭ ئۇقۇم ئىپادىلەشتىكى ھەرخىل ۋاستىلىرى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنىدۇ. يەنە بەزى ئۇسۇللار بار، لېكىن، مۇھىمى يۇقىرىدىكىلەر.

تىللارنى ئۇقۇم بويىچە تۈركە ئايرىش ئۇسۇلى [概念分类法] تىللارنى ئۇقۇم ئىپادىلەش پرىنسىپى بويىچە تىپلارغا ئاي-رىش ئۇسۇلىنى ئامېرىكىلىق تىلشۇناس ساپىر (E.sapir) ئوتتۇرىغا قويغان. ساپىر ئادەتتە قوللىنىلۇاتقان مورفولوگىيىلىك شەكىلنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ تۈرۈپ تىللارنى تىپلارغا ئايرىش ئۇسۇلىغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇ، تىللارنى مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىش شەكلىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ تۈرۈپ تىپلارغا بۆلۈش پەقەتلا بىر قىسىم تىللارغا مۇۋاپىق كېلىدۇ، ئۇنىڭ

www.uyghurkitap.com

ئۇستىگە بۇ ئۇسۇل بويىچە تېپقا ئايرىغاندا، چەك ئېنىق بولماي قالىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىللارنى ئۇقۇم بويىچە تېپلارغا بۆلۈش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن تىلدا ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇمنى تۆت تېپقا ئايرىيدۇ: بىرىنچى، ئاساسىي (كونكرېت) ئۇقۇم. يەنى مۇستەقىل سۆز ياكى سۆز يىلتىزىدا ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇم. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم، قول، تاغ سۆزلىرى ئىپادىلىگەن ئۇقۇم. ئىككىنچى، ياسالما ئۇقۇم. يەنى يېڭى سۆز ھاسىل قىلغۇچى قوشۇمچە تەركىب ئىپادىلىگەن ئۇقۇم. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئىشچى، تۆمۇرچى، خىزمەتچى» قاتارلىق سۆزلەرنى ياسىغۇچى قوشۇمچە «-چى» ئارقىلىق ياسالغان ئۇقۇم. ئۇچىنچى، كونكرېت مۇناسىۋەت ئۇقۇمى، يەنى سۆز يىلتىزى ئەمەس تەركىبلەرنى سۆز يىلتىزلىرىغا قوشۇش ئارقىلىق ياكى ئىچكى سۆپەتلەش يولى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇم. بىراق، بۇ خىل يىلتىز ئەمەس تەركىب ياكى ئىچكى سۆپەتلەش ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان تەركىب سۆز مەنىسىدىن باشقا يەنە مۇناسىۋەت مەنىلىرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىزچە «genralizə» (ئومۇملاشتۇرۇش) سۆزىدىكى «lizə»، تۆتىنچى، نوقۇل مۇناسىۋەت ئۇقۇملىرى. يەنى يىلتىز ئەمەس تەركىبلەرنى سۆز يىلتىزلىرىغا قوشۇش ئارقىلىق، ئىچكى سۆپەتلەش يولى ئارقىلىق، مۇستەقىل سۆزلەر ئارقىلىق ياكى سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان نوقۇل مۇناسىۋەت ئۇقۇمى. بۇ نوقۇل مۇناسىۋەت ئۇقۇملىرى ئارقىلىق گرامما تىكىلىق شەكىللەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى سۆز تەرتىپى. ساپمر مۇشۇ تۆت تېپتىكى ئۇقۇمنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ دۇنيادىكى تىللارنىمۇ تۆت تېپقا بۆلىدۇ: بىرىنچى ساپ مۇناسىۋەتتىكى تىللار (بىرىنچى ۋە تۆتىنچى ئۇقۇم تېپى-

غا كەلتۈرىدىغانلىقىنى) A: ئاددىي: سۆز ئۆزىكىدە ئاساسىي ئۇقۇم ئىپادىلىنىدۇ. B: مۇرەككەپ: سۆز ئۆزۈكىدە ياسالما ئۇقۇم بولىدۇ، ئىككىنچى ئاربلاشما مۇناسىۋەتتىكى تىللار (بىرىنچى، ئۇچىنچى ئۇقۇم تېپىغا كەلتۈرىدىغانلىقىنى). A: ئاددىي: سۆز ئۆزىكىدە پەقەت ئاساسىي ئۇقۇم ئىپادىلىنىدۇ. B: مۇرەككەپ: سۆز ئۆزىكىدە ياسالما ئۇقۇم ئىپادىلىنىدۇ. ساپىر تىللارنى تېپىلارغا ئايرىشنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلىنى جانلىق ئۇسۇل، چۈنكى، بۇ تۆت خىل تېپىنى يەنە سۆز ئۆزەكلىرى بىلەن قوشۇمچە تەركىبىنىڭ بىرىكىش دەرىجىسىگە قاراپ، يېپىشقاق تىل، ئاربلاشما تىل، سىنتۇللۇق تىل دېگەنگە ئوخشاش ئىنكىلىزچە ئورۇندا تۇرىدىغان تېپىلارغا ئايرىشقا بولىدۇ، سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا قاراپ ئۇنىۋېرسال تىل، تەھلىلىي تىل دېگەنلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. قىسقىسى، تىل تارىخى مۇرەككەپ بولغان بىرخىل قۇرۇلما، ئۇنى تېپىلارغا ئايرىش تۇراقلىق بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە ساپىرنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلىنى، ئۇ ئويلىغاندەك، تىللارنى مورفولوگىيىلىك تېپىلارغا ئايرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى بۇنىڭ ئۇسۇلى تىللارنى مورفولوگىيىلىك تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىدىكى بارلىق كەمچىلىكلەردىن خالىي بولالمىغان. شۇنداقلا بۇ ئۇسۇل تېخىمۇ مۇرەككەپ.

تىلنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى [合音的融合] تىلنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىل (دىئالېكت) نىڭ بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىش جەريانى ۋە نەتىجىسى تىلنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى دەپ ئاتىلىدۇ. بىرقانچە تىلدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەر مەلۇم ئىجتىمائىي سەۋەب تۈپەيلىدىن بىر جايدا ئولتۇراقلىشىپ ياشاش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ تىلىدا بىر-بىرىگە نىسبەن

www.uyghurkitap.com

تەن تەسىر پەيدا بولىدۇ. بۇ تەسىر ئالدى بىلەن فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتە بىرقەدەر روشەنرەك بولىدۇ، بارا-بارا گراممماتىكا جەھەتتىمۇ كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن تىللارنىڭ ئىچىدە مەلۇم بىرىنىڭ تەسىرى باشقىسىغا قارىغاندا، مەيلى سان جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى سۈپەت جەھەتتىن بولسۇن، سەل كۆچلۈكرەك بولۇپ، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. مانا مۇشۇ جەريان تىلنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى ھېسابلىنىدۇ. ئالايلى، ئىلىمىزنىڭ مەنچىڭ ھۆكۈمىتى دەۋرىدە مانجۇلار ھاكىمىيەت بېشىدا ئىدى. گەرچە مانجۇلار ھوقۇق جەھەتتىن ئۇستۇنلۇكتە تۇرسىمۇ لېكىن، خەنزۇلارنىڭ ئاھالىسى كۆپ، پەن-مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرىراق بولغاچقا، شۇنداقلا مانجۇلار ھەرقايسى جايلارغا تارىلىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەچكە، بارا-بارا مانجۇ تىلى بىلەن خەنزۇتىلى ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، خەنزۇ تىلى مانجۇ تىلىغا تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مانجۇلار ئالدى بىلەن نۇرغۇن خەنزۇچە ئاتالغۇلارنى (تاۋۇش بىلەن بىللە) قوبۇل قىلدى، بارا-بارا خەنزۇ تىلىنىڭ گراممماتىكىلىق قائىدىلىرىنىمۇ قوبۇل قىلىپ قوللانىدى. نەتىجىدە خەنزۇ تىلى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىپ، مانجۇ تىلىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى تارىيىشقا باشلىدى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە مانجۇلار ئانا تىلىدىكى قىسمەن سۆزلەرنىمۇ ساقلاپ قالغانلىقتىن باشقا، ئاساسەن خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدىغان بولدى. دۇنيالىكتە ياكى قېرىنداش تىللار ئارىسىدىكى ئىختىلاپلارنىڭ ئازىيىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىشىشى، بارا-بارا قوشۇلۇپ بىر دۇنيالىكتە ياكى بىر تىل بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى ۋە نەتىجىسىمۇ ئوخشاشلا تىلنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى ھېسابلىنىدۇ.

تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش [语言规范化] مەلۇم بىر تىلنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىدىكى قوللىنىلىشىنى شۇ تىلنىڭ فونېتىكا،

لېكسكا، گراممماتىكا قاتارلىق تىل تەركىبلىرىنىڭ قائىدە - قا-
نۇنىيەتلىرى ئۆلچىمىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇش تىلنى قېلىپلاشتۇ-
رۇش دەپ ئاتىلىدۇ. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا دائىم بەزى
يېڭى ھادىسىلەر پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ يېڭى ھادىسىلەرنىڭ
بەزىلىرى شۇ تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن
كەلسىمۇ، بەزىلىرى ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. مانا مۇشۇنداق مەسە-
لىلەرنى شۇ تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە مۇۋاپىق
لاشتۇرۇپ، مەلۇم ئۆلچەم، مەلۇم پرىنسىپ بويىچە قېلىپلاش-
تۇرۇش تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
مەسىلەن، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار-
نىڭ ماسلىشىشى، تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشى
قاتارلىق فونېتىكىلىق ھادىسىلەر بار بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ
كونا ئىملا قائىدىسىدە بۇ خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ
بەزىلىرى يېزىق تىلىدا ئىپادە قىلىناتتى (مەسىلەن، مەكتەپ
مەكتۇبى، تاغ تاققا)، بەزىلىرى ئىپادە قىلىنمايتتى. شۇنىڭ
بىلەن ئىملادا بەزى ئىختىلاپلار پەيدا بولغانىدى. يېڭى تۈ-
زۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا
قائىدىسى» دە «ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئايىغلاشقان سۆزلەر-
گە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، تۈپ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك
تاۋۇشتا پەيدا بولغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يېزىقتا ئىپادە
قىلىنمايدۇ» دەپ بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بۇقىرىدىكى
ئىختىلاپلىق مەسىلىلەر بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. دېمەك، تىلنى
قېلىپلاشتۇرۇش تىلدىكى مانا مۇشۇنداق ئىختىلاپلارنى،
قالايمىقانچىلىقلارنى ئىلمىي ئاساستا ھەل قىلىش،
تىلنى تۇغرا يولغا باشلاپ، ساغلام راۋاجلاندۇرۇش قا-
نارلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدۇ. جۈملىدىن، بۇ، لېكسىكلىق،
گراممماتىكىلىق قائىدىلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىلىرىنىمۇ

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشى [舌尖前音] تىل ئۇچىسى ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ تىل ئۇچى بىلەن چىش كەينىنىڭ تېگىشىش ئەھۋالىغا قاراپ ئايرىلغان كىچىك بىر تۈرى. تىل ئۇچى چىشنىڭ ئارقا قىسمىغا تېگىش ئارقىلىق ھاۋا ئېقىمى تىزگىنلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، [ts]، [ts']، [s]، [z] قاتارلىق خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى بىلەن خاتىرىلەنگەن تاۋۇشلار.

تىل ئۇچى ئالدى سوزۇق تاۋۇشى [舌尖前元音] «تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشى» غا قارالسۇن.

تىل ئۇچى تاۋۇشى [舌尖音] ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تىپى. ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى چىشنىڭ ئارقا قىسمى بىلەن تېگىشىپ، ئېۇ ئارقىلىق ھاۋا ئېقىمى تىزگىنلىنىدىغان تاۋۇشلار تىل ئۇچى - چىش كەينى تاۋۇشى دەپ ئاتىلاتتى، ھازىر قىسقارتىپ تىل ئۇچى تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇنداق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئۇچى بىلەن چىش كەينىنىڭ تېگىشىش ئورنىغا قاراپ ئۇلارنى يەنە تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشى، تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى، تىل ئۇچى كەينى تاۋۇشى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تىل ئۇچى — چىش تۈۋى تاۋۇشى [舌尖齿龈音] ئادەتتە تىل ئۇچىسى ئوتتۇرىسى ئۇزۇك تاۋۇشى» غا قارىتىلىدۇ. تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى ئۇستۈنكى چىش تۈۋى بىلەن تېگىشىش ئارقىلىق ھاۋا ئېقىمى تىزگىنلىنىدۇ. شۇڭا، تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ئۇزۇك تاۋۇشىنى بەزىلەر تىل ئۇچى - چىش تۈۋى تاۋۇشى دەپمۇ ئاتايدۇ

(«تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى» غا قارالسۇن).

تىل ئۇچى - چىش كەينى تاۋۇشى [舌尖齿背音] «تىل ئۇچى تاۋۇشى» غا قارالسۇن.

تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشى [舌尖元音] شۇنداق بىر خىل سوزۇق تاۋۇشلار باركى، ئۇلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئۇچى چىشنىڭ تۆۋىگە ياكى ئالدى تاكلايغا تەگمەيدۇ. مۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشلىرى خەنزۇ-زاگزۇ تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە بولغان بەزى تىللاردا بار. تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا تىل ئۇچىنىڭ چىش تۆۋىگە ياكى قاتتىق تاكلايغا تەگمەيدىغانلىكىگە قاراپ تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشلىرىنى تىل ئۇچى ئالدى سوزۇق تاۋۇشى ۋە تىل ئۇچى كەينى سوزۇق تاۋۇشى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تىل ئۇچى ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى چىش تۆۋىنىڭ ئالدى تەرىپى بىلەن يېقىنلىشىپ، تەلەپپۇز ئۇسۇلى جاراڭلىق، سىيرىلاڭغۇ [z] تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تىل ئۇچى كەينى سوزۇق تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى قاتتىق تاكلاينىڭ ئالدى تەرىپىگە يېقىنلىشىدۇ. تەلەپپۇز قىلىنىشى جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [Zv] نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى لەۋ هالىتىگە قاراپ، لەۋلەشكەن تىل ئۇچى ئالدى سوزۇق تاۋۇشى، لەۋلەشمىگەن تىل ئۇچى ئالدى سوزۇق تاۋۇشى، لەۋلەشكەن تىل ئۇچى كەينى سوزۇق تاۋۇشى، لەۋلەشمىگەن تىل ئۇچى كەينى سوزۇق تاۋۇشى دەپ ئۈچ تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشلىرى تىل ئۇستى سوزۇق تاۋۇشى

لىرىدىن خېلى ئاز. دائىم ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە:
بىرىنچى، [1] تىل ئۇچى ئالدى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش. تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئۇستى كۆتۈرۈلمەيدۇ، تىل ئۇچى ئالدىغان تارتىلىپ چىش تۈۋىگە يېقىنلىشىدۇ. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىدىكى [ts'1] (次 قېتىم)، [ts'1] (雌 چىشى) [s1] (私 خۇسۇس)؛ بەيزۇ تىلىدىكى [S1''] (كەندىر) قاتارلىق سۆزلەردىكى 1. ئىككىنچى، [Ч] تىل ئۇچى ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى سۇجۇ شىۋىسىدىكى [SЧ''] (书 كىتاب) تىكى [Ч]. ئۇچىنچى، [ι] تىل ئۇچى كەينى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش. تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى كەينىگە تارتىلىپ، چىش مىلىكىنىڭ تۈۋىگە يېقىنلىشىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى [Sι] (诗 شېئىر) تىكى [ι]. تۆتىنچى، [Ч] تىل ئۇچى كەينى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى خۇبېي شىۋىسىدىكى [SЧ''] (树 دەرەخ) تىكى [Ч].

تىل ئۇچى كەينى تاۋۇشى [舌尖后音] تىل قايرىغۇچى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئۇچى ئۇستى تاڭلايغا قاراپ كۆتۈرۈلۈپ، تىل كەينى ئۇچى چىش تۈۋى ۋە قاتتىق تاڭلاينىڭ ئالدى قىسمىنى بىلەن تېگىشىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر ئۇنى تىل ئۇچى كەينى تاۋۇشى دەپمۇ ئاتايدۇ.

تىل ئۇچى كەينى سوزۇق تاۋۇشى [舌尖后元音] «تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشى» غا قارالسۇن.

تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى [舌尖中音] تىل ئۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ تىل ئۇچى بىلەن چىش كەينىنىڭ تېگىشىشىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تېپى. تىل ئۇچى ئۇستى چىشنىڭ تۈۋى بىلەن تېگىشىش ئارقىلىق ھاۋا ئېقىمىغا توسقۇن

لۇق پەيدا قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى [d]، [t']، [n] قاتارلىقلار.

تىل ئۇستى ئالدى تاۋۇشى [舌尖中音] «تىل ئۇستى تاۋۇشلىرى» غا قارالسۇن.

تىل ئۇستى ئالدى ئۇزۇك تاۋۇشى [舌叶音] ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تىپى. تىل ئۇستى ئالدى بىلەن ئۇستۇنكى چىش مىلكى ئۆزئارا تېگىشىپ، تىل ئۇستى يۈزىنىڭ ئالدىنقى قىسمى قاتتىق تاكىلايغا قاراپ كۆتۈرۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار تىل ئۇستى ئالدى ئۇزۇك تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى پارتلىغۇچى-سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش ۋە سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار تىل ئۇستى ئالدى ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، [ʧ]، [tʃ]، [ʃ] قاتارلىقلار.

تىل ئۇستى تاۋۇشى [舌面音] ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تۈرى. تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئۇستى قاتتىق تاكىلاي بىلەن تېگىشىش ئارقىلىق ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدىغان تاۋۇشلار تىل ئۇستى تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. تىل ئۇستى يۈزىنىڭ تاكىلايغا تېگىشىش ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئۇلار ئۆز ئىچىدە يەنە تۆۋەندىكىدەك ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى، تىل ئۇستى ئالدى تاۋۇشى. تىل ئۇستىنىڭ ئالدى قىسمىنىڭ قاتتىق تاكىلايغا قاراپ كۆتۈرۈلۈپ، ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىشى ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار تىل ئۇستى ئالدى تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 阶级 [tɕie tɕi] (سىنىپ) سۆزىدىكى [tɕ]. ئىككىنچى، تىل ئۇستى ئوتتۇرا تاۋۇشى. تىل ئۇستىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ قاتتىق تاكىلاي

بىلەن تېگىشىپ ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىشى ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار تىل ئۇستى ئوتتۇرا تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، زاڭزۇ تىلىدىكى[ci] (ئوتتۇرا سۆزۈدىكى [c]. ئۇچىنچى، تىل ئۇستى كەينى تاۋۇشى. تىل ئۇستىنىڭ ئارقا قىسمىنىڭ يۇمشاق تاڭلايغا يېقىنلىشىشى ئارقىلىق ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار تىل ئۇستى كەينى تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى [k].

تىل ئۇستى سوزۇق تاۋۇش [舌面元音] ئادەتتە تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشلىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ھاۋا ئېقىمىنى تىل ئۇستى ۋە تاڭلاي ئارقىلىق تىزگىنلەش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئۇستى سوزۇق تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى تىل ئۇستى سوزۇق تاۋۇشى ھېسابلىنىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى تاۋۇش پەردىسى تىترەش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. ھاۋا ئېقىمى ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايدۇ. ئۇلارنىڭ پەرقى ئاساسەن لەۋ ھالىتىنىڭ ھەر خىل ئۆزگىرىشى، تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى تۆۋەن بولۇشى ياكى تىلنىڭ ئالدى - ئارقىغا تارتىلىشى قاتارلىقلار سەۋەبىدىن بولغان رېزونانس ھالىتىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن پەيدا بولىدۇ.

تىل ئۇستى كەينى تاۋۇشى [舌面后音] «تىل ئۇستى تاۋۇشلىرى» غا قارالسۇن.

تىل ئۇستى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى [舌面中音] «تىل ئۇستى تاۋۇشلىرى» غا قارالسۇن.

تىنىش بەلگىلىرى [标点符号] تىنىش بەلگىلىرى يېزىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، جانلىق تىلدا ئوي - پىكىرنىڭ قەيەردە ئاخىرلىشىدىغانلىقى، جۈملىنىڭ قەيەردە تىنىش

كېرەكلىكى، جۈملىنىڭ بايان جۈملە ياكى سوراق جۈملە ۋە ياكى ئۈندەش جۈملە ئىكەنلىكى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئومۇمەن ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، يېزىق تىلىدا بولسا، ئۇنداق ئەمەس. ئۇلار پەقەت تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، « يازامسەن، - يازامسەن؟ »، «يازمەن؟ »، « يازمايمەن!»، « يازمايمەن.» دېگەن ئۇچ گۇرۇپپا دېئالوگدا كەلگەن جۈملىلەرنى ئالدىغان بولساق، ئەگەردە تىنىش بەلگىلىرىنى قوللانمىغاندا، بۇ جۈملىلەرنىڭ پەرقلىرىنى ئاجراتماق ناھايىتى قىيىن بولاتتى. قەدىمكى زامانلاردا ئىنسانلار يېزىق تىلىدا تىنىش بەلگىلىرىنى قوللانمىغان. شۇڭلاشقا بىز قەدىمكى يازما يادىكارلىقلارنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا، ئۇنى چۈشىنىشىمىز ناھايىتى قىيىنغا توختايدۇ. ھەتتا بەزى جۈملىلەرنى كىشىلەر ھەر خىل چۈشىنىپ قالىدۇ. تىنىش بەلگىلىرى يېقىنقى زاماندا ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ مۇكەممەللەشتى. تىللارنىڭ قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلاردا قوللىنىلىدىغان تىنىش بەلگىلىرىنىڭ سانى، قوللىنىش ئادىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ھەر خىل تىللاردىكى تىنىش بەلگىلىرى قوبۇل قىلىش، تۈزىتىش كىرگۈزۈش، مۇقىملاشتۇرۇش ئاساسىدا مۇكەممەللەشكەن بولۇپ، چوڭ جەھەتتىن ئاساسەن ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن تۆۋەندىكى تىنىش بەلگىلىرى قوللىنىلىدۇ:

1. چېكىت .
2. سوئال بەلگىسى ؟
3. ئۈندەش بەلگىسى !
4. پەش ،
5. چېكىتلىك پەش ؛

6. قوش چېكىت :
7. قوش تىرناق « »
8. يالاڭ تىرناق ‹ ›
9. تىرناق ( )
10. سىزىقچە -
11. سىزىق —
12. كۆپ چېكىت ...

تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا قوللىنىش ئىملا قائىدىسىنىڭ مۇھىم تەلىپى. شۇڭا، ھەر بىر مىللەت يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسىدە تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى ئېنىق بېكىتىلىشى زۆرۈر.

ج

جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش [音輔清]جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشقا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش-تىتىرىمەسلىكىگە قاراپ جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا تاۋۇش پەردىسى تىتىرىمەيدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلار جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا تاۋۇش پەردىسى تىتىرىمىگەنلىكى ئۈچۈن، مۇزىكىلىق تاۋۇش تۇسىنى ئالمايدۇ، شۇڭا، بەزىلەر ئۈنى ئاۋازسىز ئۈزۈك تاۋۇش دەپمۇ ئاتايدۇ. ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى دىئالېكتىلىرىدا جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار تۆۋ ئىچىدە يەنە نەپەسلىك ۋە نەپەسسىزلىك جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ، ھەمدە بۇخىل پەرق مەنە پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن،

بېيجىڭ شۇيسىدە 爸 (دادا) [pa] بىلەن 趴 (ياتماق، دۇم ياتماق) [p'a]، 道 (يول)، [tau] بىلەن 套 (قاپ) [t'au]. بەزى تىللاردا جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار نەپەسلىك ۋە نەپەسسىزلىك جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ، يا ھەممىسى نەپەسلىك بولىدۇ، يا بولمىسا، ھەممىسى نەپەسسىز بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە p'، t'، tʃ'، x، s، ʃ، f، q'، k' قاتارلىقلار جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇش [音辅浊] تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا تاۋۇش پەردىسى تىترەيدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلار جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇخىل تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا تاۋۇش پەردىسى تىترىگەنلىكى ئۈچۈن مۇزىكىلىق تاۋۇش تۇسىنى ئالغان بولىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر ئۇنى مۇزىكىلىق ئۈزۈك تاۋۇش دەپمۇ ئاتايدۇ. بەزى تىللاردا جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار يەنە نەپەسلىك ۋە نەپەسسىزلىك جەھەتتىن پەرق قىلىدۇ ۋە مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا b، d، ʤ، g، ʁ، l، m، ŋ، n، r، z قاتارلىق جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بار.

جانلاندۇرۇش [比拟] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. نەرسىلەرنى ئادەم سۈپەتلىدە، ئادەملەرنى نەرسە سۈپەتلىدە تەسۋىرلەش ئۇسۇلى ستىلىستىكىدا جانلاندۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «... بۇ يەردە دوگمىچىلىك دەم ئالسۇن، دېيىلسۇاتسا، بەزى يولداشلار ئۇنىدىن تۇرغۇزماقتا» (ماۋزېدۇڭ). بۇ مىسالدا ئابستراكت چۈشەنچە «دوگمىچىلىق» كونكرېتلاشتۇرۇلۇپ، ئادەم سۈپەتلىدە تەسۋىرلەنگەن.

جانلىق تىل [口语] ئېغىز تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، تىلنىڭ ئاغزاكى ئالاقىدە قوللىنىلىدىغان شەكلى بولۇپ، ئادەتتە ئەدەبىي تىلنىڭ يېزىق تىل شەكلىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ جانلىق تىل شەكلى يېزىق تىلدىن بۇرۇن بارلىققا كېلىدۇ. يېزىق تىل جانلىق تىل ئاساسىدا پەيدا بولىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئۇ ئەدەبىي تىلغا قارىغاندا جانلىق، ئىخچام، ئاددىي بولىدۇ. لېكىن ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش پۇختا، جىپسلاشقان، پىششىق لانغان بولمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ جانلىق تىل شەكلى دېگەندە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، ھېكايە-چۆچەكلەر، ناخشا-قوشاقلار، ماقال-تەمسىللەر، مەسەل-لەتىپىلەر، تېپىشماق، چاقچاق ۋە باشقا خىلمۇ خىل سۆز ئويۇنلىرىدا ئەكس ئېتىدىغان تىل شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ بۈگۈنگە يېتىپ كەلگەن. ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدا بېيىغان ۋە تەرەققىي قىلغان. جانلىق تىل بىلەن ئەدەبىي تىل قارىمۇ-قارشىلىقنىڭ بىرلىكى، ئىككىسى ئۆزئارا تەسىر قىلىشىدۇ، ئۆزئارا سىڭىشىدۇ، ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ، ئورتاق تەرەققىي قىلىدۇ.

جەنۇبىي ئاراللار تىللىرى سىستېمىسى [南岛语系] «مالاي-پولىنېزىيە تىللىرى سىستېمىسى» غا قارالسۇن.

جۈپ سۆز [对偶词] ئىككى بۆلەكنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك. جۈپ سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. جۈپ سۆزلەر تۈزۈلۈش ئۇسۇلىغا قاراپ يەنە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ: بىرىنچى، مەنە ئېپادىلەيدىغان باشقا-باشقا ئىككى بۆلەكنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەر① تەڭ مەنىدىكى ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، قايغۇ-ھەسرەت، پۈتمەس-تۈگىمەس؛ ② ئالاقىدار بولغان ئىككى سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، دەپتەر-قەلەم، يوتقان-

كۆرپه، ئوق - دورا؛ ③ قارىمۇ - قارشى ئىككى سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئاق - قارا، ئېگىز - پەس، ئاستىن - ئۈستۈن، بېرىش - كېلىش؛ ④ بىر سۆزنىڭ ھازىرقى ۋاقىتتا ئايرىم قوللىنىلمايدىغان يەنە بىر سۆز (تارىختا ئايرىم قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن) بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، بالا - چاقا، قاچا - قۇمۇچ، ئىككىنچى، بىر سۆزنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. مەسىلەن، يول - يول، چېكىم - چېكىم، قاچ - قاچ. ئۇلار ئادەتتە تەكرار سۆز دېيىلىدۇ. ئۇچىنچى، قاپىيىداش جۈپ سۆزلەر. بۇنداق سۆزلەرنىڭ بىر خىلى بىر سۆزگە، ئاساسەن ئىسىملارغا، «پ» ياكى «م» تاۋۇشلىرى بىلەن باشلانغان بىر قاپىيىداش بۆلەكنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، نان - پان، چاي - پاي، كىتاب - پىتاب؛ يەنە بىر خىلى ئايرىم قوللىنىلمايدىغان ئىككى بۆلەكنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئوڭغۇل - دوڭغۇل، ئوڭتەي - توڭتەي قاتارلىقلار. جۈپ سۆزلەر ياسالما سۆزلەرنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئادەتتە بىر سۆزلۈك مەنە ئاڭلىتىدۇ، جۈملىدە بىر سۆز ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «دەپتەر - قەلەم» دېگەن سۆز «ئوقۇش قورالى» ياكى «يېزىش قورالى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «دەپتەر قەلەمنىڭ بولمىسا، سېنى قانداقمۇ ئوقۇغۇچى دېگىلى بولسۇن» دېگەن جۈملىدە بىر سۆز سۈپىتىدە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن. جۈپ سۆزلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتى يوقلىپ، ئادەتتىكى بىرىككەن سۆز شەكلىگە ئايلىنىپ قالغانلىرىمۇ بار. مەسىلەن، تارمار.

جۈپلۈك سوزۇق تاۋۇش [音元二合] بىر بوغۇمدىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش جۈپلۈك سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، [ai] [au] [ua] [ia]. جۈپلۈك سوزۇق تاۋۇشلار

www.uyghurkitap.com

خەنزۇ تىلىدا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

جۈملە [句子] سۆز، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بەلگىلىك سىنتاكسىلىق قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن، بەلگىلىك ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان، بەلگىلىك مەيل (راي) ئىپادىلىنىدىغان، نۇتۇقتا ئۆزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق ئوقۇلىدىغان تىل بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. جۈملە، قۇرۇلما نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سىنتاكسىلىق قائىدىلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، مەزمۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا مۇكەممەل بىر ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ، فونېتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن ئېيتقاندا، مۇئەييەن ئىنتۇناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ. يېزىقتا جۈملىلەر ئىپادىلەنگەن مەنىسىگە قاراپ پەش، چېكىتلىك پەش، سوراق، ئۇندەش قاتارلىق تىنىش بەلگىلىرى بىلەن ئايرىپ يېزىلىدۇ. قوللىنىلىشى جەھەتتىن ئېيتقاندا، جۈملىلەرنى يەككە قوللىنىشقا بولىدۇ. جۈملىنى باشقا ھەرقانداق تىل بىرلىكلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلەردىن بىرى شۇكى، ھەرقانداق بىر جۈملىدە سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچىنىڭ شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا تۇتقان ئېنىق پوزىتسىيىسى بولغان مەيل (راي) ئىپادىلىنىدۇ. جۈملە قۇرۇلمىسى ۋە مەنىسىگە قاراپ ئوخشاش بولمىغان تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

جۈملە بۆلەكلىرى [分句子成分] بۇ، سىنتاكسىسقا ئائىت ئاتالغۇ. ھەربىر مۇستەقىل سۆز مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەش ئارقىلىق جۈملە تەركىبىگە كىرگەن ھامان شۇ جۈملىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ قالىدۇ. جۈملىنى پارچىلاشتىن كېلىپ چىققان ئەڭ كىچىك مەنە بىرىكى جۈملە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. جۈملە بۆلەكلىرىنى سىنتاكسىسلىق رولى بويىچە تۆرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ

جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق رولىنى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى بۆلەكلەر جۈملىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئېلېمېنتى، يەنى جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ، بۇنداق بۆلەكلەر جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى يەنە ئىگە ۋە خەۋەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ. يەنە بەزى جۈملە بۆلەكلىرى گىرامماتىكا جەھەتتە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىگە بېقىنىپ كېلىدۇ، بۇنداق بۆلەكلەر جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى ئۆز ئىچىدىن يەنە ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى، ھالەت، تولۇقلىغۇچى دېگەن تۆت تۈرگە بۆلىنىدۇ.

جۈملە ئۇرغۇسى [句子重音] «ئۇرغۇ»غا قارالسۇن.

جىددىي سوزۇق تاۋۇش [音紧元音] تەلەپپۇز قىلغاندا كېكىرتەك مۇسكۇللىرى جىددىيلىشىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار جىددىي سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرىدە جىددىي سوزۇق تاۋۇشلارنى خاتىرىلەش بەلگىسى يوق. مەملىكىتىمىزدە، جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاستىغا سىزىقچە«-» نى قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىۋاتىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ يىزۇ، خانى، جىڭپۇ، بەيزۇ، ۋازۇ تىللىرىدا جىددىي ۋە بوش سوزۇق تاۋۇشلار بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى نىسبەتتە تۇرىدۇ. خانى تىلىدا ئون جۈپ سوزۇق تاۋۇش بار. جىددىي ۋە بوش سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەر ئىككى تۈرى قوللىنىلىدۇ.

چ

چەت ئەل تىلى [外语，外国语] ھەرقانداق بىر مىللەت ياكى دۆلەت ئۈچۈن، ئۆز مىللىتىنىڭ ياكى ئۆز دۆلىتىنىڭ تىلى ھېسابلانمايدىغان ھەر قانداق بىر تىل چەت ئەل تىلى دەپ

ئاتلىدۇ. باللىق دەۋرىدە باشقىلارنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ كەلگەن سۆزلەر ئاساسەن بۇ دائىرىگە كىرمەيدۇ. چەت ئەل تىلىنى بەزىلەر ئىككىنچى تىل دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ مەنسىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ئاساسەن ئۆز ئانا تىلىدىن سىرت، ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىگىلىگەن ۋە قوللانغان باشقا تىللارغىمۇ قارىتىلىدۇ. جۈملىدىكى مىللەتلەر ئوچۇن رۇس تىلى، ئىنگلىز تىلى، ياپون تىلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى چەت ئەل تىلى ھېسابلىنىدۇ.

چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز [借词، 外来语، 外来词] بىر تىلغا باشقا بىر تىلدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ قالغان سۆزلەر چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدىغان پەن - مەدەنىيەت، سودا سىياھەت ۋە ھەرخىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئومۇمەن تىل ئالاقىسى ئارقىلىق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەرقايسى تىللار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سۆز قوبۇل قىلىشىش ھادىسىسى بولۇپ تۇرىدۇ. بەزىدە جاھانگىرلارنىڭ ۋە ئەزگۈچى مىللەتلەرنىڭ مەجبۇرلىشى ئارقىسىدا باشقا مىللەتلەر تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئالدىنقىسى تەبىئىي سۆز قوبۇل قىلىش بولۇپ، ئۇ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى قويۇق مۇناسىۋەتنىڭ بىرئىپادىسى. كېيىنكىسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىزلىك ئالامەتلىرىنىڭ بىرى. دۇنيادا باشقا مىللەت تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلمىغان، ساپ تىل يوق. ئالايلى، ئىنگلىز تىلى، رۇس تىلى، خەنزۇ تىلى قاتارلىق تىللارنىڭ ھەممىسىدە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بار ئۇيغۇرلار يىراق ئوتمۇشتىن تارتىپ قوشنا مىللەتلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئوچۇن، قەدىمدىن باشلاپلا باشقا تىللاردىن، مەسىلەن، موڭغۇل تىلىدىن، قەدىمكى ئىران تىللىرىدىن، سانسكرىت تىلىدىن، خەنزۇ تىلىدىن، ئەرەب - پارس تىللىرىدىن، شۇنداقلا رۇس تىلى ياكى رۇس تىلى ئارقىلىق

ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلغان. باشقا تىللار-دىن سۆز قوبۇل قىلش بەزىدە بىر-ۋاستە بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «لازا»، «چەيدۇ» دېگەن سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىن بىۋاستە قوبۇل قىلىنغان؛ بەزىدە مەلۇم بىر تىلنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. مەسىلەن، «گراماتىكا»، «لوگىكا» دېگەن سۆزلەر رۇس تىلى ۋاستىسى ئارقىلىق گرېك تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان. بىر تىلدىكى سۆزنىڭ چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ياكى ئۆز تىلىدىكى سۆز ياساش ۋاستىسى ئارقىلىق ياسالغانلىقىغا باھا بېرىشتە شۇ سۆز ئىپادىلىگەن ئۇقۇمغا قارا-ماستىن، بەلكى شۇ سۆزنىڭ قوللىنىشىغا قاراش كېرەك. مەسە-لەن، «ئۇنىۋېرسال» دېگەن سۆز ئىپادىلىگەن شەيئىي ۋە ئۇقۇم باشقا مىللەت تىلىدا ئالدى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەمما بۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلىگۈچى «ئۇنىۋېرسال» دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولۇپ، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ھېسابلانمايدۇ. چەت تىل-دىن سۆز قوبۇل قىلىشتا ئەستايىدىل ئىش كۆرۈش كېرەك.

چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر لۇغىتى [外来语词典] لۇ-غەتلەرنىڭ بىر خىلى. بۇنداق لۇغەتلەر تەرجىمە لۇغىتى ئەمەس. تەرجىمە لۇغىتىدە بىر تىلدىكى سۆزلەر يەنە بىر تىل-دىكى سۆزلەر بىلەن ئىزاھلىنىدۇ. چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر لۇغىتىدە ئۆز تىلى بىلەن ئۆز تىلىغا چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر چۈشەندۈرۈلىدۇ. بىر تىلغا چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ مەنبەسى بىرلا بولماسلىقى مۇمكىن. شۇڭا بۇنداق لۇغەتلەردىكى سۆزلەر بەزىدە مەنبە بولغۇچى تىللار بويىچە ئايرىم - ئايرىم رەتلىنىدۇ، ياكى ھەربىر سۆزنىڭ مەنبەسى، مەنىسى ئايرىم - ئايرىم ئىزاھلىنىدۇ.

چەك كېلىش [止格] يېڭى كېلىشلەرنىڭ بىرى. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئاخىرقى چېكى، ۋاقـ

تی، ئورنی قاتارلىق ھالەتنىي ئىپادىلەپ كېلىدىغان بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكلى چەك كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ چەك كېلىش شەكلى سۆزلەرگە «- غىچە/- قىچە/ - گىچە/ - كىچە» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. چەك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن ھالەت بولىدۇ. ئۇ ئۆزى بېقىنغان سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىپ، بېقىندۇرغۇچى سۆز بىلەن بېقىنغۇچى - بېقىندۇرغۇچى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. مەسىلەن، «مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە بارىمەن» دېسەك، «خوتەن» دېگەن ئىسىم چەك كېلىش قوشۇمچىسى «- گىچە» بىلەن تۇرلىنىپ «بار - » دېگەن پېئىلغا ھالەت بولۇپ كەلگەن. چەك كېلىش مەسىلىسىدە تېخى بەزى ئىختىلاپلار بار.

چەكلەش - چەكلىنىش مۇناسىۋىتى [限定关系] جۈملىدە سۆز بىلەن سۆز، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسى مەلۇم مۇناسىۋەتتە بىرىكىدۇ. سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىگە قاتناشقاندا، بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى يەنە بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى مەلۇم مەنە دائىرىسى جەھەتتىن چەكلەپ كەلسە، بۇنداق مۇناسىۋەت چەكلەش - چەكلىنىش مۇناسىۋىتى دەپ ئاتىلىدۇ. قىسقارتىلىپ چەكلەش مۇناسىۋىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چەكلەش - چەكلىنىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن سۆزلەردىن يەنە بىر سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى چەكلەپ (بېقىندۇرۇپ) كەلگىنى چەكلىگۈچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ، مەنە جەھەتتىن چەكلەنگۈچى (بېقىندۇرغۇچى) ئورۇندا تۇرغان سۆز چەكلەنگۈچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. چەكلەش - چەكلىنىش مۇناسىۋىتى ئەمەلىيەتتە بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، «قىزىل گۈل» دېسەك، بۇ يەردىكى «قىزىل» دېگەن سۈپەت «گۈل» دېگەن ئىسىم ئىپادىلىنىشىگە مەنىنى رەڭ جەھەتتىن چەكلەپ، باشقا زەڭدىكى گۈل ئەمەس، پەقەت «قىزىل»

رەڭلىك گۈل دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چەكلەش - چەكلىنىش مۇناسىۋىتىنى ئۆز ئىچىدىن يەنە تەۋەلىك مۇناسىۋەت ۋە سۈپەتلەش — سۈپەتلىنىش مۇناسىۋىتى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. چەكلەش - چەكلىنىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن ئىككى سۆزنىڭ ئالدىنقىسى ئىگىلگۈچى شەيئىنى ئىپادىلەپ، كېيىنكىسى ئىگىلەنگۈچى شەيئىنى ئىپادىلەپ كەلسە، ئالدىنقىسى چەكلىگۈچى سۆز، كېيىنكىسى چەكلەنگۈچى سۆز بولىدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت تەۋەلىك مۇناسىۋەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «مېنىڭ قولۇم»، «مېنىڭ كىتابىم» دېسەك، بۇ يەردىكى «مېنىڭ» ئىگىلگۈچى سۆز، «قولۇم، كىتابىم» ئىگىلەنگۈچى سۆز هېسابلىنىدۇ. ئەگەر چەكلەش - چەكلىنىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن ئىككى سۆز بىر - بىرىگە تەۋە بولماستىن، پەقەت بىر سۆز يەنە بىر سۆزنى سۈپەتلەپ كەلسە، بۇنداق مۇناسىۋەت سۈپەتلەش - سۈپەتلىنىش مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەر ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلسە، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى سۈپەتلەش - سۈپەتلىنىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. مەسىلەن، «ياخشى ئوقۇغۇچى» دېسەك، «ياخشى» سۈپەتلىگۈچى، «ئوقۇغۇچى» سۈپەتلىگۈچى بولىدۇ. هەرقايسى تىللاردا چەكلىگۈچى سۆز بىلەن چەكلەنگۈچى سۆزنىڭ رەت تەرتىپى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا چەكلىگۈچى (بېقىنىدۇرغۇچى) سۆز چەكلەنگۈچى (بېقىنىدۇرغۇچى) سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. ئادەتتە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، هالەت، تولۇقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن سۆزلەر چەكلىگۈچى سۆزگە كىرىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان بىرىكىش مۇناسىۋىتى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ چەكلەش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا چەكلەش مۇناسىۋىتى دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلماستىن، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «بېقىندىلىق مۇناسىۋەت» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

چەكلىگۈچى سۆز [限定词] «چەكلەش - چەكلىنىش مۇ-ناسىۋىتى» گە قارالسۇن.

چەكلىمسىز تۈس [继续体] پېئىللارنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ چەكلىمسىز بارلىققا كېلىشىنى ياكى ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىشنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق شەكلى «چەكلىمسىز تۈس» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ چەكلىمسىز تۈس شەكلى پېئىللارغا «-ۋەر - ئۇۋەر» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «سەن بارمىسائ، مەن بارۋېرىمەن»، «ئۇخلىساڭ ئۇخلاۋەر» دېگەن بىرىنكى مىسالدىكى «بارۋېرىمەن، ئۇخلاۋەر» قاتارلىقلار، بەزىلەر بۇنى توسقۇنسىز تۈس دەپمۇ ئاتايدۇ.

چەكمە تاۋۇش [闪音] بۇ خىل تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئىلاستىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان مەلۇم بىر تاۋۇش چىقىرىش ئورگىنى خۇددى بىر نەرسىنى چەككەنگە ئوخشاش، بىرلا قېتىم يېنىك تىترەيدۇ. بۇ خىل تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ناھايىتى يۇمشاق بولىدۇ ۋە تولۇق توسالغۇغا ئۇچرىمىغان پارتلىغۇچى تاۋۇشلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىكى wery ['veri] (ناھايىتى) دىكى [r] تاۋۇشى چەكمە تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تاۋۇشلار زاكزۇ تىلىدىمۇ بار.

چومسكى [基斯姆乔] (Noam Avram Chomsky) ئامېرىكىدىكى ماساچۇسېتس تېخنىكا ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، ئوكسفورد داشۋىسىنىڭ لېكتورى ۋە كالىفورنىيە لوس ئانژېلېس بىركېلىي داشۋىسىنىڭ تەكلىپ قىلىنغان پروفېسسورى. چومسكى 1928 - يىل 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئامېرىكىدىكى بىر يەھۇدى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن پېنسلۋانىيە داشۋىسىدە ئوقۇغان.

قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىدىكى تىلشۇناس خارىس (Zellig Harris) ۋە پەلسەپەشۇناس گودمان (Nelson Godman) قاتارلىق-لارنىڭ يېتەكچىلىكىدە تىلشۇناسلىق ۋە پەلسەپە ئۆگەنگەن ھەمدە ماتېماتىكىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەن. ئۇ مەكتەپتىكى چېغىدىلا ئىبرى تىلىنى ئوبيېكت قىلغان ئاساستا ئالماشتۇرۇش ھاسىل قىلىش گراممانتىكا ئىدىيىسىنى تۇرغۇزۇشنى مەقسەت قىلغان. 1949 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن Yehshua Bar-Hillel نىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى ۋە يېتەكچىلىكى ئارقىسىدا، تىلنىڭ يوشۇرۇن مورفولوگىيىلىك قائىدىلەر سىستېمىسى توغرىسىدىكى بىر يۇرۇش تەسەۋۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. 1951-يىلى ماگىستىرلىق ئىلمىي ماقالىسى «ئىبرى تىلى گراممانتىكىسى» نى تاماملىغان. ئۇ دەسلەپتە قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ نەزەرىيىلىرى بىلەن تونۇشۇپ، مۇشۇ ھەقتىكى تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەريانىدا ئۇ بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ نەزەرىيىسى ئۆزىنى دائىم خاتا يەكۈنلەرنى چىقىرىشقا ئېلىپ بارغانلىقىنى سېزىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن Morris Halle نىڭ تەسىرىدە قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمى ئىدىيىسى بىلەن ئادا-جۇدا بولدى. 1954 - يىلدىن باشلاپ «تىل نەزەرىيىسىنىڭ لوگىكىلىق قۇرۇلمىسى (The Logical Structure of Linguistic Theory)» دېگەن كىتابنى يېزىشقا باشلىدى. ئۇ بۇ كىتابىدا ئالماشتۇ-رۇش - ھاسىل قىلىش گراممانتىكا نەزەرىيىسى، كۆز قارىشى، ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى دەسلەپكى قەدەمدە تۇرغۇزۇپ چىقىدۇ. داۋاملىق «سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما» (Syntactic structures) دېگەن كىتاب يۈزىدىكى كىتابنىڭ قىسقارتىلمىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ «سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما» دېگەن كىتابى پولشىدا نەشر قىلىنىشىدىن كېيىن روبېرت لېس (Robert Lees) «سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما» غا باھا يېزىپ، ئۇنى

www.uyghurkitap.com

ئامېرىكىدىكى «تىل» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىدى. شۇنىڭ بىلەن چومسكىنىڭ تىلشۇناسلىق ئىدىيىسى ئامېرىكىدىكى تىلشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، پەلسەپە ساھەلىرىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاشقا باشلىدى. ئۇ شۇنىڭدىن بۇيان نۇرغۇن ئىلمىي ماقالە ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان «ئال - ماشتۇرۇش - ھاسىل قىلىش» گرامماتىكا نەزەرىيىسىنى شەرھ - لىدى ۋە ئۇنى تېخىمۇ بېيىتىپ باردى.

چۈشۈم كېلىش [宾格] تۇرغۇن سۆزلەرگە پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۆتكەنلىكىنى ياكى پېئىللارنىڭ باشقۇرۇشىنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل گرامماتىكىلىق مەنە چۈشۈم كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈم كېلىش ئۇچۇن تۇرغۇن سۆزلەرگە «-نى» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ (بەزىدە «نى» قوشۇمچىسى قىسقىرىپ كېتىشى مۇمكىن). چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن تۇرغۇن سۆزلەر ئۆتۈملۈك پېئىل ياكى ئۆتۈملۈك پېئىل بىرىكمىسىگە بېقىنىپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلىپ، جۈملىدە تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «ماھىنۇر خەتنى چىرايلىق يازىدۇ» دېسەك «خەت» دېگەن ئىسىم چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «-نى» بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن.

چېكىت [句号] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

چېكىتلىك پەش [分号] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

چىش ئارىلىقى تاۋۇشى [齿间音] «تىل - چىش تاۋۇشى» غا قارالسۇن.

چىقىش كېلىش [格从] پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كېلىش مەنبەسىنى، ئورنىنى، ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ ئاساسەن پېئىلغا بېقىنىپ كېلىدىغان، تۇرغۇن سۆزلەرگە خاس بولغان بىر خىل گرامماتىكىلىق مەنە چىقىش كېلىش دەپ

ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا چىقىش كېلىش ئۇچۇن تۇرغۇن سۆز-لەرگە «-دىن // -تىن» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. چىقىش كېلىشتە كەلگەن سۆز جۈملىدە ئاساسەن ھالەتلىك رول ئارتقۇرىدۇ. مەسىلەن، «ئۆيدىن كەلدىم» دېسەك، «ئۆي» دې-گەن ئىسىم چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-دىن» بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

خ

خاس مىقدار [词量专用] «مىقدار» غا قارالسۇن.

خاس ئىسىم [词名专有] ئادەتتە ئومۇمىي ئىسىملارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئادەم ۋە يەر-جايلارنىڭ نامىنى ياكى شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملار خاس ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. خاس ئىسىملار بىر تىپتىكى شەيئىنى بىر-بىر-دىن پەرقلەندۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن» دېگەن سۆز بىر ئادەمنىڭ ئىسمى بولۇپ، بۇ ئادەم شۇ ئىسىم ئارقىلىق باشقا ئادەملەردىن پەرقلىنىدۇ، «ئۇرۇمچى» دېگەن نام بىر شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ شەھەر شۇ نام ئارقىلىق باشقا شەھەرلەردىن پەرقلىنىدۇ.

خەتمۇخەت تەرجىمە [字义翻译, 词义翻译] بەزىلەر بۇنى ئۆلۈك تەرجىمە دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ بىر تىلدىكى سۆزلەرنى شۇ سۆزلەرنىڭ يەنە بىر تىلدىكى تەڭدىشى ئارقىلىق ئىپادە-لەش ئۇسۇلى بولۇپ، ئادەتتە قوللىنىلمايدۇ. بۇ ئۇسۇلدا دۇنيادىكى تىللارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاندىن باشقا، ھەر بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەر-گە ئىگە ئىكەنلىكى، بولۇپمۇ تىللارنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلىغا ئىگە ئىكەنلىكى

ئېتىبارغا ئېلىنمىغان.

خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى [国际音标] بۇ خەلقئارالىق فونېتىكىلىق ئېلىپبە (International Phonetik Alphabet) نىڭ باشقىچە ئاتىلىشى. خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى خەلقئارا فونولوگىيە جەمئىيىتى (TheInternatoinalPhonetikAssociation) تەرىپىدىن تۈزۈلگەن تاۋۇش بەلگىلەش سىستېمىسىدۇر. خەلقئارا فونولوگىيە جەمئىيىتى 1886 - يىلى لوندۇندا قۇرۇلغان. شۇ قېتىمقى يىغىنغا ياۋروپالىق تىلشۇناسلار ۋە تىل ئوقۇتقۇچىلىرى قاتناشقان. ئۇلار شۇ چاغدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تىل تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلىش ۋە خاتىرىلەش ئۇسۇلىنىڭ بىردەك ئەمەسلىكىنى، بۇنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا خىلى كۆپ قىيىنچىلىقلارنى گەلتۈرگەنلىكىنى ئالاھىدە نەزەرگە ئالغان. بىرقانچە قېتىم قايتا - قايتا مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق 1888 - يىلى خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ دەسلەپكى لايىھىسى تۈزۈلۈپ ئېلان قىلىنغان. شۇنىڭدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە بىر قانچە قېتىم تۈزىتىلىپ، تولۇقلىنىپ ھەرقايسى دۆلەتلەر تەرىپىدىن قوللىنىلماقتا. بۇ بەلگىلەر ئىچىدە لاتىن ھەرپى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلى چوڭراق سالماقنى ئىگىلەيدۇ. باشقا تىللارنىڭ ئالفاۋىتىدىن ئېلىنغان ياكى ئىجاد قىلىنغان بەلگىلەر كىچىكرەك سالماقنى ئىگىلەيدۇ. خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى ئۆگىنىش ۋە قوللىنىشقا قولايلىق. ئۇ باشقا تاۋۇش بەلگىلىرىگە سېلىشتۇرغاندا تۆۋەندىكىچە ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە. بىرىنچى، بىر بەلگە (ھەرپ) بىرلا تاۋۇش ئېلىمېنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئىككىنچى، بۇ بەلگە (ھەرپ) لەر لاتىن ئالفاۋىتى ئاساسىدا تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ يېزىلىشى ئاددىي ۋە ئېنىق بولۇپلا قالماستىن، ئۇرغۇن دۆلەتلەرگە تونۇشلۇق، ئۆگىنىشكە قولايلىق. ئۈچىنچى، بەلگە (ھەرپ)

لەر بىرقەدەر مۇكەممەل، ئۇنىڭ بىلەن دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر تىلنى خاتىرىلىگىلى بولىدۇ. مەملىكىتىمىزدىكى تىل خادىملىرى خەنزۇ تىلىنى ۋە ئازسانلىق مىللەت تىللىرىنى كونكرېت خاتىرىلىگەندە، دىئالېكتلار ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، تىل تەتقىقاتىدا، چەت تىل ئۇقۇتۇش جەريانىدا خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرىنى قوللىنىدۇ. ئۇلار يەنە مەملىكىتىمىزدىكى تىللارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرىنى تولۇقلاپ، ئۇنى مەملىكىتىمىزدىكى تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تېخىمۇ ماسلىشىدىغان قىلدى. خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى ئارقىلىق باشقا تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزىنى تەلەپچانلىق بىلەن خاتىرىلىگەندە، ئادەتتە خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى [ ] بەلگىسىنىڭ ئىچىگە يېزىلىدۇ. مەسىلەن، [a] [ɑ] [i] قاتارلىقلار.

خەنزۇچە خەتنىڭ ئاساسىي سىزىقلىرى [汉字的基本笔画]

خەنزۇچە خەتتە دېيەن «丶»، خېتى «一»، شۇ«丨»، پېيې «丿»، نا «乚»، تى «𠂉» قاتارلىق ئاساسىي سىزىقلار قوللىنىلىدۇ. بۇلار ئادەتتە خەنزۇچە خەتنىڭ ئاساسىي سىزىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

خەنزۇچە خەتنىڭ يان بۆكلىرى [汉字的偏旁] خەنزۇچە خەتلەر ئادەتتە دەرىنىپاك «丿»، يەنزىپاك «亻»، تىشۇپاك «扌»، كۆزىپاك «口» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان يان بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. بۇلارنى پىششىق ئىگىلەش خەنزۇچە خەتنى تونۇش، يېزىش جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەنزۇچە لۇغەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇچە خەتنىڭ يان بۆلەكلىرىنىڭ رەت تەرتىپى بويىچە ياكى ھەر بىر خەنزۇچە خەتنى تەشكىل قىلغۇچى يان بۆلەكلەرنىڭ سان تەرتىپى بويىچە تۈزۈلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

خەنزۇچە خەت يېزىش تەرتىپى [汉字的笔顺] خەنزۇچە خەت يېزىش تەرتىپى تۆۋەندىكىچە: ئاۋۋال كۆندىلەك، كېيىن تىك (一+)؛ ئاۋۋال سولغا، ئاندىن ئوڭغا قىسىپاش (丿乀)؛ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە (一二三)، سولدىن ئوڭغا (丿丨)، سىرتتىن ئىچىگە (同冂) ئاۋۋال ئىچىدىكى يېزىلىپ، ئاندىن ئېغىز ئېتىلىدۇ (国囡冂)، ئاۋۋال ئوتتۇرىسى يېزىلىپ، ئاندىن ئىككى يېنى يېزىلىدۇ (丨丨小).

خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى [汉藏语系] تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئايرىلغان چوڭ بىر تىل سىستېمىسى. بۇ سىستېمىغا تەۋە تىللار جۇڭگو، ۋيېتنام، لائوس، تايلاند، بىرما، بۇتان، نېپال، ھىندىستان قاتارلىق ھەملىكەتلەرگە تارالغان. بۇ سىستېما ئۇچ تىل تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. بىرىنچى، خەنزۇ - زاڭزۇ - بىرما تىل تۈركۈمى؛ ئىككىنچى، جۇاڭزۇ - دۇڭزۇ تىل تۈركۈمى؛ ئۈچىنچى، مياۋزۇ - ياۋزۇ تىل تۈركۈمى. خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى ھازىرقى زامان تىللىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇكى: بىرىنچى، بەزى ئايرىم تىللار يا كى ئايرىم دىئالېكتلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سۆزدىكى ھەر بىر بوغۇم مۇقىم تونغا ئىگە بولىدۇ. ئىككىنچى، تاق بوغۇملۇق سۆزلەر كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدۇ. ئۈچىنچى، سۆز تەرتىپى ۋە يارىدەمچى سۆزلەر گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەشنىڭ ئاساسىي ۋاسىتىسى. تۆتىنچى، خېلى كۆپ سانىدىكى تىللاردا شەيئىلەرنىڭ تۈرىنى ئىپادىلىگۈچى مىقدار سۆزلەر كۆپ. بەشىنچى، خېلى كۆپ سانىدىكى تىللاردا سىنتېتىك، مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ناھايىتى ئاز قوللىنىلىدۇ يا كى قوللىنىلمايدۇ. خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردا قەدىمكى يادىكارلىقلار خېلى كۆپ

ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى 3 مىڭ يىلدىن بۇرۇنقى چىغناق - تاغاق يېزىقى (تاشپاقىنىڭ پوستىغا ئويۇپ يېزىلغان خەتلەر)، زاڭزۇ تىلىدىكى XI ئەسىرگە تەئەللۇق تاش پۈتۈكلەر، بېرما تىلىدىكى XII ئەسىرگە تەئەللۇق تاش پۈتۈكلەر، دەيزۇ تىلىدىكى XI ئەسىرگە تەئەللۇق تاش پۈتۈكلەر شۇ جۈملىدىندۇر.

خەۋەر [谓语] جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىدىن بىرى. خەۋەر جۈملىدە ئىگىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى، قانداقلىقى، قانداق بولغانلىقى ياكى نېمە قىلغانلىقى قاتارلىقلارنى بايان قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار جۈملىدە تامامەن خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسىم، سۈپەت، سان - مىقدار، ئالماشلارمۇ جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا خەۋەرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىل ئارقىلىق مۇئەييەن بىر ھەيل ئۇقۇمى ئىپادىلىنىدۇ، شۇنداقلا، جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىل سان، شەخس جەھەتتىن ئىگە بىلەن ماسلىشىپ، ئىگىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئەمەت ئۇرۇمچىدە ئىشلەيدۇ»، «ئۇ يازغۇچى بۇيىل يەنە بىر ياخشى رومان يازدى» دېگەن جۈملىلەردە «ئىشلەيدۇ»، «يازدى» دېگەن سۆزلەر جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن. جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن يېتەكچى سۆز خەۋەر سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. بەزىدە جۈملىنىڭ خەۋىرى بىرلا سۆز بولسا، بۇنداق سۆزلەرمۇ ئوخشاشلا خەۋەر سۆز ھېسابلىنىدۇ.

خەۋەر جۈملە [陈述句] «بايان جۈملە» گە قارالسۇن.

خەۋەر سۆز [谓词] «خەۋەر» گە قارالسۇن.

خەۋىرى پېئىلدىن بولغان جۈملە [动词谓语句，动句] جۈمـ

www.uyghurkitap.com

لىنىڭ رولى ۋە جۈملىدىكى خەۋەرنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ جۈملىلەرنى خەۋىرى پېئىللىدىن بولغان جۈملە ۋە خەۋىرى تۈرغۇن سۆزلەردىن بولغان جۈملە دېگەن بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. خەۋىرى پېئىللىدىن بولغان جۈملىدە پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىسى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ ھەرىكەت ۋە ھالەتلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بەزى تىللاردا جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللىدىن كېيىنمۇ باشقا تەركىبلەر كېلىشى مۇمكىن. بىراق بۇ تەركىب خەۋەر بولۇپ كەلگەن شۇ پېئىل بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدە بولىدۇ. شۇڭا ئۇ يەنىلا خەۋىرى پېئىللىدىن بولغان جۈملە دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇگۈن قار ياغدى»، «مەن خەت يېزىۋاتىمەن» قاتارلىقلار.

د

دانىيە ئېقىمى [丹麦学派] بۇ يەنە كوپېنھاگېن ئېقىمى ۋە تىل بەلگە ئېقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ بىر تارمىقى. بۇ ئىقىم كوپېنھاگېن شەھىرىنى پائالىيەت مەركىزى قىلغان. بۇ ئېقىم مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن 40 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بروندال ۋە يېلمسلېۋ (L.Hjelmslev) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. «كوپېنھاگېن ئېقىمى» غا قارالسۇن.

داۋاملاشما تۈس [正在进行体] پېئىللارنىڭ مەلۇم گراماتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقى ئىپادىلىنىدىغان گراماتىكىلىق مەنە. پېئىلنىڭ داۋاملاشما تۈسى

دەپ ئاتىلىدۇ (بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا ئىزچىل تۈس دەپمۇ ئاتىلىدۇ). مەسىلەن، «يازغۇچى يەنە بىر رومان يېزىۋاتىدۇ» دېسەك، «ياز-» دېگەن پېئىللىغا «-ۋات» قوشۇمچىسى قوشۇلغان، شۇنىڭ بىلەن يازغۇچىنىڭ رومان يېزىش ھەرىكىتىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقى ئىپادىلەنگەن.

دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەر [常用词汇] كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا دائىم قوللىنىلىدىغان، بىلىۋېلىنمىسا كۈندىلىك ئالاقە ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇشقا تەسىر يەتكۈزۈدىغان سۆزلەر دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىش نىسبىتى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. ئەمما بىز ئېيتىۋاتقان دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەر كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە دائىم قوللانمىسا زادى بولمايدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەر، دائىرە جەھەتتىن، سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچىنىڭ كەسپى، ھەۋىسى، سەۋىيىسى، شۇنداقلا ماھارىتى تۇپەيلىدىن ئازتولا پەرقلەنسىمۇ، ئەمما ئومۇمەن ئالغاندا يەنىلا ئورتاق چەك ئىچىدە بولىدۇ. بۇ ئورتاق چەكتىن ھالقىپ كەتكەن سۆزلەر (مەسىلەن، كەسپىي ئاتالغۇلار، قەدىمكى سۆزلەر، يېڭى سۆزلەر، دىئالېكت سۆزلىرى، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر) دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ. ئادەتتە، تىلىلاردىكى تۈپ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ۋە ئاساسىي سۆزلۈكىگە ياتىدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپىرەك قىسمى دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەرگە مايىلراق بولىدۇ.

دەرىجە [级] «سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى» گە قارالسۇن.

دەرىجە [态,语态] «پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى»

گه قارالسۇن.

دەرىجە رەۋىشلىرى [程度副词] «رەۋىش» كە قارالسۇن.

دەرىجىسىز سۈپەتلەر [无级形容词] بەزى سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ مەنىسىنى ھېچقانداق يول بىلەن كۆچەيتكىلى ياكى ئاجىز-لاشتۇرغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «تۈيۈق يول» دېگەن بىرىكمىدىكى «تۈيۈق» دېگەن سۈپەتنى ئالساق، ئۇ بىر خىل مۇتلەق بەلگىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ مەنىسىنى كۆچەيتكىلىمۇ، ئاجىزلاشتۇرغىلىمۇ بولمايدۇ. مانا مۇشۇنداق مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۈپەتلەر دەرىجىسىز سۈپەتلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا، «ئەركەك، چىشى، سۇنۇق، ئىجابىي، گراماتىكىلىق» قاتارلىق سۈپەتلەر دەرىجىسىز سۈپەتلەردۇر. سۈپەتلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى بۇ خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىشىگە سەۋەب بولىدۇ، يەنى دەرىجىسىز سۈپەتلەر سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن تۈرلەنمەيدۇ.

دەرىجىلىك سۈپەت [有级形容词] دەرىجىسىز سۈپەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. سۈپەتلەرنى مەنە ۋە گراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ دەرىجىلىك سۈپەت ۋە دەرىجىسىز سۈپەت دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بەزى سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن نىسپىيلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى مورفولوگىيلىك ياكى سىنتاكسىسلىق يول بىلەن كۆچەيتكىلى ياكى ئاجىزلاتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئېگىز» دېگەن سۈپەتنى ئالساق، ئۇ پەقەت بىر نىسپىي بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنى «ئېپئېگىز» شەكلىگە كىرگۈزسەك ياكى ئۇنىڭ ئالدىغا «ئىنتايىن، ناھايىتى،

تەرەققىياتى» قاتارلىق رەۋىشلەرنى قوياتتى، ئۇنىڭ مەنىسى كۆچمىدۇ؛ ئۇنى «ئېگىزرەك» شەكلىگە كىرگۈزسەك ياكى ئۇنىڭ ئالدىغا «سەل»، «بىر ئاز» قاتارلىق رەۋىشلەرنى قويساق، ئۇنىڭ مەنىسى ئاجىزلىشىدۇ. مانا مۇشۇنداق مەنە جەھەتتىن ئاجىزلاتقىلى ياكى كۈچەيتكىلى بولمايدىغان سۆپەتلەر، دەرىجىلىك سۆپەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئاق، قىزىل، ياخشى، يامان، كەڭ، تار، ئاچچىق، تاتلىق قاتارلىقلار.

دەۋر تىلشۇناسلىقى [断代语言学] «سىنخرونىك تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن.

دراگۇنوۋ [龙果夫] (Драгунов Александрович 1900—1955) روسىيىلىك خەنزۇشۇناس. لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ئىدى. ئۇ خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىسى، گرامماتىكىسى ۋە دىئالېكتلىرىنى تەتقىق قىلغان. جۈڭگونىڭ يېزىق ئۆزگەرتىش خىزمەتلىرىگە قاتناشقان. ئۇ «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى گرامماتىكىسى تەتقىقاتى»، «تۇڭگان تىلى گرامماتىكىسى تەتقىقاتى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

دوكېمېنتولوگىيە [文献学] «فىلولوگىيە» گە قارالسۇن.

دۇنيا تىلى [世界语] «ئېسپېرانتو» غا قارالسۇن.

دۆلەت تىلى [国语] دۆلەتلەرنىڭ قانۇنلۇق ھالدا ئۆزى بېكىتكەن، ئۆز دۆلىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەردە ئورتاق قوللىنىدىغان تىل «دۆلەت تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ.

دىئاخرونىك تىلشۇناسلىق [历时语言学] بۇ، شۇېتسارىيە-لىك تىلشۇناس سوشور تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاتالغۇ. بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەسلىسى lin guistique diachronique

بولۇپ، ئۇ dia — «تارىخ» ۋە chronique (زامان، دەۋر) دېگەن سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن كەلگەن. دىئاخرونىك تىلشۇناسلىق تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ھالىتىنى ۋە تەرەققىيات جەريانىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ، ئەمەلىيەتتە، تارىخىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئۆزىدۇر. بۇ ئاتالغۇ خەنزۇ تىلىدا ئىككى خىل (يەنى 历时语言学 ۋە 历代语言学) قوللىنىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھەر ئىككىلىسى بىر مەنىنى ئىپادىلەيدۇ («تارىخىي تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن).

دىئالېكت [方言] بىر ئورتاق تىلنىڭ مەلۇم بىر رايونىدىكى يەرلىك تۈسكە ئىگە بولغان شەكلى ياكى بىر ئورتاق تىلنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن، يەرلىك تۈسكە ئىگە بولغان ۋاريانتى «دىئالېكت» دەپ ئاتىلىدۇ. دىئالېكت تىلنىڭ بۆلۈنۈشكە قاراپ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. دىئالېكت مەلۇم بىر ئورتاق تىلنىڭ شۇ تىلغا تەۋە قىسمەن رايونلاردا قوللىنىلىدىغان يەرلىك شەكلى. ئۇ ئالاھىدە يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئورتاق تىلدىن ۋە ئۆزىگە قوشنا بولغان باشقا دىئالېكتلاردىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، ئەمما ئومۇمىيەتتىن ئالغاندا، فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن شۇ مىللەتنىڭ ئورتاق تىلى بىلەن ئاساسەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ، ھەمدە ئورتاق تىلغا بويسۇنىدۇ. دىئالېكتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەھۋالمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بىر دىئالېكت رايونىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ، مەھەللىلەرنىڭ تىلىمۇ يەنە بەزى پەرقلەرگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، دىئالېكت ئۆز ئىچىدە يەنە ئىككىنچى دىئالېكت ۋە شۇبە دېگەن كىچىك تارماقلارغا بۆلۈنۈشى مۇمكىن. ھەرقايسى مىللەت تىللىرىنىڭ ئىچكى

قىسمدا دىئالېكت پەرقى بولۇشى ناتايىن. بەزى تىللاردا دىئالېكت پەرقى بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇ پەرق چوڭ بولۇشى، بىر تىل ئۇرغۇن دىئالېكت رايونلىرىغا بۆلۈنۈشى مۇمكىن. بەزى تىللاردا دىئالېكت پەرقى يوق بولۇشى ياكى بولسىمۇ، ناھايىتى كىچىك بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىنىڭ دىئالېكتلىرىنىڭ سانىمۇ كۆپ، پەرقىمۇ چوڭ بولۇپ، شىمالىي دىئالېكت رايونلىرىدىكى خەنزۇلار بىلەن گۇاڭدۇڭ دىئالېكت رايونىدىكى ۋە فۇجيەن دىئالېكت رايونىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئۆزئارا سۆزلىشىشى ناھايىتى تەسكە توختايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا گەرچە مەركىزىي دىئالېكت، خوتەن دىئالېكتى، لوپنۇر دىئالېكتى قاتارلىق ئۇچ دىئالېكت پەرقى بولسىمۇ، لېكىن ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشقا دەخلى قىلمايدۇ، دىئالېكت پەرقى چوڭ ئەمەس. دىئالېكت بىر خىل تارىخىي ھادىسە بولۇپ، مۇئەييەن تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى. مىللىي ئورتاق تىلنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىئالېكت دائىم ئورتاق تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. دىئالېكت پەرقلىرى بارا-بارا ئازىيىدۇ. ئورتاق تىلنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ دىئالېكت يوقلىشقا قاراپ يۈز تۇتىدۇ.

دىئالېكت خەرىتىسى[方言地图] ئۇ يەنە تىل خەرىتىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تىلنى ناھايىتى پۈختا، ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىر تىلدىكى ھەرقايسى دىئالېكتلارنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئارقىلىش ئەھۋالى سىزىپ كۆرسىتىلگەن خەرىتە دىئالېكت خەرىتىسى ياكى تىل خەرىتىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە بىر خەرىتە ئارقىلىق پەقەتلا بىر خىل دىئالېكتنىڭ ئارقىلىش ئەھۋالى سىزىپ كۆرسىتىلىشى مۇمكىن، بەزىدە بىر خەرىتە ئارقىلىق بىرقانچە خىل دىئالېكتنىڭ ئارقىلىش ئەھۋالى

ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىلىشىمۇ مۇمكىن.

دىئالېكت سۆزلىرى [方言词] مەلۇم بىر دىئالېكت ياكى شىۋە رايونى دائىرىسىدىلا قوللىنىلىدىغان، مەلۇم جايدىكى كىشىلەر چۈشىنىپ، ئومۇمىي خەلق ئانچە چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئورتاق تىلدا شۇنىڭغا تەڭ مەنىدىكى سۆز بولغاچقا، ئورتاق تىلدا قوللىنىلمايدىغان، مەلۇم يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە سۆزلەر دىئالېكت سۆزلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، لوپنۇر دىئالېكتىدىكى گۆلمۆ (بېلىق توري)، ساقاق (ئېگىز)؛ خوتەن دىئالېكتىدىكى زىرىپ (ئەستايىدىل)، خارەت (ياغاچچى) قاتارلىقلار.

دىئالېكتشۇناسلىق [方言学] تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى. ئۇ دىئالېكتلارنى ئۆزئىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ ۋە تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئەگەر بىر دىئالېكتنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا سىستېمىسىنى كونكرېت شەرھلەپ بەرسە، ئۇ تەسۋىرىي دىئالېكتشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر ئورتاق تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتى بىلەن دىئالېكتنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ياكى بىر تىلنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بىرقانچە دىئالېكتلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىر تىلنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش جەريانىنى كۆزىتىسە، ئۇ تارىخىي دىئالېكتشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر دىئالېكت خەرىتىلىرىنى سىزىش ئارقىلىق بىر تىلنىڭ بىر دەۋردىكى دىئالېكت پەرقلىرىنى ۋە دىئالېكتلارنىڭ رايونلارغا بۆلۈنۈش ئەھۋالىنى شەرھلەپ، تارىخىي تىلشۇناسلىققا ياردەم چىلىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىسە، ئۇ دىئالېكت جۇغراپىيە شۇ ناسلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

دىئالېكت لۇغىتى [方言词典] لۇغەتنىڭ بىر خىلى.

بۇنداق لۇغەتلەردە دىئالېكت سۆزلىرىنىڭ مەنىسى، كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئىزاھلىنىدۇ. بەزىلىرىدە مەلۇم دىئالېكتتا ئىشلىتىلىدىغان ھەرخىل سۆزلەر تاللىنىلىدۇ، بەزىلىرىدە پەقەت دىئالېكتلار ئارىسىدا پەرقلىق بولغان سۆزلەرلا تاللىنىلىدۇ. دىئالېكت سۆزلىرى دىئالېكتلارنى تەتقىق قىلىشتا، تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەكشۈرۈشتە ۋە ئورتاق تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشتا ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

دىسسىملياتسىيە [异化] دىسسىملياتسىيە لاتىنچە سۆز بولۇپ، ياتلىشىش دېگەنلىكتۇر. بۇ تاۋۇش ئۆزگىرىشىدە دائىم ئۇچرايدىغان بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسە. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى ئوخشايدىغان ياكى سەل ئوخشاپراق كېتىدىغان ئىككى تاۋۇشنى ئارقىمۇ-ئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا بۇ تاۋۇشلارنىڭ بىرى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان باشقا بىر تاۋۇشقا ئۆزگىرىپ قالىدۇ. بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىسى دىسسىملياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ يەنە ئالدىدىكى ياكى ئارقىدىكى تاۋۇشنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىگە قاراپ ئوڭ دىسسىملياتسىيە ۋە تەتۈر دىسسىملياتسىيە دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولغان ئىككى تاۋۇشنى ئارقىمۇ-ئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا، كەينىدىكى تاۋۇش دىسسىملياتسىيە بولسا، بۇنداق تاۋۇش ئۆزگىرىشى ئوڭ دىسسىملياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا Февраль (2- ئاي) دېگەن سۆز Февраь دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، كېيىنكى Р تاۋۇش ئۆزگىرىپ Л بولۇپ قالغان. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى ئوخشاش بولغان ئىككى تاۋۇشنى ئارقىمۇ-ئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا ئالدىدىكى تاۋۇش دىسسىملياتـ

سىيە بولسا، بۇنداق تاۋۇش ئۆزگىرىشى تەتۇر دىسسىمىلياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا лёгкий دېگەن سۆزنىڭ تىلىدا лёхкий دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ Г تاۋۇشى X غا ئۆزگىرىدۇ.

دىماغ بوشلۇقى[鼻腔] «تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى» غا قارالىسۇن.

دىماغ تاۋۇشى [鼻音] دىماغ تاۋۇشى پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ بىر خىلى. بۇ تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز ئورنى پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز ئورنىغا تامامەن ئوخشايدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى، دىماغ تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمىنىڭ توسۇلۇشى بىلەن تەڭ يۇمشاق تاڭلاي تۆۋەنلەپ، ھاۋا دىماغ بوشلۇقىدا ئەكس سادا پەيدا قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، دىماغ تاۋۇشى ئەمەلىيەتتە پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ دىماغلىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بەزىلەر ئۇنى دىماغ پارتلىغۇچى تاۋۇشى دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەن» [mɛn] دېگەن سۆزدىكى [m] بىلەن [n]، «ئەڭ» [ɛŋ] دېگەن سۆزدىكى [ŋ] لار دىماغ تاۋۇشلىرىدۇر.

دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇش [鼻化元音] سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقى ۋە بۇرۇن بوشلۇقىدىن تەڭ چىقسا، ئېغىز بوشلۇقى بىلەن دىماغ بوشلۇقىنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە ئەكس سادا پەيدا بولىدۇ. مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىنىڭ يېيىجىڭ تەلەپپۇزىدىكى «灯» [ter] دىكى [e]، شاڭخەي تەلەپپۇزىدىكى «觉» [tai] دىكى [a] لار دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇشلاردۇر. خەلقئارالىق تاۋۇش بەلگىلىرى بىلەن تاۋۇش

غاتىرىلىگەندە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «ـ» بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق، شۇ تاۋۇشنىڭ دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇش ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ.

دىئاستىك تىلشۇناسلىق[历代语言学] «دىئاخرونىك تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن.

ر

راسك [拉斯克] (Rasmus Christian Rask) — 1782 — 1832) دانىيەلىك تىلشۇناس. ئۇ تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، شىمالىي ياۋروپادىكى تىللارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئۇل سالغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ 1814 — 1818 - يىللىرى يېزىپ چىققان «قەدىمكى شىمالىي ئىسلاندىيە تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تەتقىق» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

راي [式，语气] «پېئىل مەيللىرى» گە قارالسۇن.

راي كاتېگورىيىسى [语气范畴，式范畴] پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيىسى «پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئوخشاش مەنە بېرىدۇ. ھازىر ئاساسەن «پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلىدىغان بولدى.

رەسىملىك يېزىق [图画文字，象形文字] ھازىر قوللىنىلىۋاتقان يېزىقلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى رەسىملىك يېزىقتىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەپ قارىلىدۇ. ئەمما رەسىملىك يېزىق بىردىنلا ھازىرقى يېزىققا ئايلانغان ئەمەس، ئۇ خېلى ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. مانا مۇشۇ دەۋردە، ئىنسانلار بەزى شەيئىلەرنىڭ رەسىمىنى سىزىش ياكى بەزى

www.uyghurkitap.com

ۋەقەلەرنى رەسىم ئارقىلىق ئىپادىلەش ئارقىلىق ئەسته قالدۇرغان ياكى باشقىلارنىڭ ئەسته قالدۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن. دېمەك، شۇ دەۋردىكى شۇ خىل رەسىملەر مەلۇم جەھەتتىن يېزىقنىڭ خاراكتېرىنى ئالغان. شۇڭا رەسىملىك يېزىق دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىش [副词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. ھەرىكەت، ھالەت ۋە بەلگىلەرنىڭ باشقا بىر بەلگىسىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان سۆزلەر رەۋىش دېيىلىدۇ. رەۋىشلەر ئادەتته شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى، ھالىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقىنى، يەنى ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋىشلەر جۈملىدە، ئاساسەن ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «ناھايىتى ياخشى» دېسەك، «ناھايىتى» دېگەن سۆز «ياخشى» دېگەن سۆزنىڭ ياخشىلىق دەرىجىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. شۇڭا «ناھايىتى» سۆزى رەۋىش ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ناھايىتى، بەك، تازا، ئۇدا، سەل ...» قاتارلىق رەۋىشلەر بار. رەۋىشلەرنى ئىپادىلىگەن ئىككىنچى لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بىرىنچى، شەيئىنىڭ ئورنىنى ياكى شەيئى ھەرىكىتىنىڭ ئورنىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، نېرى، بېرى، ئاندا، مۇندا، ئىلگىرى، كېيىن، تاشقىرى، يۇقىرى، تۆۋەن ... ئىككىنچى، شەيئىلەرنىڭ ھەرىكەت ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن رەۋىشلەر ۋاقىت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، بۈگۈن، ئەتە، ھېلى، ئاتايا، ھازىر، دەرھال، مەڭگۈ، ھەر دائىم، ھامان... ئۈچىنچى، سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجىسىنى ياكى شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادە

لەپ كەلگەن رەۋىشلەر دەرىجە رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ناھايىتى، ئىنتايىن، تولىمۇ، تازا، خېلى، خويمۇ، پۈتۈنلەي، ئۇزۇل-كېسىل، تېخىمۇ، سەللىمازا .... تۆتىنچى، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن رەۋىشلەر ھال رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، باتۇرلارچە، ۋەھشىيلەرچە، قەستەن، شەكلەن، پائال ... قاتارلىقلار.

رەۋىش ئالمىشىش [代副词] «ئالماش» قا قارالسۇن.

رەۋىشداش [副动词] پېئىل كاتېگورىيىلىرىنىڭ بىرى. رەۋىشداش فورمىسىدا كەلگەن پېئىللار باشقا پېئىللارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۆزى بىرىككەن پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشى، ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، شۇنداقلا ھەرىكەتنىڭ مەقسىتى قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. پېئىللارنىڭ بۇ خىل كاتېگورىيىسى باشقا تىللاردا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. بىراق ئۇيغۇر تىلىدا بۇ مۇھىم كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. رەۋىشداشلار گرامماتىكىلىق شەكلى ۋە گرامماتىكىلىق مەنىسىگە قاراپ بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، كېنو كۆرگىلى باردىم (مەقسەت رەۋىشداشى)؛ سەن كەلگىچە كۈتۈپ تۇردىم؛ ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ (ھالەت رەۋىشداشى)؛ ياخشى تەييارلىق قىلالمىغاچقا، جاۋاب بېرەلمىدىم (سەۋەب رەۋىشداشى) قاتارلىقلار.

رېزونانتور [共鸣器] باشقا بىر جىسىم بىلەن بىللە رېزونانس (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) پەيدا قىلغۇچى جىسىم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. رېزونانس ئاۋاز دولقۇنى چاستوتىسىنى مەلۇم دەرىجىدە كۈچەيتىشى مۇمكىن. ھاۋا يولىدىكى بوشلۇقلارنىڭ ھاۋا سىغىمچانلىقى بىلەن بوغۇزدىكى تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترىشى رېزونانس پەيدا قىلىدۇ. دېمەك، ئاۋاز چىقارغۇچى،

تەۋرەنگۈچى جىسىمدىن چىققان ئاۋازنى كۈچەيتىدىغان قاچا شەكىللىك تەبىئىي بوشلۇق «رېزوناتور» دەپ ئاتىلىدۇ.

رېزونانس [共鸣] بىر تىترىگۈچى جىسىم تىترىگەن ۋاقىتتا، ھاۋا بېسىمىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە يەنە بىر جىسىمدا پەيدا بولغان ئەكسى سادا رېزونانس دەپ ئاتىلىدۇ.

رېزونانس بوشلۇقى [共鸣腔] رېزوناتورلۇق رولنغا ئىگە بولغان تاۋۇش بوشلۇقى، مەسىلەن، تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىغاندا ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئوتىدىغان يوللاردىكى دىماغ بوشلۇقى، كاناي بوشلۇقى، ئېغىز بوشلۇقى قاتارلىقلار رېزونانس بوشلۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

رېزونانس چوققىسى [共振峰] بۇ ئاكوستىكىلىق ئونېتىكىدا قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ. سپېكتروگراممىدا كۆرۈلىدىغان، ئاۋاز يولىدىكى تەۋرىنىش سەۋەبىدىن ئالاھىدە كۈچەيتىلگەن ئاۋاز دولقۇنىنىڭ ئۇزۇنلۇق دائىرىسى (چېكى) رېزونانس چوققىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇم بىر تاۋۇشنىڭ ئالاھىدە كۈچەيتىلگەن ئاۋاز دولقۇنىنىڭ ئۇزۇنلۇق دائىرىسى بىلەن باشقا بىر تاۋۇشنىڭ ئالاھىدە كۈچەيتىلگەن ئاۋاز دولقۇنىنىڭ ئۇزۇنلۇق دائىرىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ھاۋا يولىدىكى تەۋرىنىشنىڭ رولىدىن بولىدۇ. بارلىق سوزۇق تاۋۇشلاردا بىر ئاساسىي تاۋۇش بولىدۇ ھەمدە ئاز دېگەندە ئىككى ئالاھىدە كۈچەيتىلگەن ئاۋاز دولقۇنىنىڭ ئۇزۇنلۇق دائىرىسى بولىدۇ، يەنى ئىككى رېزونانس چوققىسى بولىدۇ. رېزونانس چوققىسى دېگەن سۆز ئىنگلىز تىلىدا فورمانت (Formant) دەپ ئاتىلىپ ئادەتتە F ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. خاتىرىلەنگەندە F_1، F_2، F_3 بىلەن يېزىلىدۇ، F_0 ئاساسىي تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. فورمانتنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئورنىغا ئاساسەن، سوزۇق تاۋۇشلارنى پەرق ئېتىش مۇمكىن.

رىتورىك خىتاب [叙告] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. ئاپتور ياكى ناتنق ناھايىتى ھاياجانلانغان شارائىت ئاستىدا، ئاڭلىغۇچى، كىتابخان ياكى ئۆز ئەسىرىدىكى پېرسوناژ ۋە ئەرسلەر بىلەن ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ بىۋاستە ھالدا سۆزلىشىدۇ، ياكى شۇنىڭغا خىتاب قىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل ستىلىستىكىدا رىتورىك خىتاب دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ھە بورانلىق يامغۇر، شىددىتىڭنى كۆرسەت»؛ «رەھىمەتلىك ئاپا، شۇم پېشانە قىزىڭنى نېمىشقىمۇ تۇغقان بولغىيدىك! قىزىم مۇشۇنداق قارا كۆنلەرگە قالار، دەپ ئويلىمىغان بولغىيدىك! ئويلىغان بولساك نۇرۇم بىلەن ئىككىمىزنىك بەختىنى چوك توي قىلىمەن دەپ توختىتىپ قويمىغان بولاتتىك! خەير ئاپا، قورۇنما، يەرلىكىدە تىنچ يات!» (غۇنچەم دراماسىدىن).

رىتورىك سوراق [反问] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. مەلۇم بىر نۇقتىنى تەكىتلەش يۈزىسىدىن، ئەسلى دېمەكچى بولغان پىكىرنى دېيىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا سوئال قويۇپ، كىتابخان بىلەن تەڭشىغۇچىلارنى ئويغا سېلىشقا، ئۇلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل ستىلىستىكىدا رىتورىك سوراق دەپ ئاتىلىدۇ. رىتورىك سوراق يەنە ئۆز نۆۋىتىدە سوئال ۋە قايتۇرما سوئال دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇلار سوئالنىڭ ئىككى خىل شەكلى بولۇپ، كىتابخان بىلەن تەڭشىغۇچىنىڭ دىققىتىنى مەسىلىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا جەلپ قىلىش، ئۇلارغا مەسىلىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش رولىغا ئىگە. ئاپتور بىر مەسىلىنى بايان قىلغاندا، كىتابخان ياكى تەڭشىغۇچىنىڭ ئېتىراز بىلدۇرۇش ياكى بىرەر مەسىلىنى خاتا، مۇجمەل چۈشىنىپ قېلىش ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتۇپ سوئال قويۇپ، ئۆز سوئالىغا ئۆزى جاۋاب بېرىپ كىتابخاننى قانائەتلەندۈرىدۇ. بۇ

خىل ئۇسۇل سوئال قويۇش دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، سوئال قويۇش ئۇسۇلىدا ھەم سوئال، ھەم جاۋاب بولىدۇ. مەسىلەن، «بىر چەت ئەللىك قىلچىمۇ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىمەي، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشىنى ئۆز ئىشىم دەپ بىلىدى، بۇ قانداق روھ؟ بۇ ــ ئىنتېرناتسىئونالىزملىق روھ، بۇ كوممۇنىستىك روھ ... (ماۋزېدۇڭ). قايتۇرما سوراقتا سوئال قويۇلىدۇ، جاۋاب بېرىلىدۇ. ئەمما، سوئالنىڭ ئۆزىدىن سوئالنىڭ جاۋابى مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

مونچاق ـ مونچاق سۇ چاچرىتىپ ئۆركەشلىگەن،
بويلىرىدا لالە ـ رەيھان چېچەكلىگەن،
مۇڭسىز ئاققان شۇ تارىمنى كۆرگەن چاغدا،
تېپىچەكلىمەي تۇرالامدۇ يۈرەك دېگەن.

رىتىم [韵律] تىل تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى بوغۇم ياكى تاۋۇشنىڭ رىتىمى دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋۇش رىتىمى دېگەندە، مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدە مەلۇم ھادىسىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىك تەكرارلىنىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. رىتىم ئادەتتە تاۋۇش تېمبىرى، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى، تاۋۇش يۇقىرىلىقى، تاۋۇش كۈچلۈكلۈكى، ئۇرغۇ، تون قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئەڭ ئاددىي سۆز بىلەن ئېيتقاندا، رىتىم ئوخشاش بولغان ياكى بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغان قاپىلىنىش نۆۋىتى ئارقىلىق تاۋۇش رىتىمىنى ئىپادىلەشنىڭ بىر خىل شەكلىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى رىتىم ئۇرغۇ، ئاكسېنت، تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىشى، مۇھىمى سۆز ئارىلىقىدىكى تىنىش قاتارلىق ھادىسىلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. جانلىق تىلدا سۆز ياكى بوغۇملارنىڭ يېنىك ياكى ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىشى، ئۇزۇن ـ قىسقا ياكى يۇقىرى ـ تۆۋەن تەلەپپۇز قىلىنىشى، سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملىلەر ئارىلىقىدىكى ئوخشاش بولمىغان تە-

نىش، شۇنداقلا سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان سۈرئەتتە تەلەپپۇز قىلىنىشى ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش ھادىسىلەر رېتىمنى ھاسىل قىلىدۇ. رېتىم سۆزلىگۈچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان پىكىر - ھېسسىياتى ۋە پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. سەھنە ئەسەرلىرى، دىئالوگلاردا رېتىم ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا رېتىم تېخى قول تەگمىگەن ياكى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىغان بىر مەزمۇندۇر.

ز

زامان [时] پېئىللاردا ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. زامان پېئىللارنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق شۇ پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت، ھالەت ياكى ئىشنىڭ ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ئۇ يازغۇچى يەنە بىر رومان يازدى» دېسەك، «ياز-» دېگەن پېئىلنىڭ «يازدى» شەكلى شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۆزلەنگەن ۋاقىتتىن بۇرۇن ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىقتا زامان كاتېگورىيىسى ھازىرقى زامان، ئۆتكەن زامان ۋە كېلىدىغان زامانلاردىن ئىبارەت ئۈچ زاماننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. لوگىكىلىق ئۇقۇم جەھەتتىن ئالغاندىمۇ شۇنداق. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئومۇمىي تىلشۇناسلىق نەزەرىيىلىرىنىڭ كونكرېت تىللارغا تەتبىق قىلىنىشى، بولۇپمۇ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئوخشاش بولمىغان تەتقىقات نەتىجىلىرى بارلىققا كەلدى. قىسقىسى، زامان كاتېگورىيىسى ھەرقايسى تىللاردا ئىپادىلەنمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى، مەزمۇنى ۋە

قوللىنىلىشى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى تىللاردا پەقەت ئىككى خىل زامان ئىپادىلەنسە (مەسىلەن، ياپون تىلىدا). بەزى تىللاردا يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل زامان ئىپادىلىنىپلا قالماي، بەلكى ئۇ ئۈچ زامان ئۆز ئىچىدە ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە زامان قاتلاملىرىنىڭ قارىمۇ قارشىلىق بىرلىك مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدا). زامان ئۇقۇمى گراماتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇ بەلگىلىك گراماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ جۈملىنىڭ ھەرىكەت ۋاقتىنى ئىپادىلەپ كېلىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇمۇمىي زامان كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولمايدۇ. مەسىلەن، «ھازىر بارىمەن، كېلەر يىلى باھاردا يۇرتقا قايتىمەن» دېگەن بىرىكمىلەردىكى «ھازىر»، «كېلەر يىلى باھاردا» دېگەن سۆزلەر ئىپادىلىگەن ۋاقىت ئۇمۇمىي زامان كاتېگورىيىسىگە كىرمەيدۇ. بەزى تىللاردا «زامان» ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان گراماتىكىلىق شەكىل بىلەن «تۈس» ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان گراماتىكىلىق شەكىللەر ئاھاڭداش ياكى شەكىلداش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بىراق زامان بىلەن تۈس ئوخشاش بولمىغان ئىككى گراماتىكىلىق كاتېگورىيە. شۇڭا، ئۇنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. زامان ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى ئىپادىلىسە، تۈس شۇ ھەرىكەتنىڭ مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدىكى تۇرۇق-ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇ نۇقتىلىق ھالدا ھەرىكەتنىڭ ھالىتىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. يەنى، مۇشۇ مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدىكى ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل بولغان ياكى بولمىغانلىقى، تۈيۇقسىز بولغان ياكى بولمىغانلىقى، ۋاقىتلىقلىقى ياكى ۋاقىتلىق ئەمەسلىكى قاتارلىق ھالەتلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئوخشاش بىر زاماندا بارلىققا كەلگەن ھەرىكەتنىڭ تۈسى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 我洗了衣服 (مەن كىر يۇدۇم) دېگەن جۈملىدە

كى «ـ ـ» «كىرىۋ-» دېگەن ھەرىكەتنىڭ مەلۇم بىر ۋاقىتتا پۈتكەن ھالەتكە كىرگەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. بۇ دەل بىز ئېيتمۇاتقان «تۈس» ئۇقۇمىدۇر. بىز بۇنى ھەر ئۈچ زاماندا قوللىنىشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن، 我边洗了衣服，边听了收音机 (مەن كىر يۇغاچ، رادىئو ئاڭلىدىم)، 我洗了衣服就去 (مەن كىر يۇيۇپ بولۇپلا بارىمەن)، 我明天洗了衣服再去卖东西 (مەن ئەتە كىر يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن نەرسە-كېرەك ئالغىلى بارىمەن). دېمەك، يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە «ـ ـ» سۆزى ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى ئەمەس، بەلكى ھەرىكەتنىڭ پۈتكەن ھالىتىنى، تۈسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇ، زامان كاتېگورىيىسىگە ئەمەس، تۈس كاتېگورىيىسىگە تەۋە.

زامېنخوف [柴门霍甫] (Lazarus Ludwik Zamenhof، 1859 — 1917) پولشا تەۋەلىكىدىكى يەھۇدى بولۇپ، دوختۇر ئىدى. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئېسپېرانتو (دۇنيا تىلى) نى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئىجاد قىلغان ئېسپېرانتو 1887-يىلى ئېلان قىلىنغان ۋاقىتتىن تارتىپ تا ھازىرغىچە تارقىلىشىۋە قوللىنىلىشى ئەڭ كەڭ بولغان دۇنياۋى تىل بولۇپ قالدى.

زۆرۈرىيەت مەيلى [必须式] پېئىل مەيىللىرىنىڭ بىرى. پېئىللارنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللىرى تارقىلىق سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ پېئىل ياكى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ بولۇشى زۆرۈر دەپ ھېسابلانغانلىقى ياكى ئىجازەت بېرىش، ماقۇل كۆرۈش تەرىقىسىدە بايان قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان مەنە پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ بۇ خىل مەيل شەكلى ئىككى خىل ياسىلىدۇ. بىرىنچى خىلى، پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-غۇلۇق /-قۇلۇق/-گۈلۈك/-كۈلۈك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئى-

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

پادىلىنىدۇ. مەسىلەن «ئۇزگۈلۈك ئاينى چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن، تۇتقۇلۇق تاشپاقنى ئوكيان-دېڭىزلار تەكشىدىن.» (ماۋزېدۇك). ئىككىنچى، جۈملىنىڭ خەۋىرى تۇرغۇن سۆزلەردىن ياكى پېئىللارنىڭ ئىسىمداش شەكىللىرىدىن بولسا «لازىم، زۆرۈر، كېرەك» دېگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى (ئانالىتىك يول) بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇ قېتىمقى يىغىنغا سىز قاتنىشىشىڭىز كېرەك».

س

ساپىر [萨否尔] (Edward Sapir 1884 — 1939) ئامېرىكىلىق تىلشۇناس. ئۇ چىكاگو ۋە يېل ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا پروفېسسورى ئىدى. ئۇ شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئان تىللىرىنى كۆپ تەتقىق قىلغان. ئۇ تىل بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆپ ئېتىبار بىلەن تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، تىلدا شۇ تىلنىڭ روھىنى ئىپادىلەيدىغان مودېل بولىدۇ، دەپ قارىغان. نەتىجىدە، ئۇ ئىدىئولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى بولۇپ قالغان. ئۇ يەنە ئامېرىكا تەسۋىرى تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ «تىل» دېگەن ئەسەرنى يازدى.

سالون تىلى [客厅语言، 沙龙语言] بۇ بىر خىل «نىسپىي ئادەت تىلى» بولۇپ، فرانسۇزچە «salon-saray» سۆزىدىن كەلگەن.

سان [数] گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. بۇ كاتېگورىيە ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ سان مىقدارىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ يەردە دېيىلۇاتقان سان ئۇقۇمى كونكرېت سانلار (مەسىلەن، بەش، ئالتە، يۈز) بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىسىم ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىكا-

لىق شەكىللەر بىلەن تۈرلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سان ئۇقۇمىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە خېلى كۆپ تىللاردا ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەرنىڭ سان كاتېگورىيىسى بىرلىك ۋە كۆپلۈك تىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلنىڭ قارىمۇقارشىلىقى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. تۈركىي تىللاردىنمۇ تۈرغۇن سۆزلەر «-لار/لەر (ياكى باشقا ۋارىيانتلىرى)» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلغان، - قوشۇلمىغانلىقى بىلەن بىرلىك سان ۋە كۆپلۈك سان جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا بالا (بىرلىك)، بالىلار (كۆپلۈك)؛ كىتاب (بىرلىك)، كىتابلار (كۆپلۈك)؛ قازاق تىلىدا بالا (بىرلىك)، بالالار (كۆپلۈك)؛ كىتاب (بىرلىك)، كىتابتار (كۆپلۈك). رۇس تىلىدىمۇ ئىسىملار سان كاتېگورىيىسى بىلەن تۈرلىنىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا مەلۇم بىر شەيئىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بىرلىك شەكىل قوللىنىلسا، ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق شەيئىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن كۆپلۈك شەكىل قوللىنىلىدۇ. мәсىلەن، стол (جوزا) بىرلىك شەكلىدە كەلگەن بولۇپ، «بىر جوزا» دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. столы (جوزىلار) كۆپلۈك شەكلىدە كەلگەن بولۇپ، «نۇرغۇن جوزا» دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. ھەرقايسى تىللاردا سان كاتېگورىيىسىنىڭ مەزمۇنى، ساپاسى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى تىللاردا بىرلىك شەكلى پەقەت بىرلا شەيئىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلسا، بەزى تىللاردا بىرلا ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەندىن باشقا، يەنە بىر تېپتىكى شەيئى، بىر جۈپ شەيئى، بىر توپ شەيئى ياكى بىر يۈرۈش شەيئىلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «پويىز — قاتناش قورالى» دېسەك، بۇ يەردىكى «پويىز» دېگەن سۆز بىرلىك شەكىلدە كەلگەن بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر كونكرېت پويىزنى ئەمەس،

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

بەلكى پويىز تېپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق پويىزنى كۆرسىتىدۇ. ئىنگلىز تىلىدا the man دېگەن بىرلىك شەكىلدىكى ئىسىم «كونكرېت بىر ئادەم» نى ئەمەس، بەلكى ئادەم تېپىغا كىرىدىغان بارلىق شەيئىنى كۆرسىتىدۇ. بەزى تىللاردا مەلۇم ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىم پەقەت بىرلىك شەكلىدە ياكى پەقەت كۆپلۈك شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا родня (تۇغقان) دېگەن ئىسىم پەقەت بىرلىك شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ، كۆپلۈك شەكىلدە قوللىنىلمايدۇ. ножницы (قايچا) دېگەن ئىسىم كۆپلۈك شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ، بىرلىك شەكىلدە قوللىنىلمايدۇ. يەنە بەزى تىللاردا ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ئۇچۇن ئايرىم سۆز بىرلىكى قوللىنىلسا، كۆپلۈك شەكلى ئۇچۇنمۇ ئايرىم بىر سۆز بىرلىكى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدا «بالا» دېگەن ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ئۇچۇن child قوللىنىلسا، كۆپلۈك شەكلى ئۇچۇن children قوللىنىلىدۇ. بەزى تىللاردا ئىسىمنىڭ ئالدىدا بەلگىلىك سان ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلسە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم كۆپلۈك شەكلىدە كېلىشى، ئەگەر بەلگىلىك سان ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلسە، ئۇ چاغدا ئېنىقلانغۇچى ئىسىم بىرلىك شەكلىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدا two desks دېگەن بىرنىكمىدە two (ئىككى) سۆزى desk (جوزا) دېگەن سۆزنى ئېنىقلاپ كەلگەن، ھەمدە desk دېگەن سۆزمۇ كۆپلۈك شەكىل بىلەن، يەنى S- بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن. six rooms دېگەن بىرنىكمىدىمۇ six (ئالتە) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، room (ئۆي) دېگەن ئىسىم كۆپلۈك شەكىل S- بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن، a book (بىر پارچە كىتاب) دېگەن ئىسىم كونكرېت سان بىلەن ئېنىقلانمىغانلىقتى ئۇچۇن بىرلىك شەكىلدىلا كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا ئەھۋال باشقىچە.

ئەگەر سانلار ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كەلسە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم بىرلىك شەكىلدىلا كېلىدۇ، كۆپلۈك شەكىلدە كەلمەيدۇ. مەسىلەن، «ئالتە ئېغىز ئۆي»، «ئىككى جوزا»،(«جوزا»، «ئۆي» دېگەن ئىسىملارنى يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەپ «ئىككى جوزىلار»،«ئالتەئېغىزئۆيلەر» دېيىشكە بولمايدۇ). يەنە بەزى تىللاردا، جۈملىدىن، خەنزۇ تىلىدا كۆپلۈك شەكلى پەقەت ئادەملەر ئۈچۈنلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، 姐妹们 (ئاچا-سىڭىللار)، 同学们 (ساۋاقداشلار) غا ئوخشاش. كونكرېت ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار كۆپلۈك شەكىل بىلەن تۇرلەنمەيدۇ، پەقەت بىرلىك شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ، شۇڭلاشقا 笔们 (قەلەملەر)، 书们 (كىتابلار) دېيىشكە بولمايدۇ. يەنە نۇرغۇن تىللاردا ئىسىمنىڭ ئورنىدا قوللىنىلغان ئالماشلارمۇ سان بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئۇ، ئۇلار، بۇ، بۇلار، سەن، سەنلەر، سىز؛ خەنزۇ تىلىدا 你 (سەن) 你们 (سىلەر)، 他 (ئۇ)، 他们 (ئۇلار). بەزى تىللاردا سۈپەتلەرمۇ سان بىلەن تۇرلىنىدۇ، يەنى سۈپەتلەر ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلسە، سۈپەتمۇ ئىسىمنىڭ بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىدە كەلگەنلىكىگە ماسلاشقان ھالدا سان بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدىكى enfants (بالا) دېگەن ئىسىم كۆپلۈك شەكىل بىلەن تۇرلەنگەن، ئۇنىڭ ئېنىقلىغۇچىسى بولۇپ كەلگەن سۈپەت petits (كىچىك) مۇ كۆپلۈك شەكىلدە كېلىدۇ. سۈپەتلەرنىڭ سان بىلەن تۇرلىنىشى سۈپەتلەرنىڭ ئىسىمنىڭ خاراكتېرىنى بىلدۈرگەنلىكى، جۈملىدىن، ئىسىمدا ئىبارىلەنگەن سان ئۇقۇمىمۇ مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا شۇ ئىسىمنىڭ مەلۇم خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈندۇر. بەزى تىللاردا پېئىللارمۇ سان كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. يەنى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئۇقۇمى

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

شۇ ھەربىرىنى ئورۇنلىغۇچى شەيئىنىڭ سان ئۇقۇمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئۆز سۈبيېكتى بىلەن ماسلىشىش ئۈچۈن خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللار سان بىلەن تۇرلىنىدۇ. دېمەك، بۇ يەردىكى سۈپەت ياكى پېئىل ئىپادىلىگەن سان ئۇقۇمى شۇ سۈپەت ۋە پېئىلنىڭ ئۆزىگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى شۇ سۈپەت ۋە پېئىل بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئىگە يەنى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزگە قارىتىلغان بولىدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدا ئەگەر جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىم بىرلىك شەكىلدە كەلسە، خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن پېئىلمۇ بىرلىك شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن، My brother goes to sckool (ئىنىم مەكتەپكە كەتتى). ئەگەر جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىم كۆپلۈك شەكىلدە كەلسە، جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن پېئىلمۇ ئۆز سۈبيېكتىغا ماسلاشقان ھالدا كۆپلۈك شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن، Students go to theirs chool every day (ئوقۇغۇچىلار ھەر كۈنى ئۆز مەكتىپىگە بارىدۇ). ئۇيغۇر تىلىدىمۇ جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن پېئىللار ئۆز سۈبيېكتىغا ماسلاشقان ھالدا سان بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن، «مەن بارىمەن (بىرلىك)»، «بىز تۆتىمىز بارىمىز (كۆپلۈك)». يەنە بەزى تىللاردا «جۈپلۈك»، «ئۈچلۈك» قاتارلىق سان ئۇقۇملىرىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

سان [数] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. شەيئىلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلارنىڭ مۇھىم گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى دائىم ئىسىملارغا بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى، پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشە، سانلارمۇ ئىسىملارغا ئوخشاش كېلىش بىلەن تۇرلىنىدۇ. سان ئادەتتە

نەچچە، قانچە ياكى نەچچىلىك، قانچىلىك، نەچچىنچى، قانچىنچى قاتارلىق سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. سانلار تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. «بىر، ئون، توقسان، يۈز، مىڭ، مىليون» قاتارلىق سانلار ئادەتتە بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن ئاددىي سان دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئون بىر، توقسان بەش، بىر يۈز يىگىرمە، ئون مىليون» قاتارلىق سانلار ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سانلارنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغانلىقى ئۈچۈن مۇرەككەپ سان دەپ ئاتىلىدۇ. سانلار يەنە لېكسىكىلىق مەنىسى، گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشى ۋە جۈملىدىكى رولىغا قاراپ ساناق سان، مۆلچەر سان، كەسىر سان، تەرتىپ سان، ئالماش سان قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئېنىق پۈتۈن سان ئادەتتە ساناق سان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، بىر، بەش، ئون ... . شەيئىلەرنىڭ تەخمىن سانىنى بىلدۈرىدىغان سانلار مۆلچەر سان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەللىكچە، يۈزدەك، ئون نەچچە. بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغۇچى شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان بىردىن كىچىك پارچە سان كەسىر سان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، بەشتىن بىر ($\frac{1}{5}$)، توقساندىن يەتتە ($\frac{7}{90}$). شەيئىلەرنىڭ رەت تەرتىپىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن سانلار تەرتىپ سان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، بىرىنچى، يەتتىنچى، يۈزىنچى. بەزى تىللاردا سانىنى يەنە باشقا تۈرلەرگىمۇ ئايرىدىغۇ. سانلار ئادەتتە جۈملىدە ئىسىملارغا ئوخشاش بەزى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىملارغا ئوخشاش ئىگە، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى، ھالەت، جەۋھەر بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا بەزى تىللاردا سانىنى ئايرىم بىر سۆز

تۈركۈمى دەپ قاردىماستىن، ئىسىم سۆز تۈركۈمىگە تەۋە دەپ قارايدۇ (مەسىلەن، ياپون تىلىدا شۇنداق). سانلار دائىم مىقدار سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، سان-مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. سان ۋە سان-مىقدار بىرىكمىلىرى دائىم ئىسىم ۋە پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ.

سانائ سان [词数基] «سان» سۆز تۈركۈمىگە قارالسۇن.

سانائ مىقدارلىرى [词量数] «مىقدار»غا قارالسۇن.

سەلبىي مەنىلىك سۆز [词义贬] ئادەتتە پەس كۆرۈش، ئەيىبلەش قاتارلىق سەلبىي مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر سەلبىي مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئاۋاق، ئېشەك، ئىنجىمارۇق.

سەۋەب باغلىغۇچى [词连原因] «باغلىغۇچى»غا قارالسۇن.

ستىلىستىكا [学修辞] تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى. تىلدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، پىكىر ۋە ھېسسىياتنى ياخشى ئىپادىلەشنىڭ ئۇسۇلىنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان ئىلىم ستىلىستىكا دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ستىلىستىكا ستىلىستىكىلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى، ئۇسۇللارنى، تىل ۋاستىلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان ئىلىم. ئۇ تىلشۇناسلىقنىڭ مۇستەقىل بىر تارمىقى. ستىلىستىكا ئادەتتە كونكرېت مەنە ۋە مەزمۇنلارنى قانداق قىلغاندا ئەڭ ياخشى ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ، دېگەنگە ئوخشاش مەسىلەرنى ھەل قىلىدۇ. شۇڭا، ستىلىستىكا تەتقىقاتى كونكرېت تىل ۋە كونكرېت مەنىلەردىن ئايرىپ قارالمايدۇ. بۇنداق دېگەنلىك ستىلىستىكا ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان ئابستراكت مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ئىدىيە ۋە ھېسسىياتنى ئۇنۇملۇك ئىپادىلەش ئۈچۈن ئورتاق بولغان پرىنسىپ ۋە ۋاستىلەرنىڭ بولۇشى زۆرۈر. كونكرېت بىر تىل ئۈچۈن ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان ستىلىس-

تىكلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى، ۋاستىلەرنى يارىتىش، ئۇلارنى كېڭەيتىش ۋە شۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئۇلۇغە، تېپىلمىنى يارىتىپ بېرىش ستىلىستىكىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىئوملۇق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ماقال - تەمسىللەر ۋە بەزى تېپىشماقلاردا ئەكس ئەتكەن ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ياخشى تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقىش ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملارنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئەھمىيتى زور بىر خىزمەتتۇر.

سلاۋيان ئېلىپبەسى [斯拉夫字母] سلاۋيان ئېلىپبەسى دۇنيادا ئەڭ كەڭ تارالغان ئېلىپبەلەرنىڭ بىرى. بۇ ئېلىپبە IX ئەسىردە گرېتسىيە خرىستىيان دىنى كېڭەشمىسىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى سىرىل (Cyril) تەرىپىدىن گرېك ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان. بۇ ئېلىپبەدە جەمئىي 43 ھەرپ بار. شەرقىي ياۋروپادىكى گرېك خرىستىيان دىنىغا ئېتقاد قىلىدىغان سلاۋيان مىللەتلىرى بۇ يېزىقنى قوللىنىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن رۇسىيىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەرمۇ بۇ يېزىقنى قوللىنىدىغان بولدى. 1941 - يىلدىن كېيىن تاشقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىمۇ يېزىق ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، سلاۋيان يېزىقىنى قوللىنىدىغان بولدى.

سوئال ئالمىشى [词代疑] بۇ، ئالماشلارنىڭ مەنسىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تۈرى. ئادەتتە شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى، ئورنى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدىغان ئالماشلار سوئال ئالمىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، كىم؟ نېمە؟ قايەر؟ قانداق؟ قاچان؟ نەچچە؟ قاتارلىقلار. سوئال ئالماشلىرى ئۆزى سوئال بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىگە

قاراپ، ئىسىم ئالمىشى (كىم؟ نېمە؟ قايسى؟ نە؟ قايەر؟)، سۈپەت ئالمىشى (قانداق؟)، رەۋىش ئالمىشى (قاچان؟ قانداق لارچە؟ قاندەقسىغا؟)، سان ئالمىشى (نەچچە؟ قانچە؟ نەچچىنى؟ قانچىنى؟)، سان ـ مىقدار ئالمىشى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش ئالماشلىرى ئۆزى ئالماشقان سۆزلەرنىڭ بەزى گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولىدۇ.

سوئال بەلگىسى [问号] «تىنىش بەلگىلىرى»گە قارالسۇن.

سوتسىئولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى [社会学语言学派]

«پسىخىك سوتسىئولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى»غا قارالسۇن.

سوراق جۈملە [疑问句] جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرى. سۆزلىگۈچىنىڭ ھەر خىل گۇمانىنى، سوئالىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان جۈملىلەر ئادەتتە سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. سوراق جۈملە ئادەتتىكى سوراق جۈملىلەرنىمۇ، قايتۇرما سوراق جۈملىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۆزلىگۈچى ئادەتتىكىچە ئېنىق جاۋاب ئېلىش مەقسىتىدە ئېيتقان جۈملىلەر ئادەتتىكى سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. بەزىلەر ئۇنىڭ ئوچۇق سوراق جۈملە دەپمۇ ئاتايدۇ، مەسىلەن، «بۇ كىشى كىم بولىدۇ؟»، «بۇگۈنكى گېزىت كەلدىمۇ؟». كۆچلۈك گۇمان ئۇچۇن ئېنىق جاۋاب ئېلىش نىيىتىدە ياكى سوراققا ئوچۇق جاۋاب بېرىلمىگەنلىكتىن، يەنە ئوچۇق جاۋاب ئېلىش مەقسىتىدە ئېيتىلغان جۈملىلەر قايتۇرما سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇ خەتنى سەن يازدىڭ؟»، «راست ئوغرىلىدىڭمۇ-يوق؟»، پەقەتلا سۆزلىگۈچىنىڭ گۇمانى كۆز قارىشىنىلا ئىپادىلەيدىغان سوراق جۈملىلەر گۇمانىي سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ؛ مەسىلەن، «ئۇ بۇگۈن كېلىپ قالارمىكىن؟». ئۇنىڭدىن باشقا، سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ تۇرلۇك ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى بەزىدە سوراق جۈملە بىلەن ئىپادىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «بىزنىڭ

ئەدەبىيات ـ سەنئەت خادىملىرىمىزدىن بۇنى چۈشەنمەيدىغانلار هېلىمۇ بارمىكىنە ؟». سوراق جۈملىلەرگە بەزىدە سوراق يۈكلىمىلىرى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. سوراق جۈملىلەر جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يەنزىق تىلىدا سوراق بەلگىسى ئارقىلىق باشقا جۈملىلەردىن پەرقلىنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇش [母音،元音] سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار تىل تاۋۇشىنىڭ ئىككى چوڭ تىپى. سوزۇق تاۋۇشلار تۆۋەندىكىدەك ئۈچ چوڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بىرىنچى، سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىنى تىترەتكەندىن باشقا، نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ ھېچقانداق توسالغۇسىغا ئۇچرىمايدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئىنسانلارنىڭ نۇتۇق ئورگانلىرىدىكى رېزونانتورلۇق رولغا ئىگە بولغان ئېغىز بوشلۇقى قاتارلىق ئورۇنلار ھەر خىل رېزونانس پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بولمىغان سوزۇق تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ. سىنروگرافىتا كۆرۈنگەن سۈرەتتىن قارىغاندا، ئاۋاز يولىدىكى رېزونانس سەۋەبىدىن ھەر بىر سوزۇق تاۋۇش ئادەتتە ئىككى ياكى ئۈچ تەۋرىنىش چوققىسى (فورمانت) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇ رېزونانس چوققىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئورنىغا ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. ئىككىنچى، سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىقان ھاۋا ئېقىمى ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمىغانلىقى ئۈچۈن، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ھەرقايىسى قىسىملىرى تەڭ جىددىيلىكتە بولىدۇ، مەلۇم بىر قىسىملا جىددىيلىكتە تۇرىدىغان ئەھۋال كۆرۈنمەيدۇ. ئۈچىنچى، سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى ھاۋا ئېقىمى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى (بولۇپمۇ جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنى) تەلەپپۇز

قىلغان ۋاقىتتىكى ھاۋا ئېقىمىغا قارىغاندا ئاجىزراق بولىدۇ.
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يۇقىرقى ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكى بىر-بىرى بىلەن زىچ باغلانغان. شۇڭا، سوزۇق تاۋۇشلارنى تەھلىل قىلغاندا، بۇ ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىش كېرەك. بۇلاردىن بىرىنچى خىل ئالاھىدىلىكى ئەڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئاكوستىكىلىق خۇسۇسىيەتتىن ئالغاندا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى مۇزىكىلىق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. بىز يۇقىرىدىكى ئۈچ تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇيغۇر تىلىدا «ئا [a]، ئە [ɛ]، ئې[e]، ئى[i]، ئو[o]، ئۇ[u]، ئۆ[ɸ]، ئۈ[y] دىن ئىبارەت سەككىز سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى بارلىقىنى بايقىيالايمىز.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى [元音和谐律]

«سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى»غا قارالسۇن.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىزملىق قانۇنى [元音和谐律]

«سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى»غا قارالسۇن.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى [元音和谐律]

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى بەزىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى ياكى سىنگارمونىزملىق قانۇنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ («تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى» غا قارالسۇن).

سوشۇر [索绪尔] Ferdinand (de Saussure) 1857 — 1913) شۋېتسارىيەلىك تىلشۇناس. پارىژ ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە جەنۋە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ پروفېسسورى ئىدى. ئۇ خېلى بۇرۇنلا «ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە تىللاردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپتىدائىي سىستېمىسى» دېگەن ئەسەرنى يازغان. 1906 - يىلدىن تارتىپ جەنۋە ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئومۇمىي تىلشۇناسلىقتىن لېكسىيە بەرگەن، ئۇ ئۆلۈپ

كەتكەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلىرى ئۇنىڭ لېكسىيە تېزىسىنى «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق كۇرسى» قىلىپ رەتلەپ چىققان. ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ پسىخولوگىيىلىك جەمئىيەتشۇناسلىق نوقتىسىنەزەرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، بىر قاتار تىل نەزەرىيە-لىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ تىل ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى نوقۇل مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر سىستېمىسى، تىلشۇناسلىقمۇ پەقەتلا پسىخولوگىيىلىك جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى بەلگىشۇناسلىقنىڭ بىر قىسمى، دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تىلنى تىل ئۇچۇن، شۇنداقلا تىلغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ تەتقىق قىلىشنى قۇۋۋەتلىگەن. شۇ ئارقىلىق پسىخىك-سوتسىئولوگىيىلىك تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ تىل مەسىلىلىرى ھەققىدىكى نەزەرىيىلىرى قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىق ئېقىمىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

سۆز [词] تىلنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي بىرلىك، شۇنداقلا لېكسىكىلىق بىرلىك. ئۇ تاۋۇش بىلەن مەنە (مەزمۇن) زىچ بىرىككەن، پارچىلاشقا بولمايدىغان، يەككە ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان، گرامماتىكىلىق رولغا ئىگە، تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك بىرلىك. سۆز تىلنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي بىرلىك دېگەندە، ئۇنىڭ تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيال بىرلىكى ئىكەنلىكى، ئۇ بولمىسا، تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى قىياس قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىنمىدۇ؛ سۆز لېكسىكىلىق بىرلىك دېگەندە، سۆزنىڭ لېكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئىكەنلىكى نەزەرگە ئېلىنمىدۇ. سۆز تاۋۇش بىلەن مەنە (مەزمۇن) نىڭ بىرلىكى. تاۋۇش سۆزنىڭ تاشقى پوستى، مەنە سۆزنىڭ ماددىي ئاساسى. سۆز بەلگىلىك ساندىكى تاۋۇشلارنىڭ قانۇنىيەتلىك بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، تاۋۇش مەنە بىلەن باغلانمىسا، بەرىبىر سۆز شەكىللەنمەيدۇ. مەسىلەن،

www.uyghurkitap.com

بىز خالىغان تاۋۇشلارنى قالايمىقان قوشۇپ تەلەپپۇز قىلساق، ئۇنىڭدا ھېچقانداق مەنە ئىپادىلەنمەيدۇ. شۇڭلاشقا ئۆزىمىز بىلمەيدىغان يات بىر تىلدىكى كىشى قىلغان سۆزنى چۈشەنەلمەيمىز. ئەقەللىسى، بىز باشقا بىر تىل ئۆگەنگەندە تاۋۇشلارنى شۇ تىلنىڭ قائىدىسى بويىچە توغرا تەلەپپۇز قىلماساق باشقىلار بىزنىڭ سۆزىمىزنى چۈشىنەلمەيدۇ؛ بۇ دەل تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ ناھايىتى زىچ بىرىككەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. تاۋۇش بىلەن مەنە زىچ بىرىككەنلىكى ئۈچۈن بىر سۆزنى پارچىلاپ قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنى پارچىلايدىغان بولساق، ئۇ سۆز يەككە بىر مەنىنى تولۇق ئىپادىلىمەيدۇ ياكى سۆز بولماي قالىدۇ. مەسىلەن، مەزمۇن نۇقتىسىدىن، «قەلەم» دېگەن سۆزنى «قە» «لەم» قىلىپ، «كەتمەن» دېگەن سۆزنى «كەت» «مەن» قىلىپ پارچىلىغىلى بولمايدۇ، «تاشيول»، «كۆزەينەك» دېگەن سۆزلەرنىمۇ بىر سۆز بىرلىكى نۇقتىسىدىن پارچىلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلار شۇ بىر سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەر (مورفېملار) نىڭ ئاددىي يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى مەنە جەھەتتىن ناھايىتى زىچ بىرىككەن بىر پۈتۈنلۈك. سۆز ئىپادىلىگەن بىر پۈتۈن مەنە بىلەن شۇ سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى مورفېملارنىڭ مەنىلىرى تەڭ نىسبەتتە بولمايدۇ. ئالايلى، «تاشيول» قانداقتۇر تاشتىن ياسالغان يول ئەمەس، بەلكى يولنىڭ بىر تۈرى، «كۆزەينەك» مۇ «كۆز» بىلەن «ئەينەك» ئەمەس، بەلكى كۆزنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرىدىغان، كۆزنى ئاسرايدىغان بىر خىل ئەسۋاب. خەنزۇ تىلىدىكى 黑板 دېگەن سۆز «قارا رەڭلىك تاختاي» دېگەن مەنىنى ئەمەس، «ئوقۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل قورال» دېگەن مەنىنى، «火车» «ئوت بىلەن ھەيدەيدىغان ماشىنا» دېگەنلىكنى ئەمەس، بەلكى «بىر خىل قاتناش قورالى»

دېگەن مەنىدە. شۇڭا، بۇنداق ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل مورفېمىلارنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرمۇ بىر سۆز بىرلىكى جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى پارچىلاشقا بولمايدۇ. سۆز يەككە ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ، دېگەندە ئومۇمەن ھەر بىر سۆز يەككە ھالدا بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغانلىقى، بۇ ئۇقۇمنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئۇقۇمغا قارىغاندا دائىرىسى كىچىك بولىدىغانلىقى، مۇستەقىل سۆزلەر مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىسە، ياردەمچى سۆزلەر ئابستراكت بولغان يەكىكە بىر گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنمىدۇ. سۆز گرامماتىكىلىق رولغا ئىگە. سۆز ھەرقانداق ۋاقىتتا تىلدا (جۈملىدە) مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. ئالايلى، رۇس تىلىدىكى книга (كىتاب) دېگەن سۆزدە رېئال دۇنيادىكى بارلىق كىتابلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئومۇملاشتۇرۇلۇپلا قالماي، يەلكى ئۇنىڭدا يەنە بىرلىك سان، ئايالىلار سېنىفىسى، بىرىنچى كېلىش قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەر، شۇنىڭدەك، جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىككەن ۋاقىتتا ئىگە بولۇپ كېلىدىغانلىقى ئومۇملاشتۇرۇلغان بولىدۇ. دېمەك، بىر سۆزدە لېكسىكولوگىيىگە خاس تەركىبمۇ، گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە خاس تەركىبمۇ بولىدۇ، بۇ ئىككىسى زىچ بىرىكىكەن ۋاقىتتا بىر پۈتۈن سۆز ھاسىل بولىدۇ. سۆزنى تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدۇ، دېگەندە ئاساسەن شۇ سۆزنىڭ قوللىنىلىش نىسبىتى، ئۇنى قاچان، قەيەردە قوللىنىش لازىم بولسا، شۇ يەردە قوللىنىشقا بولىدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنمىدۇ.

سۆز بىرىكمىسى [词组] ئىككىدىن ئارتۇق سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، بىر

سۆزگە ئوخشاش رول ئويناپدىغان تىل بىرلىكى سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆز بىرىكمىسى سىنتاكسىسلىق بىرلىك ھىسابلىنىدۇ. سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەر ھەرخىل مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا بىرىكىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 上楼住在高楼我们 (بىز ئېگىز بىنادا ئولتۇرىمىز) دېگەن جۈملە دە 高楼 (ئېگىز بىنا) ئېنىقلاغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتە بىرلىكەن؛ 他喜欢看小说 (ئۇ رومان ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدۇ) دېگەن جۈملىدە 看小说 (رومان ئوقۇش) دېگەن بىرىكمە باشقۇرۇش - باشقۇرۇلۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىككەن. سۆز بىرىكمىلىرى يەنە تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى ۋە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئالاقە ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق سۆزنىڭ ئۆزئارا ۋاقىتلىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، بىرىكىش مۇناسىۋىتى زىچ بولمىغان سۆز بىرىكمىلىرى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى تۇراقسىز بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئورنىنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇشقا ياكى ئۇلارنىڭ ئارىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قوشۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن، «ئېگىز بىنا» دېگەن بىرىكمىنى ئېھتىياجغا قاراپ «ناھايىتى ئېگىز بىنا»، «ئېگىز ئۆي»، «ئانچە ئېگىز بولمىغان بىر بىنا» دەپ قوللانغىلى بولىدۇ. تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى تۇراقسىز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئورنى ئالماشسا، بەزىدە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئادەتتە «تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى» دېگەن ئاتالغۇ «تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى» دېگەن ئاتالغۇغا نىسبەتەن ئېيتىلغان بولۇپ، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسىگە كىرمەيدىغان سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ھەممىسى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسىگە كىرىدۇ. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى بىلەن تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم

پەرقى شۇكى، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن مەنە شۇ بىرىكمىدىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسىدىن ئىبارەت، تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى بولسا ئۇنداق ئەمەس.

سۆز تەرتىپى [词序] گرامماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. خېلى كۆپ تىللاردا سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى رەت تەرتىپى ئارقىلىق بەزى گراممماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «兵官教» (جۇنگۇەنلەر ئەسكەرلەرگە ئۆگىتىش) ۋە «官教兵» (ئەسكەرلەر جۇنگۇەنلەرگە ئۆگىتىش) دېگەن بىرىكمىلەردە «兵» (ئەسكەر) ياكى «官» (ئەمەلدار، جۇنگۇەن) دىن قايسىسىنىڭ ئىگە، قايسىسىنىڭ تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشى، يەنەقەت ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالىدىكەن ئۇلارنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى، ئىپادىلىگەن مەنىلىرىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، سۆزلەرنىڭ رەت تەرتىبى ئارقىلىق گراممماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەش خەنزۇ تىلىدىكى گراممماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرىدۇر. بەزى تىللاردا سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى بىر ئاز ئەركىن بولىدۇ، ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ، چۈنكى بۇ خىل تىللاردا سۆزلەر مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە باي بولغانلىقتىن، مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىش ئارقىلىق گراممماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، «مەن ئۇنى چاقىردىم» دېسەكمۇ بولىدۇ، «ئۇنى مەن چاقىردىم» دېسەكمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدا ئىگە بىلەن تولدۇرغۇچى، خەۋەر ئالمىشىپ قالمايدۇ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەنىگىمۇ دەخلى يەتمەيدۇ. چۈنكى «ئۇ» ئالمىشى چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «-نى» بىلەن تۈرلەنگەن، ئورنى ئالماشسىمۇ، ئۇنىڭ چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن بەلگىسى ئېنىق. ئادەتتە

مورفولوگىيەلىك تۈرلىنىشكە باي بولغان تىللاردا سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى رەت تەرتىبى بىر ئاز ئەركىن بولىدۇ، سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى رەت تەرتىپى مۇھىم گراماتىكىلىق ۋاسىتە ھېسابلانمايدۇ. بىراق بۇنىڭغا سەل قارىغىلىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «قىزىل قەغەز»، «ئېگىز بىنا» دېگەن بىرىكمىلەردە رەت تەرتىپى ئارقىلىق سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى ئىپادىلەنگەن، يەنى ئېنىق لىغۇچىلىق مۇناسىۋىتى ئىپادىلەنگەن. مورفولوگىيەلىك تۈرلىنىشكە باي بولمىغان تىللاردا سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقلىق بولىدۇ. شۇڭا، سۆزلەرنىڭ رەت تەرتىپى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. خەنزۇ - زاكزۇ تىللىرى سىستېمىسىددىكى تىللار مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

سۆز توپى [词类] تىل ئەمەلىيەتتىدە دائىم بىرىكىپ كېلىدىغان، ئەمما بىرىككەن سۆز بولۇپ شەكىللەنمەيدىغان ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەر سۆز توپى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 天半上 (چۈشتىن بۇرۇن)، 天半下 (چۈشتىن كېيىن)، 饭前 (تاماقتىن بۇرۇن) قاتارلىق سۆزلەر ئادەتتە سۆز توپى ھېسابلىنىدۇ. بىراق تىلشۇناسلار تەرىپىدىن بۇ ئاتالغۇغا بىرلىگەن تەبىرلەر تازا ئوخشاش ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېقىنقى دەۋرلەردە بۇ ئاتالغۇ ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدىغان بولدى.

سۆز تۈركۈمى [词类] گراماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ بىرى. سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيەلىك تۈرلىنىشى، سىنتاكسىسلىق رولى ۋە لېكسىكلىق مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ ئايرىلغان ئەڭ ئاساسىي گراماتىكىلىق بىرلىك سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەر جۈملىگە كىرگەندە لېكسىكىلىق مەنە ۋە گراماتىكىلىق مەنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى شۇ سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسىنى كۆرسىتىدۇ. سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى بەلگىلىك گراممىماتىكىلىق ۋاستە يەنى بەلگىلىك گراممىماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بىز مۇشۇ ئەڭ ئومۇمىي بولغان گراممىماتىكىلىق شەكىللەر ۋە شۇ گراممىماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گراممىماتىكىلىق مەنىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ تېپقا يىغىنچاقلايدىغان بولساق، سۆز تۈركۈمى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «كىتاب»، «تاغ»، «مەكتەپ»، «يېزا»، «قەشقەر» قاتارلىق سۆزلەرنى ئالساق، ئۇخشاشلا «-لار» بىلەن تۈرلىنىپ، كۆپلۈك شەكلىدە كېلەلەيدۇ؛ «-نىڭ / -نىمز» بىلەن تۈرلىنىپ، تەۋەلىك شەخسىتە كېلەلەيدۇ، «-دىن -غا، -نى» قاتارلىق كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بەلگىلىك مۇناسىۋەتتە، بەلگىلىك ۋەزىپىدە كېلەلەيدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سان، سان مىقدار بىرىكمىلىرى ۋە سۈپەتلەرنى ئۆزىگە بېرىقنىۋالىسى سۈپىتىدە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. شۇنىڭدەك يۇقىرىدىكى ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا شەيئىلەرنىڭ نامىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ سۆزلەرتىڭ يۇقىرىدىكى گراممىماتىكىلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى گراممىماتىكىلىق شەكىللىرى جەھەتتىكى ئورتاقلىقنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئۇلارنى بىر تېپقا ياتقۇزۇپ، بىز سۆز تۈركۈمى قىلىپ، «ئىسىم سۆز تۈركۈمى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. سۆزلەرنىڭ گراممىماتىكىلىق مەنىسى ناھايىتى كۆپ بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، بىز يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، سۆزلەر سان، تەۋەلىك شەخس، كېلىش قاتارلىق ھەرخىل گراممىماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن تۈرلىنىپ، ھەرخىل گراممىماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. ئەمما بىز بۇنىڭغا قاراپ بۇ سۆزلەرنى «كۆپلۈك سانىدىكى سۆز»، «تەۋەلىك سۆز» ياكى

«كېلىش سۆز» دېگەنگە ئوخشاش سۆز تۈركۈملىرىگە ئاجرىتىلماي‌مىز. چۈنكى بۇلار شۇ سۆزلەرنىڭ ئەڭ ئاساسىي گرامماتىكىلىق تىپ بېرلىكى ھېسابلانمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملاردا سان ئۇقۇمى ئىپادىلىنىدۇ، خاس كۆپلۈك سان ئۇقۇمى ئىپادىلىنىپلا قالماي، بېرلىك سان ئۇقۇمىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداقلا شەيئىلەر بىرى يەنە بىرىنى ئىگىلەپ ئۆزىگە تەۋەلەندۈرەلەيدۇ. بۇنىڭدىن سان، تەۋەلىك شەخس قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئىسىم سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولغان ئادەتتىكى گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىكەنلىكىنى بايقىيالايمىز. شۇڭا، گرامماتىكىلىق مەنە جەھەتتىن ئېيتقاندا، سۆزلەرنىڭ ئەڭ ئومۇمىي، ئەڭ ئورتاق بولغان، يۇقىرى قاتلامدىكى گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدە ئابستراكتلاشتۇرۇپ، ئومۇملاشتۇرۇپ ئايرىپ چىقىلغان تىپ بېرلىكى ئاندىن سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ. گرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، تۈرلىنىشكە باي تىللاردا سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنىدۇ، تۈرلىنىشكە باي بولمىغان تىللاردا سۆزلەرنىڭ بېرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەنىسى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنىدۇ؛ كېيىنكىسى ئالدىنقىسىغا قارىغاندا تېخىمۇ ئۇنۇملۇكرەك. سۆزلەرنى سۆز تۈركۈمىگە ئايرىشتا، شۇ سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنماستىن، بەلكى گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيتى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنىدۇ. ۋەھالەنكى بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولغان سۆزلەر كۆپىنچە لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىنمۇ بەزى ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولىدۇ. ئالايلى، ئىسىملار شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ، سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيتىنى بىلدۈرىدۇ، پېئىللار شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، يەنىلا سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيتى سۆزلەرنى سۆز تۈركۈمىگە ئايرىشنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى قىلىپ

نىدۇ. ئەگەر نوقۇل ھالدا سۆز مەنىسى ئاساسىي ئۇلچەم قىلىنسا، ئۇ چاغدا سۆزلەر لوگىكىلىق كاتېگورىيە بويىچە سۆز تۈركۈمىگە ئايرىلغان بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ لوگىكىلىق تەپەككۇرى ئوخشاش بولىدۇ، ئەگەر لوگىكىلىق ئۇلچەم بويىچە سۆزلەرنى سۆز تۈركۈمىگە ئايرىيدىغان بولساق، پۈتۈن دۇنيادىكى ھەممە مىللەتلەرنىڭ تىلىدا سۆز تۈركۈمى ئوخشاش بولغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە ئوخشىمىغان تىللاردىكى سۆز تۈركۈمىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز، ئەرەب تىللىرىدا «ئارتىكل» دېگەن سۆز تۈركۈمى بار، ئەمما ئۇيغۇر تىلىدا يوق. رۇس تىلىدا «سىيغا كاتېگورىيىسى» بار، ئەمما ئۇيغۇر تىلىدا يوق. ئۇيغۇر تىلىدا «ئارقا يارىدەمچى» دېگەن سۆز تۈركۈمى بار، ئەمما باشقا بەزى تىللاردا يوق. دېمەك، ھەرقايسى مىللەت تىللىرى ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن سۆز تۈركۈملىرى سان جەھەتتىن بىر-بىرىگە باراۋەر بولمايدۇ، ھەتتا ئوخشاش بولغانلىرىمۇ مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. گرامماتىكا، بولۇپمۇ سۆز تۈركۈملىرىدە ئەكس ئەتكەن بۇ خۇسۇسىيەت شۇ تىلنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

سۆز تۈركۈمىنىڭ يۆتكىلىشى [词类转化] مەلۇم بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە سۆزنىڭ باشقا بىر سۆز تۈركۈمىگە ئۆتۈپ كېتىش جەريانى ۋە نەتىجىسى سۆز تۈركۈمىنىڭ يۆتكىلىشى دەپ ئاتىلىدۇ. تون ياكى ئۇرغۇغا ئىگە بولغان تىللاردا سۆزلەر بىر سۆز تۈركۈمىدىن باشقا بىر سۆز تۈركۈمىگە يۆتكەلگەندە، بەزىدە تون ياكى ئۇرغۇدا ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن، بەزىدە بولماسلىقى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر بىۋاستە يۆتكەپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «ياخشى ئادەم» دېگەن بىرىكمىدە «ياخشى» سۈپەت بولسا، «ماقالىنى ياخشى ياز» دېگەن بىرىكمىدە «ياخشى» رەۋىش بولىدۇ. «تۈرسۇن ماشىنا

www.uyghurkitap.com

هەيدەيدۇ» دېگەن جۈملىدە «ماشىنا» ئىسىم بولسا، «بىر ماشىنا كۆمۈر» دېگەن بىرىكمىدە «ماشىنا» مىقدار بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەت بىلەن رەۋىش، ئىسىم بىلەن مىقدار ۋە سۈپەتلەرنىڭ يۆتكىلىشى كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

سۆز تۈرلەش قائىدىسى [构形法] «سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى» گە قارالسۇن.

سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما [黏构形语] «مورفېما» غاقارالسۇن.

سۆز مەنىسى [义词] سۆز مەنىسى لېكسىكىلىق مەنە ۋە گراماماتىكىلىق مەنە دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. تىلدىكى كۆپ سانلىق سۆزلەردە ھەم لېكسىكىلىق مەنە، ھەم گراماماتىكىلىق مەنە بولىدۇ. بۇنداق سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئاز سانىدىكى سۆزلەردە گراماماتىكىلىق مەنىلا بولىدۇ، لېكسىكىلىق مەنە بولمايدۇ. بۇنداق سۆزلەر يارىمچى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئاددەتتە سۆز مەنىسى دېيىلگەندە سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. سۆز مەنىسى مۇئەييەن بىر تىلدىكى سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەزمۇن بولۇپ، ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ ئادەم مېڭىسىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان ھالدا ئەكس ئېتىشىدۇر. سۆز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىشى تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ھەممىزگە مەلۇمكى، ئوبيېكتىپ شەيئىلەر مۇرەككەپ بولىدۇ، خىلمۇخىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئۇلار كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسىگە بېقىنمايدۇ، ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ ئۆزگۈرىدۇ. ئادەملەر ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ئۇلارنى تەدرىجىي ھالدا تونۇيدۇ ھەمدە بۇ تونۇش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىلىرىنى مەلۇم تاۋۇش شەكلى بىلەن مۇستەھكەملەيدۇ ۋە سۆز مەنىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. سۆز مەنىسى رېئال دۇنيادىكى ئوبيېكتىپ شەيئىي بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ ۋە مەلۇم ئىجتىما-

مائي كوللېكتىپنىڭ ئاشۇ شەيئىلەر توغرىسىدىكى تونۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەمما بۇ تونۇش نەتىجىسى، جۈملىدىن سۆز مەنىسىنىڭ قانداق تاۋۇش شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىشى پۈتۈنلەي ھەرقايسى ئىجتىمائي كوللېكتىپنىڭ ئادىتىگە باغلىق. كىشىلەر-نىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرۈش جەريانى مۇرەككەپ باسقۇچ بولۇپ، بۇنىڭدا بەزى خىيالي تەركىبلەرمۇ بولىدۇ، شۇڭا، مەلۇم تارىخي شارائىتتا، رېئاللىقتىن ئايرىلغان، رېئال-لىق بۇرمىلانغان بۇنداق خىيالي تەركىبلەر كىشىلەر مېڭىسىدە ئۇستۇنلۇكسىز ئىگىلەيدۇ ھەمدە ئۇنىڭ نەتىجىسى مۇئەييەن تاۋۇش شەكلى بىلەن مۇستەھكەملىنىدۇ. نەتىجىدە، ئوبيېكتىپ رېئاللىق توغرا ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن سۆزلەر ئىجاد قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «پەرىشتە»، «دوزاخ»، «جەننەت» قاتارلىقلار شۇ جۈملىگە كىرىدۇ. پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىشلەپچىقا-رىش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بۇنداق سۆزلەر تەدرى-جىي ھالدا ئەسلى مەنىسىنى يوقىتىدۇ ياكى ئىستېمالدىن قالىدۇ. سۆز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىن قارىغاندا، بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئامىل ئوبيېكتىپ رېئاللىق ۋە بۇ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن مەنە، ئادەتتە، سۆزنىڭ ئىدراكي مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆز-نىڭ ئىدراكي مەنىسى سۆز مەنىسىنىڭ يادرو قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە، لۇغەتلەردە سۆز ئۇچۇن بېرىلگەن ئىزاھ ئومۇمەن سۆزنىڭ ئىدراكي مەنىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. سۆز مەنىسىدە ئىدراكي مەنە ئۇستىگە قوشۇلغان مەلۇم تۇس مەنىسى بولىدۇ. بۇنداق تۇس مەنىلىرى ئوبرازلىق تۇس، ھېسسىي تۇس ۋە ژانىر تۇسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سۆز مەنىلىرىنىڭ تارىيىشى [小词义的缩小] ئۇ، سۆز مەنە-لىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى بىر خىل ھادىسە. تىل تەرەققىياتى جەر-

www.uyghurkitap.com

يانىدا سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنىڭ كىچىكلىشى ياكى سۆز مەنىسىنىڭ ئازىيىشىنى كۆرسىتىدۇ. تىلدا ئەسلىدە بىر سۆز ئارقىلىق بىرقانچە شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇملار ئىپادىلەنگەن بولۇپ، كېيىنچە بۇ شەيئى ياكى ھادىسىلەرنىڭ ئۆز ئارا پەرقى چوڭقۇرراق تونۇلغاندىن كېيىن، سۆز مەنىسىدە يەككىلىنىش ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ. بۇ ھادىسە سۆز مەنىلىرىنىڭ تارىيىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ياغاچ» دېگەن سۆز بىرىنچى، «دەل-دەرەخ» ئىككىنچى، «ياغاچ» دېگەن ئىككى مەنىنى بىلدۈرەتتى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ياغاچ» دېگەن سۆز پەقەت «ياغاچ» دېگەن شەيئىنىلا ئىپادىلەيدىغان بولدى، «دەل-دەرەخ» دېگەن سۆز پەقەت شۇ شەيئىنىلا بىلدۈرىدىغان بولدى.

سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى [词义的扩大] سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى بىرخىل ھادىسە بولۇپ، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆپىيىشىنى كۆرسىتىدۇ. تىلدا بىر سۆز دەسلەپتە مەلۇم بىرلا ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، كېيىنچە ئۇ شۇ شەيئى ياكى ھادىسە بىلەن خاراكتېرى ياكى رولى ئوخشىشىپ كېتىدىغان باشقا شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنىمۇ ئىپادىلىسە، يەنى ئەسلىدە بىرلا مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز كېيىنچە يەنە بىرقانچە مەنىنى قوشۇمچە ئىپادىلەيدىغان بولسا، بۇنداق ھادىسە سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئوق» دېگەن سۆز ئەسلىدە ئوقيانىڭ ئوقىنىلا كۆرسىتەتتى، ھازىر «مىلتىق ئوقى»، «زەمبىرەك ئوقى» غا ئوخشاش نەرسىلەرنى كۆرسىتىدىغان بولدى. «ھارپا — ئەرەبە» سۆزى ئەسلىدە «ھېيت-بايرامنىڭ ئالدىنقى كۈنى» دېگەن مەنىدە ئىدى. ھازىر ھەرقانداق بىر ۋەقە ياكى ھادىسە بولغان كۈننىڭ ئالدىنقى كۈنى دېگەن مەنىدە كېلىدىغان بولدى.

سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆچۈشى [移转的词义] سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى بىرخىل ھادىسە. تىل تەرەققىياتىدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى تۈپ مەنىسى، يەنى كونا مەنىسى بارا-بارا ئىستېمالدىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى شۇ سۆزنىڭ كېيىنكى يېڭى مەنىلىرى ئالىدۇ. تىل تەرەققىياتىدا سۆز مەنىلىرىدە بولىدىغان بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆچۈشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «خاتۇن» دېگەن سۆز «پادىشاھنىڭ ياكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئايالى» دېگەن مەنىدە ئىدى. ئەمما ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆزنىڭ شۇ مەنىسى ئىستېمالدىن قالدى، ئۇنىڭ ئورنىنى مۇشۇ مەنە ئاساسىدا پەيدا بولغان «ئايال» دېگەن يېڭى مەنە ئالدى. سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆچۈشىدە، ئەسلىدىكى مەنە سىلەش كېيىنكى مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بولۇشى كېرەك، بولمىسا، سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆچۈشى ھېسابلانمايدۇ.

سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى [变演的词义] تىل تەرەققىياتى جەريانىدا لۇغەت تەركىبىدىكى نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ. تىل تەرەققىياتى جەريانىدىكى بۇ خىل ھادىسە سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى داۋامىدا بەزى يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ئۇقۇملار ئۇزلۇكسىز مەيدانغا كېلىدۇ، بۇ يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ئۇقۇملار تىلدا بەزىدە يېڭى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنمەي، تىلدا ئەسلىدە بار سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى نەتىجىسىدە، سۆز تۈركۈملىرىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان «ئىسىم، سۈپەت، سان» قاتارلىق ئۇقۇملار ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدە بار بولغان «ئىسىم، سۈپەت، سان» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىپ، ئەسلى مەنىسىدىن باشقا يەنە گراماتىكىلىق

ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوللىنىلىدى، سۆز مەنىلىرىنىڭ مۇشۇنداق كۆپ-
پىيىشى، تارىيىشى ۋە كۆچۈشى قاتارلىق ھادىسىلەر سۆز مەنە-
لىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆزنىڭ ئەركىن مەنىسى [词的自由意义] سۆزنىڭ چەك-
لىك مەنىسىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. سۆزلەرنى لوگىكىلىق ۋە
گرامماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن ھالدا باشقا سۆز-
لەر بىلەن ئەركىن بىرىكىپ كىشىنى ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان
مەنە سۆزنىڭ ئەركىن مەنىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇستەل»،
«چوڭ»، «يۇگۇر-» سۆزلىرىنىڭ بىرىنچىسى نەرسىنى، ئىككىنچى-
سى خۇسۇسىيەتنى، ئۈچىنچىسى ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. «ئۇس-
تەل» سۆزى نەرسە بولۇپ، ئۇ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى،
ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى، تار ياكى كەڭ بولۇشى، ئېگىز ياكى
پاكار بولۇشى، يۇمىلاق ياكى تۆت چاسا بولۇشى، چىرايلىق ياكى
سەت بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى،
«ئۇستەل» سۆزى چوڭ، كىچىك، ئۇزۇن، قىسقا، تار، كەڭ،
ئېگىز، پاكار، يۇمىلاق، چاسا، چىرايلىق، سەت قاتارلىق
سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلەيدۇ. ئەمما ئۇ ھەرگىزمۇ «خەم-
يە»، «بالدۇر»، «مۇشۇك» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ
كېلەلمەيدۇ. چۈنكى «ئۇستەل» سۆزى بۇ خىل سۆزلەر بىلەن
لوگىكا جەھەتتىن ھېچقانداق باغلىنىشقا ئىگە ئەمەس. «يۇگۇر-»
سۆزىمۇ پەقەتلا جانلىقلار بىلەنلا لوگىكىلىق باغلىنىشقا ئىگە بو-
لۇپ، جانلىقلار تېپىدىكى ھەرقانداق ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ
نامى بىلەن بىرىكىپ كېلەلەيدۇ، ئەمما جانسىز شەيئىلەرنىڭ
نامىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلمەيدۇ. شۇ-
نا، يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى باشقا سۆزلەر بىلەن ئەركىن بىرىكىپ
كېلىش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان مەنە سۆزنىڭ ئەركىن مەنىسىدۇر.

سۆزنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى [词的结合能力] سۆزلەرنىڭ

سۆز ياساش ۋە ئۇزۇنارا بىرىكىش مۇناسىۋىتىدە تۇتقان ئورنىغا قارىتىلغان لوگىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆزلەر تىلدا لوگىكىلىق ۋە گراممماتىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنغان ھالدا بىر-بىرى بىلەن بىرىكىپ كېلەلەيدۇ. سۆزلەرنىڭ بۇ خىل بىرىكىشى سۆزنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئىلغار كىشى»، «ئوقۇغۇچى كىتاب ئوقۇيدۇ» قاتارلىقلار. ھەرخىل تىللاردىكى كونكرېت سۆزلەرنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى زور كۆپ سانداكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى يۇقىرى، ئەمما بەزى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى تۆۋەن. شۇڭا، بەزى سۆزلەرنى سەۋەبلىك ياكى سەۋەبسىز ھالدا زورمۇزور بىرىكتۈرۈپ قويساق، گەرچە گراممماتىكىلىق قائىدىگە ئۇيغۇن كەلسىمۇ، لېكىن لوگىكىلىق ۋە ستىلىستىكىلىق قائىدىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇقۇمنى، پىكىرنى مۇجمەللەشتۈرۈپ قويىدۇ. مەسىلەن، «ئەنۇەر يۇگۈرمەكتە»، «مۇشۇك يۇگۈرۈپ كەلدى» دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما «ئوستەل يۇگۈرمەكتە» دېيىشكە بولمايدۇ. «ئۇلۇغ، چوڭ، زور، يوغان، كاتتا» سۆزلىرى مەنداش سۆزلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش ئىقتىدارى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئۇلۇغ ئادەم»، «ئۇلۇغ سۇ»، «ئۇلۇغ ۋەزىپە»، «ئۇلۇغ ئىش»، «ئۇلۇغ سەپەر» دېگەن بىرىكمىلەردە «ئۇلۇغ» سۆزى ئۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن «ئۇي»، «ئوستەل»، «قاچا» دېگەن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا «چوڭ، زور، يوغان» سۆزلىرى ئىشلىتىلىدۇ.

سۆزنىڭ تاشقى فورمىسى [词的外部形式] «سۆزنىڭ ئىچكى فورمىسى» غا قارالسۇن.

سۆزنىڭ تۈرلىنىشى [词形变化] سۆزنىڭ تۈرلىنىشى — بىر

خىل مورفولوگىيىلىك ھادىسە. سۆزنىڭ شەكىل ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ھەرخىل گراماتىكىلىق رولىغا ئىگە بولۇشى سۆزنىڭ تۈرلىنىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «يول، يولنىڭ، يولنى، يولدا، يولدىن، يولغا» لاردىن «يول» دېگەن ئىسىمنىڭ ھەرخىل كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەنلىكىنى، يەنى ئەسلىدىكى «يول» سۆزنىڭ ھەرخىل ئۆزگىرىشكە كىرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئادەتتە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشىدە مۇنداق برقانچە خىل ئەھۋال بار. برىنچى، سۆز يىلتىزىدىكى ئىنچىكى فىلىكسىيە. بۇ خىل ئۇسۇلدا سۆز يىلتىزىدىكى مەلۇم سوزۇق تاۋۇش ياكى ئۇزۇك تاۋۇشنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب، پارس تىللىرىدا شۇنداق. ئىككىنچى، سۆز يىلتىزىنىڭ ئوتتۇرىسى ياكى باش تەرىپىگە ۋە ياكى ئاخىرىغا تۈرلۈك قوشۇمچىلارنى قوشۇش بىلەن ئەسلىدىكى سۆز شەكلى ئۆزگەرتىلىپ يېڭى مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئاخىرىغا قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق شۇ سۆزنىڭ ھەرخىل تۈرلەنگەن شەكلى ياسىلىدۇ. ئۇچىنچى، سۆزنىڭ تون ياكى ئۇرغۇسىنى ئۆزگەرتىش يولى بىلەن تۈرلۈك گراماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ يارەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن شەكلى سۆزلەرنىڭ ئانالىتىك ئۇسۇلدا تۈرلەنگەن شەكلى دەپمۇ قارىلىدۇ. بەزى تىللاردا سۆزلەرنىڭ بۇنداق مورفولوگىيىلىك شەكلى مۇھىم ئورۇندا تۇرسا، بەزى تىللاردا مۇھىم ئورۇندا تۇرمايدۇ.

سۆزنىڭ چەكلىك مەنىسى [义的限定意词] سۆزنىڭ ئەركىن مەنىسىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. سۆزلەرنى لوگىكىلىق، گراماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ئويغۇن ھالدا پەقەت بىر تېمىتىكى سۆز ياكى برقانچە سۆز بىلەنلا بىرىكىش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان مەنە سۆزنىڭ چەكلىك مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، «ۋاپات بولماق» دېگەن سۆز ھەرقانداق ئادەمنىڭ نامى بىلەن ئەمەس، پەقەت سۆزلىگۈچىنىڭ نەزەردە ھۆرمەتكە ئىگە بولغان ئادەملەرنىڭ نامى بىلەنلا بىرىكىدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ نەزەردە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولمىغان ئادەملەرنىڭ نامى بىلەن بىرىكمەيدۇ، ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار ياكى باشقا شەيئىلەرنىڭ نامى بىلەن ھەرگىز بىرىكمەيدۇ. سۆزلەرنىڭ چەكلىنىش مەنىلىرىنى ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن ئىددىئوملۇق مەنە ۋە سىنتاكسىسلىق مەنە دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. مەسىلەن، «ئەگرى» سۆزى پەقەت «قول» سۆزى بىلەن بىرىكىپ «قولى ئەگرى» بولۇپ كەلگەندىلا «ئوغرى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇنىڭدىن باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە مەنىسى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، ھەرقانداق سۆز (ئىسىم) بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇ بالىنىڭ قولى ئەگرى ئىكەن» (ئىددىئوملۇق مەنە)»، «بۇ بالىنىڭ پۇتى ئەگرى ئىكەن (ئەركىن مەنە)».

سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى [词的词法形式] سۆزلەرنىڭ تۈرلەنمىگەن، تۈرلەنگەن ياكى ياردەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن شەكلى ئادەتتە سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنە ئۇچۇن تۈرلەنگەن شەكلىگە قارىتىلىدۇ، بۇ، سۆزنىڭ قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان ياسالما شەكىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلىدە، سۆزنىڭ تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە باي ئىكەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئات، ئاتلار، ئېتىم، ئېتىمىز، ئېتىڭ، ئېتىڭلار، ئاتلىرى، ئېتى، ئاتىنىڭ، ئاتىنى، ئاتقا، ئاتتا، ئاتتىن، ئاتتىكى، ئاتتەك، ئاتقىچە، ئاتچىلىك، ئات

بىلەن، ئات ئۇچۇن، ئات توغرىلىق... قاتارلىقلار «ئات» دېگەن بىر ئىسىمنىڭ بىر قىسىم مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدا بىر سۆز ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۇرلۇك مورفولوگىيىلىك شەكىللەردە كېلىش بىلەنلا قالماستىن، بىر ۋاقىتتا بىر قانچە خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «پىكىرلىرىڭىزنى يېزىپ بېرىڭ» دېگەن جۈملىدە «پىكىر» دېگەن ئىسىم كۆپلۈك، تەۋەلىك ئۇچىنچى شەخس، سىپايە تۈر، چۈشۈم كېلىشتىن ئىبارەت تۆت خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلدە كەلگەن. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىدىن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن ياسالغانلىرى سۆزنىڭ سىنتېتىك شەكلى، يارىدەمچى سۆزلەر بىلەن ياسالغانلىرى سۆزنىڭ ئانالىتىك شەكلى» دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆزنىڭ ئىچكى فورمىسى [词的内部形式] ھەربىر سۆز مەنە ۋە شەكىلگە ئىگە. سۆزنىڭ شەكلى سۆزنىڭ تاۋۇش قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىدۇ، سۆزنىڭ تاۋۇش قۇرۇلمىسى سۆزنىڭ تاشقى شەكلى ياكى سۆزنىڭ تاشقى فورمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزنىڭ مەنىسىمۇ ئادەتتە بەلگىلىك ۋاستىدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. سۆزنىڭ بۇنداق قۇرۇلما ۋاستىسى سۆزنىڭ ئىچكى فورمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئالايلى، رۇس تىلىدا пятьдесят دېگەن سۆز пять (بەش) ۋە десят (ئون) دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، «ئەللىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە ئالايلى، ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاشپاقا» دېگەن سۆزمۇ «تاش» بىلەن «پاقا» دېگەن سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. «ئاچچىق» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئاچچىق» دېگەن پېئىلغا «-ق» دېگەن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ۋە بىر شەيئىنىڭ ئېچىپ كېتىشىنى بىلدۈرىدىغان «ئېچىماق» سۆزىنىڭ مەنىسى ئاساسدا

بارلىققا كەلگەن. بىز مەلۇم بىر سۆزنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋاقىتىمىزدا دائىم شۇ سۆزنىڭ شۇنداق مەنىدە كېلىشىدە ياكى شۇ سۆز قۇرۇلمىسىنىڭ ھاسىل بولۇشىدا مەلۇم بىر سەۋەب بارلىقىنى بايقايمىز. دېمەك، سۆز مەلۇم پاكىت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۆزلەر سۆزنىڭ ئىچكى قۇرىلىسى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، قازاق تىلىدا «چۆلدەمەك» دېگەن پېئىل ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۇسسىماق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، بۇ يەردىكى «چۆلدەمەك» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى كىشىلەرنىڭ چۆل-جەزرىدىلەردە سۇغا بولغان تەشنالىقىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈكلۈكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. خەنزۇ تىلىدا «舞台» (سەھنە) دېگەن سۆز نېمە ئۈچۈن شۇ مەنىدە، شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ؟ چۈنكى خەنزۇ تىلىدا «舞» ئۇسسۇل دېگەن مەنىدە، «台» سەھنە دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئىككى سۆز قوشۇلۇپ «ئۇسسۇل ئويناىدىغان سەھنە» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن ھەمدە شۇنداق ئاتالغان. رۇس تىلىدا نېمە ئۈچۈن подснежник دېگەن سۆز «قار لەيلىسى» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ؟ قار لەيلىسى ئەتىيازدا ھەممىدىن بۇرۇن قار ئاستىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىقىدۇ (подснегом) شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇنىڭدىن ھەيرانلىق ھېس قىلىپ «подснежник» دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. ھەرقايسى تىللاردا سۆزلەرنىڭ ئىچكى قۇرىلىسى تازا ئۇخشاش بولمايدۇ. ئالايلى، رۇس تىلىدا подснежник (قار لەيلىسى) دەپ ئاتىسا، نېمىس تىلىدا sehneglöckchen (قار سائىتى) دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، باشقا-باشقا تىللاردا سۆزلىشىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنىڭ ئۇخشاش بىر شەيئىگە بولغان تونۇشىنىڭ ئۇخشاش بولمىغانلىقىدا. «قار لەيلىسى» دېگەن بۇ ئۆسۈملۈك نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەرگە

ئىگە. ھەرخىل تىللاردا سۆزلىشىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار قار لەيلىسىنىڭ شۇ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىنى بۇ ئۆسۈملۈكنى چۈشىنىشىنىڭ ئاساسى قىلغان بولۇشى مۇمكىن. نېمىس تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ بۇ ئۆسۈملۈكنىڭ قار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تونۇپ يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ گۈل ئۆز ئەينى سائەتكە ئوخشىغاچقا، ئۇلار مانا مۇشۇ ئالاھىدىلىكنى بۇ ئۆسۈملۈكنى تونۇشنىڭ ئاساسى قىلغان. يەنە ئالايلى، ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ قار لەيلىسىنى snowdrop (قار تامچىسى) دەپ ئاتايدۇ. فرانسۇز تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ perce—neige (قار كەيگۈچى) دەپ ئاتايدۇ. دېمەك، بۇ تىللاردىمۇ بۇ ئۆسۈملۈكنىڭ بىرخىل ئالاھىدىلىكى شۇ ئۆسۈملۈكنى تونۇشنىڭ ئاساسى قىلىنغان. ھەرقانداق بىر تىلدىكى سۆزلەر ئۆزىگە خاس ئىچكى فورمىغا ئىگە، شۇنداقلا سۆز مەنىلىرىنىڭ باغلىنىشىنى ئاساسىي پرىنسىپ قىلغان سۆز ياساش قائىدىلىرىگە ئىگە. ئالايلى، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ «باش» دېگەن سۆزنى «ئادەم بەدىنىنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى ئەزاسى» دەپ تونۇغان، ھەمدە شۇ مەنە ئاساسىدا «باشپاناھ»، «باشلىق»، «باشلامچى» قاتارلىق سۆزلەرنى ياساپ قوللانغان.

سۆز ياساش قائىدىسى [构词法] بۇ، مورفولوگىيە دائىرىسىگە كىرىدۇ. بىر سۆز يىلتىزى ئاساسىدا يېڭى سۆزلەرنى ياساشنىڭ قائىدىسى سۆز ياساش قائىدىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «باش» دېگەن تۈپ سۆز ئاساسىدا «باشلامچى، باشلىق، باشقارما، باشپاناھ» قاتارلىق يېڭى سۆزلەر ياسالغان. يېڭىدىن ياسالغان بۇ سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى تۈپ سۆز «باش» بىلەن باراۋەر ئەمەس. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئايرىم - ئايرىم سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىلدىكى ئېلېمېنتلار

يېڭى سۆز ھاسىل قىلىشنىڭ ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ. سۆز ياساش قائىدىسى ئادەتتە ئىككى چوڭ تۈركە ئايرىلىدۇ. بىرى، مورفولوگىيىلىك سۆز ياساش ئۇسۇلى، يەنە بىرى سىنتاكسىسلىق سۆز ياساش ئۇسۇلى. سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلىنى ئۆزگەرتىش، يەنى سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق سۆز ياساش ئۇسۇلى مورفولوگىيىلىك سۆز ياساش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا مۇنداق بىر قانچە خىل ئەھۋال ئومۇملاشتۇرۇلغان بولىدۇ. بىرى، سۆزلەرگە تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن يېڭى سۆز ياسىلىدۇ. يەنە بىرى، سۆز تەركىبىدىكى مەلۇم بىرتاۋۇشنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق يېڭى سۆز ياسىلىدۇ. خەنزۇ تىلى، ئىنگلىز تىلى، ئەرەب تىللىرىدا شۇنداق. ئۇچىنچىسى، سۆزلەرنىڭ تون ياكى ئۇرغۇلىرىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق يېڭى سۆز ياسىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا تون (شېڭدىياۋ) ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، سۆزنىڭ تونلىرىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ، ئىنگلىز تىلىدا ئۇرغۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرغاچقا، سۆزنىڭ ئۇرغۇسىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ. يەنە بەزى تىللاردا سۆزلەرنى بىر سۆز تۈركۈمىدىن يەنە بىر سۆز تۈركۈمىگە يۆتكەش ئارقىلىقمۇ يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ. سىنتاكسىسلىق سۆز ياساش ئۇسۇلى ئانالىتىك سۆز ياساش ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن مۇستەقىل سۆزلەرنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق سۆز ياساش ئۇسۇلى سىنتاكسىسلىق سۆز ياساش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە، قوشما سۆزلەر مۇشۇ ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدا «ئاخۇنۇم، خېنىم، تىلۋالدى» دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەر بولۇپ، بۇ سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى بىر قەدەر مۇرەككەپ. بۇ سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى بىر سۆزنىڭ مەلۇم

بىر گراممماتىكىلىق شەكىلىنىڭ تۈراقلىشىپ قېلىشى ئارقىلىق ياسالغان، بەزىلىرى قوشۇمچىلىق ياسالما سۆز ياكى قوشما سۆزنىڭ مەلۇم گراممماتىكىلىق شەكىلدە تۈراقلىشىشى ئارقىلىق ياسالغان. بۇلار ئادەتتە «قاتما سۆز» دېيىلىدۇ.

سۆز ياسىغۇچى مورفېما [构词语素] «مورفېما»غا قارالسۇن.

سۆز يىلتىزى [词根] سۆزنىڭ تۈپ لېكسىكىلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان مورفېما سۆز يىلتىزى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «كۆرمەك»، «كۆرسەتمەك» دېگەن سۆزلەردە «كۆر-» سۆزى ئەسلى تۈپ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، «باش»، «باشلىق»، «باشلامچى» دېگەن سۆزلەردە «باش» سۆزى ئەسلى مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، «كۆر-»، «باش» سۆزلىرى سۆز يىلتىزى هېسابلىنىدۇ. بىرلا مۇستەقىل مورفېمىدىن تۈزۈلگەن تۈپ سۆزلەرمۇ شۇ سۆزلەردىن ياسالغان باشقا سۆزلەر ئۈچۈن ئوخشاشلا سۆز يىلتىزى هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئۈچىنچى شەخس كىشىلىك ئالمىشى «ئۇ» بىر يىلتىز هېسابلىنىدۇ.

سۈپەت [形容词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرى، بەلگىسى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ. سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرى، بەلگىسى، تۈسى، رەڭگى، تۇرۇق-هالىتى، تەمى، پۇرىقى، سۈپەت ساپاسى، جانلىقلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ۋە جىسمانىي ئالاهىدىلىكلىرى، ئادەملەرنىڭ مەنىۋى خۇسۇسىيىتى، شەيئىلەرنىڭ زامان، ماكان بىلەن، شۇنداقلا، ئۆزىدىن باشقا شەيئىلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى، تۈرلۈك ئالاهىدىلىكلىرى، هەربىر ئەكەت ۋە نامايىشنىڭ تۈرلۈك بەلگىسى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. هەممە تىللاردىكى سۈپەتلەرنىڭ تۈزۈلۈ-

شى، مەنىسى ۋە سۆيەتلەرنى ئايرىش چېكى ئوخشاش بولمايدۇ.كونكرېت تىللاردىكى سۆيەتلەر ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە. سۆيەتلەر دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ، شۇنداقلا ئومۇمەن ئىسىمغا بېقىنىپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مانا بۇ ــ سۆيەتلەرنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە بەلگىسى. بەزى تىللاردا سۆيەتلەر ئىپادىلىگەن مەنىلىرىگە قاراپ شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆيەتلەر، شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۆيەتلەر، شەيئىلەرنىڭ ئېچكى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان سۆيەتلەر ۋە شەيئى (نەرسە) لەرنىڭ ئىگىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆيەتلەر دېگەندەك بىرقانچە تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆيەتلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ كۆپىنچە ئىسىملارغا بېقىنىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەنلىكى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، سېمىز ئادەم، ئېگىز بىنا، ياخشى گەپ، چوڭ يول، ئوماق بالا قاتارلىقلار. بەزى تىللاردا سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىدە شۇ سۆزنىڭ سۆيەت سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان قوشۇمچىلار بولىدۇ.

سۆيەت ئالمىشى [形容代词,代形容词] «ئالماش»قا قارالسۇن.

سۆيەتداش [形动词,动形词] پېئىل سۆز تۈركۈمىدىكى كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى، سۆيەتداش ھەم پېئىللىق خۇسۇسىيەتكە، ھەم سۆيەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇ پېئىللارنىڭ سۆيەت ئورنىدا قوللىنىلىدىغان بىر خىل شەكلى بولۇپ، شەيئىلەرنىڭ ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر خىل بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن «ئېچىلغان گۈل» دېسەك، بۇ يەردە «ئېچىل-» دېگەن پېئىلغا «-غان» دېگەن سۆيەتداش قو-

شۇمچىسى قوشۇلۇپ، «ئېچىلغان» دېگەن پېئىللىنىڭ سۈپەتداشتىن ئىبارەت بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكلى ياسالغان ھەمدە «ئېچىلغان» دېگەن سۈپەتداش «گۈل» دېگەن شەيئىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇندىغان بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ، بۇ بىرىكمىدە سۈپەتنىڭ ئورنىدا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن. سۈپەتداشلار مەنە جەھەتتىن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار پېئىللارنىڭ باشقا گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، «بارغان» دېسەك، «بار-» دېگەن پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ، «بارمىغان» دېسەك، بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ، «بارالمىغان» دېسەك، «بار-» پېئىلنىڭ ئىمكانىيەت تۈسىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. سۈپەتداشلارنىڭ جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىشىمۇ ئومۇمەن پېئىللارغا ئوخشايدۇ. مانا بۇلار ئۇنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرى. سۈپەتداشلارنىڭ مەنە جەھەتتىن شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە سۈپەتلەرگە ئوخشاش بۇۋاستە ئىسىملارغا بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشى ئۇنىڭ سۈپەتلىك خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۈپەتلەش - سۈپەتلىنىش مۇناسىۋىتى [系修饰] «چەكلەش-چەكلىنىش مۇناسىۋىتى» گە قارالسۇن.

سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى [形容词级范畴] دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەر خىل دەرىجىلىرى سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق شۇ سۈپەت ئىپادىلىنىدىغان بەلگىنىڭ كۈچەيتىلگەن ياكى ئاجىزلىتىلغانلىقى ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى سۈپەتلىرىدە ئەسلى

دەرىجە (بەزىلەر «ئاددىي دەرىجە» دەپمۇ ئاتايدۇ)، كېمەيتىش دەرىجە، كۆچەيتىش دەرىجە، ئەكسىلەتىش دەرىجە قاتارلىق دەرىجىلەر بار. سۆيەت دەرىجىلىرى كۆپىنچە سۆيەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەمەلىي كۆچەيتىلگەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچىنىڭ بىر خىل ھېسسىياتىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ.

سۈنئىي تىل [人造语言] «ئېسپېرانتو»غا قارالسۇن.

سېلىشتۇرۇش [比对] سىتىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. بوغۇم سانى ئوخشاش سۆزلەردىن ياكى قۇرۇلمىسى ئوخشاش جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن، ئەمما مەنە جەھەتتىن قارىمۇ قارشى ئىككى خىل پىكىر ياكى كۆز قاراشنى، ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ توغرا ياكى خاتا ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئۇسۇلى سېلىشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «توشقاندەك يۈز يىل ياشىغۇچچە، يولۋاستەك بىر كۈن ياشا»، «كۆز قورققاق، قول باتۇر».

سېلىشتۇرما دەرىجە [比较级] بەزىلەر سۆيەتلەرگە «راق/-رەك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن دەرىجىنى «سېلىشتۇرما دەرىجە» دەپ ئاتايدۇ. بۇ دەرىجە «كېمەيمە دەرىجە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

سېمانتىكا [语义学، 词义学، 词意学] لېكسىكولوگىيىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. سۆز مەنىلىرى ھەققىدىكى تەلىمات دېگەن مەنىدە. ئۇ سۆز مەنىسىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئۇ، كونكرېت ئېيتقاندا، مەنە بىلەن تاۋۇشنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى، سۆز مەنىسىنى شەكىللەندۈرگۈچى ئامىللار، سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى، گرامماتىكىلىق مەنىلىرى، ستىلىستىكىلىق مەنىلىرى، شۇنداقلا سۆزنىڭ ئەركىن مەنىسى، چەكلىك مەنىسى، سۆزنىڭ كېڭەيگەن مەنىلىرى، كۆچمە مەنىلىرى، سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىرى، قارىمۇ قارشى مەنىلىرى، سۆزلەرنىڭ مەنىداشلىقى، سۆز-

لەرنىڭ ئاھاڭداشلىقى ۋە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالاھىدە مەنىلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ يەنە سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى قاتارلىقلارنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئۇ ئېتىمولوگىيە بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ.

سېمانتىكىلىق بىرلىك [语意单位] سېمانتىكا سۆز مەنىلىرى ۋە سۆز مەنىلىرىنىڭ مۇرەككەپ مۇناسىۋىتى ھەم ئۇنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن، سېمانتىكا سۆز مەنىلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، ھەر بىر سۆزدە ئىپادىلەنگەن ھەربىر مەنىنى ئايرىم-ئايرىم بىر بىرلىك سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدۇ. شۇ سۆز مەنىسىنى تەشكىل قىلغۇچى، يەنى مەنە ھاسىل قىلغۇچى ئامىللارنى تەتقىق قىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقاندا، مورفېما سېمانتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

سېمىت - خامىت تىللىرى سىستېمىسى [闪含语系] بۇ سىستېمىدىكى تىللار ئەرەب يېرىم ئارىلى، ئافرىقا قىتئەسىنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدىكى رايونلارغا تارقالغان. بۇ تىل سىستېمىسى تۆۋەندىكى تىل تۈركۈملىرىگە بۆلۈنىدۇ: سېمىت تىللىرى تۈركۈمى، بۇ تىل تۈركۈمىگە قەدىمكى ئىبرى (Ebrai) تىلى، ئەرەب تىلىم قاتارلىقلار كىرىدۇ؛ خامىت تىللىرى تۈركۈمى، بۇ تىل تۈركۈمىگە قەدىمكى مىسىر تىلى، خاۋسا (Hausa) تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ.

سىپايە سۆز [语婉委] ببز ئالاقە جەريانىدا تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنىڭ ياخشى بولۇشى ئۈچۈن، ئومۇمەن ئىنسانلار تەرىپىدىن ياكى شۇ جەمئىيەت ئەزالىرى تەرىپىدىن بىرەكە يەرھىز قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئورنىغا باشقا سۆزلەرنى قوللىنىشىمىز مۇمكىن. ئىجتىمائىي ئالاقىدە بىز كىشىلەر بىلەن سۆزلەشكەن ۋاقتىمىزدا ئىجتىمائىي ئەخلاققا ئۇيغۇن بولمىغان،

باشقىلارنىڭ ھۆرمەت - ئابرويىنى تۆكسىدىغان، غۇرۇرىغا تەگىدىغان، بولۇپمۇ كوللېكتىپ سورۇندا ئىشلىتىش بىمەپ بولغان، ياكى پەرھەز قىلمىغان سۆزلەرنى قىلمىشتىن ساقلىنىمىز. ئۇنىڭ ئورنىغا مەنە جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان، ئەمما ئىجتىمائىي كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئۇنۇملۇك قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنى قوللىنىمىز. مانا مۇشۇنداق سۆزلەر سىپايە سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئۆلدى» دېمەي، «ۋاپات بولدى» دېيىش، «تۇغدى» دېمەي، «كۆزى يورۇدى، كۆزەيدى» دېيىش، «ئىككى قات» دېمەي، «ئېغىر بوي» دېيىش، «ئەرگە تەگدى،» دېمەي، «ياتلىق بولدى» دېيىش قاتارلىقلار.

سىزىق [破折号] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

سىزىقچە [短横] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

سىناق تۈس [体视试] پېئىل ئىسپاتلىنىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە سىناق تۈس دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ سىناق تۈس شەكلى پېئىللارنىڭ زەۋىشداش شەكلىگە «باق -» ياكى «كۆر -» قاتارلىق پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇ دورىنى يەپ بېقىڭ — پايدا قىلسا ئەجەب ئەمەس».

سىنتاكسىس [句法] گرامماتىكىنىڭ تەركىبىي قىسمى. تىلدىكى سۆزلەرنى تەشكىللەپ، ئۇلاردىن سۆز بىرىكمىسى، ئاددىي جۈملە ۋە مەرخەل مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش قائىدىسى تىلشۇناسلىقتا سىنتاكسىس دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سىنتاكسىس سۆزلەرنى، تەشكىللەپ ئۇلاردىن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرىنى ۋە جۈملە تېپىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، سىنتاكسىس سۆز بىرىكمىسى تەرە-

كىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرىنى، جۈملە بۆلەكلىرىنى، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى، ئاددىي جۈملە تىپلىرىنى، مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى، مۇرەككەپ جۈملە تىپلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. سۆزلەر گرامماتىكا قائىدىلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىلگە كىرىپ سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىس بىر-بىرىگە ناھايىتى زىچ باغلانغان بولىدۇ. بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ ئاندىن تىلنىڭ مۇكەممەل گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

سىنتاكسىلىق بىرلىك [句法单位] سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەر سىنتاكسىسلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، سىنتاكسىس سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش قائىدىلىرىنى، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش جەھەتتىكى قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئۆزدىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. جۈملە سىنتاكسىسنىڭ ئەڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى سۆز بىرىكمىلىرىدىن جۈملە ھاسىل بولىدۇ، ئاددىي جۈملىلەردىن قوشما جۈملە ھاسىل بولىدۇ. جۈملە يەككە ئوي-پىكرىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، جۈملە بىلەن سۆز بىرىكمىسى سىنتاكسىسلىق بىرلىك سانىلىدۇ.

سىنتاكسىلىق سۆز ياساش قائىدىسى [句法构词法] «سۆز ياساش قائىدىسى» گە قارالسۇن.

سىنتاكسىلىق قۇرۇلما [句法结构] سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئادەتتە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيىتقاندا، سۆزلەرنىڭ

ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋەتتىدە، تەڭداش مۇناسىۋەتتە ياكى بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلار يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل مۇناسىۋەتتە بىرىكىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. باشقا تىللاردا بۇنداق بولۇشى ناتايىن. سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما بىلەن لېكسىكىلىق قۇرۇلمىنى توغرا ئايرىش تىل تەتقىقاتىدىكى پرىنسىپاللىق مەسىلىلەردىن بىرى («لېكسىكىلىق قۇرۇلما» غا قارالسۇن)، شۇڭا، بىر تىلدىكى سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى توغرا ۋە مۇكەممەل ئايرىپ بېرىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما تىپلىرىنى توغرا پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىككىدىن ئارتۇق سۆز ئۆزئارا بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملە ھاسىل قىلسا، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما بولىدۇ، بولمىسا سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ھېسابلانمايدۇ. «ئېگىز بىنا»، «ياخشى يازماق»، «بىز مەكتەپكە بارىمىز» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما سانىلىدۇ.

سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت [系法关系句] سۆز بىلەن سۆزنىڭ، سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ، جۈملە بىلەن جۈملىنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىپ كېلىشى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. ئادەتتە كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى: ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت، تەڭداش مۇناسىۋەت، بېقىندىلىق مۇناسىۋەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سىنتېتىك تىل [综合语] تىللارنى تىپلار بويىچە تۇرگە ئايرىش نەتىجىسىدە، گرامماتىكىلىق ۋاستىلەرنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ ئايرىپ چىقىلغان بىر خىل تىل تىپى.

بۇ خىل تىللارنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، سۆز بىلەن سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مۇناسىۋىتى سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا «книга Петра» (پېتىرنىڭ كىتابى) دىكى «Петра» بىلەن «книга» نىڭ مۇناسىۋىتى «Петр» دېگەن سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىمۇ مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ، دەپ قارالماقتا. بىر تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىدا كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ بولۇش - بولماسلىقى شۇ تىلنىڭ سىنتېتىك تىل ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىنى ئايرىشنىڭ ئېنىق بەلگىلىرىدىن بىرى، ئادەتتە نېمىس تىلى، رۇس تىلى قاتارلىقلار سىنتېتىك تىل ھېسابلىنىدۇ. بىراق ساپ سىنتېتىك تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ناتايىن، چۈنكى ھەرقانداق بىر تىلدا ھەممە سۆزلەرنىڭ مۇناسىۋىتى خاس مورفولوگىيىلىك شەكىل بىلەنلا ئەمەس، بەلكى بەزىدە يارىمچە سۆزلەر، سۆز تەرتىپى، ئاكسېنت قاتارلىق گرامماتىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇن گرامماتىكىلىق شەكىللەرمۇ يارىمچە سۆزلەر، سۆزلەرنىڭ رەت تەرتىپى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى ھەم سىنتېتىك خۇسۇسىيەتكە، ھەم ئانالىتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە دەپ قارالسا مۇۋاپىقراق، تىللارنى تۈرگە ئايرىشتىكى بۇ ئۇسۇل باشقا ئۇسۇللارغا ئوخشاش نىسپىي بولۇپ، بەزى زىددىيەتلەردىن خالى ئەمەس.

سىنتېتىك سۆز ياساش قائىدىسى [词法构词法] «سۆز ياساش قائىدىسى» گە قارالسۇن.

سىنخرونىك تىلشۇناسلىق [同时语言学，共时语言学] بۇ،

مۇبتسارىيەلىك تىلشۇناس سىشور تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاتالغۇ بولۇپ، (ئەسلى syn (lin guistique synchronique (ئوخشاش) ۋە chronique (زامان، دەۋر) دېگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن بارلىققا كەلگەن. سىنخرونىك تىلشۇناسلىق تىلنىڭ مۇئەييەن بىر تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ھالىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ ماھىيەتتە تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) نىڭ ئۆزى.

سىنىپىي ئادەت تىلى [阶级方言，阶级习惯语] ئىجتىمائىي ئادەت تىللىرىنىڭ بىر تۈرى. ئادەتتە تىلنىڭ سىنىپىيلىكى بولمايدۇ، تىل ھەممە سىنىپلار ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلىدۇ. بىراق سىنىپىي جەمئىيەتتە يۇقىرى تەبەقىدىكى گۇرۇھلار، ئاقسۆڭەكلەر، شۇنداقلا بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇقىرى تەبىقە زىيالىيلىرى ئۆزىنى خەلق ئاممىسىدىن ئۈستۈن تۇتۇپ، خەلق ئاممىسىنى كەمسىتىدىغان ئايرىم سۆز-ئىبارىلەرنى قوللىنىشقا ئادەتلەنگەن. دېمەك، بەزى سىنىپىي گۇرۇھلار ئۆزىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىھتىياجىنى قاندۇرۇش يۈزىسىدىن ئۆزلىرىنىڭ خاھىشچە ئىجاد قىلىپ قوللانغان مانا مۇشۇنداق ئايرىم سۆز-ئىبارىلەر تىلشۇناسلىقتا سىنىپىي ئادەت تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ. سالون تىلىمۇ مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ. سىنىپىي ئادەت تىلى مەلۇم سىنىپىي ئاڭنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن ئۇ مۇستەقىل تىل ئەمەس. چۈنكى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسى يوق. ئۇ پەقەت شۇ مىللەتنىڭ ئورتاق تىلىغا بويسۇنغان ئاساستا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ، شۇنداقلا شۇ سىنىپنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ يوقىلىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ مەلۇم بىر تارىخىي شارائىتنىڭ مەھسۇلىدۇر.

سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [音擦摩，音擦擦，收敛音，久音] ئۇزۇك تاۋۇش

ۋۇشلارنىڭ بىر خىلى. بۇنداق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ھاۋا ئېقىمى ئۆتىدىغان ئورگان يېغىلىپ بىر قىسىلچاق ھاسىل بولىدۇ، ھاۋا ئېقىمى مۇشۇ قىسىلچاقتىن سىيرىلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ۋەتەن (wɛtɛn) دېكى [w]، سىنىپ [sinip'] تېكى [s]، زامان [zaman] دېكى [z]، قەغەز [q'ɛʁɛz] دېكى [ʁ] قاتارلىقلار. سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار توسقۇنلۇقنىڭ پەيدا بولۇشى، ئوسقۇنلۇقنىڭ داۋاملىشىشى ۋە توسقۇنلۇقنىڭ بۇزۇلۇشىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئەمما توسقۇنلۇقنىڭ داۋاملىشىشى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنى سوزۇشقا بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن پارتلىغۇچى تاۋۇشلارغا تامامەن ئوخشايدۇ. كەڭ مەنىدىكى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار قۇۋۇز تاۋۇشلىرى، تىترىگۈچى تاۋۇشلار ۋە چەكمە تاۋۇش، يېرىم سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سىيغا كاتېگورىيىسى [性范畴] . گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. ئىسىم، ئالماشلاردا بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن جىنىس ئۇقۇمىنىڭ تېپ بىرلىكى سىيغا كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل جىنس ئۇقۇمى ئادەتتە ئەرلەر سىيغىسى، ئاياللار سىيغىسى ۋە ئورتا سىيغا دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا брат (ئاكا ياكى ئۇكا) ئەرلەر سىيغىسىدىكى ئىسىم، сестра (ئاچا ياكى سىڭىل) ئاياللار سىيغىسىدىكى ئىسىم. روشەنكى، مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق بۇ ئىككى ئىسىمنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى سىيغا تەۋە ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن. بىراق، گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جىنس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان تىللاردا جىنس (سىيغا) ئۇقۇمى بىلەن شەيئىنىڭ تەبىئىي جىنسىي تۇرى باراۋەر

بولۇشى ناناينىن. مەسىلەن، نېمىس تىلىدا das Mödchen (قىز-چاق) سۆزى ئىپادىلىگەن شەيئى ئەمەلىيەتتە ئايال جىنىس بولسىمۇ، لېكىن گراماتىكىلىق نۇقتىدىن ئوتتۇرا سىيغىغا تەۋە. دېمەك، مەلۇم بىر ئىسىمنىڭ زادى قايسى جىنىسقا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئايرىشنىڭ ئېنىق ئۆلچىمى ۋە ئىلمىي ئاساسى يوق. رۇس تىلىدا СТОЛ (ئۈستەل) ئەرلەر سىيغىسى، КНИГА (كىتاب) ئاياللار سىيغىسى، море (دېڭىز) ئوتتۇرا سىيغا. بىز «ئۈستەل» نىڭ نېمە ئۈچۈن ئەرلەر سىيغىسىغا، «كىتاب» نىڭ نېمە ئۈچۈن ئاياللار سىيغىسىغا، «دېڭىز» نىڭ نېمە ئۈچۈن ئوتتۇرا سىيغىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى تەبىئىي ھالدا بايقىيالمايمىز. شۇڭلاشقا، بۇ تىللاردا تەبىئىي جىنىس ئۇقۇمى، يەنى لوگىكا جەھەتتىكى جىنىس ئۇقۇمى بىلەن گراماتىكا جەھەتتىكى جىنىس ئۇقۇمى مۇئەييەن گراماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. تەبىئىي جىنىس ئۇقۇمى، يەنى شۇ شەيئىنىڭ ئۆزىدىن ئىپادىلىنىدىغان ئۆزلۈك جىنىس ئۇقۇمى بىلەن گراماتىكىلىق جىنىس ئۇقۇمى (سىيغا) نىڭ نېمە ئۈچۈن ئوخشاش بولمايدىغانلىقى ھەققىدە خېلى كۆپ سەۋەبلەر بار. ئىنسانلارنىڭ شەيئىلەردىكى تەبىئىي جىنىس ئۇقۇمىغا بولغان چۈشەنچىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى، گراماتىكىلىق رول ئويناىدىغان تاۋۇش شەكلىنىڭ تىل تاۋۇشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىپ ھەرخىل ئۆزگىرىشى، ياكى گراماتىكىدىكى جىنىس ئۇقۇمى (سىيغا) نىڭ بارلىق ئىسىملارنى جىنىس جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش لازىملىقى توغرىسىدىكى تەلىپىگە ئاساسەن، بەزى تەبىئىي جىنىس پەرقى يوق شەيئى ئىسىملارنىمۇ جىنىس جەھەتتىن زورمۇزور پەرقلەندۈرۈش سەۋەبىدىن يۇقىرىدىكى گراماتىكىلىق سىيغا پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئومۇمىيلىقتىن ئېيتقاندا، گراماتىكىدىكى جە-

جنس (سىيغا) تۇققۇمى شەيئىلەرنىڭ تەبىئىي جىنس كاتېگورىيىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. شۇنداقلا تۇ شۇ تەبىئىي جىنسنى ئاساس قىلىدۇ. گرامماتىكىلىق سىيغا بىلەن تەبىئىي جىنس كاتېگورىيىسى تەڭداش بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا بىز، ئەلۋەتتە، گرامماتىكىلىق نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ، تۇلارنىڭ سىيغا تەۋەلىكىنى ئايرىپ ھۆكۈم قىلمىز، يەنى گرامماتىكىلىق ئېبېنتلارنىڭ شەكلى ئارقىلىق ئىسىملارنى سىيغا جەھەتتىن پەرقلەندۇرىمىز. ئالايلى، رۇس تىلىدا ئەھۋال مۇنداق: мой (مېنىڭ) بىلەن ئېنىقلاشقا ياكى ئىزاھلاشقا بولىدىغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئەرلەر سىيغىسىغا تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن، мой дом (مېنىڭ ئۆيۈم)، мой дедушка (مېنىڭ بوۋام)، мой Сарай (مېنىڭ ئىسكىلاتىم/ قازناق ئۆيۈم)؛ моя (مېنىڭ) بىلەن ئېنىقلاشقا، ئىزاھلاشقا بولىدىغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئاياللار سىيغىسىغا تەۋە. مەسىلەن، моя страна (مېنىڭ دۆلتىم)، моя земля (مېنىڭ يېزىم)، моя жизнь (مېنىڭ تۇرمۇشۇم)؛ моё (مېنىڭ) بىلەن ئېنىقلاشقا بولىدىغانلىرى ئوتتۇرا سىيغىغا تەۋە، مەسىلەن، моё село (مېنىڭ يېزام)، моё поле (مېنىڭ ئېتىزىم)، моё время (مېنىڭ ۋاقتىم) قاتارلىقلار. لوگىكا جەھەتتە ھەممە تىللاردا جىنس ئۇققۇمى بولسىمۇ، بىراق ھەممە تىللاردا گرامماتىكىلىق سىيغا كاتېگورىيىسى بولۇۋرمەيدۇ. مەسىلەن، رۇس، فرانسۇز، ئىنگلىز تىللىرىدا سىيغا كاتېگورىيىسى بار، ئەمما خەنزۇ تىلىدا، ئىنگلىز تىلىدا سىيغا كاتېگورىيىسى يوق. ئۇيغۇر تىلىدا رۇسچە ئارقىلىق ئۆزلەشكەن قىسمەن ئادەم ئىسىملىرىدا جىنس پەرقى ئىپادىلەنسىمۇ، ئۇ ئومۇمىيلىققا ئىگە ئەمەس. پەقەت ئايرىم سۆزلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇر تىلىدا سىيغا كاتېگورىيىسى ئايرىم بىر گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ھېسابلانمايدۇ.

ش

شاۋقۇنلۇق ئاۋاز [音噪] «شاۋقۇنلۇق تاۋۇش» قا قارالسۇن.

شاۋقۇنلۇق تاۋۇش [音噪] ئادەتتە مۇزىكىلىق تاۋۇشقا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. فىزىكىلىق تەجرىبىدىن قارىغاندا، مۇرەككەپ تەۋرەشتىن ھاسىل بولغان تاۋۇشلارنىڭ تەركىبىدىكى ئاساسىي تاۋۇش بىلەن يانداش تاۋۇش رەتلىك تاناسىپ بولۇش مۇناسىۋىتىدە بولمىسا، بۇنداق تاۋۇشلار شاۋقۇنلۇق تاۋۇش دېيىلىدۇ («تاۋۇش تەمبىرى» گە قارالسۇن). بۇنداق تاۋۇشلار ئادەتتە رېتىملىق بولمايدۇ، قۇلاققا يېقىملىق ئاڭلانمايدۇ. جىسىملارنىڭ قانۇنىيەتسىز تىترىشى ئارقىلىق شاۋقۇنلۇق تاۋۇش ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئىشىك ئۈرغان، شامال چىقىقاندا ئاڭلانغان ئاۋازلار. تىلدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلاردا شاۋقۇنلۇق ئاۋاز تەركىبى ئاساسىي بۇرۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئاتالغۇ فىزىكىدا «شاۋقۇنلۇق ئاۋاز» دەپ قوللىنىلىدۇ.

شەخس [人称，身，位] گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. ئادەتتە ئالماش، پېئىل قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرى شەخس بىلەن تۇرلىنىدۇ. تىل قۇرۇلمىسىدا پېئىل ياكى تۈرغۇن سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ مەلۇم تۇرلەنگەن شەكلى ئارقىلىق شۇ سۆز ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى، سۆزلەنگۈچىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ قايسى بىرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. شەخس كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. شۇ جۈملىدىن شەخسىۋى بىرىنچى شەخس، ئىككىنچى شەخس، ئۈچىنچى شەخستىن ئىبارەت ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. سۆزلىگۈچىگە تەۋە بولسا، بىرىنچى شەخس؛ ئاڭلىغۇچىغا تەۋە بولسا ئىككىنچى

چى شەخس، سۆزلەنگۈچىگە تەۋە بولسا ئۇچىنچى شەخس ھەر سابلىنىدۇ. بەزى تىللاردا، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا پېئىللار شەخس بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. بەزى تىللاردا سۆزلەر شەخس بىلەن تۈرلىنىپلا قالماي، يەنە ھەرقايسى شەخس ئۆز ئىچىدە سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرق قىلىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى شەخس سان جەھەتتىن پەرقلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىككىنچى شەخس يەنە ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرق قىلىپ، ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر، ھۆرمەت تۈرى دەپ ئايرىلىدۇ. مەسىلەن، مەن (بىرىنچى شەخس، بىرلىك)، بىز (بىرىنچى شەخس، كۆپلۈك)، سەن (ئىككىنچى شەخس، ئاددىي تۈر، بىرلىك)، سىلەر (ئىككىنچى شەخس، ئاددىي تۈر، كۆپلۈك)، سىز (ئىككىنچى شەخس، سىپايە تۈر، بىرلىك)، سىلى ياكى ئۆزلىرى (ئىككىنچى شەخس، ھۆرمەت تۈرى، بىرلىك)، ئۇ (ئۈچىنچى شەخس، بىرلىك)، ئۇلار (ئۈچىنچى شەخس، كۆپلۈك). باريمەن (بىرىنچى شەخس، بىرلىك)، باريمىز (بىرىنچى شەخس، كۆپلۈك)، بارسەن (ئىككىنچى شەخس، ئاددىي تۈر، بىرلىك)، بارسىز (ئىككىنچى شەخس، سىپايە تۈر، بىرلىك)، باردىلا (ئىككىنچى شەخس، ھۆرمەت تۈرى، بىرلىك)، بارسىلەر (ئىككىنچى شەخس، ئاددىي تۈر، كۆپلۈك)، باردۇ (ئۈچىنچى شەخس، بىرلىك) قاتارلىقلار. ئۇيغۇر تىلىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى، پېئىللار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە ئۆزىنىڭ ئىگىسى بىلەن شەخس، سان ۋە ئاتاش تۈرى قاتارلىق جەھەتلەردىن ماسلىشىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ ئۆزىدىن باشقا شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان كاتېگورىيە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسىملارنىڭ بۇ خىل تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ئادەتتە ئۇچ شەخس بويىچە

پەرقلىنىپلا قالماي يەنە سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «كىتابىم» (بىرىنچى شەخس، بىرلىك)، «كىتابىمىز» (بىرىنچى شەخس، كۆپلۈك)، «كىتابىڭ» (ئىككىنچى شەخس، ئاددىي تۈر، بىرلىك)، «كىتابىڭلار» (ئىككىنچى شەخس، ئاددىي تۈر، كۆپلۈك)، «كىتابىڭىز» (ئىككىنچى شەخس، سىپايە تۈرى)، «كىتابلىرى» (ئىككىنچى شەخس، ھۆرمەت تۈرى)، «كىتابى» (ئۈچىنچى شەخس).

شەخس ئالمىشى [人称代词] «ئالماش» قا قارالسۇن.

شەخسسىز جۈملە [无人称句] جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرى. ھەربىر تىلنىڭ ئورۇندىغۇچىسى ياكى قوزغىغۇچىسى كۆرسىتىلمىگەن ياكى كۆرسىتىش زۆرۈر بولمىغان جۈملىلەر شەخسسىز جۈملە دەپىلىدۇ. ئادەتتە ئىگىسىز جۈملىلەر شەخسسىز جۈملە تىپىغا كىرىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «下雨了» (يامغۇر ياغدى)، «打雷了» (چاقماق چاقتى) غا ئوخشاشلار. بىراق بەزى تىللاردا شەخسسىز جۈملىلەرنىڭ ئىگىسىز جۈملە بولۇشى ناتايىن. مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدىكى «Il neige» (قار ياغدى)، ئىنگلىز تىلىدىكى «It rains» (يامغۇر ياغدى) دېگەن جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە ئۈچىنچى شەخس، بىرلىك ئالمىشى «il» ۋە «it» جۈملىسىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن. بۇ شەخس ئالماشلىرى قانداقتۇر بىر كونكرېت نەرسىنى كۆرسەتمەستىن، ئادەتتىكى تەبىئىي ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا شەخسسىز جۈملىلەر بارمۇ-يوق؟ ئۇلارنىڭ ئىگىسىز جۈملىلەر بىلەن مۇناسىۋىتى قانداق؟ دېگەن مەسىلىلەر تېخى چوڭقۇر تەتقىقاتنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

شەرت باغلىغۇچىلىرى [条件连词] «باغلىغۇچى» غا قارالسۇن.

www.uyghurkitap.com

شەرتلىك ۋارىيانت [条件变体] ئادەتتە «ئەركىن ۋارىيانت قا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. مەلۇم بىر فونېمنىڭ ئوخشاش بولمىغان تاۋۇش قۇرۇلمىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان شارائىتنىڭ تەسىرىدىن كېلىپ چىققان ۋارىيانتى شەرتلىك ۋارىيانت بولىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، شەرتلىك ۋارىيانت دېگىنىمىز، مەلۇم بىر فونېمنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىل شارائىتىدىكى ئوخشاش بولمىغان تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر. مەسىلەن، قىرغىز تىلىدا [g]، [k'] پەقەت تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەنلا بىرىكىدۇ، [ʁ] [q'] پەقەت ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىدۇ. مانا بۇ يەردىكى [q'] [ʁ] بىلەن [k'] [g] لار ئوخشاش بىر فونېمنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئورۇنداكى شەرتلىك ۋارىيانتى ھېسابلىنىدۇ.

شەرت مەيلى [条件式] پېئىل مەيللىرىدىن بىرى. بەلگىلىك گراماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنى يەنە بىر مۇناسىۋەتلىك ئىش-ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش شەرتى قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ شەرت مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى كىتابلاردا شەرت رايى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. پېئىلنىڭ بۇ مەيلى پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-سا/-سە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «كىم تىرىشسا، شۇ ئالغا باسىدۇ»، «ئەتە يامغۇر ياغمىسا، شەھەرگە كىرىمەن» قاتارلىقلار. بەزىدە بۇ شەكىل شەرت مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى پەرەز، يالۇرۇش، ئارزۇ قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىشى مۇمكىن، شۇڭا، بەزى تىلشۇناسلار پېئىلدىكى بۇ ئەھۋالنى شەكىلداشلىق دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى ئايرىم ھالدا پەرەز-قارىشىم

لىق مەيلى، ئارزۇ-تىلەك مەيلى، يالۇرۇش مەيلى دەپمۇ ئاتايدۇ.

شەكىلداش سۆزلەر [同形词] بۇ، لېكسىكىدىكى بىر ئاتالغۇ. ئادەتتە خەنزۇ تىلىدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. تىلدا مەنە سىمۇ ئوخشىمايدىغان، تەلەپپۇزىمۇ ئوخشىمايدىغان، ئەمما يېزىلىش شەكلىلا ئوخشايدىغان سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ (ئىلىپبەلىك يېزىقلاردىكى شەكىلداش سۆزلەر ئەمەلىيەتتە ئاھاڭداش سۆز ھېسابلىنىدۇ). مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى 长 [ʈʂaŋ²¹⁴] (ئۇزۇن) بىلەن 长 [ʈʂaŋ²¹] (مەكتەپ) بىلەن 校 [ɕiau²¹]؛ 校 [tɕiau²¹] (سېلىشتۇرۇش)؛ 好 [Xau²¹⁴] (ياخشى) بىلەن 好 [Xau²¹] (ئامراق) قاتارلىق سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەردۇر. ئۇيغۇر تىلىدا شەكىلداش سۆزلەر مەسىلىسى تېخى يورۇتۇلمىدى. ئەمما بالا (-بالام) بىلەن بالا (بالا-قازا) سۆزىنى، ئاچا (تىرىكە) بىلەن ئاچا (ئاچا-سىكىل) سۆزىنى شەكىلداش سۆز ھېسابلاشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇ سۆزلەرنىڭ يېزىلىش شەكلى ئوخشاش بولسىمۇ، بىرىنچىدىن، تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشىمايدۇ، بىرى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق تەلەپپۇز قىلىنسا، يەنە بىرى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرى تامامەن ئوخشىمايدۇ. بۇ ھەقتە يەنە ئىنچىكە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

شەيئى مىقدارلىرى [名量词] «مىقدار» غا قارالسۇن.

شەيئى ئىسىملىرى [事物名称,事物名词] «ئىسىم» غا قارالسۇن.

شلېيخېر [施莱赫尔] (August Schleicher 1821—1868) گېرمانىيىلىك تىلشۇناس. ئۇ تىلنىڭ قانۇنى

يەتچانىلىقى ۋە ئوبيېكتىپلىقنىغا كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن. لېكىن، ئۇ، تىلنى خاتا ھالدا ئورگانىك ماددا ھېسابلاپ، تىلشۇناسلىقنى تەبىئىي پەن دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تىلنى بىئولوگىيلىك پرىنسىپ بويىچە تەتقىق قىلماقچى ۋە تۈركۈملەرگە ئايرىماقچى بولغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ ناتۇرالىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى بولۇپ قالغان. ئۇ قەدىمكى ھىندى - ياۋروپا تىللىرىغا بولغان پەرەز قىلىش ھېتودى ئارقىلىق تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا كۆپ تۆھپە قوشقان. ئۇ «ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ سېلىشتۇرما گرامماتىكىسىغا تەجرىبە»، «دارۋىن تەلىماتى ۋە تىلشۇناسلىق»، «تىلنىڭ ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي تارىخىغا بولغان ئەھمىيىتى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

شېربا [谢尔巴] (Лев ВладимировичШерба، 1880—1944)

رۇسىيىلىك تىلشۇناس. لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى ئىدى. ئۇ بوردۇئېن. دې كورتېنايىنىڭ فونېما تەلىماتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق فونېما نەزەرىيەسىنى تۈرغۇزغۇچىلاردىن بىرى بولۇپ قالغان. ئۇ گرامماتىكا نەتىقاتى بىلەنمۇ خېلى شۇغۇللانغان. ئۇ «فرانسۇز تىلى فونېتىكىسى»، «رۇس تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

شېكىمۇ [声母] يۇنمۇغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا بوغۇملار شېكىمۇ بىلەن يۇنمۇدىن ياكى يالغۇزلا يۇنمۇدىن تۈزۈلىدۇ. بوغۇمنىڭ بېشىدا كەلگەن ئۈزۈك تاۋۇش شېكىمۇ دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ba»، «ban» دېگەن بوغۇملاردىكى ئۈزۈك تاۋۇش «b» شېكىمۇ سانىلىدۇ.

شېۋە [土语] بىر ئورتاق تىلغا تەۋە بولغان دېئالېكتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەلۇم بىر رايون ياكى مەھەللىۋى تىلنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە قارىتىلىدۇ. بىر تىلنىڭ ئىچكى قىسمىدا رايون ياكى مەھەللە دائىرىسىدە فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا بويىچە ئالاھىدە پەرقلەرنىڭ شەكىللىنىشى تىلنىڭ پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلىنىشىنىڭ ئىپادىسى. بۇنداق پەرقلەرنىڭ مەزمۇنى، دەرىجىسى، دائىرىسى ئوخشاش بولمايدۇ. پەرق چوڭ ھەم دائىرىسى كەڭ بولسا، دېئالېكت ھېسابلىنىدۇ. بىر دېئالېكتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەھەللە بويىچە ساقلانغان تىل خۇسۇسىيەتلىرى ئادەتتە شېۋە ياكى شېۋە پەرقىدەپ ئاتىلىدۇ. شېۋە پەرقى بولۇپمۇ فونېتىكىدا كۆپرەك گەۋدىلىنىدۇ. شېۋە پەرقى تەرەققىي قىلسا، دېئالېكتقا ئايلىنىدۇ. ئەمما ئورتاق تىل تەسىر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى شېۋە پەرقلىرىنىڭ بارا-بارا يوقىلىشقا قاراپ يۈزلىنىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ھەرقايسى تىللاردىكى دېئالېكت ۋە شېۋە پەرقلىرى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇنداقلا بىر تىلنىڭ دېئالېكتقا ئايرىلىشى، دېئالېكتنىڭ شۇبلەرگە ئايرىلىشى مۇتلەق بولمايدۇ. شېۋە پەرقى كۆپ تىللاردا ئۇچرايدۇ، ئەمما دېئالېكت پەرقى بولۇشى ناتايىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەرقايسى تىلشۇناسلارنىڭ تىللارنى دېئالېكت ۋە شېۋىلەرگە بۆلۈش ئۆلچىمى ۋە ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ف

فەنچې [反切] قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا خەتلەرنىڭ ئوقۇلۇشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر خىل ئىپلىپبەلىك ئۇسۇل. قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا خەتلەرنى قاراپلا ئوقۇغىلى

بولمايتتى، قەدىمكىلەر تاۋۇش ئېلىمېنتلىرىنى تەھلىل قىلىشنى بىلمىگەچكە، يېزىق يەنە كېلىپ قۇرالنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاچقا، مەلۇم بىر خەتنىڭ ئوقۇلۇشىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئېلىپبەلىك ئۇسۇل قوللانغان. مەسىلەن، «东» دېگەن خەتنىڭ ئوقۇلۇشىنى «德» دېگەن سۆزنىڭ شېكىمۇسى «t-» (بەزىدە قوشما شېكىمۇسى) بىلەن «红» دېگەن سۆزنىڭ يۇنمۇسى «ong-» نى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىگەن، يەنى «东» دېگەن خەتنىڭ كەينىگە «德红» دېگەن خەتنى يېزىپ قويسا، كىشىلەر يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە «东» دېگەن سۆزنى «ton» دەپ ئوقۇغان.

فرازېئولوگىيە [学语言] بۇ ئاتالغۇ گرېكچە frazis (ئىبارە) ۋە Logos (ئىلىم، تەلىمات) دېگەن سۆزلەردىن كەلگەن بولۇپ، تۇراقلىق ئىبارە ھەققىدىكى تەلىمات دېگەن مەنىدە. تۇراقلىق ئىبارە (بىرىكمە) لەر مەنە ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن تۇراقلىقلىقى، بىر پۈتۈنلۈككە ئىگىلىكى، شۇنداقلا باشقا خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق تىلدىكى يەنە بىر لېكسىكىلىق بىرلىك — سۆزدىن چەرقىلىنىدۇ. فرازېئولوگىيە ئەنە شۇ تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى، مەنىسى ۋە ئۇلارنىڭ تىلدىكى قوللىنىلىشى، تەرەققىياتىنى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ. بىزگە مەلۇم، سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى يەنە ئۇدۇل مەنە ئىپادىلەيدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە ئىدىئوملۇق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ، فرازېئولوگىيە ئەنە شۇ ئىدىئوملۇق مەنە بېرىدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

فرازىئولوگىيەلىك بىرىكمە [熟语] «تۇراقلىق ئىبارە» گە قارالسۇن.

فرازىئولوگىيەلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى [熟语词典] «تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى» گە قارالسۇن.

فلېكتىۋ تىل [屈折语] بۇ، سۆز قۇرۇلمىسىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ ئايرىپ چىقىلغان تىل تىپىلىرىنىڭ بىرى. بۇنداق تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ھەرخىل گرامماتىكىلىق مەنىلەر سۆزلەرنىڭ ئىچكى ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. سۆزلەرنىڭ ئىچكى ئۆزگىرىشى (ئاساسەن سۆزدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆزگىرىشى) ئەڭ ئۇنۇملۇك گرامماتىكىلىق ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تىلشۇناسلار بۇ تىپقا ياتىدىغان تىللارنى فلېكتىۋ (ئۆزگىرىشچان) تىل دەپ ئاتايدۇ. ئادەتتە ھىندى - ياۋروپا تىللىرى، سىبىت - خامىت تىللىرى سىنىتىمىسىدىكى تىللار مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدا Kitab (كىتاب)، Kutub (كىتابلار)، Katib (كاتىپ). بۇ مىسالدىن ئەرەب تىلىدا سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئېلىمېنتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلىرىدە ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئىنگلىز تىلىدىمۇ بەزى سۆزلەرنىڭ بىر ۋە كۆپلۈك شەكلى سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ، مەسىلەن، foot (پۇت)، feet (پۇتلار). مانا مۇشۇ تىپقا ياتىدىغان تىللار فلېكتىۋ تىل دېيىلىدۇ. بۇنداق تىللاردا سۆز يىلتىزى، سۆز ئۆزىكى ۋە قوشۇمچىلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى ناھايىتى چىنىك بولىدۇ. بىر قاراپلا ئۇنىڭدا قايسى بۆلەكنىڭ سۆز ئۆزىكى ياكى قايسى بۆلەكنىڭ قوشۇمچە ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ.

فورمانت [共振峰] فورمانت خەلقئارا ئاتالغۇ بولۇپ، بەزىلەر ئۇنى ئەينەن قوللىنىۋاتىدۇ. بەزىلەر مەنىسىنى تەرجىمە قىلىپ «رېزونانس چوقۇمى» (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) دەپ ئاتايدۇ.

فونولوگىيە [音位学] بۇ ئاتالغۇ گرېكچە phone (تاۋۇش، ئون، جاراڭلاش) ۋە Logos (ئىلىم، تەلىمات) دېگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن كەلگەن. فونولوگىيە تىل تاۋۇشلىرىنى تەھلىل قىلىش (فىزىكىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك) ئاساسىدا، تىلنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىدارى ھەققىدىكى پرىنسىپ لار بويىچە، مەلۇم بىر تىل (دىئالېكت) نىڭ فونېما سىستېمىسىنى شۇ تىلنىڭ تىل قۇرۇلمىسى (فونېتىكا، لېكسىكا، گراممماتىكا) بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىدىغان پەن، ئۇ فونېتىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر تارمىقى. بۇ ئاتالغۇ ئەڭ بۇرۇن، يەنى XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياۋروپالىق تىلشۇناسلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان. دەسلەپتە ياۋروپادىكى بەزى تىلشۇناسلار فونولوگىيە بىلەن فونېتىكا دېگەن ئاتالغۇنى ئارىلاشتۇرۇپ قوللانغان. ھەتتا بەزىلىرى ئۇنى فونېتىكا دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەڭ مەنىدە قوللانغان. XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغا كەلگەندە، روسىيىلىك تىلشۇناس كۇرتېنە فونولوگىيە دېگەن ئاتالغۇ ھەقىقىدە ئۆزىنىڭ توغرا كۆزقارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ فونولوگىيە بىلەن فونېتىكىنى ئارىلاشتۇرۇپمۇ قويمىدى، قارىمۇ قارشى قىلىپمۇ قويمىدى. كېيىن ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى كۇرشېۋسكىي (Н.В Куршевский) ۋە شېرىيا فونولوگىيە ئۇستىدە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇپ، ئۇنى تەرەققىي قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى فونولوگىيە ئىلمى رەسمىي ھالدا تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارماق ئىلمى بولۇپ شەكىللەندى.

فونېتىكا [语音学] بۇ ئاتالغۇ گرېكچە phonetikos (تاۋۇش، ئون، جاراڭلاش) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، تىل تاۋۇشى ھەققىدىكى ئىلىم دېگەن مەنىدە. فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدىغان بىر پەن. ئۇ تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى، فونېتىكا تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى، جۈملىدىن، تەلەپپۇز ئورگانلىرى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى، تاۋۇشلارنىڭ تەركىبى، قۇرۇلمىسى، تاۋۇشلارنىڭ تەرەققىياتى ۋە تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى، بوغۇم، ئۇرغۇ، تون، ئىنتوناتسىيە، رېتىم قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. فونېتىكا ئۆزىنىڭ كونكرېت تەتقىقات مەزمۇنىغا قاراپ يەنە تۆۋەندىكى بىرقانچە تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. ئومۇمىي فونېتىكا. ئۇ، تىل تاۋۇشىغا خاس بولغان ئومۇمىي مەسىلىلەرنى تەكشۈرىدۇ، يەنى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسلىرى، تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق ئورگانلىرىدا ھاسىل بولۇشىغا ئائىت ئومۇمىي نەزەرىيىلەر، تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشى، ھەر خىل ئۆزگىرىشى، تاۋۇشلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، تون، ئۇرغۇ، ئىنتوناتسىيىلەر - نىڭ مەزمۇنى، رولى ۋە ئۆزگىرىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ۋە ئومۇمىي تىلشۇناسلىققا ياتىدىغان باشقا نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. دېمەك، ئومۇمىي فونېتىكا بارلىق تىللارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى ئۈچۈن ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. كونكرېت تىللارنىڭ فونېتىكىسى. بۇنىڭدا، ئايرىم - ئايرىم تىللارنىڭ ئۆزىگە خاس تاۋۇش سىستېمىسى تەتقىق قىلىنىدۇ. بۇ خىل ئەمگەكتە مەلۇم بىر كونكرېت تىلغا خاس فونېتىكىلىق مەسىلىلەر تەتقىق قىلىنىلىپ قالماي، بەلكى شۇ تىلدىكى ئومۇمىي فونېتىكىغا ياتىدىغان مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى تەتقىق

قىلىنىدۇ. بۇ ئومۇمىي فونېتىكىنىڭ كونكرېت تىللارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىغا تەتبىق قىلىنىشى بولۇپ، بىر تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى شۇ تىلنىڭ ئايرىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئېتىبار بېرىلگەن ئاساستا نۇقتىلىق بايان قىلىنىدۇ. كونكرېت تىللارنىڭ بۇنداق فونېتىكىسى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە «تارىخىي فونېتىكا» ۋە «تەسۋىرىي فونېتىكا» دېگەن ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ. تارىخىي فونېتىكا مەلۇم بىر تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا ھەرقايسى تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا پەيدىنپەي يۈز بەرگەن ھەرخىل ئۆزگىرىشلەرنى ۋە بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. تەسۋىرىي فونېتىكا مەلۇم بىر تىلنىڭ مۇئەييەن بىر تارىخىي باسقۇچتىكى (ئاساسەن ھازىرقى زامانىدىكى) فونېتىكىلىق ئەھۋالىنى، يەنى شۇ مەلۇم بىر دەۋردىكى تاۋۇش سىستېمىسى، تاۋۇش سىستېمىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى قاتارلىقلارنى تۈرغۇن ھالەتتە تەسۋىرلەيدۇ. ئەمما، تەسۋىرىي فونېتىكا تاۋۇشلارنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتىگە خاس قانۇنىيەتلىرىنىڭ ھازىرقى ياكى مۇئەييەن بىر دەۋردىكى ھالىتىنى تۈرغۇن ھالەتتە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندا، ئۇلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى ئالاقىدار ھادىسىلەرگىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇڭا، تارىخىي فونېتىكا بىلەن تەسۋىرىي فونېتىكا ناھايىتى زىچ باغلىنىشلىق. سېلىشتۇرما فونېتىكا. ئۇ تۇغقان تىللارنىڭ ياكى يات تىللارنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ تۇغقان تىللارنىڭ فونېتىكىسىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندا، مەلۇم بىر تىل سىستېمىسىغا تەۋە تىللارنىڭ تاۋۇش قۇرۇلمىسىنىڭ ھازىرقى ھالىتى، تارىخىي تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق شۇ تىللارنىڭ

تۇغقانلىق مۇناسىۋەت دائىرىسىنى ئېنىقلايدۇ. شۇ تۇغقان تىل لارغا ئورتاق بولغان ئەڭ ئىپتىدائىي ئانا تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنىڭ مودېلىنى پەرەز قىلىپ تۇرغۇزىدۇ. شۇڭا، ئۇ تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا بىۋاستە خىزمەت قىلىدۇ. يات تىللارنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلغاندا، شۇ تىللارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى ۋە تاۋۇش سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى قانۇنىيەتلەر سېلىشتۇرۇلىدۇ. شۇ ئارقىلىق بۇ تىللار ئوچۇن ئورتاقلىققا ئىگە بولغان مەسىلەر ۋە شۇ تىللارنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان ئالاھىدە ھادىسلەر نۇقتىلىق تەكشۈرۈلىدۇ. شۇنداقلا، بۇ تىللارنىڭ فونېتىكىلىق ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرى ئېنىقلىنىدۇ. تەجرىبە فونېتىكىسى. ئۇ ھەرخىل مۇرەكىەپ تەجرىبە سايمانلىرى ئارقىلىق تىل تاۋۇشى جەھەتتىكى فىزىكىلىق، فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىلەرنى قەغەزگە يېزىش، سۈرەت ئېلىش ئارقىلىق تەتقىق قىلىدۇ. ئەمەلىي فونېتىكا. ئۇ تىل تاۋۇشىنىڭ ئەمەلىي قوللىنىلىش نىسبىتىنى ئىستېمال زور-رۇرىيىتى ئاساسىدا تەتقىق قىلىدۇ. فونېتىكا يېقىنقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ يۆكسىلىشى ئارقىسىدا نۇرغۇن تارماق پەنلەرگە بۆلۈنۈش بىلەنلا قالماي، فىزىكا، پسىخولوگىيە قاتارلىق پەنلەر بىلەنمۇ بارغانسېرى چېتىلىشىپ بارماقتا. فونېتىكا يەنە لېكسىكولوگىيە، گرامماتىكا قاتارلىق پەنلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، بىز تاۋۇشلارنى يەكلىگەن تەتقىق قىلماستىن، ئۇنى سۆز مەنىلىرى ۋە جۈملىلەرگە زىچ باغلاپ تۇرۇپ، تىلنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىمىز. مانا بۇ فونېتىكىنىڭ باشقا پەنلەردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم بەلگىسى.

فونېتىكىلىق بىرلىك [语音单位] تىل تاۋۇشى فونېتىكىلىق بىرلىك دەپ قارىلىدۇ. تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقاندا،

فونېما فونېتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، فونېتىكىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى بىر تىلدىكى فونېمىلىق تاۋۇشلارنى ۋە بۇ تاۋۇشلارنىڭ بىر-بىرى بىلەن بولغان ھەرخىل مۇناسىۋەتلىرىنى، بىرىكىش، ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، بىر تىلنىڭ فونېما سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇپ چىقىشتىن ئىبارەت («فونېما» ۋە «تاۋۇش» قاتارلىق ئاتالغۇلارغا قارالسۇن).

فونېتىكىلىق قۇرۇلما [构音结构] سۆز ۋە ئويۇ-پىكىر نۇتۇقتا بەلگىلىك تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ، يېزىقتا شۇ تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلغۇچى ھەرپلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، سۆز، جۈملىلەرنىڭ نۇتۇقتا تاۋۇش بىلەن ئىپادىلىنىش شەكلى فونېتىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. يېزىق تىلىدا شۇ سۆز ۋە جۈملىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى ھەرپلەرنىڭ بەلگىلىك قائىدە-قانۇنىيەت بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلما فونېتىكىلىق قۇرۇلما دەپ ئاتىلىدۇ.

فونېما [音位] فىزىكىلىق، فىزىئولوگىيىلىك نۇقتىدىن، ئەڭ مۇھىمى، تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىپ ئايرىپ چىقىلغان بىرخىل فونېتىكىلىق بىرلىك. ئۇنى ھەرخىل تىللارنىڭ ئۆز ئېھتىياجى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. فونېما ھېسابلىنىش ياكى فونېما ھېسابلانماسلىق تۈپەيلىدىن، بەزى فونېتىكىلىق بىرلىكلەر بىر تىلدا پەرقلەندۈرۈلسە، يەنە بىر تىلدا پەرقلەندۈرۈلمەيدىغان ئەھۋاللار بار. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 坝 [pa] (دامبا) دېگەن سۆزنى [p'a] دەپ ئوقۇشقا بولمايدۇ، چۈنكى بۇنداق ئوقۇلغاندا سۆز مەنىسى ئۆزگىرىپ 怕 (قورقماق) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالىدۇ. ئەمما بىز ئۇنى [ba] دەپ ئوقۇساق، مەنىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايلا يەنىلا «دامبا» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. رۇس تىلىدا دەل بۇنىڭ ئەكسىنچە

چه بولۇپ палка [palka] (كالتەك، تاياق) دېگەن سۆز-
دىكى [p] تاۋۇشىنى [b] دەپ ئوقۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنـ
داق ئوقۇلسا، باشقىلار ئۇنى балка [balka] (ئويمانلىق)
دەپ چۈشىنىپ قالىدۇ. ئەمما палка دىكى [p] تاۋۇشىنى
[p'] دەپ تەلەپپۇز قىلسىمۇ، مەنىسىدە ھېچقانداق خاتالىق
يۈز بەرمەيدۇ. يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،
تاۋۇش ھادىسىلىرى بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، ئۇنى
نوقۇل ھالدا فىزىكىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك نۇقتىئىنەزەردىن
تەھلىل قىلىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، فونېما مەسىلىسىدىكى مۇھاكـ
مە مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنە ۋە گراماتىكىلىق مەنە بىلەن
زىچ بىرىككەن تاۋۇش ھادىسىلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.
مەلۇم بىر تىل (دىئالېكت)دا باشقا تاۋۇشلارغا نىسبەتەن مەنە
پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدىغان تاۋۇش بىرلىكى شۇ تىل
(دىئالېكت) دىكى فونېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، [p] بىلەن
[p'] خەنزۇ تىلىدا ئىككى فونېما ھېسابلانسا، [p] بىلەن
[b] رۇس تىلىدا ئىككى فونېما ھېسابلىنىدۇ. ئەمما [p]
بىلەن [b] خەنزۇ تىلىدا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناـ
مايدۇ، شۇنىڭغا ئوخشاشلا [p] بىلەن [p'] رۇس تىلىدا مەنە
پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناىمايدۇ، شۇڭا، ئۇلار شۇ تىللاردا
ئايرىم-ئايرىم فونېما بىرلىكى ھېسابلانمايدۇ. شۇنى ھېس قـ
لىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلار تىلىدا مەۋجۇت بولغانلىكى تاۋۇش
ئېلىمېنتى مەلۇم بىر تىل (دىئالېكت)دا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل
بىر فونېما بولۇپ شەكىللىنىۋەرمەيدۇ. مەلۇم بىر تىل (دىئا-
لېكت)دىكى مەلۇم بىر فونېما كۆپىنچە بىرقانچە تاۋۇش ئېلىـ
مېنتىنى (بەزىدە بىرلا تاۋۇش ئېلىمېنتىنى) ئۆز ئىچىگە ئې-
لىشى، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تاۋۇش ئېلىمېنتى ئاساسىي ئورۇنـ
دا تۇرۇشى، قالغانلىرى شۇنىڭغا بويسۇنغۇچى ئورۇندا تۇرۇشى

www.uyghurkitap.com

مۇمكىن. مانا مۇشۇ ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان تاۋۇش ئېلىمېنتى فونېمىنىڭ دەپ ئاتىلىدۇ. ئاساسىي ئورۇندىكى تاۋۇش ئېلىمېنتى بولغان فونېمىغا بويسۇنغۇچى ئورۇندا تۇرغان باشقا تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى شۇ فونېمىنىڭ ۋاريانتى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى ئۆزۈك تاۋۇش [t]都[tu] (پايتەخت) دېگەن سۆزدە [u]نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ بىرئاز لەۋلىشىدۇ، 大都市 [tatuʂi] (دادۇشەھىرى) دېگەن بىرىكمىدە [a] بىلەن [u]نىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن [t] ئالدى ۋە ئار-قىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تەسىرى بىلەن قىسمەن جاراڭلىقلى-شىدۇ، 颠 [tiɛn] (چوققا) دېگەن سۆزدە [t] تاۋۇشى [i] تاۋۇشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ قىسمەن تاڭلايلىشىدۇ. دېمەك، يۇقىرىدىكى بەزىدە لەۋلەشكەن [t] تاۋۇشى، بەزىدە جاراڭلىق-لاشقان [t] تاۋۇشى، بەزىدە تاڭلايلاشقان [t] تاۋۇشلىرىنىڭ ھەممىسى [t] فونېمىسىنىڭ ۋاريانتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] فونېمىسى «بىز» [biz] دېگەن سۆزدە [i]، «قىغ» [qʏʁ] دېگەن سۆزدە [ʏ]، «بىر» [bir] دېگەن سۆزدە [i] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ يەردىكى [i] [ʏ] [i] لارنىڭ ھەممىسى [i] فونېمىسىنىڭ ۋاريانتىدۇر. ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىقتا، تىل تاۋۇشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسلىرى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنىپ، بىر تاۋۇشنىڭ باشقا تاۋۇشقا نىسبەتەن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىنىڭ بار ياكى يوقلۇقىغا ئاساسەن فونېمە-لار ئايرىپ چىقىلغان. ھازىرقى زاماندا، بۇ ئۆلچەم ئاساس قى-لىنغاندىن باشقا، تاۋۇشلارنىڭ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرى مۇھىم بىر ئۆلچەم قىلىنىپ، فونېملار ئايرىپ چىقىلماقتا. بۇنى-دىن باشقا تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش مۇناسىۋىتى (بىرى بىر-نىڭ ئورنىغا تولدۇرۇش مۇناسىۋىتى)، قارىمۇ قارشىلىق مۇ-سىۋىتى (بىرى بىرىنى چەتكە قېقىش مۇناسىۋىتى) قاتارلىقلارمۇ

فونېمىلارنى پەرقلەندۈرۈشتە مەلۇم ئاساس بولالايدۇ. ھەرقانداق بىر تىل (دىئالېكت) دىكى بارلىق فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى شۇ تىل (دىئالېكت)نىڭ فونېما سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

فونېمىلىق تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى [音位标音法] «تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى»غا قارالسۇن.

فونېمىلىق يېزىق [音位文字] فونېمىلىق يېزىق ئېلىپبەلىك يېزىقنىڭ ئەڭ تىپىك تۈرلىرىدىن بىرى. فونېمىلىق يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن ھەربىر سۆز مۇئەييەن فونېمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر ياكى بىرقانچە ھەرپتىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. بۇنداق فونېمىلىق يېزىق سانى چەكلىك بولغان ھەرپلەردىن تۈزۈلگەن ئېلىپبە سىستېمىسىغا ئىگە. مۇشۇ ئېلىپبە سىستېمىسى ئارقىلىق بارلىق سۆزلەرنى ئۆز تەلەپپۇزى بويىچە توغرا خاتىرىلەپ كەتكىلى بولىدۇ. فونېمىلىق يېزىق بىلەن ئاڭلىغانلىكى سۆزنى يازغىلى، يازغانلىكى سۆزنى ئوقۇغىلى بولىدۇ. ئۆگىنىشكىمۇ قولايلىق. ئۇيغۇر يېزىقى تىپىك فونېمىلىق يېزىقتۇر. بۇنداق يېزىقتا ھەرپ بىلەن فونېمىنىڭ تاۋۇش تېمبرى جەھەتتىكى بەدىلى مۇتلەق باراۋەر بولۇپ كېتىشى ناتايىن.

فىلولوگىيە [语文学] بۇ ئاتالغۇ رۇس تىلى ۋاسىتىسى بىلەن ياۋروپا تىللىرىدىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەن. بۇ ئاتالغۇ گرېك تىلىدىكى philos (ھەۋەس قىلىش) دېگەن سۆز بىلەن lo gos (نۇتۇق، سۆز، گەپ ياكى ھەقىدە) دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، دەسلەپتە «بىلىمگە ھەۋەس قىلىش» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ مەنە دائىرىسى كېڭەيدى. فىلولوگىيە يازما يادىكارلىقلار، نۇقتىسىدىن تىل - يېزىقنى تەتقىق قىلىشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدىغان پەنلەرنىڭ ئومۇمىي نامى.

www.uyghurkitap.com

ئۇ بەزىدە تىل تارىخى ئىلمى ياكى دوكۇمېنتولوگىيە (يادىكارلىقشۇناسلىق) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ پەن يەنە يېزىقشۇناسلىق، فونولوگىيە، تەپسىرشۇناسلىق ۋە يېزىق تەنقىدچىلىكى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فىلولوگىيە ئەڭ كەڭ مەنىدە قوللىنىلغاندا تىلشۇناسلىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىراق ھازىر كۆپ ھاللاردا فىلولوگىيە تىلشۇناسلىقنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ قارىلىدۇ. فىلولوگىيە ئەڭ دەسلەپتە مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئەدەبىياتى، تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيىسى قاتارلىقلارغا ئائىت يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى كۆرسەتكەن بولسا، ھازىر قەدىمكى ياكى يېقىنقى زامانداكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىل ۋە يېزىقىغا قارىتىلغان تەتقىقاتنى كۆرسىتىدىغان بولدى. فىلولوگىيە بىلەن تىلشۇناسلىق بەزى دۆلەتلەر (مەسىلەن، ئەنگلىيە)دە كۆپىنچە ئېنىق پەرقلەندۇرۇلمەيدۇ، ئەكسىچە بەزى دۆلەتلەر (فرانسىيە) دە ناھايىتى ئېنىق پەرقلەندۇرۇلىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، فىلولوگىيە يېزىق تىل ئۈستىدىكى تەتقىقاتقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. تىلشۇناسلىق بولسا، يېزىق تىلغىمۇ، جانلىق تىلغىمۇ تەڭ ئەھمىيەت بېرىدۇ. فىلولوگىيىدە يازما يادىكارلىقلارنى تەپسىرلەش ۋە تەھرىرلەش مەقسەت قىلىنغاچقا، تىلنىڭ سىستېمىچانلىقى ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ، پەقەت يازما يادىكارلىقلاردىكى سۆز ئىبارە ۋە شۇ سۆز ئىبارىلەرنىڭ مەنىسى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىدۇ. تىلشۇناسلىق تىلنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغانلىقى ئۈچۈن، تىلنىڭ قانۇنىيەتلىگە ۋە سىستېمىچانلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇرۇنقى فىلولوگىيىدە ئومۇمەن تارىخىي نۇقتىنەزەر كەم بولغان. ۋەھالەنكى تىلشۇناسلىق بولسا، تارىخىي نۇقتىنەزەر ئارقىلىق تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە

ئەھمىيەت بېرىدۇ.

فىن - ئۇگور تىللىرى سىستېمىسى [芬兰,乌戈尔语系] بۇ سىستېما فىنلان تىللىرى تۇركۈمى ۋە ئۇگۇر تىللىرى تۇركۈمى دىن ئىبارەت ئىككى تىل تۇركۈمىگە بۆلۈنىدۇ. ئۇگۇر تىللىرى تۇركۈمى ماجار، ئۇگۇر تىللىرىنى ۋە ۋېنگىر تىلى (ۋېنگېرىيىدە ئون ئىككى مىليون كىشى مۇشۇ تىلنى قوللىنىدۇ)، غەربىي سىبىرىيىدىكى ئىپ تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فىنلان تىللىرى تۇركۈمى فىنلان تىلى، ئېستون تىلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فىن- ئۇگۇر تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە تىللار ئاساسەن ۋېنگرىيە، فىنلاندىيە، نورۋېگىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارالغان.

فىنىك ھەرپلىرى [腓尼基字母] بۇ، فىنىك خەلقى مەلادىدىن بۇرۇن قوللانغان بىرخىل ھەرپلەردۇر. ھازىر دۇنيادا قوللىنىلۋاتقان ھەرپلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك فىنىك ئېلىپبەسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. فىنىك ئېلىپبەسى قەدىمكى مىسىر يېزىقىنىڭ ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلغان شەكلى — سېمىت ئېلىپبەسى ئاساسىدا پەيدا بولغان. بۇ ئېلىپبەدە جەمئىي 22 ھەرپ بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا بىر ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ياكى تەركىبىدە ئۇزۇك تاۋۇش بار بوغۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. فىنىك تىلىدا سوزۇق تاۋۇش سۆز مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. شۇڭا، سوزۇق تاۋۇشلار ئايرىم فونېما بىرلىكى دەپ قارالمايدۇ. ئۇلار پەقەت گرامماتىكىلىق رول ئويناىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، سوزۇق تاۋۇشلار مەخسۇس ھەرپ بەلگىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنمەيدۇ. فىنىك ھەرپلىرى دۇنيادا ناھايىتى بۇرۇن پەيدا بولغان، ئۇ ئىشلىتىشكە ناھايىتى قولايلىق. فىنىك ھەرپلىرى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇ بارا-بارا

سىرتقا تارىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇرغۇن مىللەتلەر مۇشۇ ھەرپلەر ئاساسىدا ئۆز تىلىنىڭ يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. دۇنيادىكى شۇنداق ئۇرغۇن مىللەت تىللىرىنىڭ يېزىقلىرىغا ئاساس بولغان فىنىك ھەرپلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇنىڭ مۇنداق ئۇچ تارماقتا ئايرىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بىر تارمىقى، گرىك ئېلىپبەسى. ياۋروپا تىللىرىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرخىل ئېلىپبەلەر، مەسىلەن، لاتىن ئېلىپبەسى، سلاۋيان ئېلىپبەسى قاتارلىقلار گرىك ئېلىپبەسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. يەنە بىر تارمىقى، ئارامىي ئېلىپبەسى بولۇپ، غەربىي ئاسىيادىكى نۇرغۇن تىللارنىڭ ئېلىپبەلىرى مۇشۇ تارماقتا كىرىدۇ. يەنە بىر تارمىقى، ھىندىستاندىكى ئېلىپبەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ق

قاتما سۆز [词化慣] مەلۇم سۆز بىرىكمىسىنىڭ يەلگىلىك گراممماتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىپ قېلىشىدىن ھاسىل بولغان بىر قىسىم لېكسىكىلىق بىرلىكلەر قاتما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «سېتىۋالدى» دېگەن سۆز ئادەتتە بىر ئادەمنىڭ ئىسمى، ئۇ ئەسلىدە «سېتىپ ئالدى» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ مەلۇم گراممماتىكىلىق شەكىلدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. ئەمما «سېتىۋالدى» دېگەن ئىسىمدا ئۇنىڭ ئەسلىدىكى گراممماتىكىلىق شەكىلنىڭ ھېچقانداق رولى يوق. ئۇنىدىن باشقا، «ھەققىدە، قارىغاندا، تۇرسۇن، يېگىباشتىن» دېگەن سۆزلەرمۇ ئوخشاش.

قاتتىق ئۇزۇك تاۋۇش [硬輔音] ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بىر تۈرى. ئادەتتە ئۇيغۇر ئۇزۇك تاۋۇشلارغا نىسبەتەن ئىشلىتىلىدۇ.

ئادەتتىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى، بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، تەلەپپۇز قىلغاندا يۈمشاق ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تىل ئۇستى يۈزىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت قوشۇمچە تەلەپپۇز ھەرىكىتى ئورۇندالمايدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار قاتتىق ئۇزۇك تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى قاتتىق ئۇزۇك تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ («يۇمشاق ئۇزۇك تاۋۇش» قا قارالسۇن).

قاراتما سۆز [呼语词] ئادەتتە مۇستەقىل جۈملە بولۇپ كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتكە باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزى قارىتىلغان ئوبيېكتنى ئىپادىلەش رولىدا كېلىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى قاراتما سۆز دېيىلىدۇ. قاراتما سۆزلەر قىستۇرما سۆزلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ، جۈملە تەھلىلىدە يەككە بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «يولداشلار دىققەت! يەڭ ھازىر باشلىنىدۇ»، «رەھمەت بالام. خۇدا ئۆمرۈڭنى بەرسۇن».

قارشى مەنىلىك سۆز [反义词] مەنىسى بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان سۆزلەر قارشى مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئاچچىق» بىلەن «تاتلىق»، «چوڭ» بىلەن «كىچىك» مەنە جەھەتتىن قارىمۇقارشى. شۇڭا، ئۇلار قارشى مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ. بەزى سۆزلەر كۆپ مەنىگە ئىگە بولغاچقا، بىر كۆپ مەنىلىك سۆز ئۆزبېنىڭ ئوخشاش مەنىلىرى بويىچە بىرقانچە قارشى مەنىلىك سۆزلەر توپىنى تەشكىل قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «قېلىن» دېگەن بىر سۆز ئايرىم-ئايرىم ھالدا «نېپىز»، «ئىنچىكە»، «شالاڭ» دېگەن ئۇچ سۆز بىلەن قارشى مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا قارشى مەنىلىك سۆزلەر ناھايىتى مول. بولۇپمۇ خەلق

چۆچەكلىرى، ماقال - تەمسىللەر، تېپىشماقلاردا ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئوي - پىكىرنى جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەش رولىنى ئويناپىدۇ. بەزىدە بىر مەنىداش سۆز توپى بىلەن يەنە بىر مەنىداش سۆز توپى ئۆزئارا قارشى مەنىلىك بولۇپ، قارشى مەنىلىك سۆز توپىنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، «چىرايلىق، كۆركەم، ياخشى» دېگەن مەنىداش سۆز توپىغا «سەت، كۆرۈمسىز، يامان» دېگەن سۆز توپى قارىمۇ قارشى مەنىدە بولىدۇ. قارشى مەنىلىك سۆزلەر كۆپ ھاللاردا شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ياخشى - يامان، ئېگىز - پەس، چىرايلىق - سەت. ئۇنىڭدىن باشقا قارىمۇ قارشى ھەرىكەت مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن، كىرمەك - چىقماق، تۇرماق - ياتماق قاتارلىقلار. قارشى مەنىلىك سۆزلەر لېكسىكا كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، سۆزلەرنىڭ يوقلۇق ياكى بولۇشسىز شەكلىنى ئۆزئىچىگە ئالمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-ما/-مە» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شۇ پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ياسىلىپ، ئىنكار قىلىنغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، بار + ما = بارما، ياز + ما = يازما. پېئىللارنىڭ بۇ شەكلى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇپ، ئۇلارنى بۇ پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق فورمىسىغا قارىتا قارشى مەنىلىك سۆز ھېسابلاشقا بولمايدۇ. بۇ يەردىكى قارشى مەنە ئەسلى سۆز يىلتىزلىرىدا ياكى سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن قارىمۇ قارشى مەنىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىككى قارشى مەنىلىك سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان سۆزلەرمۇ قارشى مەنىلىك سۆز ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن، «ئالدى - ساتتى قىلماق» (سودا - سېتىق)، «باردى - كەلدى قىلماق» (مۇناسىۋەت

باغلىماق) دېگەن سۆزلەردە ئەسلىدە قاردىمۇ قارشى مەنىدىكى ئىككى سۆز قوشۇلۇپ ئۇچىنچى بىر مەنىنى ئىپادىلىگەن. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى بەزىلەر ئانتونىم دەپمۇ ئاتايدۇ.

قامۇس [百科词典] لۇغەتنىڭ بىر خىلى. ئېنسىكلوپېدىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئادەتتىكى لۇغەتلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تىلدىكى ھەممە سۆزلەر ئەمەس، پەقەت مەلۇم بىر مىللىي تىلغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم شەيئى ۋە ھادىسىلەر، ۋەقەلىكلەر ئىزاھلىنىدۇ. ئۇنىڭغا تاللانغان سۆزلەر ئومۇمىيۈزلۈك شەرھلىنىدۇ. ھەربىر سۆز ئۇچۇن بېرىلگەن ئىزاھات بىر پارچە ئىلمىي ماقالە بولۇپ، تولا چاغلاردا نوپۇزلۇق كىشىلەر قەلەم تەۋرىتىدۇ. مەسىلەن، «سوۋېت ئىتتىپاقى قامۇسى» نىڭ «كارل ماركس» دېگەن ماددىسىنى لېنىن يازغان. ھازىر مەملىكىتىمىزدە مۇتەخەسسىسلەر ئۇيۇشتۇرۇلۇپ قامۇس تۇزۇلمەكتە.

قانۇنىيەتسىز ئۆزگىرىدىغان تەركىب [异常变化成分] سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش ھادىسىلىرىدىن بىرى. مەلۇم بىر سۆز تۇركۈمىگە تەۋە بولغان سۆزلەر ئادەتتە شۇ سۆز تۇركۈمىگە ئورتاق بولغان گرامماتىكىلىق شەكىل (قوشۇمچە) بىلەن ئورتاق تۇرلىنىدۇ. ئەمما بەزى سۆزلەر بارىكى، ئۇلار شۇ سۆز تۇركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ تېپىك بولغان گرامماتىكىلىق تۇرلىنىش قېلىپىغا بېقىنماي، باشقىچە تۇرلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئورتاق گرامماتىكىلىق قائىدىلەردىن مۇستەسنا ھالدا تۇرلىنىدىغان ئايرىم سۆزلەر قانۇنىيەتسىز ئۆزگىرىدىغان تەركىب دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىكى ئىسىم oxen (ئۆي، بۇقا — كۆپلۈك) ۋە children (بالا — كۆپلۈك) قاتارلىقلارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قاتارلىقلار.

قەبىلە تىلى [部落语] قەبىلىلەردە قوللىنىلغان تىل تىل شۇناسلىقتا قەبىلە تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇرۇقداشلىق جەم-

www.uyghurkitap.com

سُيىتىدە ئۇرۇق تىلى قوللىنىلغان. جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ قەبىلىلەر پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇق تىلىمۇ تەرەققىي قىلىپ قەبىلە تىلىغا ئايلاندى. ئۇرۇق تىلى بىلەن قەبىلە تىلىنىڭ تۈپ پەرقى — ئۇرۇق تىلىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى تارراق، قەبىلە تىلىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى نىسپىي هالدا كەڭرەك. تىل تەرەققىياتى قەبىلە تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئورتاق تىل بىلەن دىئالېكت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر بىخ ئۇرۇشقا باشلىغان.

قەدىمكى سۆزلەر [古语词] كونىرىغان سۆزلەرنىڭ بىر خىلى. لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا قەدىمكى دەۋرلەردە قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن هازىرقى دەۋردە قوللىنىلمايدىغان سۆزلەر قەدىمكى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا بۇدۇن (خەلق)، بالىق (شەهەر) قاتارلىق سۆزلەر؛ خەنزۇ تىلىدا «目» (قەدىمكى تىلدا «كۆز» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى، هازىر ئۇنىڭ ئورنىنى «眼睛» ئالدى) «足» (قەدىمكى تىلدا «پۇت، ئاياغ» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى، هازىر ئۇنىڭ ئورنىنى «脚» ئالدى) قاتارلىق سۆزلەر مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

قوش بوغۇملۇق سۆز [双音节词] ئىككىلا بوغۇمدىن تۈزۈلگەن سۆزلەر قوش بوغۇملۇق سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەتە، ياغلىق، تۇرسۇن، ساندۇق، ياخشى» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ هەممىسى ئىككىلا بوغۇمدىن تۈزۈلگەن، شۇڭا، ئۇلار قوش بوغۇملۇق سۆزلەردۇر. خەنزۇ تىلىدا، 太阳 (كۈن)، 亮月 (ئاي)، 人工 (ئىشچى)، 农民 (دېهقان)، 作工 (خىزمەت) قاتارلىق سۆزلەر قوش بوغۇملۇق سۆزلەردۇر.

قوش بۆلەكلىك جۈملە [双部句] پەقەت ئىگە ۋە خەۋەر-

دىن ئىبارەت ئىككىلا بۆلەكتىن تۇزۇلگەن جۈملە قوش بۆلەكلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئەمەت — ئوقۇغۇچى»، «تۇرسۇنگۈل چىرايلىق» قاتارلىقلار. جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىگە قاراپ، قوش بۆلەكلىك جۈملىلەرنى ھۆكۈم جۈملە (خەۋەرى ئىسىمدىن بولغان جۈملە)، تەسۋىرىي جۈملە (خەۋەرى سۈپەتتىن بولغان جۈملە) قاتارلىق بىرقانچە تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ.

قوش پەش [引号] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

قوش تىرناق [书名号] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

قوش تىللىق ھادىسە [双语言制] قوش تىللىق ھادىسە دېگەندە، ئاساسەن كىشىلەرنىڭ ئىككى تىلنى پىششىق ئىگىلەپ، ئالاقە جەريانىدا ئۇنى راۋان قوللىنىش پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، فىنلاندىيىنىڭ خېلى كۆپ رايونلىرىدا كىشىلەر فىنلان تىلىنىمۇ، شۋېد تىلىنىمۇ تەڭ قوللىنىدۇ. ئەنگلىيىدىكى نورۋېگلار ئىنگلىز تىلىنىمۇ، نورۋېگ تىلىنىمۇ قوللىنىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكستانىدا ئۆزبېك ۋە تاتار ئاھالىلىرى ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان جايلاردىكى ئۆزبېك ۋە تاتارلار ئۆزبېك تىلىنىمۇ، تاتار تىلىنىمۇ تەڭ قوللىنىدۇ. قوش تىل قوللىنىش دېگەندە، ئىنسانلارنىڭ مەلۇم ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا بىر تىلنى ئۆگىنىپ، ئۇنىمۇ قوللانغانلىقى كۆزدە تۇتۇلمايدۇ. قوش تىللىق كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى باشقىچە: يەنى ئۇلار مەيلى قوش تىللىق رايونلاردا تۇغۇلغان بولسۇن، ياكى كېيىنكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن قوش تىللىق رايونلاردا ياشىغان بولسۇن، ئومۇمەن ئۇلارنىڭ ئانا تىلى بىلەن ئۆگەنگەن ئىككىنچى بىر تىلىنى

ئايرىش قىيىن. قوش تىللىق كىشىلەر كۆنىدىلىك تۇرمۇشتا، رەسمىي سورۇنلاردا، ھەتتا كىچىك بالىلارغا سۆز قىلغاندىمۇ خالىغان بىر تىلدا سۆزلەۋېرىدۇ. بەزىدە باشقىچە ئەھۋاللارنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، بەزىدە بالىلارنىڭ ئاتىسى يەرلىك بولۇپ، ئانىسى باشقا مىللەتتىن بولسا، بۇنداق بالىلار چوڭ بولغاندا، ئىككى تىللىق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنداق بالىلارنىڭ بەزىلىرى ئاتىسىغا بىر تىلدا، ئانىسىغا بىر تىلدا سۆز قىلىشىمۇ مۇمكىن. مانا بۇنداق ھادىسىلەرمۇ قوش تىللىق ھادىسە دەپ سانىلىدۇ.

قوش چېكىت [冒号] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

قوش لەۋ تاۋۇشى [双唇音] ئۈستى لەۋ بىلەن ئاستى لەۋ تېگىشىپ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋاغا توسقۇنلۇق قىلىش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار قوش لەۋ تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، پارتلىغۇچى تاۋۇش [P]، [p']، [b] [b'] لار، دىماغ تاۋۇشى [m]، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ϕ] [β] ۋە يېرىم سوزۇق تاۋۇش [w] قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قوش لەۋ تاۋۇشى سانىلىدۇ.

قوشما سوزۇق تاۋۇش [复元音] بىر بوغۇمدىكى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قاتار تىزىلىپ كەلگەن بىرىكمىسى قوشما سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. قوشما سوزۇق تاۋۇشلار تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بىرىنچى، قوشما سوزۇق تاۋۇش تەركىبىدىكى ھەممە سوزۇق تاۋۇشلار بىرلا بوغۇمنى ھاسىل قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇلمايدۇ، ئىككىنچى، قوشما سوزۇق تاۋۇش تەركىبىدىكى ھەممە سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بوغۇز مۇسكۇللىرى بىر قېتىملا جىددىيلىشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن سىنروگرافتا كۆرۈنگەن سۆزەتكە قارىغاندا، قوشما سوزۇق

تاۋۇشلارنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ تەۋرىنىش چوققىسى ئېنىقراق بولىدۇ، قالغانلىرى يانداش تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم تەۋرىنىش شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئەگەر قاتار كەلگەن بىر-قانچە سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بوغۇز مۇسكۇل-لىرى بىرقانچە قېتىم جىددىيلەشسە، ئۇلار بىر بوغۇمغا تەۋە بولمىسا، سىنروگرافتا كۆرۈنگەن سۈرەتتىمۇ ئايرىم-ئايرىم ئېنىق تەۋرىنىش چوققىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ؛ بۇنداق سوزۇق تاۋۇشلارنى قوشما سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىغىلى بولمايدۇ. قوشما سوزۇق تاۋۇشلار خەنزۇ تىلى، ئېنگلىز تىلى قاتارلىق تىللاردا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسلەن، [ai]، [ei]، [au]، [ou]، [uai]، [uei]، [iau]، [iou] قاتارلىقلار. قوشما سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سانىغا قاراپ، ئۇلارنى يەنە ئىككىلىك قوشما (جۈپ) سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈچلۈك قوشما سوزۇق تاۋۇش دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

قوشما ئۇزۇك تاۋۇش [音辅复] تاق ئۇزۇك تاۋۇشقا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. بىر بوغۇمدىكى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئوخشاش بولمىغان ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قاتار كەلگەن بىرىكمىسى قوشما ئۇزۇك تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. قوشما ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، مۇسكۇل ھەرىكىتى ئوخ-شاش بىر تەرزدە چىڭىيىدۇ ياكى ئوخشاش بىر تەرزدە بوشايـ-دۇ. ئۇلار بىر بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ. مەسلەن، رۇس تىلىدا Strong ВТОРОЙ (ئىككىنچى) دىكى [BT]، ئېنگلىز تىلىدا (مەزمۇت، كۈچلۈك) تىكى [str]، ئۇيغۇر تىلىدا «قارس-قۇرس» [qars - qurs] تىكى [rs] قاتارلىقلار. ھەرقايسى تىللاردىكى قوشما ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بولۇش مۇمكىنچىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ كۆرۈلۈش ئورنى ئوخشاش بولمايدۇ. قوشما ئۇزۇك

تاۋۇشلار مەر خىل شەكىلدە بىرىكىدۇ. بەزىدە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكىپ كەلسە، بەزىدە ئۇچ ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكىپ كېلىدۇ.

قوشۇمچە [词缀] قوشۇمچە ئادەتتە سۆزگە نىسبەتەن قوشۇمچە تەركىب دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، گرامماتىكىلىق ۋاستە-لەرنىڭ بىرى. ئۇ ھەم لېكسىكىلىق كاتېگورىيىگە ھەم مورفو-لوگىيىلىك كاتېگورىيىگە تەۋە. لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مۇستەقىل سۆزلەرگە، يەنى سۆز يىلتىزلىرىغا ياكى سۆز ئۆزەك-لىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆزگە يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ياكى گرامماتىكىلىق مەنە بېرىدىغان قوشۇمچە تەركىب «قوشۇمچە» دەپ ئاتىلىدۇ. قوشۇمچە ئەگەر سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىش رولىنى ئۆتىسە، ئۇ سۆز ياساش قائىدىسىنىڭ ئوبيېكتى بولىدۇ، ئەگەر سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئىپادىلەش رولىنى ئۆتىسە، ئۇ مورفولوگىيىنىڭ ئوبيېكتى بولىدۇ. دېمەك، قوشۇمچىلار رولىغا قاراپ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. مەسىلەن، «ئىش» دېگەن سۆزنىڭ يىلتىزىغا تۈرلۈك قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق «ئىشچى، ئىشچىلىق، ئىشچان، ئىشسىز، ئىشلە-، ئىشۋاز، ئىشخانا» قاتارلىق سۆزلەر ياسالغان. مۇشۇ «ئىش» دېگەن سۆزگە ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوشۇلغان «-چى»، «-لىق»، «-چان»، «-سىز»، «-لە»، «-ۋاز»، «-خانا» لارنىڭ ھەر بىرى يېڭى سۆز ياساش رولىنى ئويناپ، شۇڭا ئۇلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىدۇر. «ئەمەتنىڭ، سەمەتنىڭ، مەكتەپنىڭ، جوزىنىڭ، تاغنىڭ، قوينىڭ» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان «-نىڭ» قوشۇمچىسى يۇقىرىدىكى لېكسىكىلىق مەنىسى تامامەن ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى

ئۆزگەرتمەستىن، پەقەت ئۆزى قوشۇلغان سۆزنىڭ «ئىگىلىك كېلىش» بىلەن تۈرلەپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان، يەنى گراممماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا بۇلار سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە دېيىلىدۇ. مەيلى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ياكى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بولسۇن، ئۇلارنىڭ سۆزلەر بىلەن بىرىكىش شەكلى ھەرقايسى تىللاردا بىر خىل بولمايدۇ. قوشۇمچە بىلەن سۆزنىڭ بىرىكىش ئورنىغا قاراپ قوشۇمچىلارنى ئالدى قوشۇمچىلار، ئوتتۇرا قوشۇمچىلار، ئارقا قوشۇمچىلار دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. سۆزنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ياكى گراممماتىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىدىغان قوشۇمچىلار ئالدى قوشۇمچە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «نا-» (ناھەق، نامەرد، ناتوغرا)، «بى-» (بىگۇناھ، بىئەدەب، بىتەرەپ) قاتارلىقلار. سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى سۆزنىڭ مەلۇم بىر ئىچكى قىسمىغا قوشۇلۇپ شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ياكى گراممماتىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىدىغان قوشۇمچىلار ئوتتۇرا قوشۇمچىلار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ھىندونېزىيە تىلىدىكى gerigi (ھەرە چىشى) دېگەن سۆزدىكى «-er-» قوشۇمچىسى gigi (چىش) دېگەن سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىغا قوشۇلغان. شۇڭا بۇ قوشۇمچە ئوتتۇرا قوشۇمچە سانىلىدۇ. سۆزنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ياكى گراممماتىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىدىغان قوشۇمچە سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان «-چى»، «-ۋاز»، «-لىق»، «-نىك»، «-غا» قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسى سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، سۆز ئاخىرىغا ئالدى بىلەن

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ، ئاندىن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ، مۇستەسنا ئەھۋاللارمۇ بەزىدە ئۇچرايدۇ. قايسى تۈردىكى قوشۇمچىلارنى ئۇنۇملۇك ياكى ئۇنۇمسىز دەپ ھېسابلاش ھەرقايسى تىللارنىڭ ئۆزىگە باغلىق. بەزى تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا، ئارقا قوشۇمچىلار ئەڭ ئۇنۇملۇك قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ، بەزى تىللاردا ئالدى قوشۇمچىلار ئۇنۇملۇك قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ. قوشۇلۇش تەرتىپىمۇ تازا ئوخشاش بولمايدۇ. بىرگە مەلۇم، قوشۇمچىلار تىل تاۋۇشلىرىدىن ھاسىل بولىدۇ. بىر تىلدىكى تاۋۇش ناھايىتى چەكلىك، ئەمما تىلدا قوشۇمچىلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۇسۇلى چەكسىز بولىدۇ. شۇ جۈملىدىن، قوشۇمچىلاردىمۇ مەنداشلىق، ئاھاڭداشلىق ۋە كۆپ مەنىلىك بولۇشتەك ھادىسىلەر مەۋجۇت بولىدۇ.

قوشۇمچە تەركىب [附加成分] «قوشۇمچە»گە قارالسۇن.

قوشۇمچە مورفېما [附加语素] «مورفېما»غا قارالسۇن.

قوشۇمچىلىق تىل [粘着语] ئۇ يەنە يېپىشقاق تىل ياكى مورفولوگىيىلىك تىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بەزىلەر ئاگگلۇتىناتسىۋلىق تىل دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ، تىللارنىڭ سۆز قۇرۇلمىسىنى ئاساسىي ئۇلىچەم قىلىپ تۇرۇپ ئايرىپ چىقىلغان تىل تىپلىرىنىڭ بىرى. بۇنداق تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇنداق تىللاردا ھەر خىل لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلەر سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تىللارنىڭ سۆز يىلتىزىدا ئومۇمەن چوڭ ئۆزگىرىش بولمايدۇ. قوشۇمچىلار مەلۇم تەرتىپ بويىچە سۆز يىلتىزىنىڭ ئاخىرىغا ئارقا - ئارقىدىن قوشۇلۇش بىلەن سۆز ياسىلىدۇ ياكى سۆز تۈرلىنىدۇ. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى ۋە ئۇگۇر - فىن تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «خىزمەتچىلىرىمىز» دېگەن سۆزنى ئالساق،

ئەسلى سۆز يىلتىزى «خىزمەت»، ئۇنىڭغا ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «-چى» قوشۇلۇپ «خىزمەتچى» بولغان، ئاندىن يەنە ئايرىم-ئايرىم ھالدا كۆپلۈك سان قوشۇمچىسى «-لەر» ۋە بىرىنچى شەخس، كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-ئىمىز» قوشۇلغان. قوشۇمچىلىق تىللاردا سۆز يىلتىزى ئۆزىنىڭ تىل شارائىتىدىكى كونكرېت رولىغا قاراپ تۈرلىنىش ئارقىلىق ھەر خىل مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە كېلىدۇ. شۇڭا، سۆز يىلتىزى بىلەن قوشۇمچىنىڭ بىرىكىشى ئانچە چىڭ بولمايدۇ. بۇنداق تىللاردىكى قوشۇمچىلارنىڭ سۆزلەرگە ئارقىمۇ ئارقا يېپىشىپ ئۇلانغانلىقىغا قاراپ، بەزىلەر ئۇنى يېپىشقاق تىل دېسە، يەنە بەزىلەر بۇنداق تىللاردىكى قوشۇمچىلارنىڭ سۆزلەرگە ئارقىمۇ ئارقا ئۇلىنىشى ئارقىلىق سۆزلەرنىڭ ھەر خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلنىڭ ياسالغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى مورفولوگىيىلىك تىل دەپ ئاتايدۇ. ئاگلىيۇتىناتىۋلىق تىل دېگەن ئاتالغۇ ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، ئۇ يەنىلا يېپىشقاق تىل دېگەن مەنىدە.

قوشۇمچىلىق ياسالما سۆز [派生词] تۈپ سۆزلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. سۆز يىلتىزىنىڭ ئالدىغا ياكى ئاخىرىغا ۋە ياكى ئوتتۇرىسىغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەر قوشۇمچىلىق ياسالما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «تۆمۈر» دېگەن سۆزگە ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «-چى» قوشۇلسا، «تۆمۈرچى» بولىدۇ. بۇ ئىككى سۆزنىڭ مەنىسى باراۋەر ئەمەس. چۈنكى ئاساس سۆز «تۆمۈر» ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن ياسالما سۆز «تۆمۈرچى» ئىپادىلىگەن مەنە ئوخشاش ئەمەس. ئۇلار لۇغەت تەركىبىدە ئايرىم-ئايرىم سۆز بىرلىكى ھىسابلىنىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا يېڭى ياسالغان

سۆز مەنىسى بىلەن يىلتىز سۆزنىڭ مەنىسى ئوخشاش باغلىنىشلىق بولىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى «تۆمۈر» دېگەن سۆز بىلەن «تۆمۈرچى» دېگەن سۆز مەلۇم مەنىدىن ئىپادىلەنمەكتە. ئۇلارنىڭ باغلانغان. ياسالما سۆزلەر قوشۇمچىلارنىڭ سۆز ئاخىرىغا ئولىنىشى بىلەنلا ياسىلىپ قالماستىن، بەلكى سۆزنىڭ ئالدى ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىغا ئولىنىشى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئويغۇر تىلىدىكى «گۈناھ» سۆزىگە ئىران تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە «بى-» نى قوشساق «بىگۈناھ» بولىدۇ. ئىنگلىز تىلىدا كۆپ سۆزلەرنىڭ ئالدىغا «un-» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق شۇ سۆزنىڭ بولۇشسىز ياكى يوقلۇق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، familiar دېگەن سۆز «تونۇش، تونۇشلۇق، چۈشىنىشلىك» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا «un-» قوشۇلۇپ unfamiliar بولسا «نا تونۇش، چۈشىنىكسىز» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تىللاردا سۆز تۇمۇرىنىڭ ئوتتۇرىغا قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق يېڭى ياسالما سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ھىندونېزىيە تىلىدا ئۇنداق ئەھۋال بار. بىر سۆز يىلتىزىدىن نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر ياسىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ئىش» دېگەن سۆز ئاساسىدا «ئىشچى، ئىشچىلىق، ئىشۋاز، ئىشۋازلىق، ئىشخانا، ئىشسىز، ئىشسىزلىق، ئىشلە-، ئىشلەمچى» قاتارلىق نۇرغۇن سۆزلەر ياسالغان. يۇقىرىدىكى ياسالما سۆزلەرنىڭ ھەممىسى «ئىش» دېگەن بىر سۆزگە تۇرلۇك قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان. شۇڭا، بۇ سۆزلەر تۇمۇرداش سۆز ياكى مەنبەداش سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. يىلتىز سۆز «ئىش» ئىپادىلىگەن لېكسىكىلىق مەنە بىلەن «ئىش» سۆزى ئاساسىدا ياسالغان سۆزلەر ئىپادىلىگەن لېكسىكىلىق مەنە مۇئەييەن باغلىنىشقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ سۆزلەر تۇغقان سۆز دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق

تۇغقان سـۆز ياكى تـومۇرداش سۆزلەر تىلدا خېلى كۆپ سال-ماقنى ئىگىلەيدۇ.

قول ئىشارەت تىلى [手势语] «قول ئىشارەت نەزەريىسى» گە قارالسۇن.

قول ئىشارەت نەزەريىسى [论手势,论身势] بۇ، تـىلنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى تـوغرىسىدىكى خـاتا نەزەريىلەرنىڭ بىرى. يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان خېلى كۆپ تىلشۇناسلار ۋە پسىخولوگلار بۇ نەزەريىنى خېلى قۇۋۋەتلەپ كەلدى. بۇ نەزەريىنى ئوتتۇرىغا قويـغـۇچىلار ئاۋازمۇ، قول ئىشارىتىمۇ مۇئەييەن مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. ئىپتىدائىي ئادەملەرمۇ ھازىرقى زامانـدىكى گـاس-گـاچا ئادەملەرگە ئوخشاش قول ئىشارىتىنى تىل ئورنىدا قوللىنىش ئارقىلىق ئالاقە قىلغان، ئاۋاز قول ئىشارىتىگە ماسلىشىش ئاساسىدا پەيدا بولغان. ئاۋاز ئەينى زامانـدا قول ئىشارەت تىلىنىڭ بىرخىل قوشۇمچە ۋاستىسى ئىدى. كېيىن ئىجتىمائىي ئەھـۋال تېخىمۇ مۇرەككەپـلەشكەن، قول ئىشارىتى كىشىلەرنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىنى قامدىيالماي قالغانلىقتىن كىشىلەر بارا-بارا ئاۋازلىـق تىلنى قوللىنىشقا باشلىغان، دەپ قارايـدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ نەزەريدە قول ئىشارەت تىلى بىرلەمچى، ئاۋاز-لىق تىـل ئىككىلەمچى ئورۇنـدا تۇرىـدۇ. بۇ نەزەريىيە ئىلمى ئەمەس. چۈنـكى قول ئىشارىتى پـەقەت كـۆز بىلەن كـۆرگىلى بولىدىغان ئورۇندا رول ئويناغىنى بىلەن، كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان ئورۇندا رول ئويناپالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىپتىدائىي ئادەمـلەرنىڭ قولى دائىـم ھەرخىـل ئەمـگەكـلەر بىلەن مەشغۇل بولۇپ تۇرغاچقا، بوش ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئېغىزى ئارقىلىق ھەرخىل يېقىملىق ئاۋازلارنى چىقىرىشى ئەلـۋەتتە قول ئىشارەت تىلىغا نىسبەتەن قولايلىق ئىدى، شۇنـداق تۇرۇقلۇق قانداقمۇ ئاۋازنى بوش قويۇپ قولىنى ئىشلەتسۇن.؟

www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭ ئۈستىگە قول ئىشارەت تىلى بىلەن ئىپادىلىگىلى بولىدىغان ئۇقۇملار چەكلىك، بەزى ئۇقۇملارنى ھەم ئاۋازلىق تىل، ھەم قول ئىشارىتى ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولسىمۇ، لېكىن مۇتلەق كۆپ سانىدىكى ئۇقۇملارنى قول ئىشارىتى ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ. دېمەك، قول ئىشارىتى ئارقىلىق ئايرىم ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگىلى بولسىمۇ، شۇنداقلا، قول ئىشارىتى تاۋۇشلۇق تىلغا ماسلاشقان ھالدا بەزى ئۇقۇملارنى كۆرسىتىپ ئىپادىلەش، پىكىر مەزمۇنىنى گەۋدىلەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە خېلى مۇھىم رول ئويناىدۇ. شۇڭا، ئۇنى تاۋۇشلۇق تىل ئورنىغا دەسسىتىشكە بولمايدۇ. شۇ جۈملىدىن، دۇنىيادىكى تىللارنىڭ ھەممىسى تاۋۇشلۇق تىل، تاۋۇشسىز بىرمۇ تىل يوق. شۇڭا، تىلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى «قول ئىشارىتى» گە باغلاپ چۈشەندۈرۈش، ئەمەلىيەتتە، مۇمكىن ئەمەس.

قوۋۇز تاۋۇشى [音边] ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تىپى. بۇ خىل تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ مەلۇم قىسمى چىش مىلىكى ياكى قاتتىق تاڭلايغا تاقىشىپ، ئېغىز بوشلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا توسالغۇ ھاسىل قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ھاۋا ئېقىمى تىلنىڭ ئىككى يېنى ياكى بىر يېنىدىن ئۆتىدۇ. مانا مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار قوۋۇز تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئال» دېگەن سۆزدىكى [l]، خەنزۇ تىلىدا 拉 [la] دىكى [l] لار. بۇنداق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا توسالغۇغا ئۇچراپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بەزىلەر ئۇنى پارتىلىغۇچى قوۋۇز تاۋۇشى دەپ ئاتايدۇ ياكى ھاۋا ئېقىمى تىل يېنىدىن يۇمشاقتىنە سىيرىلىپ ئۆتكەچكە، بەزىلەر ئۇنى تىترەكگۈ تاۋۇشلار بىلەن

ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئاقما تاۋۇش دەپمۇ ئاتايدۇ.

قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمى [结构主义语言学派] بۇ، تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىدىن بىرى بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا شەكىللەنگەن. تىلشۇناسلىقنىڭ بۇ ئېقىمى، ئادەتتە، ئۇچ تارماق ئېقىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى، پراگا ئېقىمى. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى تروبېتسكوي (Н.С.Трубецкой). بۇ ئېقىم فونولوگىيە نەزەريىسىنى سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا قويغان، شۇنداقلا فونولوگىيە تەتقىقاتى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللانغان. شۇڭا، پراگا فونولوگىيە ئېقىمى دەپمۇ ئاتالغان. ئىككىنچى، كوپېنھاگېن ئېقىمى. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى بروندال (V.Brøndal) ۋە يېلمسلېۋ (L.Hjelmslev). ئۈچىنچى، ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمى. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى بلومفېلد (L.Bloomfield)، خارس (Z.S.Harris)، خوكېت (C.F.Hookett) قاتارلىقلار. قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمى ئاساسەن مۇشۇ ئۈچ تارماق ئېقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىراق 1964-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «قۇرۇلمىچىلىقنىڭ ئاساسىي ئېقىملىرى» دېگەن كىتابتا ئەنگلىيىدىكى لوندون ئېقىمىمۇ قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارالغان. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بەزى تىلشۇناسلار قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ تەتقىقاتىغا كۆچەپ ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئايرىم بىر ئېقىم — موسكۋا ئېقىمى بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇلارنى قوشقاندا قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمى بەش تارماق ئېقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ بەش ئېقىم كۆز قاراش، ئۇسۇل ياكى مېتود قاتارلىق جەھەتلەردىن روشەن پەرقلەرگە ئىگە. بۇ بەش ئېقىمنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمى دەپ ئاتىلىشىدىكى تۈپ سەۋەب، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بىر ئورتاقلىققا ئىگە بولغانلىقىدا، يەنى بۇ بەش ئېقىمدىكىلەرنىڭ ھەممىسى شۇبىتسارىيىلىك ئاتاقلىق تىلشۇناس

سوشورنىڭ تىل نەزەرىيىسىنى ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى قىلىدۇ، ئۇلار تىلنى بەلگىلەر سىستېمىسى دەپ قاراپ، تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل نەزەرىيىلىرىگە قارشى تۇرۇپ، تىلـ نىڭ قۇرۇلما تەرىكىبلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىشنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. تىل قۇرۇلمىسىنى تۇرغۇن ھالەتتە ئانالىز قىلىپ، تەسۋىرىي تەتقىق قىلىشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. يەنى تەسۋىرىي تىلشۇناسلىقنى، قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسـ لىق ئېقىمىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەيدۇ.

قىستۇرما [插入语] جۈملە ياكى ئابزاسلارغا قىستۇرۇپ قوللىنىلىدىغان، ئەمما جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەن ھېچقانداق مۇنا ـ سىۋەت باغلىمايدىغان ياكى باغلىغۇچى قاتارلىق باشقا يارەمچى سۆزلەرنىڭ رولىدىمۇ كەلمەيدىغان سۆز، سۆز بىرىكمىسى قاتار ـ لىقلار قىستۇرما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «مېنىڭچە، بۇ كىتاب ناھايىتى ياخشى يېزىلغان» دېسەك، بۇ يەردىكى «مې ـ نىڭچە» قىستۇرما سۆز ھېسابلىنىدۇ. قىستۇرما سۆزلەر ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن جۈملە ۋە ئابزاسلار ئىپادىلىگەن ئوي ـ پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك پوزىتسىيىسىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ. قىستۇرما سۆزلەر ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن جۈملىلەردىن تـوختاپ تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. يېزىق تىلىدا كۆپنىچە پەش (،) ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ.

قىسقارتىلما سۆز[略语，简称，缩略语，缩写词]كۆپ بو ـ غۇملۇق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى قىسقارتىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن ئاز بوغۇملۇق سۆزلەر قىسقارتىلما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دېگەننىڭ «ش ئۇ ئار» دەپ، «جاماەت خەۋپسىز ـ لىك ئىدارىسى» دېگەننىڭ «ج خ ئى» دەپ قىسقارتىپ قوللىنىشقا بولىدۇ. مانا بۇلار قىسقارتىلما سۆزلەردۇر. ئىلىپبەلىك يېزىق.

قوللىنىلغان تىللاردا، ئومۇمەن، قىسقارتىپ قوللانماقچى بولغان سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمى ياكى بىرىنچى ھەرپىنى ئېلىنىپ، قالغان قىسمى قىسقارتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا، ئاساسەن، بىرىنچى ھەرپى ئېلىنىپ قالغان قىسمى قىسقارتىلمۇاتىدۇ. مەسىلەن، بىز يۇقىرىدا مىسال قىلىپ ئوتتۇكەن «ش ئۇ ئار» دېگەن قىسقارتىلما سۆزدە، ئەسلىدىكى بىرىكمىنىڭ تەركىبىدىكى ھەربىر سۆزنىڭ باش ھەرپى ئېلىنىپ، قالغان قىسمى قىسقارتىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ياۋروپا تىللىرىنىڭ بەزىلىرىدىمۇ شۇنداق. مەسىلەن، رۇس تىلىدا Союз Советских Социалистических Республик (سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكلار ئىتتىپاقى) بىرىكمىسى ئادەتتە رۇسچە CCCP دەپ قىسقارتىلىدۇ. ئىنگلىز تىلىدا United Statesof America (ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى) U S A شەكلىدە قىسقارتىپ قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى ئىملا قائىدىسىدە قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى مۇنداق: تىلىمىزدىكى قىسقارتىلما سۆزلەر، ئاساسەن، سۆزلەرنىڭ باش ھەرپىنى ياكى باش بوغۇمىنى ئېلىش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر مۇستەقىل ھەرپ شەكلى بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ج خ ج — جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى. بوغۇم بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، پارتكوم — پارتىيە كومىتېتى. كىشى ئىسىملىرىنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئېلىنىپ، يالغۇز ھەرپ بىلەن يېزىلىپ چېكىت قويۇلىدۇ، ئاخىرىغا فامىلىسى يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ز. قادىر — زۇنۇن قادىر.

قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە [部分同化] «ئاسسىمىلياتسىيە» گە قارالسۇن.

www.uyghurkitap.com

كەسپي سۆز [行语，行业语，行业词] ئىجتىمائىي دىئالېكتنىڭ تەركىبىي قىسمى. پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىشى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كۈنسايىن ئىنچىكىلەپ بېرىشى نەتىجىسىدە ھەرقايسى كەسىپلەردە قوللىنىلىدىغان ئالاھىدە ئاتالغۇلار ۋە سۆز ـ ئىبارىلەر بارلىققا كېلىدۇ. مانا مۇشۇنداق مەلۇم بىر كەسپىي ساھەدىلا قوللىنىلىدىغان، كۆپچىلىك خەلق ئانچە قوللانمايدىغان سۆز ـ ئىبارىلەر كەسپىي سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ياغاچچىلىق كەسپىگە ئائىت سۆزلەردىن: رەندە، ئىسكىنە، تۈرۈم قاتارلىقلار. ھازىرقى كەسپىي سۆزلەر پەقەت ھۈنەر ـ كەسىپلەرگە ئائىت سۆزلەرنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى ھەر ساھەدىكى پەن ئاتالغۇلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كەسپىي سۆزلەرنى پەننىي ئاتالغۇلار (مەسىلەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى ئوپېرا، پېرسوناژ، دراما، سىيۇژېت، تېياتىر، خور، قاپىيە، تۈيۈق قاتارلىقلار) ۋە ئادەتتىكى كەسپىي سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

كەسىر سان [分数词] «سان» سۆز تۈركۈمىگە قارالسۇن.

كەڭ مەنىدىكى تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى [宽式标音法] «تاۋۇش بەلگىلەش ئۇسۇلى» غا قارالسۇن.

كېمەيتمە دەرىجە [减弱级] سۈپەت دەرىجىلىرىنىڭ بىرى. سۈپەتلەرنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى كېمەيتمە دەرىجە ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ ئەسلى

دەرىجە شەكلىگە «-راق/-رەك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالىدۇ. مەسىلەن، چوڭ — چوڭراق، ياخشى — ياخشىراق، ئېگىز — ئېگىزرەك، سېمىز — سېمىزرەك. سۈپەتنىڭ كېمەيتىمە دەرىجە شەكلى بەزىدە شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجىسىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى گەپنىڭ ئورامىنى يۇمشىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «ماڭا كۆپرەك ياردەم قىلىڭ» دېسەك، بۇ يەردىكى «كۆپ» دېگەن سۈپەت كېمەيتىمە دەرىجە قوشۇمچىسى «رەك» بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ يەردە «كۆپ» سۆزى ئىپادىلىگەن مەنىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچىنىڭ بىر خىل مۇلايىم پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە شەكلى كۆپ هاللاردا شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. شۇڭا ئۇنى بەزىلەر سېلىشتۇرما دەرىجە دەپمۇ ئاتايدۇ. سۈپەتلەرنىڭ بۇ خىل كېمەيتىمە دەرىجىلىرى سۈپەق بەلگىلرىنى سېلىشتۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلغاندىمۇ ئوخشاشلا شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «ئۇنىڭ بويى سېنىڭ بويۇڭغا قارىغاندا پاكاراق». ئۇنىڭدىن باشقا، بەزىلەر سۈپەتلەرنىڭ «قارامتۇل، كۆكۈچرەك، ساغۇچ» قاتارلىق شەكللىرىمۇ سۈپەتنىڭ كېمەيتىمە دەرىجە شەكلى دەپ ھېسابلايدۇ.

كوپېنھاگېن ئېقىمى [哥本哈根学派] بۇ، قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ بىر تارمىقى. بۇ ئېقىم 1939 - يىلى كوپېنھاگېن شەھىرىدە مەيدانغا چىققان. ئۆز ۋاقتىدا بۇلار خەلقئارالىق «تىلشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى» (AstaLingustic) نى نەشر قىلىپ، ئۇنىڭ قوشۇمچە تېمىسىنى «قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىق ژۇرنىلى» دەپ ئاتىغان. بۇ ژۇرنالنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

برونـدال (V.Bröndal) بىلەن يېلمسلېۋ (L. Hjelmslev) لار ئۆز ئۇستىگە ئېلىشقان. بۇ ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان يېتەكچىلىك رولغا ئىگە ئىلمىي ماقالىلەردە قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىلىرى بايان قىلىنغان. 1942 - يىلى برونـدال ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، يېلمسلېۋ دانىيە قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسى «تىل بىرلىكى نەزەرىيىسى» (glogsematics) دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ بۇ نەزەرىيىسى تولىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە مۇقەددىمە» بار. 1950 - ، 1951 - يىللىرى ئېلان قىلىنغان «تىلشۇناسلىقتىكى قۇرۇلما تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدە، ئۇنىڭ ئاساسلىق نەزەرىيىلىرى بايان قىلىنغان. يېلمسلېۋ سوشۇرنىڭ بەلگىلەر سىستېمىسى نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇرغان. سوشۇر: تىل — ئۇقۇم ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر سىستېمىسى، پرىنسىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ ھەرقانداق بىر باشقا بەلگىلەر سىستېمىسى بىلەن ئوخشاش. بۇ بەلگىلەر سىستېمىسىدا ئالاھىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نەرسە، ئەمەلىيەتتە، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بەلگىنىڭ ئۆزى ئەمەس. بەلكى شۇ بەلگىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دەپ قارايدۇ. يېلمسلېۋ مۇشۇ ئاساستا، تىل — پەقەتلا مەزمۇن بىلەن ئىپادىلەشتىن ھاسىل بولغان بەلگە، تىل بەلگىلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تىل تاۋۇشى ۋە رېئال دۇنيانىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش-تۇرماسلىقىغا باغلىق ئەمەس؛ ھەتتا بەلگە بىرلەمچى، رېئال دۇنيا ئىككىلەمچى، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى تىل قۇرۇلمىسى بولماستىن، بەلكى ئابستراكت مۇناسىۋەت قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت. كوپېنھاگېن ئېقىمى قانداقتۇ بىر خىل زامان ۋە ماكاننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان،

هەم ئومۇمىيلىققا ئىگە، هەم ئابستراكتىلىققا ئىگە ساپ مۇنا-سىۋەت سىستېمىسىنى تۇرغۇزماقچى بولغان. بۇ ئېقىمدىكىلەر قۇرۇلمىچىلىق ئېقىمىنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولغان ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمى بىلەن خېلى كۆپ جەهەتلەردىن ئورتاقلىققا ئىگە. ئۇلارنىڭ ئورتاقلىقى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردىن كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، تىل تەپەككۇر ۋە شۇ تىلنى قوللانغۇچى خەلقلەرنىڭ تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ئۇ پەقەتلا ئۆزىنىڭ قۇرۇلمىسىغا باغلىق دەپ قارايدۇ. ئىككىنچى، ئۇلارنىڭ هەممىسى سۆزنىڭ مۇهىملىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ئۈچىنچى، ئۇلار ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىق ئۇقۇملىرىدىن چەتنەپ، ئۆزىنىڭ تىلشۇناسلىقىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارنىڭ تىلشۇناسلىق جەهەتتىكى تەرەققىياتى بىلەن قارشىلاشتۇرۇپ قويىدۇ هەمدە ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىقنىڭ ئالىلىقاچان ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتى، دەپ قارايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ئېقىم ئانچە تىلغا ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالدى.

كونتېكست [上下文，语境] بۇ، ئادەتتە، كونكرېت تېكست ياكى كونكرېت تىل شارائىتى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىككى ئادەم سۆزلەشسە شۇ ئىككى كىشىنىڭ سۆزلىشىش جەريانى كونتېكست بولىدۇ. ئەگەر ماقاله يازغاندا بولسا، شۇ ماقالىنىڭ باشتىن ئاخىرىغىچە بولغان قىسمى بىر كونتېكست بولىدۇ. كونتېكست دېگەن سۆز كۆپىنچە مەلۇم بىر سۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش ياكى مەلۇم بىر سۆز-نىڭ قوللىنىلىش شارائىتىنى ئېنىقلاش قاتارلىق تىل تەتقىقاتىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، بۇ جەهەتتىن ئېيتقاندا، مەلۇم بىر سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر دىئالوگ ياكى شۇ سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئالدى - ئارقىدىكى جۈملە ياكى شۇ سۆز قوللىنىلغان پۈتۈن ئابزاس كونتېكست دەپ

ئاتلىدۇ.

كونكرېت ئىسىم [具体名词] ئابستراكت ئىسىملارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئادەتتە ئابستراكت ئىسىم ھېسابلانمايدىغان ياكى كۆز بىلەن كۆرگىلى، قول بىلەن تۇتقىلى بولمىدىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدىغان، ماددىي ئاساسقا ئىگە بولغان ئىسىملار كونكرېت ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، تاغ، دەرەخ، ئورمان، كۆل، قوم، ئادەم، ھايۋان، ئۇرۇمچى، تېيانشان قاتارلىقلار.

كونكرېت تىلشۇناسلىق [具体语言学] ئۇ يەنە «ئايرىم تىللار تىلشۇناسلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «تىلشۇناسلىق» قا قارالسۇن.

كونىرغان سۆزلەر [旧词] ھازىرقى زامان سۆزلىرى ياكى يېڭى سۆزلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ھازىرقى زامانداشتىمالدىن قالغان ياكى قالاي دەپ قالغان سۆزلەر كونا سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەرنى ئۆز خۇسۇسىيىتىگە قاراپ تارىخىي سۆزلەر ۋە قەدىمكى سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

كۆپ چېكىت [省略号] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

كۆپ مەنىلىك سۆز [多义词] بىر مەنىلىك سۆزگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. تىلىمىزدا، كۆپ ھالاردا، بىر سۆز بىرلا مەنىدە ئەمەس، بىرقانچە مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆز دېگىنىمىز مانا شۇنداق بىر سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىدىن باشقا قوشۇمچە مەنىلەرنى ئىپادىلىشىگە قارىتىلغان. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «花» سۆزى ئەسلىدە «گۈل» دېگەن مەنىدە قوللىنىلاتتى. كېيىن «花» سۆزى «花布» (گۈللۈك رەخت) ۋە «眼花» (كۆز تورلاشماق) دېگەندەك «花» مەنىسىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدىغان بولدى. بۇ يەردە ئەسلىدىكى «朵花»

(گۈل) مەنىسى ئەسلى مەنە ھېسابلانسا، قالغانلىرى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ. كۆپ مەنىدىكى سۆزلەرنىڭ قانداق مەنىنى كېلىۋاتقانلىقى كونتېكستتا (يەنى جانلىق تىل شارائىتىدا) ئايرىلىدۇ. ئالايلى، ئۇيغۇر تىلىدا «كۆز» دېگەن سۆز كۆرۈش ئەزاسى»، «بۇلاق سۇيىنىڭ قايناپ چىقىش ئورنى»، «ئۈزۈكنىڭ ياقۇت ياكى باشقا نەرسە ئورنىتىلغان قىسمى» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىلەر گەرچە بىر خىل فونېتىكىلىق قۇرۇلما ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ۋە مەنە جەھەتتىن يېرىقلىق بولسىمۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىر ئاساسىي مەنىدىن، يەنى «كۆرۈش ئەزاسى» دېگەن ئاساسىي مەنىدىن كېڭەيتىلگەن مۇناسىۋەت بار. بۇ مۇناسىۋەت، يەنى «كۆز» سۆزىنىڭ قالغان مەنىلىرى كۆزنىڭ شەكلىگە تەقلىد قىلىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. شۇڭا «كۆز» سۆزى بىرقانچە خىل مەنىنى ئىپادىلەيدىغان كۆپ مەنىلىك سۆزدۇر. «مىلتىق ئاتماق، قاش ئاتماق، شىلتىڭ ئاتماق» دېگەن بىرىكمىلەردىكى «ئات-» سۆزى ئىپادىلىگەن مەنىلەر ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بار. بۇ مەنىلەر «ئات-» پېئىلىنىڭ «تاشلىماق» دېگەن ئاساسىي مەنىسىدىن كېڭىيىپ چىققان، شۇڭلاشقا «ئات» سۆزى كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ. بەزى تىللاردا بىر سۆز ئوخشاش بولمىغان مەنىلىرىگە مۇناسىپ ھالدا ئوخشاش بولمىغان سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولسا، ئوخشاشلا كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ. بىر سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىك بولۇشى تىلدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن. بىر سۆز تىلدا دەسلەپ پەيدا بولغاندا، ئۇ بىرلا مەنە (ئۇقۇم) نى ئىپادىلەيدۇ. كېيىن ئىنسانلار شۇ سۆزنى قوللىنىش جەريانىدا ئەسلى مەنىسىگە تەقلىد قىلىش، ماسلاشتۇرۇش

ئاساسدا يېڭى مەنىلەرنى قوشۇپ قوللىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بارا بارا تىل بىرلىكى بولۇپ شەكىللىنىدۇ. شۇڭلاشقا، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىرقانچە مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئېنىق ھەم مۇقەررەر باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئەگەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بۇنداق باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۈزۈلۈپ قالسا، ياكى باغلىنىشلىق مۇناسىۋەتنى پەرق ئەتكىلى بولمىسا، بۇنداق سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلانمايدۇ. ئالايلى، «ئاي تۇغدى» دېگەن جۈملىدىكى «ئاي» سۆزى ئاسماندىكى ئاينى كۆرسەتسە، «بۇگۈن ئۇچىنچى ئاينىڭ 18 - كۈنى» دېگەن جۈملىدىكى «ئاي» سۆزى كالېندارداكى ئاينى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدىكى «ئاي» سۆزى ئەسلىدە ئاسماندىكى «ئاي» نى بىلدۈرگەن، كېيىن «ئاي» نىڭ يەر شارىنى بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىش ۋاقتىنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولغان. بۇ سۆزلەر ئەينى زامانلاردا، ئۇيغۇر تىلىدا باغلىنىشلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بۇگۈنكى دەۋرگە كەلگەندە ئاسماندىكى «ئاي» بىلەن كالېندارداكى «ئاي» نىڭ باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتىنى نۇرغۇن كىشىلەر ھېس قىلمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا قەدىمكى كۆپ مەنىلىك «ئاي» سۆزى ھازىرقى زاماندا كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلانماي، ئاھاڭداش سۆز ھېسابلىنىدىغان بولدى. «قېزىش» مەنىسىدىكى «ئوي - » سۆزى بىلەن «خىيال» مەنىسىدىكى «ئوي» سۆزى كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلانمايدۇ، چۈنكى بۇ مەنىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىرىدىن كېلىپ چىقىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئەمەس.

كۆپ مەنىلىك قوشۇمچە [级词义多] بىر خىل قوشۇمچە (گراماتىكىلىق شەكىل) بىر ۋاقىتتا بىرنەچچە خىل گراماتىكىلىق كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق قوشۇمچە كۆپ

مەنىلىك قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «بالام» دېگەندەكى «-م» تەۋەلىك مەنىسىنى، بىرىنچى شەخس مەنىسىنى ۋە بىرلىك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى قوشۇمچىلار مەيلى سۆز ياساش جەھەتتە بولسۇن، مەيلى سۆز تۈرلەش جەھەتتە بولسۇن ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا بىر-بىرىگە باغلىنىشلىق كۆپ خىل مەنە ئىپادىلىشى مۇمكىن. بۇلارمۇ مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، ئوتتەك قىزىل (ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى)، ئوندەك بالا (مۆلچەر سان)، ئۇلار كەلگۈدەك (مۆلچەر بايان مەيلى قوشۇمچىسى).

كۆپ ۋارىيانلىق قوشۇمچە [多变体词缀] تىلىدىكى فونېتىكىلىق قانۇنىيەت ياكى گرامماتىكىلىق قانۇنىيەت تۈپەيلىدىن ئوخشاش بىر مەنىنى ئىپادىلەيدىغان، بىرقانچە خىل شەكىلدە كېلىدىغان ياكى بىرقانچە خىل تەلەپپۇز قىلىنىدىغان قوشۇمچە كۆپ ۋارىيانلىق قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ ۋارىيانتلىق بولۇش ھادىسىسىنى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بىر قوشۇمچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋارىيانلىرى شۇ قوشۇمچە قوشۇلىدىغان يىلتىز ياكى ئۆزەكنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا قوشۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىككىدىن ئارتۇق شەكىلگە ئىگە. ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-لار» «-لەر» دىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ، بۇلاردىن «-لار» شەكلى تەركىبىدە تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش بار سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، كىتابلار؛ «-لەر» قوشۇمچىسى بولسا، تەركىبىدە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بار سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، مەكتەپلەر. بىر قوشۇمچىنىڭ مۇشۇنداق

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرى ۋارىيانت دېيىلىدۇ. كۆپ ۋاريانلىق قوشۇمچىلارنى كۆرسەتكەندە، ۋاريانتلار ئاردىسىغا «//» بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن، «-لار // -لەر».

كۆچمە مەنە [义转] سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ شۇ مەنىلىرى پەيدا بولۇش ۋاقىتلىرىنىڭ ئىلگىرى-كېيىنلىكىگە قاراپ ئەسلى مەنە ۋە كۆچمە مەنە دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۈپ مەنىسى ئاساسدا بارلىققا كەلگەن يېڭى مەنىلىرى سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئېغىز» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسدا: «ھەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئىچىدىكى بوشلۇقنىڭ باشلىنىش تۆشۈكى (مەسىلەن، قۇتىنىڭ ئېغىزى، مەشنىڭ ئېغىزى)» دېگەن مەنىلەر ئىپادىلەنگەن. «يول» سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «قاتناش يولى» ئىدى، كېيىن «ئۇسۇل-چارە، تەدبىر، سىياسىي يول» قاتارلىق كۆچمە مەنىلىرى بارلىققا كەلدى. دېمەك، سۆزنىڭ كۆچمە مەنىلىرى سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىنى كۆچمە مەندە قوللىنىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى سۆزنىڭ ئوخشاتما مەنىسى ۋە يۆتكەلمە مەنىسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسىگە ئوخشىتىش ۋە تەقلىد قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەن يېڭى كۆچمە مەنىلەر سۆزنىڭ ئوخشاتما مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ، ئادەتتە قىسقارتىلىپ ئوخشاتما مەنە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «قولتوق» دېگەن سۆز ئەسلىدە ئادەملەر ياكى ھايۋانلار بەدىنىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى بىلدۈرەتتى، كېيىن مۇشۇ مەنىگە تەقلىد قىلىنىپ «دېڭىز قولتۇقى» دېگەن مەنە بارلىققا كەلگەن. سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەھلىل قىلىش ئاساسدا باشقا بىر مەنىگە يۆتە-

كەپ قوللىنىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن كۆچمە مەنە سۆز-
لۈك يۆتكەلمە مەنىسى دەپ قارىلىدۇ، قىسقارتىلىپ يۆتكەلمە
مەنە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «كىر» ئەسلى «نەرسىدىكى پاسكىنا
ياكى پاكىزە بولمىغان چاك-توزاق، داغ» دېگەن مەنىدە، يە-
نى «نەرسىنىڭ كىرى» دېگەن مەنىدە ئىدى، لېكىن «كىرى
بار، كىرلەشكەن نەرسە» دېگەن سۆزنىڭ «كىر» بىلەن بولغان
باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتى نەزەرگە ئېلىنىپ «كىر» دېگەن سۆز
«كىرى بار، كىرلەشكەن نەرسە» دېگەن مەنىگە يۆتكەپ قول-
لىنىلىدىغان بولۇپ قالدى.

كۆچمە مىقدار [词量用转] «مىقدار» غا قارالسۇن.

كۆچۈرمە جۈملە [句用引] سۆزلىگۈچى نۇقتىدا باشقىلارنىڭ
بەزى گەپ-سۆزلىرىنى دائىم كۆچۈرۈپ قوللىنىدۇ. ئەسلى
نۇتۇق ئىچىقانداق ئۆزگىرىشسىز قوبۇل قىلىنغانلىرى ئە-
نەن كۆچۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئارەزىن
ياپقاچ كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەرلەھزە ياش، بۇيلەكىم پەيدا بو-
لۇر يۈلتۇز نەھان بولغاچ قۇياش (قۇياش پېتىشى بىلەن تەڭ
ئاسماندا يۈلتۇزلار پەيدا بولغىنىدەك، ئۇ يۇزىنى توسۇۋېلىشى
بىلەن كۆزۈمدىن شۇئان تىنماي ياش قۇيۇلىدۇ)» دېگەن بېيىت
ناۋايىنىڭ گۈزەل مىسرالىرىدىن بىرىدۇر» دېگەن جۈملىدىكى
ناۋايىنىڭ بېيىتى ئەينەن كۆچۈرمە جۈملە ھېسابلىنىدۇ. ئە-
گەر ئاپتور باشقىلارنىڭ سۆزىنى ئۆز ئەينى بويىچە ئەمەس،
بەلكى ئۇنىڭ سۆز ۋە گراممانتىكىلىق شەكىللىرىنى ئۆزگەرتىش
يولى بىلەن مەزمۇنىنى كۆچۈرۈپ قوللانسا، ئۇ ئۆزلەشتۈرمە
كۆچۈرمە جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ل. مۇتەللىپ ياشلىق-
نىڭ ئىنسانىنىڭ زىلۋا بىر چېغى ئىكەنلىكىنى، بىراق ئۇنىڭ
ئۆمرى بەك قىسقا ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى». كۆچۈرۈلگەن
نۇتۇق بىر جۈملە ياكى بىرقانچە جۈملە بولۇپ، شۇ جۈملە

www.uyghurkitap.com

شەكىللىرى ئۆز ئەينى كۆچۈرۈلسە، ئۇ كۆچۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر ئۇ جۈملە ھاسىل قىلمىسا، يەنى سۆزلىگۈچى باشقىلارنىڭ نۇتقىدىكى بىر ياكى بىرقانچە سۆزنىلا كۆچۈرۈپ قوللانسا، ئۇ كۆچۈرمە سۆز دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «كېلىمەن دەپ، كەلمىدىڭ» دېسە، بۇ يەردە پەقەت «كېلىمەن» دېگەن بىر سۆزلا كۆچۈرۈپ قوللىنىلغان. ئۇيغۇر تىلىدا جۈملە ۋە سۆز-لەرنى كۆچۈرۈپ قوللىنىشتا كۆپىنچە «دە-» يارىدەمچى پېئىلى قوللىنىلىدۇ. ئۇنى «كۆچۈرگۈچى سۆز» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلىرى [指示代词] ئالماشلارنىڭ بىر تۈرى. شەيئىلەرنى ياكى تۇرلۇك بەلگىلەرنى، ھالەتلەرنى ئىشارەت بىلەن ياكى كونتېكستقا باغلاش يولى بىلەن ئىپادىلەيدىغان ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «بۇ كىم» دېسەك، بۇ جۈملىدىكى «بۇ» ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن تۇرغان بىر ئادەمنى ئىشارەت بىلەن كۆرسىتىپ ئىپادىلەيدۇ. «سەن قانداق بارساڭ، مەنمۇ شۇنداق بارىمەن» دېسەك، بۇ جۈملىدىكى «شۇنداق» ئالمىشى ئالدىنقى جۈملىگە باغلاش يولى ئارقىلىق «بارماق» ھەرىكىتىنىڭ ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماشلىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ، شۇ، ئۇ، ماۋۇ، مۇنۇ، ئاۋۇ، مۇشۇ، ئۇشبۇ، ئاشۇ، قاتارلىق كۆرسىتىش ئالماشلىرى بار.

كېلەر زامان [时将来] «زامان» غا قارالسۇن.

كېلىش [格] گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە كېلىش كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ، قىسقارتىپ كېلىش دەپ

قوللىنىلمىدۇ. مەسىلەن، «ۋەتەنسىز گۇللەنمەكتە» دېسەك، «ۋەتەن» دېگەن ئىسىمغا باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان (نۆل شەكىلدە كەلگەن)، جۈملىدە بايان قىلىنغۇچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ، «گۇللەنمەكتە» دېگەن سۆز بىلەن ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ، جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، «ۋەتەن» باش كېلىش ھېسابلىنىدۇ، «بۇ كىشى مېنىڭ ئاكام بولىدۇ» دېسەك، «مەن» ئالمىشى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» بىلەن تۇرلىنىپ ئاكا دېگەن شەيئىنى ئىگىلەپ ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن ئېنىقلاش-ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن شۇڭا، «مېنىڭ» «مەن» دېگەن سۆزنىڭ ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى ھېسابلىنىدۇ. تىللارنىڭ ھەممىسىدىلا كېلىش كاتېگورىيىسى مەۋجۇت بولۇۋەرمەيدۇ. بەزى تىللاردا مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا كېلىش كاتېگورىيىسى يوق. كېلىش كاتېگورىيىسى بار تىللاردىمۇ ئۇنىڭ سانى، شەكلى، مەزمۇنى، قوللىنىلىشى ئوخشاش بولمايدۇ. ئالايلى، رۇس تىلىدا ئالتە كېلىش بار دەپ قارالسا، نېمىس تىلىدا تۆت كېلىش بار دەپ قارىلىدۇ. ئىنگلىز تىلىدا شەخسلىك ئالماشلار ئۇچ كېلىش بىلەن تۇرلەنسە (مەسىلەن، «مەن» سۆزى: I — باش كېلىش؛ me — چۈشۈم كېلىش، my — ئىگىلىك كېلىش. بۇ يەردە «مەن» دېگەن ئالماش ئۇچ كېلىشتە ئوخشاش بولمىغان ئۇچ خىل شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ)، باشقا ئىسىملار پەقەت ئىگىلىك كېلىش (بەلگىسى S-) بىلەنلا تۇرلىنىدۇ، قازاق تىلىدا ئادەتتە يەتتە كېلىش بار دەپ قارىلىپ كەلگەن بولسا، ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە كېلىش بار دەپ قارىلىپ كەلگەندى. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ھازىر ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەيدانغا چىقتى. بەزىلەر سەككىز كېلىش بار دېسە،

بەزىلەر ئون كىلىش بار دەيدۇ. بەزى تىللاردا سۈپەتلەرمۇ كىلىش بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. بىراق بۇ سۈپەتلەر-گە خاس گراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئەمەس. چۈنكى، سۈپەتلەرنىڭ كىلىش بىلەن تۈرلىنىشى پەقەت ئۆزى ئىنسانلاپ كەلگەن ئىسىمنىڭ كىلىش شەكلىگە ماسلىشىپ كىلىش ئېھتىياجىدىن بولغان ياكى ئۆزى ئىنسانلاپ كەلگەن ئىسىمنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كىلىش سەۋەبىدىن بولغان. شۇڭا، سۈپەتلەر كىلىش بىلەن تۈرلەنگەندىن كېيىنمۇ سۈپەت بىلەن باشقا سۆزنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەمەس يەنىلا شۇ سۈپەت بىلەن ئىسىمنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدىكى костюм (كاستۇم) دېگەن ئىسىم باش كىلىشتە كەلسە، ئۇنىڭ ئىنگلىزچىسى بولغان سۈپەت новый مۇ باش كىلىشتە كېلىدۇ؛ ئەگەر костюм ئىگىلىك كىلىشتە كەلسە، ئۇنىڭ ئىنگلىزچىسى بولۇپ كەلگەن سۈپەت нового مۇ ئىگىلىك كېلىشتە كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىنگلىزچە بولۇپ كەلگەن سۈپەت ئۆزى ئىنگلىزلاپ كەلگەن ئىسىمنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلسە، قىسقىرىپ كەتكەن ئىنگلىزچە ئىسىمنىڭ كىلىش قوشۇمچىلىرى ئىنگلىزچە سۈپەتكە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، «قوغۇنلارنىڭ چوڭلىرىنى سەن ئال، كىچىكلىرىنى مەن ئالاي». يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان خەلقئارا تىلشۇناسلىق ساھەسىدە كىلىش كاتېگورىيىسى ھەققىدە قىزغىن بەس-مۇ-نازىرىلەر قانات يېيىپ، كىلىشلەر (سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇش يولى بىلەن ياسالغان سىنتېتىك كىلىشلەر)گە يەنە بىر خىل ئانالىتىك كىلىشلەر (مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ئالدى يارىمچى ياكى ئارقا يارىمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كىلىشى ئارقىلىق كىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن شەكىللەر) نىمۇ كىرگۈ-

زۇش كېرەك، دېگەن يېڭى كۆز قاراشلار مەيدانغا كەلدى. بۇ كۆز قاراشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساسى شۇكى، ئۇلار «كىلىش جۈملىدە تۇرغۇن سۆز بىلەن باشقا سۆزلەرنىڭ تۇرلۈك گرامماتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدۇ» دېيىلگەنىكەن، يازدەمچى سۆزلەرمۇ ئوخشاشلا تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۇرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە باشقا گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرمۇ ھەم سىنتېتىك شەكىللەر بىلەن، ھەم ئانالىتىك شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، گرامماتىكىدا ئىزچىللىق بولۇش كېرەك، ئەگەر ھەر ئانالىتىك شەكىللەرنى ئېتىراپ قىلغانىكەنمىز، ئۇنى باشتىن ئاخىر ئېتىراپ قىلىپ، بارلىق كاتېگورىيىلەرگە تەتبىق قىلىشىمىز لازىم، ئانالىتىك شەكىللەر باشقا كاتېگورىيىلەردە ئېتىراپ قىلىنىدى، تەتبىق قىلىنىدى، شۇڭا، مۇشۇ ئىزچىللىق بويىچە «كىلىش» رولىدا كەلگەن يازدەمچى سۆزلەرنىڭ مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن شەكلىمۇ كىلىش فورمىسىرى ھېسابلىنىش كېرەك دەپ قارايدۇ.

كىتابىي تىل [书面语] «يېزىق تىل» غا قارىلىسۇن.

كىچىك تىل تاۋۇشى [小舌音] ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تىپى. تىل تۈۋى بىلەن كىچىك تىل ئۆزئارا تېگىشىپ، ھاۋا ئېقىمىغا توسقۇنغۇلۇق پەيدا قىلىش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار كىچىك تىل تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا قار [qar] دېگەن سۆزدىكى [q] تاۋۇشى كىچىك تىل تاۋۇشىدۇر.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

گ

گراماتىكا [语法] بۇ ئاتالغۇ ئادەتتە ئىككى خىل مەنىدە، يەنى بىرىنچىدىن، مەلۇم بىر تىلدىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۇرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى دېگەن مەنىدە؛ ئىككىنچىدىن، سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۇرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇ جۈملە ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىكىسىغا ئۇيغۇن» دېسەك، بۇ يەردىكى «گراماتىكا» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۇرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ «گراماتىكا تىلشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى» دېسەك، بۇ يەردىكى «گراماتىكا» سۆزى سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۇرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بىرىنچى، گراماتىكا تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىشى ۋە تىل تەركىبلىرىنى مەلۇم مۇناسىۋەت بويىچە تەشكىللەيدىغان قائىدە ـ قانۇنىيەت. مەلۇم بىر دەۋرىدىكى مەلۇم بىر تىلدا سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىشى ۋە سۆز جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشى جەھەتتە ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلەر بولىدۇ. تىل تەركىبلىرى ماانا مۇشۇ قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر بويىچە تۇرلىنىپ ۋە ئۆزگىرىپ بىرىكىپ، تىل قۇرۇلمىسىنى هاسىل قىلىدۇ. ئالايلى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇن تىل تەركىبلىرى (تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ زىچ بىرىكمىسى بولغان سۆزلەر، مورفېمىلار) ئۆز ئالدىغا يەكـ يېگانە تۇرغاندا ئۇلار پەقەت قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدىلا قارىلىدۇ، تىل قۇرۇلمىسى هېسابلانمايدۇ. بۇ تىل تەركىبلىرى

پەقەت ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنىڭ سۇختىيارىغا ئۆتۈپ، ئۇر-لەنگەندە، بەلگىلىك مۇناسىۋەتلەر بويىچە بىرىككەندىلا، ئاندىن مەقسەتنى ئۇقتۇرالايدۇ ۋە تىل قۇرۇلمىسى ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ قائىدە قانۇنىيەتلەر تىلنىڭ گرامماتىكىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «جۇڭ-خۇا، خەلق، جۇمھۇرىيەت، ھەممە، مىللەت، ھوقۇق، باپباراۋەر» دېگەن سۆزلەر ئۆز ئالدىغا يەككە يېگانە تۇرغاندا ياكى قاتار تىزىپ قويۇلغاندا ئايرىم - ئايرىم يەككە ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ تۇرسىمۇ، لېكىن سۆزلىگۈچىنىڭ بۇ يەتتە سۆز ئارىلىق ئېيتە-ماقچى بولغان ئوي - پىكرى ئىپادىلەنمەيدۇ. پەقەت بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى بويىچە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەممە مىللەت ھوقۇقتا باپباراۋەر» دەپ تەشكىللەنگەندىلا ئاندىن سۆزلىگۈچىنىڭ ئوي - پىكرىنى مۇكەم-مەل قىلىپ ئاڭلىتالايدۇ. گرامماتىكا ئابستراكتلىققا ئىگە. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، يۈكسەك ئومۇمىيلىققا ئىگە. بىز تىلدا شۇنى كۆرىمىزكى، بىر خىل جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەن ئوخشاش بولمىغان سۆزلەرنى تەشكىللەش ئارقىلىق نۇرغۇن جۈملىلەرنى تۈزىيەلەيمىز. ئوخشاش سۆزلەردىن ئوخشاش بول-مىغان جۈملىلەرنى تۈزىيەلەيمىز. مانا مۇشۇ ئوخشاش بولمىغان جۈملە قۇرۇلمىلىرىدا ھەممىنى ئۆچۈن ئورتاق بولغان ئالاھىدە-لىكلەر بولىدۇ. گرامماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس (شۇ ئاتالغۇلارغا قارالسۇن) دېگەن ئىككى چوڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گرامماتىكا ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئابستراكتسىيىلىشىشىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا، ئىنسانلار تەپەككۇرىدىكى مۇۋاپىقىيەتلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر ئالامىتى. بىر خىل تىلنىڭ گرامماتىكىسى ئۆزىگە خاس مىللىي خۇسۇ-سىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئىككىنچى، گرامماتىكا ئىلمى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىغا قاراپ يەنە بىرقانچە تارماقلارغا بۆلۈ-

ئۇيغۇر كتاب بېتى www.uyghurkitap.com

نىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان ۋە شۇنىڭدىن ھۇلاسىلەنگەن گرامماتىكا تارىخىي گرامماتىكا دەپ ئاتىلىدۇ. تۇغقان تىللارنىڭ ياكى مەلۇم ئىككى تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ئۆزىنىڭ ئوبيېكتى قىلغان گرامماتىكا سېلىشتۇرما گرامماتىكا دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ مەلۇم بىر مەزگىلىدىكى كونكرېت گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى تۇرغۇن ھالەتتە تەسۋىرلەپ بېرىدىغان گرامماتىكا تەسۋىرىي گرامماتىكا دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يېقىنقى زامانداگرامماتىكىدىن يەنە نۇرغۇن تارماق پەنلەر بۆلۈنۈپ چىقتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەرقايسى تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ گرامماتىكا ئىلمىنى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تارماقلارغا بۆلۈشى تازا بىر دەرىجە ئەمەس. ھەرقايسى تىللار توغرىسىدا يېزىلغان گرامماتىكا كىتابلىرىمۇ ئوخشاشلا گرامماتىكا ئىلمى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. بىر تىلنىڭ گرامماتىكىلىق سىستېمىسى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت نەرسە، ئۇ ئەلۋەتتە بىرلا خىل بولىدۇ. لېكىن بۇ تىلنى شەرھىلەيدىغان گرامماتىكا كىتابلىرى بىرنەچچە خىل بولۇشى مۇمكىن. بۇ گرامماتىكا كىتابلىرى ئۆزى ئوبيېكت قىلغان تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنى قانچىلىك دەرىجىدە توغرا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلىق بولىدۇ.

گرامماتىكىلىق بىرلىك [语法单位] ئادەتتىكى سۆز، سۆز بىرىكمىسى، جۈملە قاتارلىق سىنتاكسىسلىق بىرلىكلەرنى گرامماتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن، تۈرلىگۈچى مورفېمىلارمۇ گرامماتىكىلىق بىرلىك سانىلىدۇ.

گرامماتىكىلىق تەھلىل [语法分析] سۆز تۈركۈملىرى، سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىش شەكىللىرى، سۆز، سۆز

بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى قاتارلىقلارنى بېكىتىش ئۈچۈن تىل ماتېرىياللىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەھلىل گرامماتىكىلىق تەھلىل دەپ ئاتىلىدۇ.

گرامماتىكىلىق شەكىل [语法形式] بەلگىلىك گرامماتىكىلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى تاشقى بەلگە گرامماتىكىلىق شەكىل دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچىلار كەلدى» دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنى ئالساق، «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزگە «-لار» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن كۆپلۈك سان مەنىسى ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭغا باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن باش كېلىش مەنىسى ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭ باش كېلىشتە كېلىپ، بايان قىلغۇچى سۆزنى شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە قارىتىپ ئۇنىڭ ئالدىدا كەلگەنلىكى شۇ سۆزنىڭ جۈملىدە ئىگە بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. «كەلدى» دېگەن سۆزنىڭ «ئەسلى دەرىجە» مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ بولۇشسىز قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن بولۇشلۇق مەنىسى ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ «بىۋاستە بايان مەيلى»، «ئاددىي ئۆتكەن زامان» مەنىلىرى ئۇنىڭغا «-دى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭغا باشقا شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئۈچىنچى شەخس مەنىسى ئىپادىلەنگەن، «ئۇنىڭ خەۋەر» مەنىسى ئۇنىڭ شەخس جەھەتتىن بايان قىلىنغۇچىغا ماسلىشىپ، ئۇنىڭ كەينىدە كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مانا مۇشۇ تاشقى بەلگىلەر گرامماتىكىلىق شەكىل ھېسابلىنىدۇ. يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، سۆزگە مەلۇم بىر قوشۇمچىنى قوشۇش بىر خىل تاشقى بەلگە (گرامماتىكىلىق شەكىل) ھېسابلانسا، ئۇنىڭغا ھېچقانداق بەلگىنىڭ

قوشۇلماسلىقى (نۆل بەلگە) مۇ بىر خىل تاشقى بەلگە (گراماتىكىلىق شەكىل) ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىسىدە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىر خىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولسا، ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا، ھېچقانداق قوشۇمچىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر خىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارغا «-لار-لەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسىملىك كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا «لار-لەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىسىمنىڭ بىرلىك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. گرامماتىكىلىق شەكىل ئوخشاشلا گرامماتىكىلىق تەركىب ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم شەكىللەر تاۋۇش شەكلى ئازقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. بۇ شەكىللەر ھەرخىل بولۇپ، بۇلاردىن بەزىلىرى بىر فونېما ئازقىلىق ياكى بىرقانچە فونېمىنىڭ بىرىكمىسى ئازقىلىق ئىپادىلىنىشى، بەزىلىرى فونېمىلارنىڭ ئۇرغۇلۇق ئوقۇلۇش-ئوقۇلماسلىقى، تون بولۇش بولماسلىقى، ھەتتا، سۆزدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، رۇس تىلىدىكى село (يېزا-كەنت) دېگەن سۆزدە سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى O ئازقىلىق گرامماتىكىلىق شەكىل ئىپادىلەنگەن، رۇس تىلىدىكى трактор (تراكتور) دېگەن سۆزدە or-دىن ئىبارەت فونېما بىرىكمىسى ئازقىلىق گرامماتىكىلىق شەكىل ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاغلار، دەريالار» دېگەن سۆزلەردىمۇ «-لار» دېگەن ئۇچ فونېما بىرىكمىسى ئازقىلىق گرامماتىكىلىق شەكىل ئىپادىلەنگەن. رۇس تىلىدىكى рукн (قوللار، — كۆپلۈك، باش كېلىش) بىلەن рукй (قول، بىرلىك ئىگىلىك كېلىش) دېگەن سۆزلەردە فونېما (گرامماتىكىلىق شەكىل ئىپادىلىگۈچى И) نىڭ ئۇرغۇلۇق ئوقۇلۇشى

ياكى ئۇرغۇلۇق ئوقۇلماسلىقى ئارقىلىق گراممماتىكىلىق شەكىل ئىپادىلەنگەن. خەنزۇ تىلىدا، «民人国中» (جۇڭگو خەلقى) بىلەن «国中民人» (خەلقىنىڭ جۇڭگوسى) دېگەن بىرىكمىلەردە سۆز تەرتىبى ئارقىلىق گراممماتىكىلىق شەكىل ئىپادىلەنگەن. مانا مۇشۇنداق شەكىللەرنىڭ ھەممىسى گراممماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئورتاق بىر تەپقا ياتىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ گراممماتىكىلىق ۋاستە دېيىلىدۇ. ئۇلار چوڭ جەھەتتىن بىر تەپقا ياتسىمۇ، يەنە ئۆز ئىچىدە بىر قانچە كىچىك تىپلارغا ئايرىلىدۇ («گراممماتىكىلىق ۋاستە» گە قارالسۇن). گراممماتىكىلىق شەكىل گراممماتىكىلىق مەنە-نىڭ تاشقى پوستى. شۇڭلاشقا، گراممماتىكىلىق مەنىدىن ئايرىلغان تاۋۇش قۇرۇلمىسىنى گراممماتىكىلىق شەكىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىكى camera (رەسىم تارتىش ئاپپاراتى) بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى 瓜[kua] نىڭ ئاخىرىدا ئوخشاشلا a تاۋۇشى بولسىمۇ، بۇلار گراممماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان گراممماتىكىلىق شەكىل ھېسابلانمايدۇ. ئەمما، ئۇيغۇر تىلىدا «بارا - بارا» دېگەندىكى a گراممماتىكىلىق شەكىل ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى ئۇ «بار -» پېئىلىغا قوشۇلۇپ «رەۋىشداش» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ھەرقانداق گراممماتىكىلىق مەنە بەلگىلىك شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، گراممماتىكىلىق شەكىل بىلەن ئىپادىلەنمىگەن مەنىنى گراممماتىكىلىق مەنە ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

گراممماتىكىلىق قائىدە [語法規制] گراممماتىكا تىلىنىڭ ھەرقايسى تەركىبلىرىنى ئۆزئارا بىرىكتۈرىدىغان ۋاستە، يەنە قۇرۇلما قائىدىسىدۇر. تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبلىرى مۇئەيىن ۋاستە ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىدۇ. دېمەك، تىل قۇرۇلمىسىدىكى ھەرقايسى تەركىبلەرنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈپ، تەشـ

كىللەشكە ئاساس بولغۇچى ۋاستە «رامماتىكىلىق قائىدە»دەپ ئاتىلىدۇ. تىل تەركىبلىرى گراممماتىكىلىق قائىدىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن نۇتۇقتا رول ئويناپ ئالالايدۇ. گراممماتىكا ئابستراكتلىققا ئىگە بولغىنىغا ئوخشاش، ئۇنىڭ قائىدىلىرىمۇ ئابستراكتلىققا ئىگە. شۇڭا، ئۇ مەلۇم بىر كونكرېت تىلدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ مەلۇم بىر كونكرېت تۈرلىنىش قائىدىسى ياكى مەلۇم بىر كونكرېت سۆز، جۈملىلەرنىڭ كونكرېت بىرىكىش قائىدىسى بولماستىن، بەلكى شۇ بىر تىلدىكى ياكى ئومۇمىي تىللاردىكى نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئورتاق تۈرلىنىش ۋە نۇرغۇن سۆز-جۈملىلەرنىڭ ئورتاق بىرىكىش قائىدىسىدۇر. دەل شۇنداق بولغاچقا، بىز مەلۇم بىر گراممماتىكىلىق قائىدە ئارقىلىق ئوخشاش سۆزلەردىن ئوخشىمىغان جۈملىلەرنى ياسىيالايمىز ۋە ئوخشىمىغان سۆزلەردىن تېپىي ئوخشاش بولغان جۈملىلەرنى ياسىيالايمىز. گراممماتىكا شۇڭلاشقا تىل قۇرۇلمىسىنىڭ ئومۇميلىققا ئىگە بولغان قائىدە قانۇنىيىتى ھېسابلىنىدۇ. گراممماتىكىلىق قائىدىلەر يەنە سىستېمىچانلىققا ۋە تۇراقلىققا ئىگە بولىدۇ («گراممماتىكا»، «مورفولوگىيە»، «سىنتاكسىس» دېگەن ئاتالغۇلاردىن پايدىلىنىلىشۇن).

گراممماتىكىلىق قۇرۇلما [语法构造, 语法结构] ئۇ مۇنداق ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، تىلنىڭ پۈتۈن گراممماتىكىلىق سىستېمىسى، يەنە بىرى تىلدىكى ھەرقايسى گراممماتىكىلىق قۇرۇلمىلار. تىلنىڭ پۈتۈن گراممماتىكىلىق سىستېمىسى دېگەندە تىلنىڭ ئۆزىلا بىر خىل سىستېما، يەنى مۇكەممەل بىر قۇرۇلما ئىكەنلىكى تەزەرگە ئېلىنىدۇ. چۈنكى ھەرقانداق بىر سىستېما ياكى قۇرۇلما شۇ سىستېما ياكى شۇ قۇرۇلمىنى تەشكىل قىلغۇچى نۇرغۇن تەركىبلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان قاتلاملار بويىچە بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەنگە ئوخشاش، گراممماتە-

كىمۇ نۇرغۇن گراماتىكىلىق تەركىبلەردىن تۇزۇلگەن بىرخىل سىستېما. ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، بىز تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى بويىچە تۈر ۋە قاتلاملارغا ئايرىلىپ تۈرلۈك تۈرلىنىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان سۆز تۈركۈملىرى سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ سۆز تۈركۈملىرى، يەنى تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۆز تۈركۈملىرى، تۈرغۇن سۆز تۈركۈملىرى شۇنداقلا مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان ياردەمچى سۆز تۈركۈملىرى قوشۇلۇپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، سۆز، جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بىر-بىرىنى شەرت قىلغان بىرمۇنچە تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئوخشىمىغان قاتلاملىرى سىنتاكسىس سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئاخىرىدا مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىس سىستېمىسى بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا زىچ بىرىكىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل بىر گراماتىكا سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. دېمەك يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، تىلىدىكى گراماتىكىلىق تەركىبلەر بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ئاساستا ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەت باغلايدۇ. ئاندىن تىلنىڭ مۇكەممەل گراماتىكىلىق قۇرۇلما سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ھەرخىل تىللاردىكى گراماتىكىلىق تەركىبلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكى ۋە ئوخشاش بولمىغان مۇناسىۋىتى ھەرخىل تىللارنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ھەرقايسى تىللارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسى ھەرقايسى تىللارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ماھىيەتلىرىنىڭ بىرىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا گراماتىكىلىق قۇرۇلما ئايرىم گراماتىكىلىق ھادىسىلەر ۋە ئايرىم گراماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ئاد-

www.uyghurkitap.com

دني يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى ھەرقانداق بىر تىلدا مەۋ-جۇت بولۇپ تۇرغان ھەرقانداق گراممماتىكىلىق ھادىسىلەر ۋە گراممماتىكىلىق ۋاستىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل بىر سىستېمىدىن ئىبارەت. ئۇ، تىلدىكى ھەرقايسى گراممماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنى كۆرسىتىدۇ، دېگەندە، مۇنداق مەنە كۆزدە تۇتۇ-لىدۇ، يەنى بەزى تىلشۇناسلار تىلنىڭ گراممماتىكا، فونېتىكا، لېكسىكا جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «تىل قۇرۇلمىسى» دېگەن ئاتالغۇنى تىلدىكى ھەرقايسى گرام-ماتىكىلىق قۇرۇلما دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا «گراممماتىكىلىق قۇرۇلما» دېگەن ئاتالغۇ «گراممات-كا» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەڭ مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ.

گراممماتىكىلىق كاتېگورىيە [语法范畴] سۆزلەرنىڭ تۈر-لىنىشى ۋە بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ تېپ بىرلىكى گراممماتىكىلىق كاتېگورىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر-تۇر تىلدا، ئىسىملار تۈزلىنىش ئارقىلىق بىرلىك ۋە كۆپلۈكتىن ئىبارەت سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. كىتاب - كىتابلار، بالا - بالىلار). مانا مۇشۇ بىرلىك، كۆپلۈكتىن ئىبارەت گراممماتىكىلىق مەنە بىر تېپقا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيە-سى دەپ ئاتىلىدۇ. پېئىللارنىڭ تۈزلىنىش ئارقىلىق ئىپادە-لەنگەن بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىقتىن ئىبارەت گراممماتىكىلىق مەنىلىرى (بارىمەن - بارمايمەن) بىر تېپقا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىز كاتېگورىيىسى دەپ ئاتە-لىدۇ. گراممماتىكىلىق كاتېگورىيە بىر - بىرىگە ئوخشمايدىغان ئىنكىسى ئۇقۇم، ئۇنى ئاپلاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. گرامما-تىكىلىق مەنە دېگىنىمىز، سۆزلەرنىڭ تۈزلىنىشى ۋە سۆز، جۈملە-لەرنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ھەرقانداق بىر ئاپىس-

راکت مەنىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئىسمىلارنىڭ تەۋەلىك شەخس كاتېگورىيىسىدە بىرىنچى شەخس، بىرلىك شەكلى ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مەنە، ئىككىنچى شەخس، بىرلىك شەكلى ئىپادىلىگەن، كۆپلۈك شەكلى ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مەنە، ئۈچىنچى شەخس ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مەنە ۋەھاكازا. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئادەتتە مەلۇم خۇسۇسىيەتلىرى ئورتاق بولغان، بىر تىپقا ياتقۇزۇشقا بولىدىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا يۇقىرىدا مىسال قىلىپ ئۆتكەن «تەۋەلىك شەخس» بىر كاتېگورىيە دەپلا ھېسابلىنىدۇ، تەۋەلىك شەخس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغۇچى بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك، ئىككىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك، ئۈچىنچى شەخس قاتارلىقلارنى ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھالدا گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ھېسابلانمايدۇ. بىراق تىلشۇناسلارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ دائىرىسىنى ئايرىشى بىردەك ئەمەس. بەزىلەر تار مەنىدە قوللانسا، بەزىلەر كەڭ مەنىدە قوللىنىدۇ. بىر قىسىم گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئۆزىدىن تۆۋەن قاتلامدىكى مەلۇم نۇقتىدىن ئۆزئارا پەرقلەنمىسىمۇ، لېكىن مەلۇم نۇقتىدىن بىر تىپقا كىرىدىغان كىچىك گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرلىك مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بەش خىل ئوخشاش بولمىغان پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قارىمۇ قارشىلىق بىرلىك مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، «پېئىل دەرىجىلىرى» چوڭ كاتېگورىيە ھېسابلانسا، شۇنىڭ تەركىبىدىكى بەش خىل دەرىجە ئايرىم ئايرىم بەش كىچىك كاتېگورىيە ھېسابلىنىدۇ. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە مەسىلىسى گرامماتىكا ئىلمىدىكى مەركىزىي مەسىلە.

گراماتىكا ئىلمى پەقەت تىل قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى تېپ بىرلىكلىرىنى ئېنىق ئايرىپ، بۇ بىرلىكلەرنىڭ قانۇنىيەت قارىشىلىق بىرلىك مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا چۈشەندۈرۈپ بەرگەندىلا، ئاندىن تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گراماتىكىلىق سىستېمىسىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

گراماتىكىلىق مەنە [语法意义] گراماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەنە. گراماتىكىلىق مەنە دەپ ئاتىلىدۇ. يەنى ھەر بىر سۆزنىڭ شۇ تىلدىكى بىر تۈركۈم سۆزلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان مۇئەييەن تۈرلىنىش قائىدىسى ياكى بىرىكىش قائىدىسى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن ئابستراكت مەنىسى گراماتىكىلىق مەنە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوقۇغۇچىلار كەلدى» دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنىڭ ئالىساق، بىر تەرەپتىن بۇ ئىككى سۆز ھەر بىرى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن «ئوقۇغۇچىلار» دېگەن سۆزنىڭ «كۆپلۈك»، «باش كېلىش»، «ئىگە» دېگەن ئابستراكت مەنىلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ مەنىلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ئۈچۈن ئورتاق بولغان سان بىلەن تۈرلىنىش، كېلىش بىلەن تۈرلىنىش، بايان قىلىنغۇچى سۆز بايان قىلغۇچى سۆزنىڭ شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئومۇمەن ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىش قائىدىلىرى ئارقىلىق ئېرىشىلگەن. «كەلدى» دېگەن سۆزنىڭ «ئەسلى دەرىجە»، «بولۇشلۇق»، «بىۋاستە باياں مەيلى»، «ئاددىي ئۆتكەن زامان»، «ئۈچىنچى شەخس»، «خەۋەر» قاتارلىق ئابستراكت مەنىلىرى بولۇپ، بۇ مەنىلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئۈچۈن ئورتاق بولغان دەرىجە بىلەن تۈرلىنىش، شەخس بىلەن تۈرلىنىش، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق بويىچە تۈرلىنىش، مەيىل بىلەن تۈرلىنىش، زامان بىلەن تۈر-

لنىش، بايان قىلغۇچى سۆز شەخس جەھەتتىن بايان قىلىنغۇچى سۆزگە ماسلىشىپ ئومۇمەن ئۇنىڭ كەينىدە كېلىش قائىدىسى بويىچە ئېرىشىلگەن. مانا بۇلار بۇ ئىككى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى. گرامماتىكا تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبلىرىنى تەشكىللەپ قۇراشتۇرىدىغان قۇرۇلما ۋاستىسى بولغاچقا، ئۇنى تىلنىڭ قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان مەنە دېيىشكىمۇ بولىدۇ. تىلدا قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولغان سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى گرامماتىكىلىق مەنە ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن، «سىنىپىمىزدىكى ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار ۋە قىز ئوقۇغۇچىلار ئوخشاشلا تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ» دېگەن جۈملىدە «ئوغۇل» بىلەن «قىز» ئۇيغۇر تىلىدا قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىپادىلىگەن «ئەر»، «ئايال» ئۇقۇمى لېكسىكىلىق مەنە بولۇپ، ئۇنى گرامماتىكىلىق مەنە ھېسابلاشقا بولمايدۇ. تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالىي تەركىبىدە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق ئاڭلىتىلغان مەنە دەل گرامماتىكىلىق مەنەدۇر. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا «我的书» (مېنىڭ كىتابىم)نىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن 的 سۆزى «我» (مەن) بىلەن «书» (كىتاب) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. مانا شۇ ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تەۋەلىك مۇناسىۋىتى بىر خىل گرامماتىكىلىق مەنەدۇر. گرامماتىكىلىق مەنە بەلگىلىك بىر قائىدە بويىچە تۈرلەنگەن ياكى بىرىككەن ھەرقانداق سۆز ئۇچۇن ئورتاق بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ياتاققا، سىنىپقا، باغچىغا، بازارغا... دېگەن سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئەمما گرامماتىكىلىق مەنىلىرى تامامەن ئوخشاش. چۈنكى كېلىش بىلەن ئورتاق تۈرلەنگەن. ھەرقانداق تىلدا گرامماتىكىلىق مەنە بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

گراماتىكلىق ۋاستە [语法方式，语法手段] گراماتىكا ئىلمىدىكى ئاتالغۇ. گراماتىكلىق شەكىللەرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئايرىلغان تىپ بىرلىكلىرى، يەنى گراماتىكلىق شەكىللەرنى ھاسىل قىلغۇچى ئۇسۇل. ۋاستىلەر گراماتىكلىق ۋاستە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئوقۇغۇچىلار»، «مەكتەپتىمىز»، «باردىم» دېگەن سۆزلەردىكى «-لار»، «-نىڭ»، «-دىم» قاتارلىق قوشۇمچىلار (گراماتىكلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى تاشقى بەلگىلەر)نىڭ فونېتىكلىق قۇرۇلمىسى ۋە ئىپادىلىگەن مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن بۇلار بىر خىل ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، يەنى بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا سۆزلەرنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلۇش ئارقىلىق سۆزلەرنى ئوخشاش بولمىغان گراماتىكلىق شەكىللەرگە كىرگۈزۈپ، ئوخشاش بولمىغان گراماتىكلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا، بۇلارنى گراماتىكلىق مەنە ئىپادىلەشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى دەپ قاراپ ئارقا قوشۇمچە دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. «ئۇزۇن - ئۇزۇن»، «چوڭ - چوڭ»، «ئېگىز - ئېگىز» دېگەن سۆزلەر ئوخشاش بولمىغان بويتكىلىق قۇرۇلمىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان لېكسىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن بۇلارنىڭ قۇرۇلمىسىدىمۇ سۈپەتلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت بىر خىل ئورتاق خۇسۇسىيەت بار. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەت سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىق سۈپەتلەرنىڭ دەرىجىسىنى كۆچەيتىش ئۇسۇلىنىمۇ بىر خىل گراماتىكلىق ۋاستە ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئادەتتە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان گراماتىكلىق ۋاستىلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: قوشۇمچە (سۆزلەرگە ئالدى قوشۇمچە، ئوتتۇرا قوشۇمچە، ئارقا قوشۇمچە) قوشۇش ئۇسۇلى. سۆزتەرتىپى، يىلتىز ئالماشتۇرۇش، ئۇرغۇ ئورنىنى

يۆتكەش، تون يۆتكەش، سۆز يىلتىزىنى تەكرارلاش، ياردەمچى سۆزلەردىن پايدىلىنىش، تىنىش، ئاكسېنت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار (مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلارغا قارالسۇن). بۇلاردىن قوشۇمچە قوشۇش، تەكرارلاش، يىلتىز ئالماشتۇرۇش قاتارلىق گرامماتىكىلىق ۋاستىلەر سۆز شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ھەر خىل گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن ئادەتتە سۆزنىڭ تۈرلىنىش قائىدىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، مورفولوگىيە دائىرىسىگە كىرگۈزۈلىدۇ. بۇ ۋاستىلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ سىنتېتىك ۋاستە دەپ ئاتىلىدۇ. رەت تەرتىپى، ياردەمچى سۆزلەردىن پايدىلىنىش، ئاكسېنت، تىنىش قاتارلىقلار سۆز شەكلىنى ھېچقانداق ئۆزگەرتمەستىن گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. بۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئادەتتە ياناليتىك (تەھلىلىي) ۋاستە دەپ ئاتىلىدۇ. تىلشۇناسلىقتىكى «سىنتېتىك تىل»، «ياناليتىك تىل» دېگەنلەر مەلۇم بىر كونكرېت تىلدا يۈزبېرىدىغان گرامماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ قايسى بىرىنىڭ ئاكتىپ رول ئوينىغانلىقىغا قاراپ ئايرىلغان.

گرىم [格里木] (Jakob Ludwig Karl Grimm) 1785—1863) گوتىنگېن (Gottingen) ۋە بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ پروفېسسورى، پروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى ئىدى. ئۇ تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ نېمىس تىلىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇلىنى قۇرۇپ چىققۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان فونېتىكىلىق نۆۋەتلىنىش قانۇنىيىتى «گرىم قانۇنى» دەپ ئاتالماقتا. ئۇ ئۆزى «نېمىس تىلى گرامماتىكىسى»، «نېمىس تىلى تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان، ھەمدە ئىنىسى ۋىلىيام (William) بىلەن بىرلىشىپ «بالىلار ۋە ئائىلە چۆچەكلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

گۇەنخۇا [官话] مىللى، چىنلىق سۆلالىلىرى دەۋرلىرىدە شىمالىي دېئالېكت ئاساسىدا مىللىي ئورتاق تىل بولۇشقا قاراپ تېرەقىقىي قىلغان خەنزۇ جانلىق تىلى [官话] دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ يەردىكى «官» سۆزى «ئاممەۋى» دېگەن مەنىدە ئىدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن بۇ ئاتالغۇ قوللىنىلمايدىغان بولدى. بۇ ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «普通话» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلدى (پۇتۇڭخۇا»غا قارالسۇن).

ل

لاتىن ئېلىپبەسى [拉丁字母] لاتىن ئېلىپبەسى مىلادىن بۇرۇنقى Ⅵ—Ⅶ ئەسىرلەردە ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدا ياشىغان لاتىن مىللىتى قەدىمكى گرېك ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان ئېلىپبە. لاتىن ئېلىپبەسى ئەڭ دەسلەپتە 20 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان. كېيىن بارا-بارا كۆپەيتىلىپ 26 گە يېرىپ يەتكەن. ئۇنىڭ شەكلى ئىخچام، قەلەم تەرتىپى ئىنىق، ئوقۇش ۋە يېزىشقا قولايلىق بولغىنى ئۈچۈن ناھايىتى كەڭ تارالغان. بۇ دۇنيادا كەڭ-كۆلەمدە قوللىنىلىدىغان بىر خىل ئېلىپبە.

لەۋ-چىش تاۋۇشى [轻唇音, 唇齿音] ئۈزۈك تاۋۇشلار-نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنىغا قاراپ ئايرىلغان بىر تۈرى. ئاستى لەۋ بىلەن ئۈستى چىش تېگىشىپ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىغا توسقۇنلۇق پەيدا قىلىش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلار لەۋ-چىش تاۋۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [f]، [v]، پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [bv]، دىماغ تاۋۇشى [m] قاتارلىقلار لەۋ-چىش تاۋۇشلىرىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا ياشقا تىللاردىن

كىرىپ ئۆزلىشىپ قالغان [v]، [f] تاۋۇشلىرى لەۋ - چىش تاۋۇشلىرى ھېسابلىنىدۇ.

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش [圆唇元音] لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. تەلەپپۇز قىلغاندىكى لەۋنىڭ ئۆزگىرىش ھالىتىگە قاراپ سوزۇق تاۋۇشلارنى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئىككى لەۋ يىغىلىپ ياكى تېگىشىپ يۇمىلاق ھالەتكە كېلىش بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش دېيىلىدۇ. مەسىلەن، [o]، [u]، [ø]، [y] قاتارلىقلار. ئېغزىنىڭ يۇمىلاق ھالەتتە تۇرۇش ياكى تەبىئىي ھالەتتە تۇرۇشى، شۇنداقلا يۇمىلاق بولۇش دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئېغىز بوشلۇقىدىكى ھەر خىل رېزونانس بوشلۇقىنى ھاسىل قىلىدۇ.

لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش [不圆唇元音] لەۋنىڭ تەبىئىي ھالەتتە تۇرۇشى ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، [ɑ]، [a]، [ɛ]، [E]، [i] قاتارلىقلار. ئېغزىنىڭ دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان يۇمىلاق ۋە تەبىئىي ھالەتتە تۇرۇشى ئوخشاش بولمىغان رېزونانس بوشلۇقىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ تاۋۇشلارنىڭ تېمبرىنى پەرقلەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

لەۋلىشىش [唇化作用] ئىنسانلار تىل تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتا، ئېغزىنى يۇمىلاق ھالەتكىمۇ، ياكى تەبىئىي ئېچىش ھالىتىگىمۇ كەلتۈرەلەيدۇ. دېمەك، ئېغزىنىڭ ھەر خىل ھالەتكە كەلتۈرۈلۈشىدىن قارىغاندا، ئېغىز تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىشتىكى مۇھىم ئەزالارنىڭ بىرىدۇر. تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىشى دېگەندە تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا لەۋنىڭ يۇمۇ

لاق. هالەتكە كېلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. لەۋنىڭ يۇمىلاق هالەتـ
كە كېلىشى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ناھايىتى
مۇھىم رول ئوينايدۇ. شۇڭا، لەۋنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنى
تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى هالىتىگە قاراپ ئۇلارنى لەۋلەشـ
كەن سوزۇق تاۋۇشلار ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار دەپ
گەن تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، [y]، [∅] لەۋلەشكەن
سوزۇق تاۋۇش، [i] [e] لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش
ھېسابلىنىدۇ. ئۇزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندىمۇ بەزىدە
بۇ خىل لەۋلىشىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. ئۇزۇق تاۋۇشلاردە
كى بۇ خىل لەۋلىشىش ھادىسىسى ئاساسەن شۇ ئۇزۇق تاۋۇشـ
نىڭ نۇتۇقتا ئۆز ئەتراپىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ
تەسىرىگە ئۇچراش نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن،
خەنزۇ تىلى بېيجىڭ شىۋىسىدە (قىسقا) [$_{w}$tuan] دېگەن
سۆزنى تەلەپپۇز قىلغاندا، يالغۇز تەلەپپۇز قىلغاندا لەۋلەشمەيـ
دىغان ئۇزۇق تاۋۇش [t] ئۆزىنىڭ كەينىدىكى لەۋلەشكەن
سوزۇق تاۋۇش [u]نىڭ تەسىرى بىلەن قىسمەن لەۋلىشىدۇ.
دېمەك، ئەسلىدە ئايرىم تەلەپپۇز قىلغاندا لەۋلەشمەيدىغان،
ئەمما نۇتۇقتا تاۋۇشلارنى ئارقىمۇ ئارقا ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلـ
غاندا، ئۆز ئەتراپىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسـ
رى بىلەن لەۋلىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بۇنداق ھادىسە
تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىنگىزنىڭ بۇ خىل
لەۋلىشىش ھەرىكىتى لەۋلىشىش رولى دەپ ئاتىلىدۇ. ئايرىم تە
لەپپۇز قىلغاندا لەۋلەشمەيدىغان تاۋۇشلارنىڭ بۇنداق لەۋلىشىشى شۇ
لەۋلىشىش رولىغا ئىگە بولغان تاۋۇشنىڭ ئاستى ياكى كەينىگە
[w] بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ
بۇنداق لەۋلىشىشى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ۋە ئۇزۇق
تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىشى ياكى

لەۋلەشمەلىكى بەزى تىللاردا سۆز مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ.

ياسالما ئۇرغۇ[音位变体] مەلۇم بىر سۆز ياكى جۈملىنىڭ يەنە شۇ سۆز ياكى جۈملىنىڭ مەنىسىنى تەكىتلەش زۆرۈر بولىدۇ. تەكىتلەنگۈچى سۆز ياكى جۈملە باشقا سۆز ياكى جۈملىلەرگە قارىغاندا كۈچلۈكرەك، ئېنىقراق، ئۇرغۇلۇقراق تەلەپپۈز قىلىنىدۇ. دېمەك، سۆز ياكى جۈملىلەرنى مەنە جەھەتتىن كۈچەيتىش رولىنى ئويناپ ئىدىغان بۇ خىل ئۇرغۇ ئادەتتە «لوگىكىلىق ئۇرغۇ» ياكى «جۈملە ئۇرغۇسى» دەپ ئاتىلىدۇ. يېزىقتا سۆز بىلەن جۈملىنىڭ ئاستىغا قېنىق يۇمىلاق چىكىت [.] قويۇش ۋەقىلىق لوگىكىلىق ئۇرغۇ ئىپادىلىنىدۇ. لوگىكىلىق ئۇرغۇ تىلدىكى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ بىرى. تەكىتلىنىدىغان نۇقتىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن، لوگىكىلىق ئۇرغۇ جۈملىدىكى ھەرقانداق بىر سۆزگە ياكى نۇقتىسىغا ھەرقانداق بىر جۈملىگە چۈشۈشى مۇمكىن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، لوگىكىلىق ئۇرغۇ سۆزلىگۈچىنىڭ مەقسەت مۇددىئاسىغا قاراپ ئۆزگىرىدۇ. ئوخشاش بىر جۈملىدىكى لوگىكىلىق ئۇرغۇنىڭ چۈشكەن ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان مەزمۇندا بەزى پەرقلەر بولىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ سىزنى كەچلىك تاماققا چاقىردى» (مەجبۇرلاش ئەمەس، مېھماندارچىلىق يۈزىسىدىن)، «ئۇ سىزنى كەچلىك تاماققا چاقىردى» (ئەتىگەنلىك ياكى چۈشلۈك تاماققا ئەمەس، پەقەت كەچلىك تاماققا چاقىردى). «ئۇ سىزنى كە چلىك تاماققا چاقىردى» (باشقىلارنى ئەمەس سىزنى چاقىردى). «ئۇ سىزنى كەچلىك تاماققا چاقىردى» (باشقا بىرسى ئەمەس، ئۇ چاقىردى). دېمەك، يۇقىرىدىكى مىساللار ئارقىلىق سۆزلىگۈچى

نۇتۇقتا ئۆزى تەكىتلىمەكچى بولغان نۇقتىلارنى پەت لوگىكىلىق ئۇرغۇ ئارقىلىق پەرقلەندۈرىدىغانلىقىنى كۆزالغىلى بولىدۇ. لوگىكىلىق ئۇرغۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ.

لوگىكىلىق ئىگە [逻辑主语] لوگىكىلىق هۆكۈمدە ئىپادىلەنگەن ئىگە ئادەتتە لوگىكىلىق ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ. گراماتىكىلىق قائىدىلەر، مەلۇم مەنىدىن ئىبارەت، لوگىكىلىق قائىدىلەرنى ئىپادىلەشتىكى ۋاستىلەرنىڭ بىرى. ئەمما لوگىكا بىلەن گراماتىكا بىر نەرسە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە لوگىكىلىق هۆكۈمدە ئىگە بولغانلىقى سۆزنىڭ گراماتىكىلىق ئىگە بولۇشى ناتايىن. مەسىلەن، «تۇرسۇن خەت يازدى» دېسەك، بۇ يەردە «تۇرسۇن» هەم لوگىكىلىق ئىگە هەم گراماتىكىلىق ئىگە. ئەمما «خەت يېزىلدى» دېسەك، بۇ يەردە ئەسلى لوگىكىلىق هۆكۈمدىكى تولدۇرغۇچى «خەت» گراماتىكىلىق ئىگە بولۇپ كەلگەن، لوگىكىلىق ئىگە مەلۇم بىر سۆز ئارقىلىق ئىپادىلەنمىگەن، شۇ مەنىدىن ئىبارەتقاندا، لوگىكىلىق ئىگە كىشىلەرنىڭ لوگىكىلىق تەپەككۇرىدىكى ئىش-هەرىكەتنىڭ ئەمەلىي ئورۇنلىغۇچىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىگە قارىتىلغان. گراماتىكىلىق ئىگە سۆزلەرنىڭ جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى رولىغا قارىتىلغان. شۇڭا، بۇ ئىككىسى بەزىدە ئۇيغۇن كەلسە، بەزىدە ئۇيغۇن كەلمەسلىكى مۇمكىن.

لۇغەت تەركىبى [词汇] هەرقانداق بىر تىلدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى شۇ تىلنىڭ لۇغەت بايلىقى سۈپىتىدە شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىگە كىرىدۇ. ئالاينى، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى هاسىل قىلىدۇ. لۇغەت تەركىبى سۆزنىڭ ئومۇمىي

يىغىندىسى بولۇپ، ھەرقانداق بىر تىلدىكى ھەر-قانداق بىر سۆز شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە مۇئەييەن تۇرۇنغا ئىگە. ئەگەر مەلۇم بىر سۆز مەلۇم بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە تېگىشلىك تۇرۇنغا ئىگە بولالمسا، بۇ سۆز شۇ تىلنىڭ سۆزى ياكى ئايرىم سۆز ھېسابلانمايدۇ. تىلدىكى سۆزلەرنى ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تىل تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر بىر-قەدەر مۇھىم تۇرۇنىدا تۇرىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر بولسا، جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە كىشىلىك تۇرمۇشتىكى تەرەققىياتقا ماسلىشىپ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭى سۆزلەر توختىماي پەيدا بولىدۇ. كونا سۆزلەر ئىستېمالدىن قالىدۇ. لۇغەت تەركىبى بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ، بېيىپ بارىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى بىر-بىرىگە تەسىر قىلىپ تۇرىدۇ، ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ، بىر-بىرىنى بېيىتىپ بارىدۇ. بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت نەرسە. ئەمما بۇ ھەقتە تۈزۈلگەن لۇغەتلەر ھەر خىل بولىدۇ. بۇ لۇغەتلەر ئۆزى مەزمۇن قىلغان لۇغەت تەركىبىنى قانداق ئۇسۇلدا، قانچىلىك ھەجمدە ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى، شۇنداقلا ئۇنىڭ تۈرى ۋە ئىزاھلاش جەھەتتىكى مېتودىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ھەمدە قانچىلىك دەرىجىدە تۇغرا، تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكى بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

لۇغەتشۇناسلىق [词典学] تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى. بىر تىل ياكى بىر قانچە تىللاردىكى سۆزلەرنى سىستېمىلىق ھالدا تەرتىپ بويىچە تىزىپ چىقىپ، بىر تىلنىڭ لۇغىتىنى ياكى بىر قانچە تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتىنى تۈزۈپ چىقىش

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

خىزمىتى، ئادەتتە، لۇغەت تۈزۈش دەپ ئاتىلىدۇ. لۇغەت تۈزۈش ئىلمىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن لۇغەتشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭلاشقا، لۇغەتشۇناسلىق تىلدىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن لۇغەت تۈزۈشنىڭ ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مەزمۇن قىلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر تىلنىڭ لۇغىتىنى تۈزمەكچى بولغانىدا، شۇ تىلدىكى بارلىق سۆزلەر ئالدى بىلەن تۇپلىنىشى، ئاندىن رەتلىنىشى، تاللاپ ئېلىنغان پرىنسىپقا ئاساسەن لۇغەتكە كىرگۈزۈلىدىغان سۆزلەرنىڭ چېكى بەلگىلىنىشى، ئاندىن مەلۇم تەرتىپتە تىزىلىپ ئىزاھلىنىشى كېرەك. مۇشۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى لۇغەت تۈزۈش نەزەرىيىسى ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئاندىن لايىقەتلىك بىر لۇغەتنى تۈزۈپ چىققىلى بولىدۇ.

لېكسىكولوگىيە [词汇学] بۇ سۆز گرېكچە lexikos (سۆز) ۋە logos (تەلىمات) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ھەققىدىكى تەلىمات دېگەن مەنىلەردە قوللىنىدۇ. ئۇ تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. لېكسىكولوگىيە تىلنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان سۆز ۋە سۆزلۈك سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، لېكسىكولوگىيە سۆزنى بىر بىرلىك قىلىپمۇ تەتقىق قىلىدۇ، ھەمدە شۇ بىرلىكلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ. لېكسىكولوگىيە سۆزنىڭ فونېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق (مەنە جەھەتتىن) ئاساسلىرى، سۆزنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى، سۆز مەنىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى، سۆزلەرنىڭ تۈرى، سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى ۋە مەنە جەھەتتىكى تەرەققىياتى، تىلدىكى لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ ئىجتىمائىي رولى ۋە قوللىنىش ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۇرگە بۆلۈنۈشى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسە-

لىلەرنى تۇقتىلىق ھالدا تەتقىق قىلىدۇ. لېكسىكولوگىيە كونـ
كرىت تەتقىقات مەزمۇنىغا ئاساسەن بىرقانـچە تارماق پەنلەرگە
بۆلۈنىدۇ. لېكسىكولوگىيە جەھەتتىكى ھەممە تىللارغا ئورتـاق
بولغان نەزەرىيە مەسىلىلىرىنى يەنى سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشى،
تەرەققىي قىلىشى، ئۆزگىرىشى، دۇنيادىكى تىللاردا ئومۇمىيلىققا
ئىگە بولغان سۆز مەنىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى تەتـ
قىق قىلىدىغان تارماق پەن ئومۇمىي لېكسىكولوگىيـە دەپ
ئاتىلىدۇ. مەلۇم بىر كونكرىت تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى مەخـ
سۇس تەتقىق قىلىدىغان پەن ئايرىم تىللارنىڭ لېكسىكولوگىيـ
سى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ يەنە تارىخىي لېكسىكولوگىيـە ۋە
تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە دېگەن ئىككى تارماق پەنگە بۆلۈ-
نىدۇ. سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىي قىلىشى، ئۆزگىرە-
شى ۋە تىل تارىخى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مەلۇم بىر مىللەتـ
نىڭ ئىجتىمائىـي تەرەققىيات تارىخىغا باغلاپ تەتقىق قىلىدى-
غان پەن تارىخىي لېكسىكولوگىيـە دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇم بىر
كونكرىت تىلنىڭ مەلـۇم بىر دەۋرىدىكى، ئاساسەن ھازىرقى
دەۋرىدىكى لۇغەت تەركىبىنى تۇرغۇن ھالەتتە تەكشۈرۈپ تەتـ
قىق قىلىدىغان پەن تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.
ئايرىم تىللار لېكسىكولوگىيىسى شۇ تىلنىڭ لېكسىكىسى ئۇستىدە
تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، تارىخىي ئۇسۇل بىلەن تەسۋىرىي
ئۇسۇلنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تەتقىق قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.
شۇڭا، تارىخىي لېكسىكولوگىيە بىلەن تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە
ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ دەۋرتتە كونكرىت تىللار-
نىڭ لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى بۇ ئىككى تارماق پەنـنى ئۆز
ئىچىگە ئالغاندىن باشقا يەنە سىمانتىكا، لۇغەتشۇناسلىق، ئېتىـ
مولوگىيە، فىرازېئولوگىيە قاتارلىق تارماق پەنلەرنىمۇ ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ. كەڭ مەنىدىكى لېكسىكولوگىيە يەنە ستىلىسـ

تەكا قاتارلىق پەنلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۆز ۋە لۇغەت تەركىبى تىلنىڭ باشقا تەركىبىي قىسمى بولغان تاۋۇش ۋە گرامماتىكىلىق قائىدىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، شۇنداقلا، تىل تەپەككۇر، ئۇقۇم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا لېكسىكولوگىيە فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە لوگىكا قاتارلىق پەنلەر بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ.

لېكسىكىلىق بىرلىك [词汇单位] سۆز ئادەتتە لېكسىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى لېكسىكا تەتقىقاتىدا سۆزلەر يەككە ھالدىمۇ ھەم مەلۇم تۈركۈملەنگەن توپى بويىچىمۇ تەتقىق قىلىنىدۇ. ئەمما سۆزنى يەككە - يەككە ھالدا تەتقىق قىلىش، ھەر بىر سۆزنىڭ تۈزۈلۈشى، ئۇنىڭ مەنىسى ۋە باشقا جەھەتتىكى ھەرخىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش لېكسىكىنىڭ، بولۇپمۇ لۇغەتشۇناسلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرىدۇر.

لېكسىكىلىق قۇرۇلما [词汇结构] سۆزنىڭ قۇرۇلمىسى لېكسىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە تۈپ سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ، ياسالما سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ھەتتا ئىككى ياكى ئۈچ سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ، ئوخشاشلا، ھەر بىرى مايېرىم بىر لېكسىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە بىرىنچىدىن، تۈپ سۆزلەرگە سۆز-ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق يېڭى ياسالغان سۆز لېكسىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلانسىمۇ، لېكىن تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىككەن شەكىل لېكسىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلانمايدۇ. ئىككىنچىدىن، مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى ئارقىلىق ياكى مۇستەقىل سۆز بىلەن بەزى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ھەم يارىدەمچى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشى ۋە شۇ شەكىلدە تۇراقلىشىپ قېلىشى ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرنىڭ

قۇرۇلمىسى لېكسىكىلىق بىرلىك ھېسابلانسىمۇ، لېكىن مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ بەلگىلىك قانۇنىيەت بويىچە بەزى يادەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن شەكىللىرى لېكسىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن «يا ز -»، «ئىش»، «ئىشلەپچىقىرىش»، «بەربات قىل -» دېگەنلەر لېكسىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، «ئادەم بول -»، «ياخشى قىل -» دېگەنلەرنى لېكسىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى «بول -»، «قىل» پېئىللىرى ھەر قانداق تۈرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىپ تۈرغۇن سۆز پېئىل قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىپ، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ. لېكسىكىلىق بىرلىك بىلەن مورفولوگىيىلىك بىرلىك ۋە سىنتاكسىسلىق بىرلىكلەرنى پەرقلەندۈرۈش گرامماتىكا تەتقىقاتىدىكى پرىنسىپاللىق مەسىلەرنىڭ بىرى. نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنماسلىقى مۇشۇ ئۆلچەمنىڭ ئىزچىل بولمىغانلىقىدىن بولىدۇ.

لېكسىكىلىق مەنە [词汇意义] «سۆز مەنىسى» گە قارالسۇن.

م

ماتېماتىكىلىق تىلشۇناسلىق [数理语言学] ماشىنىلاشقان تەرجىمىنىڭ راۋاجلىنىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش يۈزىسىدىن بارلىققا كەلگەن، تىلغا دائىر پەن بولۇپ، ماتېماتىكا لوگىكىسى، قوشۇلمىسى ۋە ستاتىستىكىلىق ماتېماتىكا قاتارلىقلارنى ۋاسىتە قىلغان ھالدا، تىل قۇرۇلمىسىنى، مەسىلەن، تىلدىكى مۇھىم ئاساللاۋنىڭ قوللىنىلىش نورمىسى، بىر تىل بىلەن ياشقا بىر تىلنىڭ ئۆزەتلىشىش قائىدىلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. ھەمدە يۇقىرىدىكىدەك تەتقىقاتلار ئارقىلىق ماشىنىلاشقان تەرجىمە ۋە ئاخباراتچىلىق ئۇسكۇنىلىرىنى تىل قۇرۇلمىسىغا دائىر توغرا

ۋە ئىنىق مەلۇماتلار بىلەن تەمىن ئېتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

مارر [马尔] (Николай Яковлевич Марр 1864 — 1934) رۇسىيىلىك تىلشۇناس. ئۇ لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى ئىدى. ئۇنىڭ كاۋكاز رايونىدىكى تىللارنى تەتقىق قىلىشتا قازانغان نەتىجىلىرى خېلى كۆپ. ئۇ تىل توغرىسىدىكى «يېڭى تەلىمات» نى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇنىڭ بۇ «يېڭى تەلىمات» دا تىل ئۇستقۇرۇلمىغا تەۋە، سىنىپىي پىيىلىقتا ئىگە دەپ قارىلىپ، ھەممە تىللار سال (сал)، بېر (бер)، يون (ЙОН)، روش (рош) تىن ئىبارەت تۆت ئېلېمېنتتىن تەرەققىي قىلىپ چىققان دەپ تەشۋىق قىلىنغان. ئۇ يەنە تىل تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچلۇقلۇقىنى قۇۋۋەتلەپ، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنى چەتكە قاققان ھەمدە ئۆزىنىڭ «يېڭى تەلىمات» نى ھەققىي ماركسىزملىق تەلىمات دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ تەلىماتى سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسلىق ساھەسىگە خېلى تەسىر كۆرسەتكەن. 1950 - يىلدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئۇنىڭ بۇ خىل تەلىماتى تەنقىد قىلىنىشقا باشلىغان. ستالىننىڭ «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە مارر نىڭ ماركسىزمنى بۇرمىلىغانلىقى ۋە چاكىنىلاشتۇرغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

ماسپېرو [马斯伯乐، 马伯乐] (Henri Maspero 1883—1944) فرانسىيىلىك تارىخشۇناس ۋە خەنزۇشۇناس. ئۇ گاستۇن ماسپېرونىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ 1911 - يىلى خەنىيدىكى يىراق شەرق ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋېيتنامنىڭ تىلى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلى-

غان. 1920 - يىلىدىن تارتىپ پارىژدىكى فرانسىيە كوللېگىيە-
سىنىڭ پروفېسسورى بولۇپ، خەنزۇشۇناسلىقتىن لېكسىيە بەر-
گەن. ئۇ خەنزۇ تىلىنىڭ فونولوگىيە ۋە گراماتىكا تەتقىقاتىغا
كۆپ كۈچ سەرپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن خاتا ھالدا خەنزۇ
تىلىدا گراماتىكىلىق كاتېگورىيە ۋە سۆز تۈركۈمى مەۋجۇت
ئەمەس، دەپ قارىغان. ئۇ 1927 - يىلى «قەدىمكى جۇڭگو»،
1950 - يىلى «جۇڭگودىكى دىنىي ۋە تارىخىي تەكشۈرۈشلەر»
(ئۈچ توم) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

ماشىنىلاشقان تەرجىمە [机器翻译] بەزىلەر ئاپتوماتىك
تەرجىمە دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇ ماتېماتىكىلىق تىلشۇناسلىقنىڭ بىر
تەركىبىي قىسمى بولۇپ، تىلشۇناسلىق، ماتېماتىكا ۋە ھېساب-
لاش تېخنىكىسىنىڭ مەھسۇلى. ماشىنىلاشقان تەرجىمىدە بىر
تىل ماشىنا ئارقىلىق يەنە بىر تىلغا تەرجىمە قىلىنىدۇ.
بۇ خىل تەتقىقات XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشلانغان بولۇپ،
ھازىر زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. مەملىكىتىمىزدە 1958 -
يىلىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ بۇ ساھەدىكى خىزمەت قولغا ئېلىنە-
دى. بۇ خىل تەرجىمىدە ئالدى بىلەن تەرجىمە قىلىشقا تېگىش-
لىك ئەسەرنىڭ ھەرپلىرى شەرتلىك رەقەملەرگە ئۆزگەرتىلىپ،
ئاندىن ماشىنىغا كىرگۈزۈلىدۇ (ئىنگلىز تىلىدىكى the نى مە-
سالىغا ئالساق، t = 21، h = 26، e = 08 بولىدۇ، شۇنىڭ
بىلەن ئاخىرىدا 212608 دېگەن رەقەم the گە بارابەر بولىدۇ).
ماشىنىنىڭ ئىچىدە شەرتلىك رەقەملەردىن تۈزۈلگەن بىر لۇغەت
ئالدىن تەييار بولغاچقا، كىرگۈزۈلگەن سۆز (رەقەم) ئېلېكترون-
لۇق ھېسابلاش ماشىنىسى ئارقىلىق تەرتىپ بويىچە لۇغەت ئىچىدىن
بىر - بىرلەپ كىرگۈزۈلگەن رەقەملەرگە تەڭ رەقەم (سۆز)نى
تاللايدۇ، ئەگەر نەتىجىسى دەل نۆلگە تەڭ بولسا، شۇ سۆز
تېپىلغان بولىدۇ. گراماتىكىلىق شەكىللەرمۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخ-

شاش ئۇسۇل بويىچە تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئەگ ئاخىردا تەرجىمە قىلىنغان رەقەملەر تەرجىمە قىلىنغۇچى تىلىنىڭ ھەرپلىرىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، خەت بېسىش ماشىنىسىدا ئۇرۇپ چىقىرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر تىل ئىككىنچى بىر تىلغا ماشىنا تارقىلىق تەرجىمە قىلىنىدۇ. ماشىنىلاشقان تەرجىمىنى تىلشۇناسلارنىڭلا ئەمگىكىگە تايىنىپ ئىشقا ئاشۇرۇش قىيىن. بۇ خىزمەت تىلشۇناسلار، ماتېماتىكا ئالىملىرى ۋە ئىنژېنېرلارنىڭ ئۆزئارا زىچ ماسلىشىشىغا، ئورتاق ھەمكارلىشىشىغا موھتاج. لېكىن تىل قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىش، بولۇپمۇ ئاپتوماتىك تەرجىمە قىلىشنى مۇۋاپىق بولغان لۇغەت، گراماماتىكىلىق قائىدىلەر قوللانمىسىنى تۈزۈپ چىقىشتا تىلشۇناسلارنىڭ ئوينايدىغان رولى يەنىلا ناھايىتى مۇھىم. ھازىرقى ئاپتوماتىك تەرجىمە ئاساسلىقى پەن - تېخنىكا ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلمۇاتىدۇ. چۈنكى پەن - تېخنىكا ئەسەرلىرىدە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر نىسبەتەن ئازراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاق مەنىلىك تېرمىنلار كۆپ، جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، بۇلار ماشىنىلاشقان تەرجىمە ئۈچۈن كۆپ ئوڭايلىق يارىتىپ بېرىدۇ. ماشىنىلاشقان تەرجىمە سۈپىتى ئىنتىپاقى، ئامېرىكا قاتارلىق تەرەققىي تاپقان ئەللەردە خېلى راۋاجلاندى. ماشىنىلاشقان تەرجىمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى تىلشۇناسلىقنىڭ ئەنئەنىۋى تەتقىقات ئاساسىدا تېخىمۇ يۇقىرى بىر پەللىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولىدى.

ماقال [谚语] ماقال تىلدىكى ئالاھىدە بىر بىرلىك. مەلۇم بىر مىللىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، قۇرۇلمىسى ۋە مەنىسى تۇراقلاشقان، تەربىيىۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك بولغان تۇراقلىق جۈملىلەر ياكى سۆز بىرىكمىلىرى ماقال دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ نۇرغۇن ئەمەلىي

تۇرمۇش ۋە كۆرەش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسىي كۆچلۈك ئۇيۇ - پىكىر، دۇنيا قاراش ئىپادىلىنىدۇ. ماقالىمۇ باشقا تۇراقلىق بىر تىكىملەرگە ئوخشاش قۇرۇلمىسى تۇراقلىق بولۇش، مەنىسى تۇراقلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن، «ئادەمنىڭ تېشىغا باقما، ئىچىگە باق»، «ئالتە ئوغۇل چەپ بىر كەس» قاتارلىقلار. ماقالدا تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن يەكۈنلەنگەن ئۇيۇ - پىكىر ئۇدۇللا ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ئۇنىڭ تەمسىلدىن پەرقلىنىدىغان روشەن ئالاھىدىلىكى.

مەجبۇرىي دەرىجە [强制语态] پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ بىرى. مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جۈملىدىكى ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى شۇ ھەرىكەتكە تۇرتكە بولغۇچى ياكى يول قويغۇچى ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە مەجبۇرىي دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكىللىرى بىر - قەدەر مۇرەككەپرەك (ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتىگە قارالسۇن). ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ھەممىسى مەجبۇرىي دەرىجىدە شەكىللەنەيدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىدە كېلىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلانغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ جاغدا ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى گرامماتىكىلىق ھالەت بولۇپ يۆنىلىش كېلىشتە كېلىدۇ. مەسىلەن، «بىز مۇئەللىمگە ھېكايە ئېيتقۇزدۇق» دېسەك، «ئېيتقۇزدۇق» پېئىلغا مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى «قۇز - » قوشۇلغان، جۈملىدە گرامماتىكىلىق ئىگە «بىز» ئەسلى دەرىجىدىكى لوگىكىلىق ئىگە «مۇئەللىم» نىڭ ھېكايە ئېيتىش ھەرىكىتىگە تۇرتكە بولغان.

مەجھۇل دەرىجە [被动语态] پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ بىرى. پېئىللارنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق

جۈملىدىكى ھەربىر تەنتىك گرامماتىكىلىق ئىگىسىنىڭ ئەھمىيىتىنى ئەسلى ھەربىر تەنتىك لوگىكىلىق ئوبيېكتى ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىك كاتېگورىيە مەجھۇل دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللىنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى ئاخىرقى بوغۇمدا «ل» تاۋۇشى بولغان ئۆتۈمۈلۈك پېئىللارغا «-ئىن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، باشقا ئۆتۈملۈك پېئىللارغا «ل / - ئىل/ - ئۇل» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلىدە كېلىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللىغا ئايلانغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن، «بۇ ماقالە ياخشى يېزىلىپتۇ» دېسەك، «ياز-» مەجھۇل دەرىجە بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن، ئەسلى دەرىجىدىكى لوگىكىلىق تولدۇرغۇچى «ماقالە» بۇ جۈملىدە گرامماتىكىلىق ئىگە بولۇپ كەلگەن.

مەخپى تىل [隐语] مەخپىي تىل يەنە مەخپىي گەپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي ئادەت تىلىدىكى ئايرىم سۆز-ئىبارىلەرگە قارىتىلىدۇ. جەمئىيەتتە بەزى گۇرۇھلار ئۆزىنىڭ ئىچكى ئالاقىسى ئۈچۈن ئايرىم سۆز-ئىبارىلەرنى ياكى سۆز-ئىبارىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئايرىم بەلگىلەرنى ئىجاد قىلىپ قوللىنىشى مۇمكىن. بۇنداق سۆز-ئىبارىلەرنى ياكى بەلگىلەرنى شۇ گۇرۇھ ئىچىدىكى ئادەملەر چۈشەنگەندىن سىرت، باشقا ئادەملەرنىڭ چۈشىنىشى ناتايىن. مەسىلەن، كونا جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ بىرى بولغان قاراقچىلار يات ئادەملەرنىڭ ئۆزىنى بىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆزىنىڭ تۈتۈۋالغان ئادەملىرىنى «گۆش بېلىتى» دەپ ئاتىغان، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولسا «بېلەتنى يىرتىش» دەپ ئاتىغان. مانا مۇشۇنداق سۆز-ئىبارىلەر مەخپىي گەپ ياكى مەخپىي تىل دەپ ئاتىلىدۇ.

مەخپىي گەپ [话黑] «مەخپىي تىل»غا قارالسۇن.

مەقسەت باغلىغۇچى [目的连词] «باغلىغۇچى» غا قا-
رالسۇن.

مەنە تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر [词译·直译词·意译词] ئادەتتە ئاھاڭ تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. مەلۇم بىر ئۇقۇم ئالدى بىلەن مەلۇم بىر مىللەت تىلىدا شەكىللىنىپ مەلۇم بىر سۆز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، كېيىن باشقا بىر مىللەت شۇ سۆز-نىڭ مەنىسىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تىل ماتېرىيالى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، بۇنداق قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر مەنە تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. بىراق بۇنداق سۆزلەرنى يېنىكلىك بىلەنلا چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا شۇ سۆز ئىپادىلە-گەن ئۇقۇم (مەنە) قوبۇل قىلىنغان بولىدۇ. بۇ مەسىلىدە ھا-زىرغىچە تالاش-تارتىش خېلى كۆپ. بەزىلەر چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ ھېسابلاش كېرەك، دېسە، بەزىلەر چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ ھېسابلاشقا بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. زور كۆپ ساندىكى تىلشۇناسلار مەنە تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ قارايدۇ. ئادەتتە خەنزۇ تىلىدىكى 收音机 无产阶级 (پرولېتارىيات)، 义主会社 (سوتسىيالىزم)، 抓饭 (رادىئو)، (پولو) قاتارلىق سۆزلەر شۇ جۇملىگە كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «چوك سەكرەپ .ئىلگىرىلەش»، «ئۇنىتالىغۇ» قاتارلىق سۆزلەرمۇ مۇشۇ جۇملىدىن سانىلىدۇ.

مەنەن تەرجىمە [意译، 释译] مەلۇم بىر خىل ماتېرىيالنى باشقا بىر تىلغا تەرجىمە قىلغاندا، ئۆزئارا تەڭداش بولغان سۆز ۋە گراماتىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىشقا ئىمكانىيەت بولمىغاندا، ئەسلى تىلدىكى ئۆي-پىكىرنى تەرجىمە تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس گراماتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن مەزمۇن جەھەتـ

تىن تولۇق، توغرا ئىپادىلەش ياكى ئىزاھلاش يولى بىلەن ئىپادىلەش ئۇسۇلى مەنەن تەرجىمە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى«兔株待守»نى ئۇيغۇرتىلغا «ئۇجمە پىش، ئاغزىمغا چۈش» دەپ تەرجىمە قىلىش مەنەن تەرجىمە ھېسابلىنىدۇ.

مەنبەداش سۆزلەر [同源词] مەنە جەھەتتىن ياكى فونېتىكلىق قۇرۇلما جەھەتتىن باغلىنىشلىق بولغان بىر ئانا تىلدىكى سۆزلەر مەنبەداش سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئىشچى، ئىشچىلىق، ئىشخانا، ئىشۋاز، ئىشۋازلىق» قاتارلىق سۆزلەر «ئىش» سۆزى ئاساسىدا ياسالغان، «باشلىق، باشقارما، باشقۇر-، باشلا-، باشلامچى، باشپاناھ» قاتارلىق سۆزلەر «باش» سۆزى ئاساسىدا ياسالغان. شۇڭا يۇقىرىدىكىلەر مەنىداش سۆز ھېسابلىنىدۇ.

مەنىسى قارىمۇ قارشى سۆزلەر [语意对立词] قارىمۇ قارشى ئىككى مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز مەنىسى قارىمۇ قارشى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇز تىلىدىكى hôte دېگەن بىر سۆز ھەم «مېھمان» دېگەن مەنىنى ھەم «ساھىبخان» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەنىداش سۆزلەر [同义词,近义词] فونېتىكلىق قۇرۇلمىسى ياكى تەلەپپۇزى ئوخشىمايدىغان ئەمما مەنىلىرى بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان ياكى يېقىن كېلىدىغان بىر گۇرۇپپا سۆز مەنىداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۇلۇغ، چوڭ، كاتتا، يوغان، زور» دېگەن سۆزلەر مەنىداش سۆزلەردۇر. مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئاساسىي مەنىسى ئوخشاش بولىدۇ ياكى يېقىن كېلىدۇ. ئەمما ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مەنىسى، تۇس مەنىسى ياكى قوللىنىش دائىرىسى ئوخشاش بولمايدۇ. بىر گۇرۇپپا مەنىداش سۆزلەرنىڭ ھەممىسى بىر سۆز تۇرکۈمىگە تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان

سۆزلەرنىڭ ھەممىسى سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە تەۋەدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا بىر گۇرۇپپا مەنداش سۆزلەر جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدە ئورتاق سىنتاكسىسلىق رولغا ئىگە بولۇپ، ئورتاق بىر جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇلۇغ ئادەم»، «چوڭ ئۆي»، «كاتتا زىياپەت» دېگەن بىرىكمىلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ئۇلۇغ»، «چوڭ»، «كاتتا» دېگەن ئۇچ سۆز باشقا سۆز بىلەن ئوخشاشلا بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ، ئىنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن، ئەمما بۇلارنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىدە ئىنچىكە پەرق بار. دېمەك، مەنداش سۆزلەرنىڭ ئاساسىي مەنىسى ئوخشايدۇ، ياكى يېقىن كېلىدۇ. ئەمما، ئۇلار يەنىلا بەزى روشەن پەرقلەرگە ئىگە. مەنداش سۆزلەرنى پىشىق ئۆزلەشتۈرۈش ۋە مۇۋاپىق ئىشلىتىش ستىلىستىكىغا ياتقان مەسىلە. ئۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ. بۇلارنى مۇۋاپىق قوللانغاندا، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ساقلىنىپ، تىلنىڭ ئىپادە كۈچىنى مەزمۇن جەھەتتىن تېخىمۇ جانلاندۇرغىلى، كىتابخانىنى جەلپ قىلغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «بىزنىڭ كۆڭلىمىز چەكسىز خۇشاللىقتا چەكسىز شادلىققا تولدى. بۇ يېڭى ھايات بىزنىڭ بەختىمىز، بىزنىڭ سائادىتىمىز، بىزنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس ئىلھام مەنبەيىمىز» («شىنجاڭ داشۇ ئىلىمي ژۇرنىلى») دېگەن بىر ئابزاس ئۇزۇنداندىكى «خۇشاللىق» بىلەن «شادلىق»، «بەخت» بىلەن «سائادەت» دېگەن سۆزلەر مەنداش سۆزلەر بولۇپ، «بەخت» دېگەن سۆز «سائادەت» دېگەن سۆزگە قارىغاندا جانلىق تىلدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ، «شادلىق» دېگەن سۆز ئەدەبىي تىلدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. «سائادەت» سۆزى كۆپىنچە «بەخت» سۆزى بىلەن بىرىكتۈرۈپ قوللىنىدۇ، يالغۇز قوللىنىلىدىغان ئەھۋال ئاز ئۇچرايدۇ. دېمەك يۇقىرىدىكى ئىككى جۈپ مەنداش سۆز ئۆز ئارا قوللىنىش

ئورنى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەنىداش سۆزلەرنىڭ قوللىنىش ئوبيېكتى، دائىرىسى ئوخشاش بولمىغاچقا ئۇلارنىڭ پەرقى كونكرېت تېكستتە ئايرىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 正改 سۆزى بەلەن 进改 سۆزى بىر جۈپ مەنىداش سۆزدۇر. ئەمما 正改 سۆزى كەمچىللىك ۋە خاتالىقلارنى «تۈزىتىش» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ، 进改 سۆزى «ياخشىلاش» ياكى «سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، سۆزلەرنىڭ ئىپادىلەش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئۇرۇش» بىلەن «جەڭ» بىر جۈپ مەنىداش سۆز. ئەمما «ئۇرۇش» نىڭ كۆلىمى «جەڭ» دىن چوڭ. مەنىداش سۆزلەرنىڭ ھېسسىيات تۈسى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 爱护 بىلەن 溺爱 ئىككىسى مەنىداش سۆز بولۇپ، ئالدىنقىسى ساپ كۆڭۈللۈك بىلەن تەربىيىلەش مەنىسىدە بولسا، كېيىنكىسى كىشىلەرنى پەس كۆرۈش، سۈندۈرۈش مەنىسىدە كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سۆز مەنىلىرىنىڭ كۈچلۈك-ئاجىزلىقى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 请求 بىلەن 恳求 بىر جۈپ مەنىداش سۆز. ئەمما 请求 ئادەتتىكى تەلەپنى ئىپادىلەيدۇ، 恳求 كۈچلۈك تەلەپنى ئىپادىلەيدۇ. مەنىداش سۆزلەر ھەرخىل سەۋەبلەردىن پەيدا بولغان. مەنداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ تېخىمۇ كۆچەيگەنلىكىنىڭ، شۇنداقلا كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى.

مەنىداش سۆزلەر لوغىتى [同义词词典] لۇغەتنىڭ بىر خىلى. بۇنداق لۇغەتلەردە مەنىداش سۆزلەر توپلىنىدۇ. مەنداش سۆزلەر ئارىسىدىكى ئىنچىكە پەرقلەر چۈشەندۈرۈپ بېرىلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر كىتابخانىلارنىڭ ئىجادىيەت ۋە تەرجىمە ئىشلىرىدا مەنىداش سۆزلەردىن توغرا پايدىلىنىشى ئۈ-

چۈن تولۇق ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ.

مەنىداش قوشۇمچە [同义词缀，近义词缀] ئوخشاش بولمىغان بىر نەچچە خىل قوشۇمچە (گراماتىكىلىق شەكىل) ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا بىر خىل گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ، بىر خىل گراماتىكىلىق كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ خىل قوشۇمچە مەنىداش قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچە-لىرى تۆۋەندىكىچە قوشۇلىدۇ. بىرىنچى «ل، م، ن، ز، گ، غ، ڭ، ي، س، ش، ق، ك، پ» بىلەن ئاخىرلاشقانلىرىغا «دۇر// - تۇر» قوشۇلسا (مەسىلەن، يازدۇر، باستۇر) بەزىدە «- ئار// ئۇر// ئەر» قوشۇلىدۇ (مەسىلەن، چىقار). ئىككىنچى «ر» بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا ۋە «ت» بىلەن ئاياغلاشقان تۆپ، ياسالما بوغۇملارغا «- غۇز// - قۇز// - گۇز// - كۇز» قوشۇلىدۇ (مەسىلەن، تارتقۇز، ئارتقۇز). ئۇچىنچى، بارلىق سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان، ھەم «ي، ر» بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق پېئىللارغا «ت» قوشۇلىدۇ (مەسىلەن، ياسات، چاقىرت -). تۆتىنچى، «چ» بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا «- ئار// - ئۇر// - ئۇر» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. يۇقىرىدىكى تۆت خىل قوشۇمچە مەنىداش قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەنىلىك يېزىق [表义文字] تەسۋىرىي يېزىقنىڭ راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە مەنىلىك يېزىق كېلىپ چىققان. مەنىلىك يېزىقتا ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ئەينەن سىزىپ كۆرسىتىلمەي، بەلكى بەزى شەكىل ياكى بەزى بەلگىلەرنى سىزىش ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭدىن مەنە چىقىرىۋالىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا «一» (上 يۇقىرى)، «二» (下 تۆۋەن) «休» (休 دەم ئېلىش، بىر ئادەمنىڭ دەرەخ ئاستىدا تۇرغانلىقى

دەم ئېلىشنى كۆرسىتىدۇ) قاتارلىقلار مەنىلىك يېزىقتۇر. قەدىمكى مىسىر يېزىقىدا ھەرىنىڭ رەسىمى سىزىلىپ «خىزمەت» دېگەن مەنە ئىپادىلەنگەن، يۆگەكلىك سامان قەغىزى سىزىلىپ «ئەقىل - پاراسەت» دېگەن مەنە ئىپادىلەنگەن. بۇلارمۇ بىر خىل مەنىلىك يېزىقتۇر. مەنىلىك يېزىق تەسۋىرىي (تەقلىدىي) يېزىقتىن خېلى ئىلگىرلاشقان بولسىمۇ، ھەمدە تەسۋىرىي يېزىقتا ئىپادىلەشكە بولمايدىغان بىر قەدەر ئابستراكت مەنىلەرنى ئىپادىلەشكە بولسىمۇ (مەسىلەن، يۇقىرىدىكىلەرگە ئوخشاش)، لېكىن ئۇ يەنىلا نۇرغۇن كەمچىلىكلەردىن خالى بولالمىدى: بىرىنچى، نۇرغۇن سۆزلەر، ھەتتا ئادەتتىكى سۆزلەرنىڭمۇ مەنىسىنى ئىپادىلەش تەس. مەسىلەن، «红»(قىزىل)، «油» (ماي)، «去年» (ئۆتكەن يىل) قاتارلىقلارنى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ. ئىككىنچى، مەنىسىنى ئىپادىلىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ تىوغرا ئىپادىلىنىشى ناتايىن. مەسىلەن، جياگۇ يېزىقىدىكى «饱» دېگەن سۆزنى ئالمىدىغان بولساق، ئۇ ئادەم دەرەخ ئاستىدا دېگەن شەكىل ئارقىلىق «دەم ئېلىش» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە دەرەخ ئاستىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دەم ئېلىشى ناتايىن، ھەمدە دەم ئالغانلىكى ئادەمنىڭ دەرەخ ئاستىغا بېرىشىمۇ ناتايىن. ئۇچىنچى، مەنىلىك يېزىقتا نۇرغۇن بەلگە ۋە سۆزەتلەر ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا، بۇ يېزىق بىلەن تىل خاتىرىلەش تازا بىئەپ، ئۇنىسى ئەستە تۇتۇشمۇ ئوڭاي ئەمەس. نۇرغۇن سۆزلەرنىسى مەنىلىك يېزىق بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن بولمىغاچقا، خېلى كۆپ مەنىلىك يېزىقلاردا يەنىلا تەسۋىرىي يېزىقنىڭ تەركىبلىرى، ھەتتا تاۋۇشلۇق يېزىقنىڭ تەركىبلىرىمۇ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، جۇڭگودىكى خەنزۇ يېزىقى، بابىلون مىخ يېزىقى، قەدىمكى مىسىر يېزىقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئەھۋال

ئومۇمەن ئوخشاش. قىسقىسى، مەنىلىك يېزىقنىڭ كەمچىلىكى كۆپ، بۇنىڭ تاۋۇشلۇق يېزىقتا ئۆزگەرتىش كېرەك. مانا بۇ خەنزۇ يېزىقىنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن. بىرى مورفولوگىيە [法词] گرامماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇ گرامماتىكىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇ، سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق تۈرلىرى (سۆز تۈركۈملىرى) سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆزلەرنىڭ ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ۋە شۇلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى، بۇلارنىڭ ھەر خىل قانۇنلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقاندا، مورفولوگىيىنىڭ ئوبيېكتى پەقەت يۇقىرىدىكىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ، سۆز ياساش قائىدىلىرى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. بىراق بىرمۇنچە تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا، يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىمۇ خۇددى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئوخشاش ئاساسەن سۆزگە قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۇستىگە يېڭىدىن ياسالغان ھەرقانداق سۆز سۆز تۈركۈمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئادەتتە سۆز ياساش قائىدىسىمۇ مورفولوگىيە دائىرىسىگە كىرگۈزۈلىدۇ. مورفولوگىيە سۆز ياساش قائىدىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغاندا كەڭ مەنىدىكى مورفولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ياۋروپا تىلشۇناسلىرى ئەنئەنىۋى گرامماتىكىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، مورفولوگىيە دېگەن ئاتالغۇنى بەزىدە سۆزنىڭ تۈرلەنگەن شەكلى دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىدۇ.

مورفولوگىيىلىك باغلىنىش [接词法] سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى يەنە بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بىلەن مەلۇم بىر سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، بەلگە-

لىك مورفولوگىيىلىك شەكىلدە بىرىكىپ كېلىدۇ.، مەسىلەن ئۈيغۇر تىلىدا بايان قىلىنىش - بايان قىلىش مۇناسىۋىتىدە بىرىككەن ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بايان قىلىنغۇچىسى ئىسىمنىڭ باش كېلىش شەكلىدە بولىدۇ. بايان قىلىنغۇچىسى (جۈملە ھاسىل قىلغان چاغدا) ئادەتتە بايان قىلىنغۇچىنىڭ شەخس ۋە سانىغا ماس شەخس ۋە سان بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ، مانا مۇشۇ خىلدىكى باغلىنىشلار مورفولوگىيىلىك باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «مەن كەلدىم»، «كىتابخانىدىن كەلدىم»، «ئالغىلى بارىمەن» قاتارلىقلار.

مورفولوگىيىلىك بىرلىك [位单法词] سۆز ۋە سۆزنىڭ تۈر لەنگەن (ياكى بەلگىلىك يارىمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن) شەكىللىرى مورفولوگىيىلىك بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. شۇڭا، ھەر بىر سۆزنىڭ ھەر بىر گرامماتىكىلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن شەكلى ئايرىم - ئايرىم بىرلىك دەپ قارىلىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەر بىر سۆزنىڭ تۈر - لەنمىگەن شەكلىمۇ ۋە تۈرلەنگەن شەكىللىرىمۇ ئايرىم - ئايرىم بىرلىك دەپ قارىلىدۇ.

مورفولوگىيىلىك تىل [言形态有] «قوشۇمچىلىق تىل»غا قارالسۇن.

مورفولوگىيىلىك سۆز ياساش قائىدىسى [法词构] «سۆز ياساش قائىدىسى»گە قارالسۇن،

مورفولوگىيىلىك شەكىل [形态] مورفولوگىيىلىك شەكىل دېگەندە سۆزلەرنىڭ جۈملىگە قاتناشقان ۋاقتىتكى شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق جۈملىگە قاتناشقان شەكلى شۇ سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى ياكى مورفولوگىيىلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ، يەنى

سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن شەكلى ۋە يارەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن شەكلى سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى ۋاقىتتا سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. بىرىنچى، سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى دەپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «مەكتەپ» دېگەن ئىسىم مەكتەپ، مەكتەپلەر، مەكتىپىم، مەكتىپىمىز، مەكتىپىڭ مەكتىپىڭلار، مەكتىپىگىز، مەكتەپلىرى، مەكتەپنىڭ، مەكتەپكە، مەكتەپنى، مەكتەپتە، مەكتەپتىن دېگەنگە ئوخشاش مورفولوگىيىلىك شەكىللەردە كېلىشى مۇمكىن. بۇ يەردە «مەكتەپ» دېگەن ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قوشۇمچىلار تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مەكتەپ» دېگەن ئىسىمنىڭ ئاشۇ ھەر بىر قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى ئۇنىڭ ئايرىم - ئايرىم مورفولوگىيىلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك يۇقىرىدا «مەكتەپ» دېگەن ئىسىم 14 خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلدە كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار گراماتىكىلىق تۈرلىنىشكە ئەڭ باي بولغانلىقى ئۈچۈن پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ئەڭ كۆپ بولىدۇ. ئەككىنچى، سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇپ يېڭى سۆز ياسىغاندا، ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلىمۇ خۇددى سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن شەكلىگە ئوخشاش تۈرلۈك شەكىلگە كىرىدۇ ھەمدە ئايرىم - ئايرىم لېكسىكىلىق بىرلىك بولۇش سۈپىتى بىلەن گراماتىكىدا شۇ سۆز تەۋە بولغان سۆز تۈركۈمىگە ئورتاق بولغان گراماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن تۈرلىنىشكە ئاساس بولىدۇ، شۇڭا، سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى تۈپ سۆز ئاساسىدا ياسالغان ھەر بىر سۆز شەكلىمۇ

گراماتىكىدا ئايرىم-ئايرىم بىر مورفولوگىيىلىك شەكىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئىش» دېگەن سۆزدىن «ئىشچى، ئىشچىلىق، ئىشچان، ئىشچانلىق، ئىشسىز، ئىشسىزلىق، ئىشلە-، ئىشلەمچى، ئىشلەمچىلىك، ئىشۇاز، ئىشۇازلىق، ئىشخانا» قاتارلىق 12 سۆز ياسالغان. شۇڭا، «ئىش» سۆزى ئايرىم بىر مورفولوگىيىلىك شەكىل ھېسابلىنىپلا قالماي، يەنە «ئىش» سۆزى ئاساسىدا ياسالغان ئون ئىككى سۆزنىڭ ئون ئىككى خىل شەكلىمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئون ئىككى خىل مورفولوگىيىلىك شەكىل ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەرنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان يېڭى سۆز شەكلىنى گراماتىكىلىق شەكىل ھېسابلاش بىرقەدەر ئەنئەنىۋى، ئومۇمىي كۆز قاراشتۇر. ئۇچىنچى، يۇقىرىدىكىدىن باشقا، سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك يارەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىككەن شەكىللىرىمۇ شۇ سۆزلەرنىڭ گراماتىكىلىق مەنىسىنى ئىپادىلىگۈچى تاشقى بەلگە بولغاچقا، سۆزلەرنىڭ يارەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن شەكىللىرىمۇ سۆزلەرنىڭ ئانالىتىك مورفولوگىيىلىك شەكلى (ياكى سۆزلەرنىڭ تەھلىلىي مورفولوگىيىلىك شەكلى) ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن ئات بىلەن، ئات ئۇچۇن، ئات توغرىلىق، ئات ھەققىدە، ئات ئارقىلىق، ئات توغرىسىدا دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، «ئات» دېگەن ئىسىم «بىلەن، ئۇچۇن، توغرىلىق، ھەققىدە، ئارقىلىق، توغرىسىدا» قاتارلىق ئالتە يارەمچى سۆز بىلەن بىرىكىپ كەلگەن. دېمەك بۇ «ئات» دېگەن سۆزنىڭ مۇشۇ ئالتە يارەمچى سۆز بىلەن بىرىكىپ كەلگەن شەكلىمۇ ئۇنىڭ ئالتە خىل ئانالىتىك، مورفولوگىيىلىك شەكلى دەپ قارىلىدۇ. بۇ، باشقا ئانالىتىك شەكىللەرگە قارىغاندا، تىل تەتقىقاتىدا ئومۇملىشىش ئالدىدا تۇرغان بىر خىل كۆز

قاراش. تون، ئۇرغۇ ئارقىلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادە لىنىدىغان تىللاردا، شۇ سۆزلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان تون ياكى ئوخشاش بولمىغان ئۇرغۇغا ئىگە بولغان شەكىللىرىمۇ ئوخشاشلا شۇ سۆزنىڭ ئايرىم-ئايرىم مورفولوگىيىلىك شەكلى هېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مەيلى تۇرلىنىدىغان سۆز بولسۇن، مەيلى تۇرلەنمەيدىغان سۆز بولسۇن، تىلدىكى هەر بىر لېكسىكىلىق بىرلىكمۇ ئۆز نۆۋىتىدە شۇ سۆزنىڭ ئايرىم-ئايرىم مورفولوگىيىلىك شەكلى هېسابلىنىدۇ.

مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما [构词法结] سۆزلەرنىڭ جۈملىگە كىرگەندىكى هەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللىرى مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما هېسابلىنىدۇ. سۆزلەر بەزىدە نىسپىي تۇرلەنمىگەن شەكلى ئارقىلىقمۇ، تۇرلەنگەن شەكلى ئارقىلىقمۇ، شۇنداقلا يادەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىككەن شەكلى ئارقىلىقمۇ جۈملە تەركىبىگە كىرىدۇ. شۇڭا، سۆزنىڭ جۈملىگە قاتناشقان ۋاقتىتىكى هەر خىل شەكىللىرى مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىنى هاسىل قىلىدۇ. ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرنىڭ ئەسلى شەكلى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلەنگەن شەكلىمۇ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما هېسابلىنىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىككىدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملە هاسىل بولسا، بۇنداق قۇرۇلما مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما هېسابلانمايدۇ. مەسىلەن، قىزىلگۈل (بىر خىل گۈلنىڭ نامى) قاراماي (شىنجاڭدىكى بىر جايىنىڭ نامى)، بۇلار مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما. «قىزىل گۈل»، «قاراماي» لار ئېنىقلاش-ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدە بىرىككەن سۆز بىرىكمىلىرى، شۇڭا، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما.

مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما بويىچە تىپقا ئايرىش ئۇسۇلى [形态学分类法] تىپ بويىچە تۇرگە ئايرىش ئۇسۇلى دەپمۇ

ئاتىلىدۇ. تىللارنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىنىڭ بىر خىلى. دۇنيادىكى تىللارنى گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ بىرقانچە تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ تۈرۈپ، ئىنسانلار تىلىنى يىلتىزلىق تىل (يەككە تىل)، قوشۇمچىلىق تىل ، فلېكتىۋ تىل قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. يەنە دۇنيادىكى تىللارنى گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەش ۋاستىسى — ئۇسۇلىغا، يەنى سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ئانالىتىك تىل، سىنتېتىك تىل، مۇرەككەپ تەركىبلىك تىل دېگەن تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنداق تىپقا ئايرىش ئۇسۇلىنىڭ تىل قۇرۇلمىسىنى تەسۋىرلەش، تەتقىق قىلىشقا ياردىمى بولىدۇ. بىراق بۇ خىل ئايرىش ئۇسۇلىمۇ دۇنيادىكى بارلىق تىللارنىڭ ھەممىسىنىڭ تىپلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بېرەلمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلى ئادەتتە قوشۇمچىلىق تىل، سىنتېتىك تىل تىپىغا كىرىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

مورفېما [語素，词素] مورفېما، تەلەپپۇزلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن، سىمانتىكىلىق بىرلىك. ئەمما ئادەتتە ئۇ ھەمىلا ھەم سىمانتىكىلىق بىرلىك ھەم سىمانتىكىلىق بىرلىك دەپ قارىلىدۇ. تىلدىكى يەنە مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان، مەنە ئىپادىلىگۈچى ئەڭ كىچىك بىرلىك مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مورفېما سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىل، شۇڭا، بەزىدە بىرمورفېما بىر سۆز بولسا، بەزىدە بىرقانچە مورفېمىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق بىر سۆز ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئىشچىلار» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇنى «ئىش - چى - لار» دېگەن ئۈچ بۆلەككە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ بۆلەكلەرنىڭ ھەر بىرى بەلگىلىك مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، «ئىش» بەلگىلىك شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، «-چى» مەلۇم بىر ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى

دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «-لار» گرامماتىكىلىق كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، بۇ ئۇچ بۆلەك ئۇچ مورفېما ھېسابلىنىدۇ. مورفېمىنى رولىغا قاراپ مۇستەقىل مورفېما ۋە ئەگەشمە (يارەمچى) مورفېما دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان، مۇستەقىل ھالدا مەلۇم بىر سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى مورفېملار مۇستەقىل مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. بىر ئادەتتە دەپ كېلىۋاتقان سۆز يىلتىزى ياكى تۈپ سۆزلەر مۇستەقىل مورفېملاردۇر. يەككە قوللىنىلمايدىغان، پەقەت مۇستەقىل مورفېملارغا قوشۇلۇپ كېلىپ تۈرلۈك قوشۇمچە مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېملار ئەگەشمە مورفېما ياكى يارەمچى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە بىر ئېيتىپ كېلىۋاتقان قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسى ئەگەشمە مورفېما ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى «ئىشچىلار» دېگەن سۆزدىكى «ئىش» مۇستەقىل مورفېما، «چى ۋە «-لار يارەمچى مورفېملاردۇر. ئەگەشمە مورفېملار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە سۆز ياسىغۇچى مورفېما ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئادەتتە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «-چى»، -چىلىق مورفېملىرى تۆمۈر، «ئىش»، «قوي» دېگەن سۆزلەرگە قوشۇلسا، «تۆمۈرچى»، تۆمۈرچىلىك، ئىشچى، ئىشچىلىق، قويچى، قويچىلىق» دېگەن يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ. شۇڭا، «-چى»، «-چىلىق» مورفېملىرى سۆز ياسىغۇچى مورفېما ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا -نىڭ، -نى، -دىن، -غا، -دا» قاتارلىق مورفېملار ئىسىملارغا قوشۇلسا، شۇ ئىسىمنىڭ كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللىرى

قىلىق كىتابخان بىلەن تەڭشىغۇچىنىڭ تەسىراتىنى چوڭقۇرلاشـ
تۇرغىلى بولىدىغان ۋە تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرغىلى
بولىدىغان ستىلىستىكىلىق ئۇسۇل مۇبالىغە دەپ ئاتىلىدۇ. مۇبا-
لىغە شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئاپتورنىڭ
ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ. ئاپتور ئۆزىنىڭ ئوبيېكـ
تىپ شەيئىلەرگە بولغان تەسراتىنى باشقا ستىلىستىكىلىق ۋاستـ
لەر بىلەن دېگەندەك ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان
ئەھۋال ئاستىدا ئاندىن مۇبالىغە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.
مەسىلەن، «قىلىنى قىرىقتا يارماق»، «سەن تاش سانىساڭ
باشقىلار قۇم سانايدۇ»، «تاغنى تالقان، چۆلنى بوستان قىلماق»
دېگەن بىرىكمىلەر مۇبالىغە قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

مۇرەككەپ تەركىبلىك تىل [复综语، 编插语، 合体语
,多式综合语] بۇ يەنە «ئىنكور پۈراتۇلىق تىل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
بۇ، تىلدىكى گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنى
ياكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش شەكلىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ
تۇرۇپ ئايرىپ چىقىلغان تىل تىپلىرىنىڭ بىرى. بۇ تىپتىكى
تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا جۈملە
قۇرۇلمىسى بىلەن سۆز قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولىدۇ. يەنى بىر
جۈملە كۆپىنچە بىر مۇرەككەپ سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى
بىر سۆز مەركەز قىلىنغان بولىدۇ (ئۇ ئومۇمەن پېئىلنىڭ
سۆز يىلتىزىدىن تەركىب تاپىدۇ). ئۇ لۇغەت مەنىسىنى بىلدۈـ
رىدىغان ۋە گرامماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئالدى ۋە
ئارقا قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ، بىر پۈتۈن گەۋدە بولىدۇ.
ئۇ مەنە جەھەتتىن ئالغاندا بىر جۈملە، شەكىل جەھەتتىن ئال-
غاندا بىر مۇرەككەپ سۆز يىلتىزىدىن پەرقلەنمەيدۇ. چۈنكى
ئۇنىڭدىكى ھەر بىر تەركىب ئايرىم - ئايرىم بۆلۈنۈپ چىقسا،
مۇستەقىل سۆز بولالمايدۇ ھەمدە مەنىمۇ ئاڭلاتمايدۇ. مە-

سىلەن، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ چىنۇك تىلى مۇشۇ تىل تېپىغا كىرىدۇ. بۇ تىلدا i - n - i - d - I - u - d - am (مەن بۇنى ئۇنىڭغا بېرەي) دېگەن بىرىكمە بىر «سۆز» شۇنداقلا بىر «جۈملە». بۇنىڭدىكى مەركىزىي سۆز «d - » بولۇپ، «بەر - » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالتە سۆز ئالدى قوشۇمچە ۋە بىر سۆز ئارقا قوشۇمچە بار. «i - » يېقىن ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدۇ، «n - » «مەن» دېگەن مەنىنى ئىگىنى بىلدۈرىدۇ، «i - » «بۇ» دېگەن مەنىنى ئىككىنچى تولدۇرغۇچى (ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى) نى بىلدۈرىدۇ، «I - » ئالدىدىكى «a - » نىڭ ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «u - » «ھەرىكەتنىڭ سۆزلىگۈچىدىن يىراقلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، «am - » دېگەن ئارقا قوشۇمچە ھەرىكەتنىڭ ئورۇن مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. دېمەك، بۇ تىلدا ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان بۆلەك، ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى بۆلەك، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بۆلەكلەر باشقا گرامماتىكىلىق مەنە ئاڭلاتقۇچى بۆلەكلەر بىلەن، شۇنداقلا، سۈپەتلىگۈچى بۆلەكلەر بىلەن ئۆزئارا ناھايىتى زىچ باغلانغان بولىدۇ، شۇ ئارقىلىق بىر جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. باشقا تېپلاردىكى تىللاردا ئادەتتە بىر پۈتۈن جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلەشنى تەلەپ قىلغان كۆپ خىل مۇناسىۋەت بۇ تىلدا بىر مۇرەككەپ سۆز شەكلىدىنلا ئىبارەتتۇر. «مۇرەككەپ تەركىبلىك» دېگەن نامىمۇ بۇ تىللارنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن مەيدانغا كەلگەن. ئادەتتە بۇ تېپقا كىرىدىغان تىللار ئانچە كۆپ ئەمەس. ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئىندىئانلار تىلى مۇشۇ تېپقا كىرىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

مۇرەككەپ سان [复合数词，派生数词] «سان» سۆز تۈركۈمىگە قارالسۇن.

مۇزىكىلىق ئاۋاز [乐音] «مۇزىكىلىق تاۋۇش» قا قارالىدۇ.

مۇزىكىلىق تاۋۇش [乐音] ئادەتتە شاۋقۇنلۇق تاۋۇشقا نىسبەتەن ئىنچىكىلىدۇ. فىزىكىلىق تەجرىبىدىن قارىغاندا، مۇزىكىلىق تەۋرەشتىن ھاسىل بولغان تاۋۇشلارنىڭ تەركىبىدىكى ئاساسىي تاۋۇش بىلەن يانداش تاۋۇش رەتلىك تاناسىپ مۇناسىۋەتتىدە بولسا، بۇنداق تاۋۇش مۇزىكىلىق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ («تاۋۇش تېمبىرى» گە قارالسۇن). بۇنداق تاۋۇشلار رەتسىز ئىگە بولۇپ، قۇلاققا يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ. ئادەتتە جىسىملارنىڭ قانۇنىيەتلىك تەتىرىشى ئارقىلىق مۇزىكىلىق ئاۋازلار ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، پىئانىنو، دۇتار، نەيلەرنىڭ ئاۋازى. فونىتىكىدا سوزۇق تاۋۇشلار مۇزىكىلىق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئاتالغۇ فىزىكىدا مۇزىكىلىق ئاۋاز دەپ قوللىنىلسا، فونىتىكىدا مۇزىكىلىق تاۋۇش دەپ قوللىنىلىدۇ.

مۇستەقىل پېئىللار [词动实] پېئىللارنى مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەش - ئىپادىلىمەسلىكى، مۇستەقىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىشى ياكى كېلەلمەسلىكىگە قاراپ مۇستەقىل پېئىل ۋە يارىمچى پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان، مۇستەقىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقانداق بىر تىلدىكى پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇستەقىل پېئىل ھېسابلىنىدۇ. جۈملىدىن، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شۇنداق. مەسىلەن، «مەن خەت يازدىم» دېسەك، جۈملىدىكى «ياز -». پېئىلى مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، «ياز -» مۇستەقىل پېئىلدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۇر -، ماڭ - كەل -، يات -، بار - ئويلا-، ئۇخلا» قاتارلىق پېئىللارنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل پېئىل سانىلىدۇ.

مۇستەقىل سۆزلەر [实词] ياردەمچى سۆزلەرگە نىسبەتەن ئىيىتىلىدۇ. تىلدا مۇستەقىل ھالدا لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان ھەمدە مۇستەقىل ھالدا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر مۇستەقىل سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. تىلدىكى مۇستەقىل سۆزلەر مۇكەممەل لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولۇپ، يەكىكە ئۇقۇم ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئادەم، دەپتەر، قىزىل، ياخشى، ماڭ -، تۇر -» قاتارلىقلار. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار، ئالماش، رەۋىش ۋە تەقلىدىي سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئادەتتە مۇستەقىل سۆز ھېسابلىنىدۇ.

مۇستەقىل قۇرۇلما [独立结构] ئادەتتە جانلىق تىلدا ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق، يېزىق تىلدا پەش ئارقىلىق باش جۈملىدىن پەرقلەندۈرۈلىدىغان، جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەن باغلانمايدىغان قۇرۇلمىلار «مۇستەقىل قۇرۇلما» دەپ ئاتىلىدۇ. قىستۇرما تەركىبلەر مۇشۇ قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، «مېنىڭچە، يىغىن ئەتە ئېچىلغىنى مۇۋاپىق» دېسەك، «مېنىڭچە» قىستۇرما بولۇپ ئۇ جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەن باغلانمايدۇ. شۇڭا، ئۆزىلا بىر مۇستەقىل قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ.

مۇستەقىل مورفېما [素语独立] «مورفېما» غا قارالسۇن.

مۇناسىۋەت ئالماشلىرى [关系代词] «ئالماش» قا قارالسۇن.

مۆلچەر سان [词数概] «سان» غا قارالسۇن.

مۇللېر [缪勒] (Friedrich Max Müller، 1823—1900) گېرمانىيىلىك تىلشۇناس. ئۇ قايتا - قايتا پىششىقلاش، قېلىپلاشتۇرۇشتىن ئۆتمىگەن ماقال تەمسىللەر ۋە شېئىرلەرنىڭ تىل تەتقىقاتىغا بولغان ئالاھىدە قىممىتىگە ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق تىلشۇناسلىق بىلەن فىلولوگىيىنى پەرقلەندۈرگەن. بىراق ئۇ خاتا ھالدا تىل بولسا تەبىئىي ھادىسە، ئۇنىڭ تەرەققىياتى

تارىخىي تەرەققىيات بولماستىن، بەلكى تەبىئىي ئۆسۈشتۇر، دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ناتۇرالىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. ئۇ «تىل ئىلمىدىن ئوچېركلار» دېگەن ئەسەرنى يازغان.

مېخانىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى [机械主义语言学派]

بۇ ئامېرىكا تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ بىر تارمىقى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بلومفېلد (Bloomfield)، خارىس (Z.Haris)، بلوخ (B.Bloch)، فرىيېس (C.Fries)، پايىك (K.Pike) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا تىلنى ئوبىيېكتىپ هالدا تەسۋىرلەپ بېرىش تەكىتلەنگەن هەمدە تىل ئېلېمېنتلىرىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى ئومۇمىيۈزلۈك ۋە مۇكەممەل هالدا تەسۋىرلەپ بېرىشكە ئىنتىلىش بولغان. شۇ ئارقىلىق تىل ئېلېمېنتلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئېچىپ بېرىش مەقسەت قىلىنغان. شەكلىي ئانالىزغا كۆپ ئىتىبار بېرىلگەن بولۇپ، مەنە بولسا تىلنى ئانالىز قىلىشتىكى ئاساسلىق پاكىت ئەمەس دەپ قارالغان. بەزىلەر هەتتا سېمانتىكىلىق تەتقىقات بولسا، تىل شۇناسلىقىنىڭ بىر مەزمۇنى ئىكەنلىكىنى ئىناكار قىلغان. هەمدە تىل پائالىيىتى بولسا پەقەتلا بىر قاتار تەسىر قوزغاش ۋە شۇ تەسىر قوزغاشقا بولغان رېئاكسىيىدىنلا ئىبارەت دەپ قارىغان. ئۇنىڭ پەلسەپىۋى نېگىزى لوگىكىلىق پوزىتىۋىزمدىن ئىبارەت.

مېيلېت [梅耶] (AntoineMeillet 1866 — 1936) فرانسىيىلىك تىلشۇناس. فرانسىيەكو للېگىيىسىنىڭ پروفېسسورى، فرانسىيە ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى ئىدى. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىدە هىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنى تەتقىق قىلىشتا خېلى كۆپ تۆھپە قوشقان. ئۇ، تىلنىڭ تەرەققىي قىلىش سەۋەبى پسىخىك ۋە ئىجتىمائى بولىدۇ، دەپ

قارىغان. شۇنىڭ بىلەن پىسخىك سوتسىئولوگىيىنىڭ تەلىشىۋىناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. ئۇ، «تارىخىي تەلىشىۋىناسلىق»ۋە ئومۇمىي تەلىشىۋىناسلىق»، «تارىخىي تەلىشىۋىناسلىقتىكى سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى»، «ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارغا بولغان سىلىشتۇرمالىق تەتقىقاتىغاكىرىشىش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

مىخ يېزىق [楔形文字,钉头文字] بۇ يېزىق قەدىمكى سومېر (sumerians) خەلقى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. بۇ يېزىق مىلادىدىن 3500 يىل بۇرۇنلا مەۋجۇت بولۇپ، ئىلىم زىمزىمكى چىغناق - تاغاق يېزىقىدىن 2000 يىل بۇرۇن پەيدا بولغان. بۇ يېزىق ياغاچ، تاش ۋە خىش تاملارغا ئويۇپ يېزىلغان. مىخ يېزىق مىلادىدىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىياغا خېلى كەڭ تارالغان. بابىلۇنلۇقلار ۋە بەزى پارس ئەللىرى بۇ يېزىقنى قوللانغان. مىخ يېزىق ئەسلىدىكى تەقلىدىي يېزىق شەكلىدىن بارا - بارا بوغۇملۇق يېزىققا، ئاندىن تاۋۇشلۇق يېزىققا قاراپ تەرەققىي قىلغان. بىراق مىلادىدىن كېيىن بۇ يېزىقنى كىشىلەر ئانچە قوللانمايدىغان بولۇپ قالغان.

مىقدار [量词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. شەيئىلەرنىڭ ۋە شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ھېساب بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. مىقدار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۈي، غۇر تىلمىدا نەپەر، دانە، تال، تۇياق، قېتىم، نۆۋەت... قاتارلىق سۆزلەر مىقدار سۆزلەردۇر. مىقدارلار ئادەتتە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ۋە رولىغا قاراپ شەيئىي مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، شەيئىنىڭ ھېساب بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار شەيئىي مىقدارلىرى ياكى ئىسىم مىقدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن،

نەپەر، دانە، تۈياق قاتارلىقلار. پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ ھەربىرىكەتنىڭ ھېساب بىرلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان مىقدارلار ھەربىرىكەت مىقدارلىرى ياكى پېئىل مىقدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، قېتىم، نۆۋەت قاتارلىقلار. شەيئىي مىقدارلىرىنى ئۆز ئىچىدە يەنە ساناق مىقدارلار ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ساناق مىقدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، نەپەر، دانە، تال، تۈياق قاتارلىقلار. ساناشقا بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ ئۆلچەم بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان ياكى ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىدىن باشقا ئۆلچەم بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ئۆلچەم مىقدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، قاپ، جىڭ قاتارلىقلار. مىقدارلار يەنە ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. پەقەتلا مىقدار ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان مىقدارلار خاس مىقدار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، تال، دانە قاتارلىقلار. ئۆزى باشقا سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولسىمۇ، لېكىن بەزىدە مىقدار مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان مىقدارلار كۆچمە مىقدار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «چىلەك» دېگەن سۆز ئادەتتە سۇ قاچىلايدىغان بىر خىل نەرسە بولۇپ، ئەسىم سۆز تۈركۈمىگە تەۋە. بىراق «بىر چىلەك سۇ» دېگەن بىرىكمىدە سۇنىڭ ئۆلچەم بىرلىكىنى ئىپادىلەپ، مىقدار مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. شۇڭا، مۇشۇ بىرىكمىدە «چىلەك» كۆچمە مىقدار سانىلىدۇ. ھەرقايسى تىللاردىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنبەسى، مەنىسى، قوللىنىلىشى، رولى ئوخشىمايدۇ. بەزى تىللاردا، جۈملىدىن خەنزۇ تىلىدا، مىقدار سۆزلەر ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ، بەزى تىللاردا ئۇنداق ئەمەس. ئۇيغۇر تىلىدا خاس

مىقدارلار ئانچە كۆپ ئەمەس، باشقا سۆز تۈركۈمىگە تەۋە سۆزلەر-
نىڭ مىقدار مەنىسىنى ئىپادىلەپ، كۆچمە مىقدار بولۇپ كە-
لمىشى بىرقەدەر كۆپ.

مىقدار ئالمىشى [代量词] «ئالماش» قا قارالسۇن.

مىللىي ئورتاق تىل [共同语,民族共同语] بىر مىللەت تىلىددىكى بارلىق دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئۆزىگە بويسۇندۇرغان ھالدا شۇ مىللەت خەلق ئامما-سىنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپ تۇرۇۋاتقان تىل مىللىي ئورتاق تىل دېيىلىدۇ. مىللىي ئورتاق تىل ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىل شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (يې-زىقى بولمىغان مىللەتلەردە ئەلۋەتتە يېزىق تىل دېگەن نەرسە مەۋجۇت بولمايدۇ). مىللىي ئورتاق تىلنىڭ ئۆزىلا ئەدەبىي تىل ھېسابلانمايدۇ. ئۇ مەلۇم جەھەتتىن ئورتاق قائىدە - قا-نۇنىيەتلەر ئاساسىدا قايتا - قايتا پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن ۋە قېلىپلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئەدەبىي تىل تۈسىنى ئالىدۇ («ئورتاق تىل» ۋە «ئەدەبىي تىل» دېگەن ئاتالغۇلارغا قارالسۇن).

ن

ناتۇرالىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى [自然主义语言学派] بۇ، تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىدىن بىرى بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 60 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا شەكىللەن-گەن ۋە تەرەققىي قىلغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى گېر-مانىيىلىك تىلشۇناس شلېيخېر (August Scheicher) بىلەن مۇللېر (Friedrieh Max Müller) دىن ئىبارەت. بۇ ئېقىم-دىكىلەر تىلنىڭ ئوبېيكتىپلىقىنى تەكتىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن

خاتا هالدا تىل تەبىئىي نەرسە دەپ قارىغان. تىلنىڭ تەرەققىيىاتى ئۆزگۈش ۋە قېرىشتىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ، دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تىلشۇناسلىقتىن ئىبارەت بۇ پەننى تەبىئىي ھادىسىلەرگە مەنسۇپ قىلىپ، تىلنى تەبىئەت پېرىنسىپلىرى بويىچە تەتقىق قىلغان.

نەپەسسىز تاۋۇش [不吐气音,不送气音] ئادەتتە نەپەسلىك تاۋۇش ھېسابلانمايدىغان تاۋۇشلار نەپەسسىز تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. («نەپەسلىك تاۋۇش»قا قارالسۇن).

نەپەسلىك تاۋۇش [吐气音,送气音] نەپەسسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ نەپەسلىك ياكى نەپەسسىز بولۇشى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا پەيدا بولغان توسقۇنلۇقنى بوشۇپ ئۆتكۈچى ھاۋا ئېقىمىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىزلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، توسقۇنلۇقنى بېسىپ ئۆتكۈچى ھاۋا ئېقىمى ناھايىتى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، بۇنداق تاۋۇشلار نەپەسلىك تاۋۇش دېيىلىدۇ؛ ئەگەر ھاۋا ئېقىمى ئاجىز بولسا، نەپەسسىز تاۋۇش دېيىلىدۇ. نەپەسسىز تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندىمۇ ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدىن چىقىدۇ. بىراق كۈچى ئاجىز بولىدۇ. نەپەسلىك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۈزۈنىڭ ئاخىرىدا سىيرىلاڭغۇ تەركىب بولىدۇ. بۇ سىيرىلاڭغۇ تەركىب ئەھمىيىتىتە [h] دۇر. شۇڭا، [ph] = [p‘] ، [th] = [t‘] بولىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ نەپەسلىك ياكى نەپەسسىز بولۇشى جاراڭسىز تاۋۇشلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بەزى تىللار (مەسىلەن، ئىنگلىز تىلى، نېمىس تىلى)دا جاراڭسىز تاۋۇشلار نەپەسلىك بولىدۇ. يەنە بەزى تىللار (مەسىلەن، رۇس تىلى، فرانسۇز تىلى)دا جاراڭسىز تاۋۇشلار نەپەسسىز تاۋۇشلاردۇر. بەزى تىللاردا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نەپەسلىك ياكى نەپەسسىز بولۇشى

مەنە پەرقلەندۇرىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا [pʻa] 爬 نەپەس-لىك، 拔 [pʌ] نەپەسسىز، 次 [tsʻi] نەپەسلىك 自 [tsi] نەپەسسىز.

نەپەس ئېلىش ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغان تاۋۇش [吸气音,搭嘴音,搭舌音] كۆپ تىللاردا تىل تاۋۇشلىرى نەپەس-لىك سىرتقا چىقىرىلىشى ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەمما ئايرىم تىللاردا ھاۋانى سۈمۈرۈش ئارقىلىق تىل تاۋۇشى ھاسىل بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. ھاۋانى سۈمۈرۈش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنغان تاۋۇشلار نەپەس ئېلىش ئارقىلىق ھاسىل بولغان تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، جەنۇبىي ئافرىقىدىكى خوتېنتو (Hottentot) تىلىدا ھاۋانى سۈمۈرۈش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلار بار. خەلقئارا تاۋۇش بەلگىلىرىدە نەپەس ئېلىش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلغۇچى بەلگە (ھەرپ)نىڭ ئوڭ يۇقىرى بۇرجىكىگە «ˀ» بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق شۇ تاۋۇشنىڭ نەپەس ئېلىش ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغان تاۋۇش ئىكەنلىكى ئىپادە قىلىنىدۇ.

نەتىجە باغلىغۇچىلىرى [结果连词] «باغلىغۇچى» غا قارالسۇن.

نەسەپ بويىچە تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى [发生学分类法,谱系分类法] تىللارنىڭ تارىخىي مۇناسىۋىتى بويىچە تۈرگە ئايرىش ئاساسىدا تىللارنى تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى نەسەپ بويىچە تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. تۇغقان تىل دېگىنىمىز بىر ئاساس بولغۇچى تىل (بەزىلەر ئانا تىل دەپمۇ ئاتايدۇ) دىن بۆلۈنۈپ چىققان تىللار بولۇپ، بۇنداق تۇغقان تىللارنىڭ لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلىرىدا ناھايىتى روشەن ئورتاقلىق بولىدۇ. تۇغقان تىللارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلى

www.uyghurkitap.com

دىن پايدىلىنىپ، شۇ تىللارنىڭ تارىخىي مەنبەسىگە باغلاش، تەرەققىيات جەريانىنى ئىسپاتلاش ئارقىلىق تەكشۈرۈپ بېكىتىلىدۇ. تۇغقان تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئوتتۇرا ئەسىردىلا باشلانغان، بىراق تىللارنى نەسەپ بويىچە تۈركە ئايرىش XIX ئەسىردىن باشلاندى. بۇ ئۇسۇل بويىچە دۇنيادىكى تىللارنى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ بىر قانچە سىستېمىلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. يەنە شۇ بىر سىستېمىدىكى تىللارنى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يىراق-يېقىنلىقىغا قاراپ تىل تۈركۈمى، تىل تارمىقى، تىل گۇرۇپپىسى قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق تىللارنى تۈركە ئايرىش ئىنسانلارنىڭ تۇغقان تىللارنىڭ مەنبەسى، تەرەققىيات جەريانى قاتارلىقلارنى چۈشىنىشىگە يارىدەم بېرىدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل ئارقىلىق دۇنيادىكى تىللارنى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تۈركە ئايرىش ئۇسۇلى، مەلۇم جەھەتتىن ئالغاندا، چەكلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى دۇنيادىكى خېلى كۆپ تىللارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى تېخى بېكىتىلمىدى، بېكىتىلگەن بەزى تىللارنىڭ مۇناسىۋىتى دائىرىسىمۇ تازا ئېنىق بولۇپ كەتمىدى.

نۇتۇق [言语] تىل نۇتۇق ۋە تىلدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپلىمىلىككە ئىگە. تىل ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مۇكەممەل بەلگىلەر سىستېمىسى. نۇتۇق بولسا، ئۇنىڭ ھەرقايسى جەمئىيەت ئەزالىرى تەرىپىدىن ئەملىي قوللىنىلىشى. تىل ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولۇپ، لېكسىكا، گراماتىكا، فونېتىكا جەھەتلەردە سىستېمىلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەرگە ئىگە، نۇتۇق بولسا، تىلنىڭ پۈتۈن جەمئىيەت چۈشىنەلەيدىغان بولۇش شەرتى ئاستىدا ئەملىي قوللىنىلىشى. تىل بىلەن نۇتۇقنىڭ مۇناسىۋىتى ئومۇملۇق

بىلەن ئايرىملىقنىڭ مۇناسىۋىتى، يەنى تىل ئومۇمىيلىق، نۇتۇق ئايرىملىق ھېسابلىنىدۇ. گەرچە شەخسلەر مىليونلىغان جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ نۇتقىدىن يىغىنچاقلىنىپ چىققان ئومۇمىي تىل قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىپ سۆزلىسىمۇ، بەزىدە ئۇلارنىڭ نۇتقىدا فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكىلىق قائىدىلەر جەھەتتە شەخسىي ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلىدۇ. نۇتۇق مانا مۇشۇ ئايرىملىقتا قارىتىلغان. بەزىدە بۇ ئايرىملىقلار جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ تىلدا قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. «نۇتۇق» بەزىدە «گەپ» دەپمۇ قوللىنىلىدۇ.

نۆل شەكىل [零形素，零形式] بىرخىل گرامماتىكىلىق شەكىل. گرامماتىكىدا سۆزگە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىرخىل تاشقى بەلگە (گرامماتىكىلىق شەكىل) ھېسابلانسا، ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا شۇ بەلگىنىڭ قوشۇلماسلىقى (نۆل بەلگە) مۇ بىرخىل تاشقى بەلگە (گرامماتىكىلىق شەكىل) ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىسىدە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىرخىل تۈرلىنىش بولسا، ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا، شۇ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر تۈرلىنىش بولىدۇ. دېمەك، مەلۇم بىر سىستېما ئىچىدە سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىل بىلەن نىسپىي تۈرلەنمىگەن شەكلى «نۆل شەكىل»دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارغا «لار/-لەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسىمنىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا «لار/-لەر» قوشۇمچىسىنىڭ نىسپىي قوشۇلماسلىقىمۇ بىرخىل قائىدە بولۇپ، نۆل شەكىل ھېسابلىنىپ، بۇنىڭ بىلەن ئىسىمنىڭ بىرلىك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىمنىڭ باش كېلىش شەكلىنىمۇ نۆل شەكىل دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

www.uyghurkitap.com

هازىرقى تىل [现用语言,活语言] بۇ ئادەتتە ئۆلگەن تىل دېگەن ئاتالغۇغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. هازىرقى دەۋردە مەلۇم بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ ئالاقىسىدە ئورتاق قوللىنىلۋاتقان تىل هازىرقى تىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى، خەنزۇ تىلى، رۇس تىلى قاتارلىقلار. بۇ ئاتالغۇ يەنە مەلۇم بىر مىللەت تىلىنىڭ قەدىمكى زامان شەكلى، يېقىنقى زامان شەكلىگە نىسبەتەنمۇ قوللىنىلىدۇ.

هازىرقى زامان [现在时] «زامان»غا قارالسۇن.

هاقارەت تىلى [厚骂性的语言] بۇ ئەمەلىيەتتە هاقارەت ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىگە قارىتىلىدۇ. هايۋانلارنىڭ نامى ئارقىلىق ئادەمنى هاقارەتلەشكە ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر هاقارەت سۆزلىرى ياكى هاقارەت تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەر هاقارەت ئۇچۇن قوللىنىلغاندا ئادەتتىكى سۆزلۇك مەنە دائىرىسىدىن هالقىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «كالا» سۆزىنى «دۆت، كالۋا، هورۇن» دېگەن تىل ئورنىدا، «تۆلكە» سۆزىنى «قۇۋ، مەككار» دېگەن مەنىدە قوللىنىشقا بولىدۇ. بۇ هالدا، بۇ سۆزلەر ئىسىم تۈركۈمىگە ئەمەس، سۈپەت تۈركۈمىگە تەئەللۇق بولۇپ قالىدۇ ۋە ئاشۇرۇش رەۋىشلىرى ئارقىلىق ئىنقىلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن، «تازا تۆلكە بىر نەمە ئىكەنسەن» (تازا قۇۋ بىر نەمە ئىكەنسەن).

هالەت [状语] جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىنىڭ بىرى. جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدە رەۋىشلىك رول ئويناىدىغان، دائىم پېئىل ياكى پېئىل خاراكتېرىدىكى بىرىكمىلەرگە بېقىنىپ كېلىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەتنىڭ ۋاقتى (يېغىن ئەتە باشلىنىدۇ)، ئورنى (بىز مەكتەبتە ئوقۇيمىز)، هالىتى (تۇر-

سۇن يۇگۈرۈپ كەلدى)، يۆنىلىشى (لېنىپ ئامېرىكىغا كەتتى)، ۋاسىتىسى (ئانكىت سىيا قەلەمدە تولدۇرۇلسۇن)، دەرىجىسى (تۇر- سۇن تېز يۇگۈردۇ)، سان-مىقدارى (مەن تۇرپانغا ئۈچ قېتىم بارغان) قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان جۈملە بۆلۈكى ھا- لەت دەپ ئاتىلىدۇ.

ھالەت بېقىندى جۈملە [状语从句] باش جۈملىگە نىسبە- تەن ئېيتىلىدۇ. رەۋىشلىك رول ئويناپ بېقىندى، باش جۈملىنى ياكى باشقا جۈملىنى سۈپەتلەش رولىدا كېلىدىغان بېقىندى جۈملە ھالەت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «قا- راڭغۇ چۈشۈشكە باشلىغاندا، چوپان پادىنى كەنتكە قاراپ ھەي- دىدى» دېگەن جۈملىدە «قاراڭغۇ چۈشۈشكە باشلىدى» دېگەن جۈملە كېيىنكى باش جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ باشلىنىش ۋاقتىنى ئىپادىلەپ، باش جۈملىگە بېقىنىپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇ ھالەت بېقىندى جۈملە سانىلىدۇ. ھالەت بېقىندى جۈملىلەرنى باش جۈملىگە بېقىنىش ئەھۋالىغا قاراپ يەنە ۋاقىت بېقىندى جۈملە، ئورۇن بېقىندى جۈملە، شەرت بېقىندى جۈمە- لە، سەۋەب بېقىندى جۈملە، دەرىجە بېقىندى جۈملە، نەتىجە بېقىندى جۈملە دېگەن تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ھالەت پېئىللىرى [状态动词] بۇ، پېئىللارنىڭ مەنە جەھەت- تىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تۈرى بولۇپ، ھەرىكەت پېئىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. مەلۇم پائالىيەتنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ھالەت پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن ياتاقتا ئولتۇرىدۇ» دېسەك، بۇ يەردە تۇرسۇننىڭ ياتاقتا ئولتۇرغان ئىزچىل ھالىت تىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق پېئىللار ھالەت پېئىللىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ئولتۇرماق، يات-

ماق، تۇرماق، ماڭماق، ئۇخلىماق، يۇگۈرمەك» قاتارلىق پېئىللار هالەت پېئىللىرى هېسابلىنىدۇ.

هالەت رەۋىشلىرى [状语副词] «رەۋىش»كە قارالسۇن.

هەرپ [字母] ئېلىپبەلىك يېزىقلاردىكى ئەڭ كىچىك يېزىق بىرلىكى هەرپ دەپ ئاتىلىدۇ. ئېلىپبەلىك يېزىقلاردا سۆزلەر هەرپلەرنىڭ بىرىكىشىدىن هاسىل بولىدۇ. هەرقانداق بىر ئېلىپبەلىك يېزىقتا بەلگىلىك سانىدىكى هەرپ بولىدۇ. بۇ هەرپلەر مەلۇم قائىدە-قانۇنىيەت ئاساسىدا ئېلىپبە تەرتىپىگە تىزىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر تىلنىڭ ئېلىپبە سىستېمىسىنى هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا 32 هەرپ بار. بۇلار ئايرىم-ئايرىم هالدا 32 هەرپ سانىلىدۇ، ئاندىن بۇ 32 هەرپ مۇئەييەن تەرتىپتە تىزىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى جەدۋىلىنى هاسىل قىلىدۇ. مۇشۇ جەدۋەل ئېلىپبە دەپ ئاتىلىدۇ. هەرپ بىلەن تاۋۇش بەلگىسى، تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقانداء، بىر نەرسە ئەمەس. ئەمما هەرپ كۆپىنچە شۇ تىلدىكى فونېما ياكى تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ.

هەرىكەت پېئىللىرى [行为动词] بۇ پېئىللارنىڭ مەنە جەهەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تۈرى بولۇپ، هالەت پېئىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. مەلۇم پائالىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار هەرىكەت پېئىللى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «سابىر بۇ يىل يېنە بىر رومان يازدى» دېسەك، بۇ يەردە «ياز-» پېئىللى ئىپادىلىگەن هەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق پېئىللار هەرىكەت پېئىللىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى هەرىكەت پېئىللىرىدۇر.

هەرىكەت مىقدارلىرى [动量词] «مىقدار»غا قارالسۇن.

ھەرىكەتنام [动名词] «ئىسىمداش» قا قارالسۇن.

ھەرىكەت ئىسىملىرى [行为名词] ھەرىكەت ۋە ھالەتلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ھەرىكەت ئىسىملىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، جەڭ، ئىنقىلاب، كۆرەش، ئۇقۇش قاتارلىقلار.

ھۇمبولدت [洪保德] (Karl Wilhelm Humboldt، 1767 — 1835) گېرمانىيىلىك تىلشۇناس. ئۇ تىلنىڭ مۇھىيىتى، تەرەققىياتى ۋە تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشى قاتارلىق جەھەتلەرگە ئائىت نەزەرىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق ياۋروپا تىلشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا خېلى تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ تېپىك ئەسەرلىرىدىن «تىل تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەۋرىگە ئاساسەن تىلغا بولغان سېلىشتۇرما تەتقىقات ھەققىدە»، «جاۋەن ئارىلىدىكى كاۋى تىلى ئۈستىدە» دېگەن كىتابىقا كىرىش سۆز»، «ئىنسانلار تىلىدىكى قۇرۇلمىلارنىڭ پەرقلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىنسانلارنىڭ روھىي تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە» قاتارلىقلار بار.

ھۆكۈم جۈملە [判断句] «ئىسىم جۈملە» گە قارالسۇن.

ھۆكۈم يارەمچى پېئىللىرى [判断助动词] «ھۆكۈم يارەمچى سۆزلىرى» گە قارالسۇن.

ھۆكۈم يارەمچى سۆزلىرى [系词,判断词] ئادەتتە جۈملىدە ئىگە بىلەن خەۋەرنى باغلاپ كېلىدىغان ياكى ئىسىم، سۈپەت قاتارلىق تۈرغۇن سۆزلەرنى جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن باغلاپ، ئۇنى خەۋەر بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان يارەمچى سۆزلەر ھۆكۈم يارەمچى سۆزلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ھۆكۈم يارەمچى سۆزلىرىنىڭ ھەرقايسى تىللاردىكى سانى، ۋەزىپىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلار تىللاردا ئايرىم بىر سۆز تۈركۈمى قىلىنىپ ھۆكۈم

سۆزلىرى دەپ ئاتالسا، يەنە خېلى كۆپ تىللاردا پېئىلنىڭ بىر تۈرى دەپ قارىلىپ ئادەتتە ھۆكۈم يارىدەمچى پېئىللىرى ياكى باغلىغۇچى پېئىللار دەپ ئاتىلىپ كەلدى. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق يارىدەمچى پېئىللار ئادەتتە جەريان باغلىغۇچى پېئىللىرى ۋە ھۆكۈم يارىدەمچىلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلدى. ھۆكۈم يارىدەمچى سۆزلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلار سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن شەيئى ياكى ئىش-ھەرىكەت ئۈستىدە چىقارغان بەلگىلىك ھۆكۈمىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا جۈملە قۇرۇلمىسىدا ئىگە بىلەن خەۋەرنى باغلاش رولىنى ئوينايدۇ، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 人民的力量是强大的 (خەلقنىڭ كۈچى قۇدرەتلىكتۇر) دېگەن جۈملىنى ئالساق «人民的力量» (خەلقنىڭ كۈچى) جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن، «强大的» (قۇدرەتلىك) خەۋەر بولۇپ كەلگەن، سۆزى جۈملىدە ھۆكۈمنى ئىپادىلەپ ئىگە بىلەن خەۋەرنى باغلاپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇ ھۆكۈم سۆزى دېيىلىدۇ. بۇنداق ھۆكۈم يارىدەمچى سۆزلىرى ئاساسەن تۈرغۇن سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. ھەرقايسى تىللاردا قوللىنىلىدىغان ھۆكۈم يارىدەمچى سۆزلىرىنىڭ مەنبەسى ئوخشاش ئەمەس. ئالايلى، ئىنگلىز تىلىدا Verb to be (مەسىلەن، am، are، is، was، were قاتارلىقلار) ئەسلىدە پېئىل ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردا شەخس، سان، زامان ئۇقۇملىرى ئىپادىلىنىدۇ. ئەمما دائىم جۈملىلەردە ئىگە بىلەن خەۋەرنى باغلاش ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، I am a student (مەن ئوقۇغۇچى)، I was astudent (مەن ئوقۇغۇچى ئىدىم). you are my friend (سەن مېنىڭ دوستۇم)، That is true (ئۇ توغرا) قاتارلىقلاردا قوللىنىلغان ھۆكۈم سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى ھۆكۈم پېئىللىرىدۇر. بەزى تىللاردا كۆرسىتىش ئالماشلىرى ھۆكۈم سۆزلىرى ئورنىدا

ۇللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى 是 (个这=是)
سىلى كۆرسىتىش ئالمىشى بولۇپ، ئادەتتە ھۆكۈم سۆزى ئورنىدا
ۇللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئەھۋال بىرقەدەر مۇرەككەپ.
ۇيغۇر تىلىدا ھۆكۈم يارەمچىلىرى خېلى كۆپ قوللىنىلىدۇ.
ۇيغۇر تىلىدىكى ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى
ەكشۈرىدىغان بولساق، مۇنداق بىرقانچە خىل ئەھۋال ئۇچ-
ايدۇ. بىرىنچى، ئەسلىدىكى مۇستەقىل پېئىللار ھۆكۈم باغ-
لامچى پېئىللىرى ئورنىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «مەن
ولسام ئوقۇغۇچى»، «ئۇ بولسا مېنىڭ كىتابىم» دىكى «بول». ئىك
كىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۇرۇر-» دېگەن پېئىلدىن
ۆزگىرىپ كەلگەن «-دۇر/-تۇر» ھۆكۈم سۆزى ئورنىدا قول-
لىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «بۇ سېنىڭ كىتابىكدۇر». ئۇچىنچى،
ئادەتتە شەخس ئالماشلىرىنىڭ ھەممىسى ھۆكۈم سۆز
ئورنىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، مەن، سەن، سىز قا-
تارلىقلار. تۆتىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەر-» پېئىل
لىنىڭ ئۆتكەن زامان سۈپەتداش شەكىللىرىدىن ياكى باشقا
شەكىللىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن «ئىكەن، ئىمىش، ئەمەس»
قاتارلىقلارمۇ ھۆكۈم سۆز ئورنىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسە-
لەن، «كەلگەن كىشى سېنىڭ ئاكاڭ ئىكەن»، «ئۇ قەلەم مېنىڭ
ئەمەس» قاتارلىقلار، ھۆكۈم سۆزلىرى تىل شارائىتىغا قاراپ
چۈشۈرۈپ قويۇلۇشمۇ مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆكۈم يار-
دەمچىلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ھۆكۈم
مەنىسىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا مەيلى شەخس قاتارلىق گرام-
ماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. بەزىلەر
ھەممىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ھۆكۈم يارەمچى پېئىلىدەپ ئاتىسا،
بەزىلەر ئالدى بىلەن باغلامچى پېئىللار دەپ قاراپ ئاندىن
ئۇنى جەريان باغلامچىسى ۋە ھۆكۈم باغلامچىسى ياكى تولۇق

باغلامچى ياكى تولۇقسىز باغلامچى دېگەن تۈرلەرگە ئايرىيدۇ.

هىندى ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى [印欧语系] تىللارنىڭ تۈغقانلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ ئايرىلغان تىل تېپلىرىنىڭ بىرى. بۇ سىستېمىدىكى تىللار ياۋروپا قىتئەسى، ئامېرىكا قىتئەسى قاتارلىق جايلارغا تارالغان. بۇ سىستېمىدىكى تىللار تۆۋەندىكى تىل تۈركۈملىرىگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى، هىندى تىللىرى تۈركۈمى، بۇ تىل تۈركۈمىگە سانسكرىت تىلى، پەهلىۋى تىلى، هىندى تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ. ئىككىنچى، ئىران تىللىرى تۈركۈمى، بۇ تىل تۈركۈمىگە پارس تىلى، ئافغان تىلى ۋە ئېلىمىزدىكى تاجىك تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ. ئۈچىنچى، سلاۋىيان تىللىرى تۈركۈمى. بۇ تىل تۈركۈمىگە رۇس تىلى، پولشا تىلى، بولغار تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ. تۆتىنچى بالتىق تىللىرى تۈركۈمى. بۇ تىل تۈركۈمىگە لىتۋا تىلى، لاتۋىيە تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ. بەشىنچى، گېرمان تىللىرى تۈركۈمى. بۇ تىل تۈركۈمىگە ئىنگلىز تىلى، گېرمان تىلى، دات تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ. ئالتىنچى، لاتىن تىللىرى تۈركۈمى. بۇ تىل تۈركۈمىگە فرانسۇز تىلى، ئىتالىيان تىلى، ئىسپان تىلى، پورتۇگال تىلى، لاتىن تىلى، رومىن تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ. يەتتىنچى، كېلت تىللىرى تۈركۈمى. بۇ تىل تۈركۈمىگە ئىرلاندىيەدىكى تىللار كىرىدۇ. سەككىزىنچى، گرېك تىللىرى تۈركۈمى. توققۇزىنچى، ئالبان تىللىرى تۈركۈمى. ئونىنچى، ئەرمەن تىللىرى تۈركۈمى. ئون بىرىنچى، خېت تىللىرى تۈركۈمى. ئون ئىككىنچى، تۇخار تىللىرى تۈركۈمى.

ئو

ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش [中元音] سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ

تل ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تېپى. بىر قىسىم سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىل ئورنى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۆۋەن سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى تىل ئورنىنىڭ ئوتتۇرا هالىتىنى ساقلايدۇ. ئېغىزنىڭ ئېچىلىشى جەھەتتىكى چوڭ - كىچىكلىكىمۇ ئوچۇق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن يېپىق سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكىگە قارىغاندا دەل ئوتتۇرا هالەتتە بولىدۇ. ئۇلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا مەيلى تىل ئورنى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى جەھەتتىن بولسۇن دەل ئوتتۇرا هالەتتە بولغاچقا، ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى 椅子 (ئورۇندۇق) دېگەن سۆزنىڭ [ts1] دىكى يۇنمۇ [1] ۋە گۇاڭجۇ شېۋىسىدىكى 爹 (تاغا) دېگەن سۆزدىكى يۇنمۇ [E] قاتارلىقلار.

ئوتتۇرا قوشۇمچە [嵌词] «قوشۇمچە» گە قارالسۇن.

ئوچۇق بوغۇم [开音节] يېپىق بوغۇمغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بۇغۇملارنىڭ هەممىسى ئوچۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتا، ئانا، سۇ دېگەن سۆزلەرنىڭ هەممە بوغۇملىرى ئوچۇق بوغۇم هېسابلىنىدۇ.

ئوخشاتما كېلىش [形似格] ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى كېلىشلەرنىڭ بىرى. ئىسىملارنىڭ بەلگىلىك گراممماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزى بېقىنغان سۆزنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان شەكلى ئوخشاتما كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشاتما كېلىشتە كەلگەن سۆزلەرگە «-دەك/-تەك» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. ئوخشاتما كېلىشتە كەلگەن ئىسىملارنىڭ تۇرغۇن سۆزگە بېقىنغانلىرى شەيئىلەرنىڭ ئوخشىتىلما بەلگە

سىنى ئىپادىلەيدۇ ھەمدە ئۆزى بېقىنغان سۆز بىلەن بېقىنىدىغان مۇناسىۋەتتە بىر-بىرىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. پېئىل ياكى سۈپەتكە بېقىنغانلىرى ھەر-بىرىگە ياكى ھالەتنىڭ دەرىجە جەھەتتىكى ئوخشىتىلما بەلگىسىنى ئىپادىلەپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «پولاتتەك ئىرادە» دېسەك «پولات» ئىرادىنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. ئوخشاتما كېلىش ھەققىدە تېخى بەزى ئىختىلابلار بار.

ئوخشاتما مەنە [比喻] «كۆچمە مەنە» گە قارالسۇن.

ئوخشىتىش [比喻] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. چۈشەندۈرمەكچى بولغان شەيئىنى خاراكتېرى يېقىن كېلىدىغان ياكى مەلۇم جەھەتتىن ئوخشاش بولغان يەنە بىر شەيئىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇ شەيئىنىڭ خاراكتېرىنى، ھالىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇنى تېخىمۇ ئوبرازلىق، تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەش ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشىتىش ئارقىلىق نەرسە ياكى ھادىسە ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلۈپ كىتابخانلارنىڭ شۇ نەرسە، ھادىسىگە بولغان ھېس-تۇيغۇسى قوزغىتىلىدۇ، ئابستراكت چۈشەنچىلەر كونكرېتلاشتۇرۇلىدۇ. روشەن بولمىغان چۈشەنچىلەر روشەنلەشتۈرۈلىدۇ. ئوخشىتىش يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئېنىق ئوخشىتىش، يوشۇرۇن ئوخشىتىش، ۋەكىللىك ئوخشىتىش دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئورتاق ئالاقە تىلى [共同交际语] كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەردىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ھەرقايسى دۆلەت خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىدە قوللىنىلىدىغان تىل ئورتاق ئالاقە تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر تەرجىمە ئارقىلىق ئۆزئارا ئالاقە قىلغاندىن باشقا خەنزۇ تىلىنى ئورتاق ئالاقە تىلى سۈپىتىدە قوللىنىدۇ. سوۋېت ئىتتېپاقىدا رۇس تىلىنى ئورتاق ئالاقە تىلى سۈپىتىدە قوللىنىدۇ.

ۇنىڭدىن باشقا خەلقئارالىق يىغىنلاردا ئورتاق ئالاقە تىلى
ەپ بەلگىلەنگەن تىللارمۇ ئورتاق ئالاقە تىلى، ھېسابلىنىدۇ.
ەسىلەن، ب د ت يىغىنىدا ئىنگلىز تىلى، رۇس تىلى، ئەرەب
تىلى، خەنزۇ تىلى، فرانسۇز تىلى ئىسپان تىلى، قاتارلىقلار ئور-
تاق ئالاقە تىلى دەپ بېكىتىلگەن.

ئورۇن رەۋىشلىرى [词点副词] «رەۋىش» كە قارالسۇن.

ئورۇن - بەلگە كېلىش [格征持范词] ئىسىم ياكى تۇرغۇن سۆز-
ەرنىڭ ئۆزى بېقىنغان سۆزنىڭ ئورنى، ۋاقتى قاتارلىق بەل-
گىلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكلى ئورۇن-
بەلگە كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئورۇن-بەلگە كېلىش باشقا
تىللاردىمۇ بار، ئەمما بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىغا يېقىندىن تەت-
بىقلاندى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك
سۆزلەرنىڭ شەكلى شۇ سۆزلەرگە «-دىكى/-تىكى» قوشۇمچىلە-
رىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. ئورۇن-بەلگە كېلىشتە كەل-
گەن ئىسىم باشقا سۆزلەر بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئىنىق-
لىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «باغدىكى گۈل» دېسەك،
«باغ» دېگەن ئىسىم ئورۇن - بەلگە كېلىش قوشۇمچىسى
«-دىكى» بىلەن تۇرلىنىپ «گۈل» دېگەن ئىسىمنىڭ
ئورنىنى ئىپادىلەپ، ئۇنىڭ ئېنىقلىغۇچىسى بولۇپ كەلگەن.
ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن-بەلگە كېلىش ھەققىدە يەنىلا بەزى
ئىختىلاپلار بار.

ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى [方位词，方位名词] ئىسىملار-
نىڭ بىر تۈرى. ئورۇن ياكى تەرەپنىڭ نامىنى بىلدۈ-
رىدىغان ئىسىملار ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى دەپ
ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى
شەيئىلەرنىڭ مەلۇم ئورنى ياكى تەرىپىنى بىلدۈرىدە-
غانلىقى ئۈچۈن، ھەر دائىم ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىملار

ئۇيغۇر كتاب بوربطى www.uyghurkitap.com

ياكى ئالماشلار تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ھالدا تەۋەلىك شەخس شەكلىدە كېلىدۇ. بولۇپمۇ ئۇچىنچى شەخسلىك شەكلى ئەڭ كۆپ قوللىنىدۇ. مەسىلەن، جوزىنىڭ ئۇستى، سىنىپنىڭ ئالدى، ئۆيىنىڭ ئىچى، ياتاقنىڭ كەينى قاتارلىقلار.

ئورۇن كېلىش [位格] ئىسىملار ياكى تۇرغۇن سۆزلەر-نىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزى بېقىن-غان پېئىل بىلدۈرگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى، ئورنى قاتارلىقلارنى ئىپا-دىلەپ كېلىدىغان شەكلى ئورۇن كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ ئورۇن كېلىش شەكلى شۇ ئىسىمغا «-دا//، -تا//-دە، -تە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئورۇن كېلىشتە كەلگەن سۆز ئۆزى بېقىنغان سۆز بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە بىرىكىپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «دەرس سائەت سەككىزدە باشلىنىدۇ».

ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە [顺同化，前进同化] «ئاسسىمىلياتسىيە» گە قارالسۇن.

ئوڭ دىسسىمىلياتسىيە [顺异化，前进异化] «دىسسىمىلياتسىيە» گە قارالسۇن.

ئومۇمىي تىلشۇناسلىق [普通语言学] بۇ، تىلشۇناسلىقنىڭ نەزەرىيە قىسمى بولۇپ، كونكرېت تىلشۇناسلىقتا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئۇ كونكرېت تىلشۇناسلىقتا ئوخشاش مەلۇم بىر كونكرېت تىلنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلمايدۇ. بەلكى پۈتكۈل ئىنسانلار تىلىغا ئورتاق بولغان ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرنى ئوقتىلىق تەتقىق قىلىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك تىللار ئۇستىدىكى تەتقىقات (مەيلى تەسۋىرىي تەتقىقات بولسۇن، ياكى تارىخىي تەتقىقات بولسۇن) نەتىجىلىرى ئۇنىڭغا يېغىنچاقلانغان بولىدۇ. ئومۇمىي تىلشۇناسلىق، ئاساسەن، تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى، ماھىيىتى ۋە تەرەققىيات قانۇنىيىتى ھەمدە تىل تەتقىقات-

ك ئالاهىده ئۇسۇللىرى تىلشۇناسلىقنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى
ۇنېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا قاتارلىقلار) نىڭ پەنلەر سىس-
ېمىسىدا تۇتقان ئورنى قاتارلىقلار ئۈستىدە توختىلىدۇ. ئومۇ-
مىي تىلشۇناسلىق تۈرلۈك تىللار ئۈستىدىكى تەتقىقات نەتىجە-
رىنى يېغىنچاقلاش ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكتىن، تىل تەتـ
قاتى خىزمىتىدە ئىنتايىن مۇھىم يېتەكچىلىك رول ئويناپىدۇ.
ەيلى خەنزۇ تىلى تەتقىقاتىدا ياكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا
ە ياكى باشقا تىللار تەتقىقاتىدا بولسۇن، ئومۇمىي تىلشۇناس-
قىنى ئۆگىنىشكە ۋە ئۇنى تەتبىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمەن
ئالغاندا، تىلشۇناسلىق ياش پەن. ئۇنىڭ شەكىللەنگىنىگە يۈز
مىلچىلا بولدى. يەنە كېلىپ ئۇ ئاساسەن ھىندى-ياۋروپا تىل-
ىرى ئۈستىدىكى تەتقىقات ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. خەنزۇ-
ئاكزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار، شۇنداقلا ئالتاي تىللىرى
سىستېمىسىدىكى تىللار ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا
ەمدە تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ يېغىنچاقلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ
ەزمۇنى بارغانسېرى بېيىپ تەرەققىي قىلىپ بارماقتا. مەملە-
كەتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەت تىللىرىغا بولغان تەتقىقاتنى كۆچەيـ
تىش ۋە بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنى
بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئېلىمىز تىلشۇناسلىقى ۋە ھەر مىلـ
لەت تىل خادىملىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى‌تەتقىقاتى بىلەن
شۇغۇللىنىۋاتقان تىلشۇناسلار ۋە تەتقىقاتچى خادىملارنىڭ ئالدى-
دىكى جىددىي ۋە شەرەپلىك ۋەزىپىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئومۇمىي
تىلشۇناسلىقنى بەزىلەر نەزەريىسۇى تىلشۇناسلىق دەپمۇ
ئاتايدۇ.

ئومۇمىي فونېتىكا [普通语音学] «فونېتىكا» غا قارالسۇن.

ئومۇمىي گراماتىكا [普通语法学] «گراماتىكا» غا قارالسۇن.

ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە [普通词汇学] «لېكسىكولوگىيە» گە قارالسۇن.

ئومۇمىي ئىسىم [普通名词] خاس ئىسىمغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئىسىملارنى مەنە دائىرىسىگە قاراپ، ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. شەيئى ۋە ئۇقۇملارنىڭ ئومۇمىي تىپ بىرلىكىنى، ئابستراكت چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار ئومۇمىي ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «تاغ» دېگەن ئىسىم ھەممە تاغلار ئۈچۈن، «ئادەم» دېگەن ئىسىم ھەممە ئادەملەر ئۈچۈن ئورتاق؛ «سىياسەت»، «نەزەرىيە»، «تىل» قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ھەر بىرى بىر خىل ئابستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئومۇمىي ئىسىمغا كىرىدۇ.

ئۇ

ئۇرغۇ [音重] سۆزلەردىكى بەزى تاۋۇش ياكى بوغۇملارنىڭ كۆچلۈك، ئېنىق ئوقۇلۇشى ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەردىكى ئەنە شۇنداق ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ئېنىق ئوقۇلغان بوغۇم ئۇرغۇلۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «يولداش» دېگەن سۆزنى تەلەپپۇز قىلغاندا «-داش» دېگەن بوغۇم «يول-» دېگەن بوغۇمغا قارىغاندا كۈچلۈكرەك، ئېنىقراق ئوقۇلىدۇ. شۇڭا «-داش» ئۇرغۇلۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى يەنە تۇراقلىق ئۇرغۇ ۋە ئەركىن ئۇرغۇ دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ (شۇ ئاتالغۇلارغا قارالسۇن). ئۇنىڭدىن باشقا تىل ئالاقىسىدە بىز دائىم بەزى جۈملە ياكى جۈملىدىكى بەزى سۆزلەرنى تەكىتلەش، گەۋدىلەندۈرۈش يۈزىسىدىن باشقا جۈملە ياكى سۆزلەرگە قارىغاندا كۈچلۈكرەك، ئېـ

ـقـراق تەلەپپۇز قىلىـمىز. بۇنـداق ئۇرغۇ لـوگىـكـىلىق ئۇرغۇ
ـكى جـۈملـە ئۇرغۇسى دەپ ئاتىلىدۇ. لوگىكىلىق ئۇرغۇ گەر-
ـ جۈملىدىكى مەلۇم بىر سۆزگە چۈشسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈتۈن
ـۈمله قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. لوگىكىلىق ئۇرغۇ
ـۈزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ.
ـ مەنـىدىن ئالـغانـدا، ئۇرغۇ يەنە سۆز ئۇرغۇسى ۋە جۈمـلە
رغۇسى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە، قىسقا جۈمـ
ـلەردە خەۋەر ئىگىگە قارىغاندا كۆچلۈكرەك ئوقۇلـىدۇ. ھالەت
ـۇلۇقلىغۇچى ۋە خەۋەرگە قارىغاندا كۆچلۈكرەك ئوقۇلىدۇ، بۇلار
ـىنتۇناتسىيە ئۇرغۇسى دەپـمۇ ئاتىلـىدۇ. ئۇرغۇنىڭ ھەرقايـسى
ـللاردىكى ئورنى ۋە رولى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر
ـلىدا ئۇرغۇ سۆز مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە
ـەمەس، دەپ قارىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇ كۆچۈش
ـۇسۇسىيـىتىگە ئـىگە بولۇپ، سۆزلەرگە قوشۇمـچە قوشۇلغانـدا
ـۆزەكتىكى ئۇرغۇ قوشۇمچىغا يۆتكىلىدۇ دەپمۇ قارىلىدۇ. خەنزۇ
ـلىدا ئۇرغۇنىڭ رولى تونغا قارىغاندا سەل كىچىكرەك بولۇپ،
ـۇتۇخۇادا ئادەتتە يېنىك ئوقۇلمايدىغان سۆز (بوغۇم) لارنىڭ
ـەممىسى ئۇرغۇلۇق سۆزلەرگە كىـرىـدۇ دەپ قارىلىدۇ. رۇس،
ـىنگلىز تىللىرىدا ئۇرغۇ فونېـتىكـىلىق قۇرۇلمـىنىڭ كەم بولـسا
ـولمايدىغان بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، سۆز مەنىلىرى ۋە
ـگراماتىكىلىق مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە،
ـەزى سۆزلەر گەرچە تاۋۇش شەكلى جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ،
ـېكىن ئۇرغۇ چۈشكەن ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلە-
ـدىن ئۇلارنىڭ بىلدۈرگەن مەنىلىرى روشەن پەرقلىنىدۇ. مەسـ
ـلەن، ئىنگـلىز تىلىدا c'ommune (گۇكشې) comm'une (سۆھـ
ـبەت). يەنزىـق تىلىدا ئۇرغۇلۇق بوغۇم شۇ سۆزنىڭ تەركىبىدىكى
ـوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۈستىگە [ˈ] بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق

ئىپادە قىلىنىدۇ.

ئۇرغۇ ئورنىنى يۆتكەش [音位置的变化] گراماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. بەزى تىللاردا سۆزلەردىكى ئۇرغۇ ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن بەزى گراماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن رۇس، ئىنگلىز تىللىرىدا ئوخشاش بىر سۆزدىكى ئۇرغۇ ئورنىنى يۆتكەش ئارقىلىق گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. بىراق بۇ تىللاردا ئۇرغۇ ئورنىنى يۆتكەش ئارقىلىق يېڭى سۆز ياساش تېخىمۇ ئۇنۇملۇك. ئۇنىڭغا قارىغاندا ئۇرغۇ ئورنىنى يۆتكەش ئارقىلىق ئوخشىمىغان گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەش ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدا reclord (خاتىرىلىمەك ــ پېئىل)، r'ecord (خاتىرىلەش، خاتىرە، ــ ئىسىم)، рукй تىلىدا рука (قول ــ بىرلىك، ئىككىنچى كىلىش)، рýки (قوللار ــ كۆپلۈك، بىرىنچى كىلىش).

ئۇرۇق تىلى [氏族词] ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە بىر ئۇرۇق جەمەتى ئىچىدە قوللىنىلغان تىل ئۇرۇق تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇرۇق تىلى بىر ئۇرۇق جەمەتى ئىچىدىلا قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ قوللىنىش دائىرىسى تارراق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئورتاق تىل بىلەن دىئالېكت پەرقلىرى تېخى كۆرۈلمەيدۇ.

ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش [长元音] سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر خىلى بولۇپ، قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىغاندا نىسپىي ھالدا ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى تاۋۇشنىڭ تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىغا باغلىق بولىدۇ. بەزى تىللاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا

ەلەپپۇز قىلىنىشى سۆز مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناي-
ۇ، شۇ سەۋەبتىن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆز ئىچىدە يەنە ئۇزۇن سو-
ۇق تاۋۇش ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇش دېگەن ئىككى تۈرگە
ايرىلىدۇ. مەسىلەن، موڭغۇل تىلىدىكى ulaa [ula:] (لەنگەر،
ۆتەك)، ula [ula] (تاپان) قاتارلىقلار. خەنزۇچا تاۋۇش
ەلگىلىرى ئىچىدىكى [ː] ياكى [:] ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا
ەكىللىك قىلىدۇ.

ئۇقۇم جۈملە [概念句] ئادەتتە جۈملە مۇكەممەل بىر
ۇي-پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن مۇئەييەن تىل شارائىتىدا
ەزى تاق سۆزلەرمۇ جۈملە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، پەقەتلا بىر ئۇ-
ۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن «گۈلدۈراس ئالتىش سادالىرى».
ىلشۇناسلار مانا شۇنداق جۈملىلەرنى ئادەتتىكى ئوي-پىكىرنى
ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەردىن پەرقلەندۈرۈپ ئۇقۇم جۈملە
دەپمۇ ئاتايدۇ. ئادەتتىكى تاق سۆزلۈك جۈملىلەر مەنە جەھەت-
تىن ئۇقۇم جۈملە سانىلىدۇ. («تاق سۆزلۈك جۈملە» گە
قارالسۇن).

ئۇلاپ يېزىش قائىدىسى [连写法] ئىملا قائىدىلىرىنىڭ
بىرى. ئىلىپبەلىك يېزىقتا ئارقىمۇ ئارقا ئۇلىنىپ كەلگەن
بوغۇملارنى ياكى بىرىككەن سۆزلەرنى ئۇلاپ يېزىشنىڭ قائىدە-
سى ئۇلاپ يېزىش قائىدىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئاساسەن
سۆزلەرنى يېزىش قائىدىسىنى، جۈملىدىن مورفېما، سۆز، قوشما
سۆز، بىرىككەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى قانداق يېزىش جە-
ھەتتىكى قائىدىلەرنى ۋە بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىلىرىنى ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىدا بىر سۆزنى تەشكىل قىل-
غۇچى مورفېمىلار ئۇلاپ يېزىلىدۇ، بىرىككەن سۆزلەر ئۇلاپ
يېزىلىدۇ.

ئۇلانما [语气词] «يۇكلىمە» گە قارالسۇن.

ئۇيغۇر كتاب توربېتى www.uyghurkitap.com

ئۆ

ئۆپكە [肺部] «تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى»غا قارالسۇن.

ئۆتكەن زامان [过去时] «زامان»غا قارالسۇن.

ئۆتۈمسىز پېئىل [不及物动词] «ئۆتۈملۈك پېئىل»غا قارالسۇن.

ئۆتۈملۈك پېئىل [及物动词] پېئىلنىڭ بىر تۈرى. ئۆتۈمسىز پېئىلغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئىپادىلىگەن ھەرىكىتى مەلۇم بىر شەيئى ئۈستىدە بولىدىغان ياكى مەلۇم بىر ئوبيېكتقا چېتىلىدىغان پېئىللار، يەنى ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكىتى مەلۇم بىر شەيئىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆتۈملۈك پېئىللار جۈملىدە ئوبيېكتنىڭ چۈشۈم كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن ھالدا ئۆزىگە بېقىنىپ، ئۆزىنىڭ ئالدىدا ياكى كەينىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن، «بىز سىنىپنى تازىلىدۇق» دېسەك، «تازىلاش» ھەرىكىتى «سىنىپ» دېگەن شەيئىنىڭ ئۈستىدە بولىدۇ، شۇڭا «تازىلاش» ھەرىكىتىنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدىغان «سىنىپ» سۆزى تازىلاش» ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىدا چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن. خەنزۇ تىلىدا «我读书» دېگەن جۈملىدىكى «读» دېگەن پېئىل ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى «书» دېگەن شەيئىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە «书» نى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. شۇڭا «读» ئۆتۈملۈك پېئىل سانىلىدۇ. بەزى پېئىللار بەزىدە ئۆتۈملۈك پېئىل ھېسابلانسا، بەزىدە ئۆتۈملۈك پېئىل ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «تۇنۇگۈنكى تاپشۇرۇقنى ئىشلىدىم» دېگەن جۈملىدىكى «ئىشلىمەك» دېگەن پېئىل ئۆتۈملۈك پېئىل ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما «مەن زاۋۇتتا ئىشلەيمەن» دېگەن جۈملىدىكى «ئىشلە-مەك» دېگەن پېئىل ئۆتۈملۈك پېئىل ھېسابلانمايدۇ. ئادەتتە ئۆتۈملۈك پېئىل ھېسابلانمايدىغان پېئىللار ئۆتۈمسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ» دېگى «تۇر-ماق»، «ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇڭ» دېگى «ئولتۇرماق» قاتارلىقلار.

ئۆزەك [词干] سۆزلەرنىڭ گراممماتىكىلىق قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلىدىغان قىسمى ياكى سۆزلەرنىڭ گراممماتىكىلىق قو-شۇمچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان قىسمى ئۆزەك دەپ ئاتى-لىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرى ئارىسىدا بەزى ئىختى-لاپلار بار. گەۋدىلىكرەكى مۇنداق ئىككى خىل كۆزقاراشتىن ئىبارەت. بىرى، سۆزنىڭ گراممماتىكىلىق قوشۇمچە قوبۇل قىل-غان قىسمىلا ئۆزەك ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن، «ئىشچىلار» دې-گەن سۆزدە «-لار» تۈرلىگۈچى (كۆپلۈك سان) قوشۇمچە، شۇڭا «ئىشچى» «-لار» غا نىسبەتەن ئۆزەك دېگەن قاراش. يەنە بىرى، سۆزلەرنىڭ سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىغا ئاساس بولغان قىسمى ئۆزەك بولىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بەزىدە بىر سۆزگە ئارقا ئارقىدىن ئۇلىنىپ كېلىشى مۇمكىن، شۇڭا، بىر سۆزنىڭ ھەر بىر سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىغا ئاساس بولغان قىسمى ئۆزەك دەپ ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، «ئىش-چىلىرىمىزغا» دېگەن سۆزدە «ئىش» دېگەن سۆز يىلتىزىغا ئارقا - ئارقىدىن «-چى»، «-لار»، «-ئىمىز»، «-غا» دې-گەن ئىبارەت تۆت قوشۇمچە قوشۇلغان. بۇ يەردە «ئىش» دېگەن سۆز يىلتىزى «-چى» دېگەن قوشۇمچىغا ئاساس بولغان، شۇڭا، «-چى» غا نىسبەتەن «ئىش» ئۆزەك، «-لار» غا «ئىشچى» ئا-ساس بولغان، شۇڭا «-لار» غا نىسبەتەن «ئىشچى» ئۆزەك، «-ئىمىز» غا «ئىشچىلار» ئاساس بولغان، شۇڭا، «-ئىمىز» غا

نسبەتەن «ئىشچىلار» ئۆزەك، «-غا» غا «ئىشچىلىرىمىز» ئاساس بولغان، شۇڭا، «-غا»غا نسبەتەن «ئىشچىلىرىمىز» ئۆزەك بولىدۇ، دېگەن قاراش. دېمەك، بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئادەتتە بەزى تىللاردىكى، جۈملىدىن ئەرەب تىلىدىكى سۆزنىڭ ئوتتۇرىدا ۋە بەزى تىللاردىكى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان قوشۇمچىلارغا ئۆزەك بولىدىغان قىسمىمۇ تىلشۇناسلىقتا ئۆزەك دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆزلۈك ئالماش [自身代词] ئالماشلارنىڭ بىر تۈرى. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۆز» خەنزۇ تىلىدىكى «自己» تېپىدىكى ئالماشلار ئۆزلۈك ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزلۈك ئالماش «ئۆز» هامان ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن هالدا «ئۆزۈم، ئۆزىمىز، ئۆزۈڭ، ئۆزىڭىز، ئۆزلىرى، ئۆزۈڭلار، ئۆزى» قاتارلىق شەكىللەردە قوللىنىلىدۇ. ئۆزلۈك ئالماشنىڭ بۇ شەكىللىرى گەرچە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن بولسىمۇ، لېكىن تەۋەلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالماش ۋە ئىسىملارغا شەخس، سان ۋە ئاتاش تۈرى جەهەتتىن ماسلىشىپ، ئۇلارنى تەكىتلەش رولىنى ئويناىدۇ. سۆزلىگۈچى ئۆزىنى تەكىتلىمەكچى بولسا، «ئۆزۈم» ئالمىشىنى، ئىككىنچى شەخسنى تەكىتلىمەكچى بولسا «ئۆزۈڭ» ئالمىشىنى ياكى ئاتاش تۈرىگە مۇۋاپىق ئۆزلۈك ئالماش شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ.

ئۆزلۈك دەرىجە [反身语态] جۈملىدىكى هەرىكەتنىڭ گراممااتىكىلىق ئىگىسى شۇ جۈملىدە هەم لوگىكىلىق ئىگە، هەم لوگىكىلىق ئوبىيېكت ئىكەنلىكى ياكى هەم لوگىكىلىق ئوبىيېكت، هەم شۇ هەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدىغان گراممااتىكىلىق مەنە ئۆزلۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

لىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللىنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى ئۆز-
تۈملۈك پېئىللارغا «-ن/-ئىن/-ئۇن/-ئۈن» ياكى «-ل/ئىل/-
ئۇل/- ئۈل» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ،
مەسىلەن، «ياسا-» دېگەن پېئىلغا «-ن» قوشۇمچىسىنىڭ قو-
شۇلۇشى بىلەن، «ياسا-»نىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى ياسالغان.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى
ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىدە قوللىنىلمايدۇ ھەم ئۆزلۈك دەرىجە
قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. ئۆزلۈك دەرىجە پېئىللارنىڭ
باشقا دەرىجىلىرىدەك ئۇنۇملۈك ئەمەس. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدا
پېئىلنىڭ بۇ دەرىجىسى يەنمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ كۆ-
رۈشكە موھتاج. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزلۈك دەرىجىدە كەلگەن
پېئىللارنىڭ بەزى شەكىللىرى مەجھۇل دەرىجە شەكلى بىلەن
شەكىلداش بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ
گرامماتىكىلىق مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ،
مەسىلەن، «بالا ئانىسىغا ئېتىلدى» دېگەندىكى «ئېتىلدى»
ئۆزلۈك دەرىجە ھېسابلانسا، «ماقالە يېزىلدى» دىكى «يېزىل-
دى» مەجھۇل دەرىجە سانىلىدۇ.

ئۆلچەملىك تىل [语准语] دېئالېكت ياكى ئورتاق تىلغا
نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئۆلچەملىك تىل دېگىنىمىز مىللىي ئور-
تاق تىلنىڭ پىششىقلانغان، قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى ــ ئەدە-
بىي تىلدۇر. ئادەتتە قەبىلىلەر، مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا
ئورتاق ئالاقە قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان تىل مىللىي
ئورتاق تىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئورتاق تىل بىر دېئالېكت ئا-
ساسىدا تەرەققىي قىلىپ بارلىققا كەلگەن بولىدۇ، ئورتاق تىل
كۆپ ھاللاردا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە پەن ـ مەدەنىيەتنى بىر-
قەدەر راۋاجلانغان، ئاھالىسى كۆپ، ئولتۇراقلىشىشى بىرقەدەر
زىچ بولغان رايونلارنىڭ دېئالېكتىنى ئۆزىگە يېتەكچى دېئالېكت

قىلىدۇ. ئورتاق تىل يەنە ئۆزىگە يېتەكچى بولغۇچى، ئاساس بولغۇچى دىئالېكت ئىچىدىكى مەلۇم بىر شېۋىنىڭ تەلەپپۇزىنى ئۆزىگە يېتەكچى شەكلىدۇ. بۇ شېۋىنىڭ تەرەققىياتى شۇ دىئالېكتقا تەۋە باشقا شېۋىلەرنىڭ تەرەققىياتىغا قارىغاندا سەل يۇقىرى بولىدۇ، تەسىر دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ. ئەمما بىز يۇقىردا ئېيتىپ ئۆتكەن يېتەكچى شېۋىنىڭ تەلەپپۇزىمۇ ئۆلچەملىك تەلەپپۇز ھېسابلانمايدۇ؛ يېتەكچى دىئالېكتىمۇ ئۆلچەملىك ھېسابلانمايدۇ، ئۇ پەقەتلا مىللىي ئورتاق تىلنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى ۋە يېتەكچى شېۋىسى ھېسابلىنىدۇ. مىللىي ئورتاق تىل شۇ يېتەكچى دىئالېكت ئاساسىدا ئۆزىگە تەۋە بارلىق دىئالېكتلارنىڭ ئورتاق تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى قايتا ـ قايتا پىششىقلاپ، قېلىپلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆلچەملىك تىل ياكى ئەدەبىي تىل (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا يېتەكچى شېۋىنىڭ تەلەپپۇزىمۇ قايتا ـ قايتا پىششىقلاپ ئىشلىنىپ قېلىپلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆلچەملىك تەلەپپۇز ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى (ئۆلچەملىك تىلى) ئۇرۇمچى شېۋىسىنىڭ تەلەپپۇزىنى ئۆزىگە يېتەكچى تەلەپپۇز قىلغان، مەركىزىي دىئالېكتنى ئۆزىگە يېتەكچى دىئالېكت قىلغان، ئۇيغۇر ئورتاق تىلىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئىلمىي ئەسەرلەر، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە قاتارلىقلاردا قوللىنىلغان تىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئۆلچەملىك تىلىنىڭ نامايەندىلىرىدۇر. ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تىلى دېگەندە، بېيجىڭ شېۋىسىنى ۋە شىمالىي دىئالېكتنى

يېتەكچى قىلغان، ئۇلگىلىك ھازىرقى زامان ئەسەرلىرىنىڭ ئاممىباب تىلىنى، گراممماتىكىلىق قائىدىلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇشتىكى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنغان —پۈتۈكخۇا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئورتاق تىل ئاساسىدىكى ئەدەبىي تىل يېتەكچى دىئالېكتىتىن باشقا دىئالېكتلارنىمۇ ئىستىسنا قىلمايدۇ، بەلكى ئۇ يېتەكچى دىئالېكتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، باشقا دىئالېكتلارنىمۇ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات مەنبەسى قىلىدۇ. ئۆلچەملىك تىلنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە ئىملىيلىكى زور بولىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر ئۇنى مەدەنىي تىل دەپمۇ ئاتايدۇ.

ئۆلچەملىك تىل لۇغىتى [典范词规] لۇغەتنىڭ بىر خىلى. ئادەتتە ئەدەبىي تىل لۇغىتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ دىئالېكت لۇغىتىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەرگە پەقەت ئەدەبىي تىلدا ئورتاق قوللىنىلىدىغان سۆزلەر كىرگۈزۈلىدۇ، شۇنداقلا ئەدەبىي تىلنىڭ تەلەپپۇز نورمىسى بويىچە سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ۋە مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ. ئۆلچەملىك تىل لۇغەتلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئورتاق ئەدەبىي تىلنىڭ تەلەپپۇز نورمىسىنى بەلگىلەش، تۇرغۇزۇش ۋە كېڭەيتىشتىن ئىبارەت. دىئالېكت رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي تىلنى ئۆگىنىشى ۋە ئۆزلەشتۈرۈشىدە بۇنداق لۇغەتلەرنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى لۇغىتى»، «موڭغۇل تىلى ئىملا لۇغىتى» قاتارلىقلار ئۆلچەملىك تىل لۇغىتى سانىلىدۇ.

ئۆلچەم مىقدارلىرى [度量词] «مىقدار»غا قارالسۇن.

ئۆلگەن تىل [死语言] ھازىرقى تىللارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ھازىرقى دەۋردە ئالاقە قورالىلىق رولىدىن قېپقالغان ھەرقانداق بىر تىل ئۆلگەن تىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن،

قىلىدۇ. ئورتاق تىل يەنە ئۆزىگە يېتەكچى بولغۇچى، ئاساس بولغۇچى دىئالېكت ئىچىدىكى مەلۇم بىر شېۋىنىڭ تەلەپپۇزىنى ئۆزىگە يېتەكچى شەكىلىدۇ. بۇ شېۋىنىڭ تەرەققىياتى شۇ دىئالېكتقا تەۋە باشقا شېۋىلەرنىڭ تەرەققىياتىغا قارىغاندا سەل يۇقىرى بولىدۇ، تەسىر دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ. ئەمما بىر يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن يېتەكچى شېۋىنىڭ تەلەپپۇزىمۇ ئۆلچەملىك تەلەپپۇز ھېسابلانمايدۇ؛ يېتەكچى دىئالېكتىمۇ ئۆلچەملىك ھېسابلانمايدۇ، ئۇ پەقەتلا مىللىي ئورتاق تىلنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى ۋە يېتەكچى شېۋىسى ھېسابلىنىدۇ. مىللىي ئورتاق تىل شۇ يېتەكچى دىئالېكت ئاساسىدا ئۆزىگە تەۋە بارلىق دىئالېكتلارنىڭ ئورتاق تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى قايتا-قايتا پىششىقلاپ، قېلىپلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆلچەملىك تىل ياكى ئەدەبىي تىل (شۇ ئاتالغۇغا قارالسۇن) ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا يېتەكچى شېۋىنىڭ تەلەپپۇزىمۇ قايتا-قايتا پىششىقلاپ ئىشلىنىپ قېلىپلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆلچەملىك تەلەپپۇز ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى (ئۆلچەملىك تىلى) ئۇرۇمچى شېۋىسىنىڭ تەلەپپۇزىنى ئۆزىگە يېتەكچى تەلەپپۇز قىلغان، مەركىزىي دىئالېكتنى ئۆزىگە يېتەكچى دىئالېكت قىلغان، ئۇيغۇر ئورتاق تىلىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئىلمىي ئەسەرلەر، رادىئو-تېلېۋىزىيە قاتارلىقلاردا قوللىنىلغان تىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئۆلچەملىك تىلىنىڭ نامايەندىلىرىدۇر. ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تىلى دېگەندە، بېيجىڭ شېۋىسىنى ۋە شىمالىي دىئالېكتنى

يېتەكچى قىلغان، ئۇلگىلىك ھازىرقى زامان ئەسەرلىرىنىڭ ئاممىباب تىلىنى، گراماتىكىلىق قائىدىلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇشتىكى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنغان —پۈتۈكخۇا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئورتاق تىل ئاساسىدىكى ئەدەبىي تىل يېتەكچى دىئالېكتتىن باشقا دىئالېكتلارنىمۇ ئىستىسنا قىلمايدۇ، بەلكى ئۇ يېتەكچى دىئالېكتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، باشقا دىئالېكتلارنىمۇ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات مەنبەسى قىلىدۇ. ئۆلچەملىك تىلنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە ئىلمىيلىكى زور بولىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر ئۇنى مەدەنىي تىل دەپمۇ ئاتايدۇ.

ئۆلچەملىك تىل لۇغىتى [规范词典] لۇغەتنىڭ بىر خىلى. ئادەتتە ئەدەبىي تىل لۇغىتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ دىئالېكت لۇغىتىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەرگە پەقەت ئەدەبىي تىلدا ئورتاق قوللىنىلىدىغان سۆزلەر كىرگۈزۈلىدۇ، شۇنداقلا ئەدەبىي تىلنىڭ تەلەپپۇز نورمىسى بويىچە سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ۋە مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ. ئۆلچەملىك تىل لۇغەتلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئورتاق ئەدەبىي تىلنىڭ تەلەپپۇز نورمىسىنى بەلگىلەش، تۇرغۇزۇش ۋە كېڭەيتىشتىن ئىبارەت. دىئالېكت رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي تىلنى ئۆگىنىشى ۋە ئۆزلەشتۈرۈشىدە بۇنداق لۇغەتلەرنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى لۇغىتى»، «موڭغۇل تىلى ئىملا لۇغىتى» قاتارلىقلار ئۆلچەملىك تىل لۇغىتى سانىلىدۇ.

ئۆلچەم مىقدارلىرى [度量词] «مىقدار»غا قارالسۇن.

ئۆلگەن تىل [死语言] ھازىرقى تىللارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ھازىرقى دەۋردە ئالاقە قورالىلىق رولىدىن قېپقالغان ھەرقانداق بىر تىل ئۆلگەن تىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن،

قەدىمكى خوتەن قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ساكلار قوللانغان ساك (قەدىمكى خوتەن) تىلى، لاتىن تىلى قاتارلىقلار.

ئۆملۈك دەرىجە[交互语态,相互语态]پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ بىرى. پېئىللارنىڭ مەلۇم گراممماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق جۈملىدىكى گراممماتىكىلىق ئىگىنىڭ ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق شەيئى ئىكەنلىكى ياكى گراممماتىكىلىق ئىگىنىڭ ئەسلى ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى لوگىكىلىق ئىگىلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدىغان دەرىجىسى ئۆملۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆملۈك دەرىجىدىكى پېئىللارنىڭ گراممماتىكىلىق ئىگىلىرى ياكى لوگىكىلىق ئىگىلىرى شۇ ھەرىكەتنى بىر-بىرىگە قارىتىپ ياكى بىر-بىرى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ، بىر-بىرىگە ياردەملىشىپ ئېلىپ بېرىشى ياكى ئوخشاش بىر ھەرىكەتنى تەڭ ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلى پېئىللارغا «-ش/-ىش/-ۇش/-ۈش» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، مەسىلەن، «قوڭغۇراق چېلىندى، ئوقۇغۇچىلار سىنىپقا مېڭىشتى» دېسەك «ماڭ-» پېئىلى ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدە كەلگەن. گراممماتىكىلىق ئىگە «ئوقۇغۇچىلار» كۆپ سانلىق شەيئى بولۇپ، «ئۇلار» نىڭ «ماڭ-» ھەرىكىتىنى تەڭ ئورۇنلىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇ

ئۇچلۇك قوشما سوزۇق تاۋۇش [三合元音] بىر بوغۇمىدىكى ئۇچ سوزۇق تاۋۇش ئۇچلۇك قوشما سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى [iɑo]، [iɑu] قاتارلىقلار. بۇنداق تاۋۇشلار خەنزۇ تىلى، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللاردا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئۇچلۇك

قوشما سوزۇق تاۋۇش يوق.

ئۈزۈك تاۋۇش [音輔，子音] سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش ئىنسانلار تىل تاۋۇشىنىڭ ئىككى چوڭ تىپى. ئۈزۈك تاۋۇشلار تۆۋەندىكىدەك ئۈچ چوڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە. بىرىنچى، ئۈزۈك تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى، بولۇپمۇ ئېغىز بوشلۇقى ياكى تاماق بوشلۇقىدا مەلۇم توسالغۇغا ئۇچرىماي قالمايدۇ. دېمەك، توسالغۇنىڭ پەيدا بولۇشى ياكى بۇزۇلۇشى ئارقىلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۈيغۇر تىلىدىكى [p']، [b] تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى قوش لەۋنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ئەزالىرىنىڭ تۇرلۇك توسالغۇلىرىغا ئۇچرىغاچقا، ئادەتتە، ئۇنسىز بولىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۇنسىز بولغاچقا، تەبىئىي ھالدا سوزۇق تاۋۇشلارغا قوشۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئىككىنچى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، پەقەت توسالغۇ پەيدا قىلغان ئورۇنلا ئالاھىدە جىددىي ھالەتتە بولىدۇ. مەسىلەن، [K'] تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل تۈۋى بىلەن يۇمشاق تاڭلاي ئالاھىدە جىددىيلىشىدۇ، [p']، [b] تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا قوش لەۋ جىددىي ھالەتتە تۇرىدۇ. ئۈچىنچىسى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغانغا قارىغاندا كۆچلۈكرەك بولىدۇ، جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تېخىمۇ شوندىق بولىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكى يەككە-يېگانە ئەمەس. شۇڭا، ئۈزۈك تاۋۇشلار مۇشۇ ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇلۇپ تەھلىل قىلىنىدۇ. ئادەتتە ئۈزۈك تاۋۇشلار-

نىڭ بىرىنچى خىل ئالاھىدىلىكىگە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىككە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە ب[b]، پ[p']، ت[t']، ج[dʒ]، چ[tʃ]، خ[x]، د[d] ر[r]، ز[z]، ژ[ʒ]، س[S]، ش[ʃ]، غ[ʁ]، ف[f]، ق[q'] ك[k']، گ[g]، ل[l]، م[m]، ن[n]، ھ[h]، ۋ[v]، ي[j] ڭ[ŋ] قاتارلىق 24 ئۈزۈك تاۋۇش بار.

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى [辅音和谐律]

«تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى»گە قارالسۇن.

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى [浊音清音化] بۇ بەرده جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى كۆزده تۇتۇلىدۇ. ئۇ مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى، تارىختا بەزى تاۋۇشلار ئەسلى جاراڭلىق تاۋۇش بولۇپ، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بارا-بارا جاراڭسىز تاۋۇشقا ئايلانغان. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى[sarɪʁ] (سېرىق) دېگەن سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا [serɨq'] شەكلىده تۇراقلاشقان بولۇپ، ئەسلىدىكى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش ʁ(غ) ھازىرقى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش q'(ق) غا ئايلانغان. ئىككىنچى، ھازىرقى ۋاقىتتا بەزى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۆز ئەتراپىدىكى سوزۇق تاۋۇش ياكى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ جاراڭسىز تاۋۇشقا ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇنداق ھادىسە بەزىده يېزىق تىلىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپسا، بەزىده جانلىق تىل بەلەنلا چەكلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدا plei]play] (سەيلى قىلماق) دېگەن سۆزدىكى [l] تاۋۇشى ئالدىدىكى [p] تاۋۇشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، جاراڭسىز [l̥]غا ئۆزگەرىدۇ. ئىنگلىز تىلىدا ئادەتتە [l] نىڭ ھەممىسى جاراڭلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. لېكىن مۇشۇنداق ئەھۋالدىلا ئۆزئەتراپىدىكى تاۋۇش تەسىر

ری تۇپەيلىدىن [ˌ]نى تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدۇ. تاۋۇشلارنىڭ بۇ خىل جارانسىزلىشىشى پەقەت كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا نىسپىي ھالدا پەيدا بولىدۇ. جارانلىق تاۋۇش جارانسىزلاشقاندا، شۇ تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلغۇچى ھەرپىنىڭ ئاستىغا [ₒ] نى قويۇش ئارقىلىق شۇ تاۋۇشنىڭ جارانسىزلاشقانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدىكى вкус [vk'us] (تەم) دىكى [v̥] تاۋۇشنىڭ نۇتۇق تىكى تاۋۇش تېمبرى [f] بولىدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى [辅音和谐律]«تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى»غا قارالسۇن.

ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق [辅音文字] «تاۋۇشلۇق يېزىق»قا قارالسۇن.

ئۇندەش بەلگىسى [感叹号] «تىنىش بەلگىلىرى»گە قارالسۇن.

ئۇندەش سۆز [感叹词] ئۇندەش سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدىكى ئالاھىدە بىر سۆز تۈركۈمى. سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېسسىياتى، پوزىتسىيىسىنى ياكى چاقىرىش، ئۇندەش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، ئەمما شۇ ھېسسىيات، پوزىتسىيە بىلەن ياكى چاقىرىش، ئۇندەش سۆزلىرى ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئىنىڭ ئۆزىنىڭ كونكرېت نامىنى ئىپادىلىمەيدىغان سۆزلەر ئىملىق سۆز ياكى ئۇندەش سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئىخ! بىز نېمىدېگەن بەختلىك-ھە!» (خۇشاللىق)، «ئىست، سېنىمۇ ئادەم دەپ يۈرۈپتىمەن!» (پۇشايمان)، «ئاھ، ئەمدى قانداق قىلارمەن» (قايغۇھەسرەت)، «ۋايجان، بۇ نېمە» (قورقۇش):«ۋاي ۋۇي، مەن بىلمەيدىغاندەك!» (مەنسىتمەسلىك) قاتارلىقلار. يۇقىرىدىكى «ئىخ، ئىست، ئاھ، ۋايجان، ۋاي-ۋۇي» دېگەن سۆزلەر سۆز-

لىگۈچىنىڭ ھەر خىل پوزىتسىيىلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئۇنده‌ش سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى رولى ۋە قوللىنىلىشى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئېھ، ئاپلا، خەپ، بەللى» قاتارلىق ئۇنده‌ش سۆزلەر كۆپ ھاللاردا ئۇنده‌ش جۈملىلەردە يەككە قوللىنىلىپ، جۈملە تەركىبىگە كىرمەسلىكى مۇمكىن. «ۋايجان، ئاھ» قاتارلىق ئۇنده‌ش سۆزلەر بەزىدە جۈملە تەركىبىدە مەلۇم جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ئاھلىرىم تۆتقاي سېنى»، «ۋايجېنىڭنى چىقىرىۋېتىمەن» قاتارلىقلار.

ئۆندەش نەزەريىسى [语势论，手势论身] تىلنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى خاتا نەزەريىلەرنىڭ بىرى. بۇ نەزەريىنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى خاتا قويۇقچىلار ھازىرقى تىللاردا ئۇنده‌ش سۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتقا ئاساسەن، ئىپتىدائىي ئادەملەر تاشقى دۇنيادىكى شەيئىي ۋە ھادىسىلەر بىلەن ئۇچراشقاندا دائىم پەيدا بولىدىغان قورقۇش، خۇشاللىنىش، قايغۇرۇش قاتارلىق ئىچكى ھېسسىيات تۇيغۇلىرىدىن ھەر خىل ئۇنده‌ش ئاۋازلىرىنى چىقارغان، كېيىن بۇ ئۇنده‌ش ئاۋازلىرى بارا - بارا سۆز بولۇپ شەكىللىنىپ ئاخىرىدا ئەڭ دەسلەپكى تىل پەيدا بولغان، دەپ قارايدۇ. ئاۋاز تەقلىد نەزەريىسىگە ئوخشاشلا ئۇنده‌ش نەزەريىسىمۇ تىلنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. راست، ھەممە تىللاردا ئۇنده‌ش سۆزلەر بار، بۇنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. ئەمما، بىرىنچىدىن، ئۇنده‌ش سۆزلەرنىڭ سانى ناھايىتى ئاز. ھەتتا ئۇ تەقلىدىي سۆزلەردىنمۇ ئاز. ئىككىنچىدىن، ئۇنده‌ش سۆزلەر ھېسسىيات سېزىمىنى بىۋاستە ئىپادىلەيدۇ، ئۇلار بۇنداق ھېسسىياتنىڭ نامىنى ئىپادىلىمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە تەپەككۇردىكى بارلىق ھېسسىيات ئۇقۇملىرى ئۇنده‌ش سۆز ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىپ

قالمايدۇ ياكى ھېسسىياتنى ئىپادىلىگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئۇندەش سۆز بولۇۋېرمەيدۇ. تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى ئاساسەن شەيئىلەرنىڭ نامىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا بۇ نەزەرىيىنى ئىلمىيلىققا ئىگە دەپ قارىغىلى بولمايدۇ.

ۋ

ۋارىيانت [变体] «فونېما»غا قارالسۇن.

ۋاستە كېلىش [工具格] تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ، ئاساسەن ئىسىملارنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق پېئىلغا بېقىنىپ كېلىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسى ياكى ئۇسۇلى، شۇنداقلا قورالى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى ۋاستە كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ۋاستە كېلىشتە كەلگەن ئىسىملارغا «-ئىن» قوشۇمچىسى قوشۇلاتتى ياكى «بىرلە» يارىدەمچى سۆزى بىرىكىپ كېلەتتى. مەسىلەن، «... كۆكۈ كەلىگ ئەردەم كۆركىتمەكىن سانسىز تۈمەن تىنلىغلارقا ئاساغ تىسۇ يارلىقادى (...شان-شۆھرەتلىك پەزىلىتىنى كۆرستىش ئارقىلىق، سانسىز تۈمەن جانلىقلارغا پايدا مەنپەئەت يەتكۈزدى)» («مايترى سىمىت» يۈكۈنچ بۆلۈمىدىن).

ۋاقىت رەۋىشلىرى [时间副词] «رەۋىش» كە قارالسۇن.

ۋەكىللىك ئوخشىتىش [借喻] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. ئوخشىتىش ئۆزىنىڭ قوللىنىشىغا قاراپ ۋەكىللىك ئوخشىتىش، ئېنىق ئوخشىتىش ۋە يۇشۇرۇن ئوخشىتىش دېگەن بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ۋەكىللىك ئوخشىتىش يۇشۇرۇن ئوخشىتىشقا قارىغاندا ئوخشىتىشنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇل-

غان شەكلى. بۇنداق ئوخشىتىش شەكلىدە ئوخشالغۇچى كۆرۈنمەيدۇ. ئوخشىغۇچى شەيئى ئوخشالغۇچى شەيئىگە ۋەكىللىك قىلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئىچ ئات تارتسا، يانداق تارتماسلىق، يانداق تارتسا، ئىچ ئات تارتماسلىق». بۇ مىسالدا «قەدەم بىرلىكى، پىكىر بىرلىكى» دىن ئىبارەت ئوخشالغۇچى يوشۇرۇن ئىپادىلەنگەن.

ۋوستوكوۋ[沃斯托可夫] Александр (1781 — 1864) Христофорович Востоков روسىيلىك تىلشۇناس بولۇپ، تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، سلاۋىيان تىللىرى تۈركۈمىدىكى تىللار ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ «سلاۋىيان تىللىرىدىن چۈشەنچە»، «رۇس تىلى گرامماتىكىسىدىن ئومۇمىي كۇرس» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

ۋوسلېر[浮士勒] (Karl Vossler، 1872 — 1949) گېرمانىيىلىك تىلشۇناس. ئۇ فورسبورگ (Fürthburg) ۋە مىيونخېن (München) ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ پروفېسسورى ئىدى. ئۇ، تىلنىڭ ستىلىستىكىسى ئۇستىدىكى تەتقىقاتنى كۆپ تەكىتلىگەن بولسىمۇ، لېكىن تىل — ئىندىۋىدۇئال بولغان مەنىۋى ئىجادىيەت ۋە ئىپادە، دەپ قاراش بىلەن ئىستېتىكىلىق تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى بولۇپ قالغان. ئۇ «تىلشۇناسلىقتىكى پوزىتسىۋىزم ۋە ئىدېئالىزم»، «تىل پەلسەپىسىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، «فرانسىيىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تىلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

ئې

ئېتىمولوگىيە [词源学] بۇ ئاتالغۇ گرىكچە etymon

(چىن، ھەقىقىي) ۆھ lo gos (بىلىم) دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. ئۇ لېكسىكولوگىيىنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارىلىدۇ. ئېتىمولوگىيە سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىلىش دېگەن مەنىدە بولۇپ، ھەربىر سۆزنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، تەرەققىيات جەريانى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. ئېتىمولوگىيە لېكسىكولوگىيىنىڭ بىر تارمىقى بولۇش سۈپىتىدە سېمانتىكا بىلەن باغلىنىشلىق بولسىمۇ، لېكىن ئىككىسى بىر نەرسە ئەمەس. سېمانتىكا ئىنسانلار تىلىدىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى، تەرەققىي قىلىشى ھەققىدىكى ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ تىلىدىكى ھەر بىر سۆزنى كونكرېت تەتقىق قىلمايدۇ. ئېتىمولوگىيە بولسا كونكرېت تىلدىكى ھەر بىر كونكرېت سۆزنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، ئۆزگىرىشى، تەرەققىي قىلىشى ۆھ ھازىرقى ھالىتى قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 石榴 (ئانار) دېگەن سۆز ئېتىمولوگىيە جەھەتتە مۇنداق ئىزاھلىنىدۇ: جاڭ چەن غەربىكە بارغاندا ئەنشى دۆلىتى (国石安)دىن «榴» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دەرەخنىڭ مېۋىسىنى ئېلىپ كەلگەن، بۇ مېۋە ئەنشى (石安)دىن چىققانلىقى ئۈچۈن، «榴石安» دەپ ئاتالغان. كېيىن 安 قىسقارتىلىپ 石榴 دەپ ئاتالغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان «بۇگۈن» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۈ» ۆھ «كۈن» دېگەن سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان، شۇنىڭ بىلەن «بۈگۈن» بولغان، كېيىن تاۋۇش ئۆزگىرىشى بولۇپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بەزىدە «بۈكۈن»، بەزىدە «بۇگۈن» بولۇپ خاتىرىلەنگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «بۇگۈن» بولۇپ تۇراقلاشقان. ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتى سېمانتىكا تەتقىقاتىنى مول ماتېرىيال بىلەن تە-

ئۇيغۇر كتاب بوستانلىقى www.uyghurkitap.com

مىسالە يىدۇ. سېمانتىكىدا سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدىكى تەتقىقات ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتىنى ئۆزىگە ئاساس قىلىدۇ. ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتىدا سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىسى ئىلگى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئېتىمولوگىيە لۇغىتى [词源学词典] بۇ، لۇغەتنىڭ بىر تۈرى. بۇنداق لۇغەتلەردە كونكرېت سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، فونېتىكىلىق، سېمانتىكىلىق تەرەققىياتى تارىخىي نۇقتىسىنەزەر بىلەن تەپسىلىي چۈشەندۈرۈلىدۇ. بۇنداق لۇغەتتە ھەر بىر سۆزنىڭ ئېتىمالوگىيە مەنىسى ۋە ئۇنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىنى ئېنىقلاش ئاساسىي مەقسەت قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «رۇس تىلى ئېتىمولوگىيە لۇغىتى» ۋە خەنزۇچە «词源» مۇشۇنىڭغا كىرىدۇ.

ئېرخۇالىشش [儿化] خەنزۇ تىلىدىكى بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسە. خەنزۇ تىلىدىكى ئىلگى كۆپ دېئالېكتلاردا ئىسىمنىڭ كەينىگە [ər] نى قوشۇشقا بولىدۇ. ئەمما ئۆز ئالدىغا بىر بوغۇم بولۇپ شەكىللەنمەستىن. بەلكى ئالدىدىكى بوغۇم بىلەن قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئالدىنقى بوغۇمدىكى يۇنمۇ تىل قايرىغۇچنى يۇنمۇغا ئايلىنىدۇ. بۇ خىل ھادىسە ئېرخۇالىشش دەپ ئاتىلىدۇ. تىل قايرىغۇچى تاۋۇش تۈسىنى ئالغان بۇ يۇنمۇ ئېرخۇالاشقان يۇنمۇ دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېرخۇالاشقان يۇنمۇ [儿化韵母] «ئېرخۇالىشش»قا قارالسۇن.

ئېستېتىكىلىق تىلشۇناسلىق ئېقىمى [唯美主义语言学派] بۇ، تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئىجادچىسى گېرمانىيىلىك تىلشۇناس ۋوسلېر (Karl Vossler، 1872—1949) ئىدى.

بۇ ئېقىمدىكىلەر تىلنىڭ ستىلىستىكىسىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھ-
مىيەت بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن تىلنى ئۇندەۋدۇتال مەنسۇي
ئىجادىيەت ۋە ئىپادە، دەپ قارىغان. شەخسلەرنىڭ ئۇزەللىككە
ئىنتىلىشىنى تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب
دەپ تونۇغان ھەمدە شۇ سەۋەبتىن تىلشۇناسلىق بىلەن ئېس-
تېتىكىنى تەڭ ئورۇنغا قويۇپ قويغان. نەتىجىدە ئىدىئالىزم
ئاپېتاشكارا تەشۋىق قىلىنغان.

ئېسپېرانتو [世界语] بۇ سۇنئىي خەلقئارالىق قوشۇمچە
تىل. ئېسپېرانتو دۇنيا تىلى لايىھىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ،
كۆپىنچىسى «دۇنيا تىلى» دەپلا ئاتىلىدۇ. دۇنيا تىلى
ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان لايىھىلەر خېلى كۆپ بولۇپ،
مۇھىملىرى Volapük، Esperanto، Ido، Interlin gua،
Oecidental، Novial قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلاردىن تە-
سىر دائىرىسى كەڭرەك بولغىنى ھەمدە ئۇزلۇكسىز تەرەققىي
قىلىپ كەلگىنى پەقەت ئېسپېرانتودۇر. بۇ تىل 1887 - يىلى
پولشالىق زامېنخوف (Lazarus Ludwik Zamenohf،
1859—1917) تەرىپىدىن ھىندى ياۋروپا تىللىرى سىستېمە-
سىدىكى تىللار ئاساسىدا، يەنى بۇ تىللارنىڭ فونېتىكا، لېك-
سىكا، گرامماتىكا قۇرۇلمىلىرىنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق ئىجاد
قىلىنغان. ئېسپېرانتو ئىجاد قىلىنغاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە
ناھايىتى چوڭ تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئېسپېرانتو بىلەن
يېزىلغان ئەسەرلەر نەچچە ئون مىڭ پارچىدىن ئېشىپ كەتتى
ھەمدە ئۇنىڭ لۇغىتى تۇزۇلدى. ھازىر دۇنيادا خېلى كۆپ
دۆلەتلەردە بۇ تىلنى بىلىدىغان، بۇ تەتقىقات بىلەن شۇغۇل-
لىنىدىغان مۇتەخەسسىسلەر بېتىشتى. بۇ تىل دۆلىتىمىزدىمۇ نۇرغۇن
مۇشۇ ئەسەرلەر باشلىرىدا كىرگەندى. دۆلىتىمىزگە
ماقالە ۋە ئەسەرلەر مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلماقتا.

ئېغىز بوشلۇقى [腔口] «تاۋۇش چىقىش ئەزالىرى»غا قارالسۇن.

ئېغىز تاۋۇشلىرى [音口] ئادەتتە دىماغ تاۋۇشلىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. تەلەپپۇز قىلغاندا ئۆپكىدىن چىقىقان ھاۋا ئېقىمى دىماغ بوشلۇقىدىن چىقماي پۈتۈنلەي ئېغىز بوشلۇقىدىن چىقىدىغان تاۋۇشلار ئېغىز تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، يۇمشاق تاڭلاي يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بۇرۇن بوشلۇقى توسۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقى ئارقىلىق يۇرۇشىدۇ. ئادەتتە دىماغ تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى ئېغىز تاۋۇشلىرى سانىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى [b]، [q']، [d]، [t] قاتارلىقلار.

ئېغىز تەرجىمىسى [译口] تەرجىمىنىڭ بىر تۈرى. ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىلنى پىششىق بىلىدىغان تەرجىمانىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىللاردا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق مۇزاكىرە بولۇۋاتقان تېمىدا سۆزلىگەن نۇتقىنى ئاغزاكى تەرجىمە قىلىشى ئېغىز تەرجىمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئېغىز تەرجىمىسى مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. بىرى، ئادەتتىكى يىغىن، شەخسىي سۆھبەت، زىيارەت، ئېكسكۇرسىيە قاتارلىق ئادەتتىكى يىغىلىشلاردا سۆزلىگۈچى ئۆز سۆزىنى بىرقانچە قېتىمغا بۆلۈپ سۆزلىشى، تەرجىمانمۇ سۆزلىگۈچى ھەربىر توختىغاندا ئاندىن تەرجىمە قىلىشى مۇمكىن. مۇنداق ئەھۋالدا نۇتۇق ئانچە ئۇزۇن بولمايدۇ. يەنە بىرى، سۆزلىگۈچىمۇ بىر تەرەپتىن توختىماي سۆزلەۋېرىشى، تەرجىمە قىلغۇچىمۇ بىر تەرەپتىن توختىماي تەرجىمە قىلىشى مۇمكىن. بۇنداق تەرجىمىنىڭ بەزىلىرىدە ماتېرىيال ئالدىن تەرجىمە قىلىنغان ياكى تەرجىمان بىرەر قېـ

تىم ئوقۇپ چىققان بولىدۇ.

ئېغىز تىلى [口语] «جانلىق تىل»غا قارالسۇن

ئېلىپبە [字母表] «ھەرپ»كە قارالسۇن.

ئېلىپبەلىك يېزىق [拼音文字] تاۋۇشلۇق يېزىقىنىڭ بىر خىلى. ئۇ بارلىق يېزىق تىپلىرى ئىچىدە ئەڭ ئىلمىي بولغان، ئىشلىتىشكىمۇ ناھايىتى قولايلىق بولغان بىر خىل يېزىق. كەڭ مەنىدە ئېيتىلغان ئېلىپبەلىك يېزىق ئادەتتە تاۋۇشلۇق يېزىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىق پەقەت فونېمىلىق يېزىقنىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەتتە تار مەنىدە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقىمۇ بىرخىل ئېلىپبەلىك يېزىق ھېسابلىنىدۇ.

ئېنىقسىزلىق ئارتىكلى [不定冠词] «ئارتىكل»غا قارالسۇن.

ئېنىقسىزلىق ئالمىشى [不定代词] سۆزلىگۈچىگە ئېنىق بولمىغان مەلۇم شەيئى، بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار ئېنىقسىزلىق ئالمىشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سوئال ئالماشلىرىنىڭ كەينىگە «-دۇ//-دۈر» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ياكى ئالدىغا «ئاللا» قوشۇمچىسىنى قوشۇشتەك ئىككى خىل يول بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، كىمدۇ، نېمىدۇ، قانداقتۇ، قايسىدۇ، قاچاندۇ، نەدۇ، قاياقتۇ، نېمىشقىدۇ، ئاللىكىم، ئاللىنېمە، ئاللىقانداق، ئاللىقاياق قاتارلىقلار.

ئېنىقلىغۇچى [定语] جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىن بىرى. ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى چەكلەپ كېلىدىغان، يەنى ئۆزى بېقىنغان ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەرنىڭ خاراكتېرى، تۈرقى، مەجەزى، تەمى، رەڭگى، ھەجمى، ھالىتى، سانى، مىقدارى، ئورنى، ئىگىسى، تەۋەلىكى قاتارلىق تۈرلۈك خۇسۇسىيەت ۋە

ئالاهىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان جۈملە بۆلەكلىرى ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «بىز ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنى قىزغىن سۆيىمىز» دېگەك، بۇ جۈملىدە «ئۇلۇغ» دېگەن سۆز «ۋەتىنىمىز» دېگەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى چەكلەپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن. ئادەتتە سۈپەت، ئىسىم، سان ـ مىقدار بىرىكمىسى، ئالماش ۋە سۈپەتداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئېنىقلىغۇچىنى ئايرىشتا مۇنداق ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىش زۆرۈر. بىرىنچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن سۆز چوقۇم ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىگە بېقىنغان بولۇش كېرەك. ئەگەر ئۇ سۆز ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزگە ئەمەس باشقا سان، سۈپەت، پېئىللارغا بېقىنىپ كەلسە، بۇنداق بۆلەكلەرنى ئېنىقلىغۇچى ھېسابلاشقا بولمايدۇ. مەيلى قانداق سۆز تۈركۈمىدىكى سۆز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ پەقەت ئىسىمغىلا بېقىنىدىكەن، ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن، «گۈزەل ۋەتەن» دېگەن بىرىكمىدىكى «گۈزەل» سۈپەت، «ۋەتەن» ئىسىم. شۇڭا، «گۈزەل» ئېنىقلىغۇچى. «ئازادلىق ئارمىيە»دىكى «ئازادلىق» ئىسىم، «ئارمىيە»مۇ ئىسىم. شۇڭا، «ئازادلىق» ئېنىقلىغۇچى. «سەككىز ئادەم»دىكى «سەككىز» سان، «ئادەم» ئىسىم، شۇڭا، «سەككىز» ئېنىقلىغۇچى. ئىككىنچى، ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولالىغانلىكى سۆزنىڭ ھەممە ئورۇندا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشى ناتايىن. ئالايلى، سۈپەتلەر ئىسىملارغا بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى، پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشتەك مۇھىم خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «ياخشى ئادەم» ۋە «ياخشى سۆزلىدىڭ». بۇلاردىن ئىسىمغا بېقىنغانلىرى ئېنىقلىغۇچى، پېئىلغا بېقىنغانلىرى ھالەت بولىدۇ. شۇڭا، ئالدىنقى «ياخشى» ئېنىقلىغۇچى، كېيىنكى «ياخشى»

هالەت. ئۇنىڭدىن باشقا بېقىنغۇچى سۆز (ئېنىقلىغۇچى سۆز) بىلەن بېقىندۇرغۇچى سۆز (ئېنىقلانغۇچى سۆز) مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ئابستراكت باغلىنىشقا، يەنى لوگىكىلىق باغلىنىشقا ياكى گراماتىكىلىق باغلىنىشقا ئىگە بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق سۆزنىڭ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىۋېرىشى نائايىن. تىل ئۇگىنىشتە بۇ نۇقتىغىمۇ دىققەت قىلىش، يەنى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارىنىمۇ نەزەرگە ئېلىش لازىم.

ئېنىقلىق ئارتىكلى [有定冠词] «ئارتىكل»غا قارالسۇن.

ئېنىق ئوخشىتىش [明喻] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭدا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ مەلۇم مۇناسىۋىتى ئوخشىتىش ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، ئوخشىغۇچى ناھايىتى روشەن، ئوبرازلىق ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە ئوخشىتىش سۆزى (مەسىلەن، خۇددى، گويا، گويا كى) ياكى ئوخشىتىش قوشۇمچىلىرى (مەسىلەن، ـ دەك/ ـ تەك/ ـ چە) قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «قاغجىراپ كەتكەن چۆل خۇددى يامغۇرغا تەشنا بولغىنىدەك، بىز ئىلىم ـ پەن خادىملىرى مەرىپەتكە تەشنا بولغانىدۇق.» بۇ جۈملىدە ئىلىم ـ پەن خادىملىرى مەرىپەتكە بولغان تەشنالىق (ئوخشالغۇچى) قاغجىراپ كەتكەن چۆلنىڭ يامغۇرغا بولغان تەشنالىقى (ئوخشىغۇچى)غا ئوخشىتىلغان ھەمدە «خۇددى»، «ـ دەك» قوشۇمچىلىرى ئوخشىتىش رولىنى كۈچەيتىپ كەلگەن.

ئېۋفېمىزم [婉辞] ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. بۇ لاتىنچە سۆز بولۇپ، سىلقلاشتۇرۇش دېگەنىدىن ئىبارەت. پىكىرنى توغرىدىن ـ توغرا ياكى بىۋاستە ئېيتىش ئېغىپ بولغان ئەھۋالدا، سۆزنى ئەگىتىش يولى بىلەن سىلقلاشتۇرۇپ ئېيتىش ياكى دېمەكچى بولغان، سۆزنى ئەينەن دېمەي، شۇ سۆزگە مۇناسىۋەتلىك ئىش ـ ھەرىكەتنى ئېيتىش ئارقىلىق مەقسەتنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ستىلىستىكىدا ئېۋفېمىزم دەپ

www.uyghurkitap.com

ئاتىلىدۇ. بەزى پىكىرلەر توغرىدىن-توغرا ئېيتىلسا، ئاڭلىغۇچىدا ياكى كىتابخاندا يامان تەسىر پەيدا قىلىشى مۇمكىن. ئاڭلىغۇچى ياكى سۆزلەنگۈچىنىڭ قىزغىن مۇئامىلىسىنى قوللاغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆز مەقسىتىنى توغرا چۈشەندۈرەلمەسلىكىنى ئالدىنقى شەرتى. شۇڭا، بۇ ئۇسۇلنى مۇۋاپىق قوللىنىپ، سۆزنى سىلىق ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «تۇغماق» سۆزىنىڭ ئورنىغا «يەڭگىمەك، بوشانماق، كۆز يورۇماق» سۆزلىرىنى، كىچىك بالىلار ئۆلۈپ كەتسە، «ئۆلمەك» سۆزىنىڭ ئورنىغا «چاچراپ كەتمەك» قاتارلىق سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. «سىپايە سۆز»گە قارالىڭ.

ئى

ئىبرى-كاۋكاز تىللىرى سىستېمىسى [伊比利亚高加索语系]

بۇ سىستېمىدىكى تىللار كاۋكاز رايونلىرىغا تارالغان. بۇ تىل سىستېمىسىدىكى تىللارغا قارتۇبل تىللىرى تۈركۈمى، داغىستان تىللىرى تۈركۈمى، ئابغاز-ئادىگەي تىللىرى تۈركۈمى، باسىبي تىللىرى تۈركۈمى قاتارلىق تىل تۈركۈملىرىگە تەۋە تىللار كىرىدۇ.

ئىپتىدائىي تىل [原始语] ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تىلى ھازىر بىرگە ئېنىق ئەمەس. لېكىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇ چاغلاردىكى ئادەملەرنىڭ تەلەپپۇز ئەزالىرى ۋە تەپەككۇر ئەزالىرى بۈگۈنكى ئادەملەرنىڭكىدەك مۇكەممەل بولغان ئەمەس، شۇنداقلا ئۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەت قۇرۇلمىسى بۈگۈنكىدەك مۇرەككەپ بولغان ئەمەس، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ بۈگۈنكىدەك مۇرەككەپ بولغان ئەمەس. شۇڭا، ئۇلارنىڭ تىل تاۋۇشلىرىمۇ دېگەندەك ئېنىق بولماسلىقى، ئاساسىي لۇغەت تەركىبى تار دائىرىدە بولۇشى، گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلىرى ئىپتىدائىي

بولۇشى تەبىئى، شۇ سەۋەبتىن، ئۇ دەۋردىكى تىلىمۇ ئاددىي بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار گەرچە ئابستراكت تەپەككۇرغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇقۇملىرى تېخى تۇنجى باسقۇچتا بولۇپ، يېغىنچاقلاش دەرىجىسى تۆۋەن، كۆپىنچە كۆز بىلەن كۆرۈگىلى بولىدىغان شەيئىلەر بىلەن باغلانغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئەڭ دەسلەپكى تىل ھەرقانچە ئىپتىدائىي بولغان دەپ پەرەز قىلىنغان تەقدىر-دىمۇ، ئىنسانلارنىڭ شۇ ئىپتىدائىي تىللىرىنى يەنىلا ھايۋانلار-نىڭ ئاۋازلىرىدىن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلەنگەن دەپ قا-راش كېرەك. ھالبۇكى، ھازىرقى يۇكسەك تەرەققىي قىلغان تىللار ئەنە شۇ ئىپتىدائىي تىل ئاساسىدا، جەمئىيەتنىڭ تەرەق-قىي قىلىشىغا، ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگ-شىپ نەچچە يۈز مىليون يىللىق تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئاندىن ھاسىل بولغان. ئىپتىدائىي تىل تىللارنى تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ تەھلىل قىلىش ئاساسىدا، تۇغقان تىللاردە-كى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قائىدىسى بويىچە پەرەز قىل-نىپ چىقىلىدۇ، ئۇ تۇغقان تىللارغا ئاساس بولغۇچى «ئانا تىل» دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، ئانا تىل بىلەن ئىپتىدائىي تىلنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىشقا بولىدۇ.

ئىجابىي مەنىلىك سۆز [褒义词] سەلبىي مەنىلىك سۆز-گە نىسبەتەن ئىپتىلىدۇ. ماختاش، مەدھىيەلەش مەنىسىنى ئىپا-دىلەيدىغان سۆزلەر ئىجابىي مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «مەدھىيە، ھۆرمەت، ئۆزلىرى، ياخشى، چىرايلىق ...» قاتارلىق سۆزلەر ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەردۇر.

ئىجتىمائىي ئادەت تىلى [社会方言，社会习惯语] ئوخ-شاش بىر ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ خىزمىتى، ئورنى، كەسپى ۋە كەسىپنىڭ خاراكتېرى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي ئالا-

قىسى قاتارلىقلار ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا، ئوخشاش بولمىغان كەسىپىي گۇرۇھلار، ئىجتىمائىي گۇرۇھلار، سىنىپ ۋە سىنىپىي قاتلاملار مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ كەسىپىي گۇرۇھلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە ئۆزلىرىگە خاس بەزى سۆز-ئىبارىلەر بولىدۇ. مۇشۇنداق ھەرقايسى سىنىپىي گۇرۇھلار، ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ پەيدا قىلغان ئىھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغان ۋە قوللىنىلغان سۆز-ئىبارىلەر تىلشۇناسلىقتا ئىجتىمائىي ئادەت تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئادەت تىلى شۇ گۇرۇھلار دائىرىسى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «تىل» قانداقتۇر بىر كونكرېت تىل بولماستىن، بەلكى شۇلار قوللانغان ئالاھىدە سۆز-ئىبارىلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن، «يالاڭ ئاياغ» سۆزىنى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر كەمبەغەللەرنى كەمسىتىش ئۈچۈن قوللىنىدۇ. بەزىلەر پەن-تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى ۋە كەسىپىي سۆزلەرنىمۇ مۇشۇ جۈملىگە كىرگۈزىدۇ. مۇنداق ئىجتىمائىي ئادەت تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسى بولمايدۇ. ئۇ ئۆزى قاراشلىق بولغان تىلنىڭ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىسىغا بېقىنىدۇ. تىلشۇناسلار ئىجتىمائىي ئادەت تىلىنى ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەم بويىچە ئوخشاش بولمىغان تۈرلەرگە بۆلىدۇ. ئومۇمىيراق بولغىنى تۆۋەندىكى ئىككى خىل بۆلۈش ئۇسۇلىدۇر: بىرىنچى، قوللانغۇچىنىڭ خىزمەت ئورنى، كەسىپى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن كەسىپىي تىل (پەن-تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە سىنىپىي ئادەت تىلى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئىككىنچى، قوللانغۇچىلارنىڭ ئالاقىسىنىڭ خاراكتېرى جەھەتتىن ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن مەخپىي تىل ۋە

ئاشكارا تىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ دەپ قارىلىدۇ. دېمەك، ئۆلچىمىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن ئايرىش نەتىجىسىدۇ ئۆزئارا پەرق قىلىدۇ. سىنىپىي ئادەت، تىلى ئادەتتە مەخپىي تىل قاتارىغا كىرىدۇ. كەسپىداشلىق تىلى بەزىدە مەخپىي بولسا، بەزىدە مەخپىي بولمايدۇ، شۇڭا ئۇ ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە، دەپ قارىلىدۇ. ئۇ شۇ تىلنى قوللانغۇچى كەسپىدارلارنىڭ كونكرېت كەسپى ۋە شۇ سۆزنىڭ قوللىنىلىش ئورنىغا قاراپ ئايرىلىدۇ. ئادەتتە كەسپىي تىل ئىچىدىكى پەنتېخنىكا ئاتالغۇلىرى ئومۇمىي خەلق تىلىنى بېيىتىپ بارىدۇ.

ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق [社会语言学] تىلشۇناسلىقنىڭ مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە بۆلۈنۈپ چىققان مۇستەقىل بىر تارمىقى. كىشىلەر ئالاقە قىلغاندا قوللىنىلىدىغان تىل سۆزلىگۈچىنىڭ سىنىپى، جىنسى، يېشى، كەسپى ۋە شۇ سۆز سۆزلەنگەن زامان، ماكانىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. مانا بۇلار XX ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدا يېڭىدىن شەكىللەنگەن «ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق» نىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى. شۇڭا، تىلنىڭ ئىجتىمائىي ماھىيىتى ۋە پەرقى ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. تىلنىڭ ئىجتىمائىي ماھىيىتى ئۇستىدىكى تەتقىقات تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: تىلنىڭ ئىجتىمائىي ماھىيىتىنىڭ ئاساسلىكى ۋە قانۇنىيىتى، تىلنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى بىلەن تاشقى قانۇنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە رولى، تىل، ئاڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ مەنبەجەھەتتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە رولى، مىللىي تىل بىلەن مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، مىللەتلەر ئورتاق تىلىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى، تىل ئۆزگىرىشى بىلەن جەمئىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ مۇناسىۋىتى، ۋەھاكازالار. تىلنىڭ پەرقىنى تەتقىق

قىلىش تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرىپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئۇرۇتاق بىر جەمئىيەتتىكى ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىل بىلەن جەمئىيەتتە پەيدا بولغان تۇرلۇك ژانىرلار (رايون دىئالېكتى، ئىجتىمائىي دىئالېكت يەنى ھەرقايسى قاتلاملارنىڭ ئادەتلەنگەن تىلى ۋە ھەرقايسى كەسىپلەردە قوللىنىلىدىغان ژارگۇنلار) ئوتتۇرىسىدىكى پەرق؛ ئورتاق بىر تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەت، دۆلەت، رايونلىرىدىكى ئۆزگىرىشلىرى، مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىنىڭ ئەنگلىيە، ئامېرىكا ھەمدە ئاسىيا ئافرىقىدىكى ئىنگلىز تىلىنى قوللىنىلىدىغان دۆلەتلەر (مەسىلەن، سىنگاپور) ۋە رايون (مەسىلەن، شياڭگاڭ) لاردا ياكى جەمئىيەت ۋە دۆلەت (رايون) نىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى تۇپەيلىدىن پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلىرى؛ ئورتاق بىر جەمئىيەت ۋە دۆلەتتە قوللىنىلىدىغان تىللار (مەسىلەن، ئېلىگىيدە قوللىنىلىدىغان فرانسۇز تىلى ۋە نېمىس تىلى) نىڭ ئىجتىمائىي ئۇچرىشىشلىرى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئۆزگىرىشلەر؛ ئالاقىلەشكۇچى (سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى، سۆزلەنگۈچى ياكى يازغۇچى، ئوقۇغۇچى) لارنىڭ ئىجتىمائىي تەۋەلىكى، ئىجتىمائىي كەچۈرمىشلىرى، ئىجتىمائىي ئورنى، كەسپى، ۋەزىپىسى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، دىنىي ئېتىقادى، قىزىقىشى، ھەۋىسى، شۇنداقلا يېشى، جىنسى، ئۆرپ-ئادىتى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن تىل قوللىنىش جەھەتتە پەيدا بولغان پەرقلىرى؛ ئالاقىلىشىش شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى، مەسىلەن، رەسمىي ياكى غەيرى رەسمىي بولۇشى، دەپلوماتىك سورۇن بولۇشى ياكى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى بولۇشى، كۆپ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا بولۇش ياكى ئالاھىدە بولۇش تۇپەيلىدىن شەكىللەنگەن تىل پەرقلىرى. قىسقىسى، ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق تەتقىق قىلىدىغان نۇقتا — تىل پەرقى ۋە تىل پەرقىنى پەيدا قىلغۇچى ئامىللاردىن ئىبارەت.

ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى، ئاساسەن، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، ماتېماتىكىلىق تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ۋە تەجرىبە ئارقىلىق تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق تىلشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، ئىنسانشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، ئىجتىمائىي پسىخولوگىيە قاتارلىقلارنىڭ ئورگانىك بىرلىشىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان پەن بولۇپ، ئۇنىڭ تەتقىقات ۋە تەرەققىياتى مۇشۇ مۇناسىۋەتلىك پەنلەرنىڭ تەتقىقات ۋە تەرەققىياتىغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتتى ۋە كۆرسەتمەكتە. ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى تىلنىڭ ماھىيىتى، مەنبەسى، ئۆزگىرىشى ۋە كېلەچىكى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق پەقەت يۇز يىللىق تارىخقىلا ئىگە بىر پەن. لېكىن ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئادەتتىن تاشقىرى تېز بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئومۇمىي ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق، كونكرېت ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق، تارىخىي ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق، سېلىشتۇرما ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق قاتارلىق تارماق پەنلەر بۆلۈنۈپ چىقتى. ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى بىر دۆلەت ياكى بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىي تىلىنى تاللىشى ياكى قېلىپلاشتۇرۇشى، تىل سىياسىتىنى تۈزۈشى، تىل پىلانىنى تۈزۈشى ياكى ئەمەلىيلەشتۈرۈشى، تىل ئوقۇتۇشىنى راۋاجلاندۇرۇشى ياكى تەتقىق قىلىشى، دۆلەتنىڭ دۆلەت تىلىنى تاللىشى، كۆپ مىللەتلەر رايونىدىكى قوش تىللىق سىياسەتنى بەلگىلىشى، ئىجتىمائىي سىياسەت ۋە پەن-تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ياكى قېلىپلاشتۇرۇشى قاتارلىقلارنى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىچكى ئىلمەكسىيە [内部屈折] گرامماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مورفولوگىيە كاتېگورىيىسىگە تەۋە دەپ قارى-

لىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۆزنىڭ ئىچكى فېلىكسىيىسى (سۆزنىڭ ئىچكى ئۆزگىرىشى) سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىچكى فېلىكسىيىدە سۆزنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى، يەنى سۆز يىلتىزى تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنى نۆۋەتلەشتۈرۈش يولى ئارقىلىق سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ياسىلىدۇ. بۇ خىل شەكىللەر شۇ سۆزنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مانا مۇشۇنداق گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان ۋاستە ئىچكى فېلىكسىيە ياكى سۆزنىڭ ئىچكى قىسمىنى ئۆزگەرتىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ئىچكى» دېگەن ئۇقۇم «سۆز يىلتىزىنىڭ ئىچكى قىسمى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇ ئادەتتە سۆزنىڭ تاشقى شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى (يەنى سۆزگە قوشۇمچە ئۇلاش ياكى سۆزلەرگە يارەمچى سۆزلەرنى قوشۇش يولى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان شەكلىنى ھاسىل قىلىش) دېگەن ئۇقۇمغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. ئادەتتە ئىنگلىز تىلى، ئەرەب تىلى قاتارلىق تىللاردا ئىچكى فېلىكسىيە خېلى ئۇنۇملۇك قوللىنىلىدۇ. ئىنگلىز تىلىدىكى خېلى كۆپ ئىسىملارنىڭ ئىچكى ئۆزگىرىشى ئارقىلىق بىرلىك، كۆپلۈك ئۇقۇمى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، foot (پۇت)، feet (پۇتلار)، tooth (چىش)، feeth (چىشلار). دېمەك، بۇ يەردە سۆز يىلتىزىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئىككى خىل گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەنگەن. ئادەتتە ئىچكى ئۆزگىرىش (ئىچكى فېلىكسىيە) ھادىسىلىرى بار تىللار ئىچكى فېلىكسىيىلىك تىل دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىچكى قۇرۇلما [深层结构] «تاشقى قۇرۇلما» غا قارالسۇن.

ئىدىئالىستىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى [观念主义语言学派]

ئامېرىكا تەسۆىرىي تىلشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ بىر تارمىقى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى ساپىر ۋە ۋورپ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا تىل بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى تەتقىقاتقا كۆپ ئەھمىيەت بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، تىل ئاڭنىڭ «مودېلى»، تىلدىن ئىبارەت بۇ «مودېل» كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى، مەدەنىيىتى ۋە دۇنيانى بىلىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەپ قارالغان. نەتىجىدە، مىللىي تىلنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تەپەككۇرنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىدىن بولغان دېگەن كۆزقاراش كۇچەپ تەشۋىق قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن «ئېتنىك تىلشۇناسلىق» نىڭ تەرەققىي قىلىپ چىقىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلغان.

ئىدىئوم [成语] تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىر تۈرى. خەلق ئاممىسى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، قۇرۇلمىسى ۋە مەنىسى تۇراقلىق بولغان. تەركىبىدىكى سۆزلەر يەككە تۇرغان چاغدىكى مەنىدىن باشقىچە مەنىنى ياكى كۆچمە مەنىنى ئىپادىلەيدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى «ئىدىئوم» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىدىئوم قۇرۇلما ۋە سېمانتىكىلىق جەھەتتىن تۇراقلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئۇلار قۇرۇلما ۋە مەنە جەھەتتىن زىچ بىرىكىپ، بىر پۈتۈن گەۋدە بولغاندىلا، ئاندىن بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «ئېغىزنى تاتلىق قىلماق» دېسەك، «قۇرۇق خىيالار بىلەن ئۆزىنى ئۆزى خۇشال قىلماق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىدىئوملارنىڭ جۈملىدە بىر سۆزگە ئوخشاش تۇرلىنىپ، جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كېلىشى ئۇنىڭ جۈملە ياكى باشقا بىرىكمىلەردىن پەرقلىنىدىغان روشەن بەلگىسى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى سۆز بىلەن ئوخشاش. ئىدىئوملارنىڭ ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىس-

لىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولۇشى، شۇنداقلا جۈملىدە يەككە ئۇقۇم ئىپادىلىشى، ئەمما سۆزگە نىسبەتەن مۇرەككەپرەك ئۇقۇم ئىپادىلىشى سۆز ۋە جۈملىدىن پەرقلىنىدىغان روشەن بەلگىلىرىدىن بىرى. ئىدىئوملار بىلدۈرگەن مەنە شۇ ئىدىئومنى تەشكىل قىلغۇچى سۆز مەنىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى شۇ سۆز مەنىلىرىنىڭ ئابستراكت كۆچۈشى ۋە ئورگانىك بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. باشقا بىرسۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپرەك بولغان مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىشى ئۇلارنىڭ ئادەتتىكى ئۇدۇل مەنە بىرىدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىدىن پەرقلىنىدىغان روشەن ئالاھىدىلىكىدۇر. ئىدىئوملارمۇ باشقا ماقال-تەمسىللەرگە ئوخشاش قۇرۇلمىسى ئىخچام، جانلىق ئوبرازلىق ئىپادىلەشتەك ستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ھەر قايسى مىللىي تىللاردىكى ئىدىئوملار روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىئوملارمۇ كۆپ ھاللاردا ئىدىئومنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى كۆچمە مەنىدە كېلىدىغانلىقى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، «تېرىسىگە پاتمای كەتمەك» دېسەك، بۇ ئىدىئوم ئۇچ سۆزدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ سۆزلەر ئەسلىدىكى ئايرىم-ئايرىم لېكسىكىلىق مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى ھەممىسى بىرلىشىپ بىر كۆچمە مەنىنى ھاسىل قىلىپ «كىمبىرى ئېشىپ كەتكەن» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىپ كېلىدۇ. ئىدىئوملار ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، شۇ ئىدىئومنى قوللانغۇچى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، ئوخشاش بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئىدىئوملار باشقا-باشقا تىللاردا

ئۆزىگە خاس بەزى پەرقلەرگە ئىگە. مەسىلەن،«هورۇن» دېگەن ئۇقۇم ئۇيغۇر تىلىدا «ئوجمە پىش، ئاغزىمغا چۈش» (باشقا ئىددىئوملارمۇ بار) دېگەن ئىددىئوم بىلەن ئىپادىلەنسە، خەنزۇ تىلىدا (守株待兔) (ئەلۋەتتە خەنزۇ تىلىدىمۇ يەنە باشقا مەنداش ئىپادىلەش يوللىرى بار) دېگەن ئىددىئوم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ئىددىئومنى تەرجىمە قىلغاندا، ئۇنىڭ مەنىسىنى تولۇق، توغرا ئىپادىلەشكە تىرىشىپلا قالماي، مىللىي ئالاھىدىلىكىگىمۇ ئېتىبار بېرىش زۆرۈر. ئىددىئوملارمۇ خۇددى تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىگە ئوخشاش جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ئۆزگىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىددىئوملارنىڭ قۇرۇلما ۋە مەنە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى، باشقا تۈراقلىق بىرىكمىلەر بىلەن بولغان ئورتاقلىقى ۋە ئۆزگىچىلىكى ھەققىدە تېخى پىكىر بىرلىكى يوق. ھەتتا ئىددىئومغا تەۋە بولغان تۈراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ چېكىنى ئايرىش جەھەتتىمۇ ئىختىلاپلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا ئىددىئوملارنىڭ سىمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى، ستىلىستىكىلىق رولى جەھەتتىكى مەسىلىلەر تېخى يورۇتۇلغىنى يوق. شۇڭا، بۇ جەھەتتە تېخىمۇ چوڭقۇرراق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىددىئوم لۇغىتى [成语字典，成语词典] ئادەتتە، خەنزۇ تىلىدىكى «成语» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدا بەزىدە «ئىددىئوم» دەپ تەرجىمە قىلىنسا، بەزىدە «تۈراقلىق ئىبارە» دەپ تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ، «فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمە» دېگەن سۆز بىلەن قوشۇلۇپ ئوچ خىل ئاتالغۇ كۆپىنچە بىر مەنىدە قوللىنىۋاتىدۇ. بۇلارنىڭ ئاساسلىق مەنىسى ئىددىئوملۇق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسى دېگەندىن ئىبارەت. بۇ ئاتالغۇلار ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇنداق ئىددىئوملۇق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۈراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى توپلانغان لۇغەتـ

www.uyghurkitap.com

له‌رمۇ «ئىدىئوم لۇغىتى»، «تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى» ۋە «فرا-زېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى» دەپ ئۇچ خىل ئاتىلمىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇلار بىر نەرسە.

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك [同位语] ئوخشاش بىر شەيئىنى ئىپادىلەپ، جۈملىنىڭ ئوخشاش بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇلار دۇنيانىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى جۇمۇلاڭما چىقتى» دېسەك، بۇ يەردە «ئەڭ ئېگىز چوققا» بىلەن «جۇمۇلاڭما» دېگەن ئىككى بىرلىك ئوخشاش بىر شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا «چىقىش» دېگەن ھەرىكەت ھەر ئىككى بىرلىككە تەڭ قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ يەردە بۇ ئىككى بۆلەك پەقەت بىر-بىرىنى ئىزاھلاپلا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «تۇرسۇن مۇئەللىم»، «ئايال دوختۇر» دېگەن بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى ئىككى سۆزمۇ ئوخشاش بىر شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ، جۈملىدە كۆپىنچە بىر بۆلەك بولۇپ بىر ۋەزىپىدە كېلىدۇ. مانا مۇشۇنداق بىرلىكلەر ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنىڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرغىنى ئەسلى بۆلەك، نىسپىي ئىزاھلىغۇچى ئورۇندا تۇرغىنى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى بىرىكمىدە «دۇنيانىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى» ئەسلى بۆلەك، «جۇمۇلاڭما» ئىزاھلىغۇچى بۆلەك. ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئەسلى بۆلەك گەرچە ئوخشاش بىر شەيئىنى كۆرسەتسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەنە دائىرىسى ئوخشاش بولمۇشى ناتايىن. مەسىلەن، «تولستويىنىڭ ئاتاقلىق ئەسىرى ‹ئۇرۇش ۋە تىنچلىق›» دېسەك، بۇ يەردىكى «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق» ئىزاھلىغۇچى بۆلەك، «تولستويىنىڭ ئاتاقلىق ئەسىرى» ئەسلى بۆلەك. ئەمما ئالدىنقىسىنىڭ مەنە دائىرىسى كېيىنكىسىگە قارىغاندا تارراق. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىزاھ-

لىغۇچى ئورۇندا تۇرغان بۆلەك ئەمەلىيەتتە ئەسلى بۆلەكىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسىدەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما ئۇ ئادەتتىكى ئېنىقلىغۇچىلارغا ئوخشىمايدۇ. چۈنكى ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئەمەلىيەتتە بويسۇنۇش-بويسۇندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە تۇرىدۇ. ئەمما ئىزاھلىق تەكداش بۆلەك تەركىبىدىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئەسلى بۆلەكتە بۇنداق مۇناسىۋەت بولمايدۇ. ئۇلار تەڭ ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى مۇشۇ مۇناسىۋەتتە بىرىككەندە، ئاندىن جۈملىدە بەزىدە بىر بۆلەك بولۇپ كېلەلەيدۇ ياكى جۈملىنىڭ ئوخشاش بىر ۋەزىپىسىنى ئارتقۇرالايدۇ. بىز يۇقىردا ئېيتقان ئىزاھلىق تەكداش بۆلەكلەر بولسا دائىم جۈملىنىڭ بىرلا بۆلىكى بولىدۇ. بۇنداق ئىزاھلىق تەكداش بۆلەكنىڭ تەركىبىدىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئەسلى بۆلەكنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي بولۇشمۇ، مۇرەككەپ بولۇشمۇ مۇمكىن، بەزىدە بىر سۆز بىلەن بىر جۈملە تەكداش بۆلەك بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. بىراق بىزنىڭ كۆزدە تۇتقانلىرىمىز، ئاساسەن، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن ئىبارەت.

ئىزاھلىق ئۇقۇم [综合性词典,详解词典] لۇغەتنىڭ بىر خىلى. بۇنداق لۇغەتتە سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى، مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ. شۇنداقلا سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكى، مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى، سىنتاكسىسلىق رولى قاتارلىقلار ئىزاھلىنىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر تاللانغان سۆزنىڭ ئاز-كۆپلۈكى ۋە مەزمۇننىڭ تەپسىلىي ياكى قىسقا بولۇشىغا قاراپ پەرقلىنىدۇ. قىسقىچە ئىزاھلىق لۇغەت تەرىقىسىدە تۈزۈلگەنلىرىگە قوللىنىش دائىرىسى كەڭرەك، قوللىنىش نىسبىتى كۆپرەك بولغان سۆزلەر تاللىنىدۇ. ئۇنىڭغا بىرىلگەن ئىزاھلارمۇ قىسقا بولىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر، ئاساسەن، يېڭى ساۋاتلار

لىق بولغان ياكى باشلانغۇچ مەلۇماتلىق كىشىلەرنى ئوبيېكت قىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇچە «新华字典». ئوتتۇرا تىپتىكى ئىزاھلىق لۇغەتلەرگە دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر تاللانغان-دىن تاشقىرى بىرقەدەر ئومۇمىيلاشقان ئاتالغۇلار. مۇھىم شەخس ۋە يەر-جاي ناملىرى، كۆپرەك ئۇچرايدىغان دىئالېكت سۆزلىرى قاتارلىقلارمۇ تاللاپ كىرگۈزۈلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر ئوتتۇرا مەلۇماتلىقلار ياكى ئۇلاردىن يۇقىرى سەۋىيىلىك بولغان كىشىلەرنى ئوبيېكت قىلغان بولىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەردە سۆزنىڭ ھازىرقى ئىستېمالدىكى مەنىسىنى ئىزاھلاشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. مەسىلەن، «现代汉语词典» قاتارلىقلار. چوڭ تىپتىكى ئىزاھلىق لۇغەتلەردە يۇقىرىدىكى لۇغەتلەرگە كىرگۈزۈلگەن مەز-مۇندىن باشقا، يەنە ئامالنىڭ بارىچە قەدىمكى ۋە ھازىرقى يادىكار-لىقلار، ئەسەرلەردە قوللىنىلغان سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارغا نەچچە يۈز مىڭ، نەچچە مىليون سۆز تاللىنىدۇ ۋە بېرىلگەن ئىزاھات ناھايىتى تەپسىلىي بولىدۇ. سۆزلەر مىسالالار ئارقىلىق، ھەتتا رەسىم، جەدۋەللەر ئارقىلىق ئىزاھلىنىدۇ. مەسىلەن «现代汉语词典 中华大词典 (جۇڭخۇا لۇغىتى)» خەنزۇچە «词海»، ئىنگلىز-چە «牛津大词典» (ئوكسفورد لۇغىتى)، سوۋېت پەنلەر ئاكا-دېمىيىسىدە تۈزۈلگەن «رۇسچە لۇغەت» قاتارلىقلار.

ئىزچىل تۈس [体综持] پېئىلنىڭ تۈس شەكىللىرىدىن بىرى. پېئىللارنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقى-لىق شۇ پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل دا-ۋام قىلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق مەنە ئىز-چىل تۈس دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-ۋات / -ئىۋات - ئۇۋات / - ئۆۋات» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق پېئىللارنىڭ ئىزچىل تۈس شەكلى ھاسىل بولىدۇ. بۇ قوشۇمچىنى تىلشۇناسلار پېئىلنىڭ «پ» رەۋىشداش شەكلىگە

«يات-» يارده‌مچسىنىڭ قوشۇلۇپ فونېتىكلىق ئۆزگىرىش ياسىغان لىقىنىڭ نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، يېزىۋاتىمەن، كۆرۈۋاتىمەن، ئوقۇۋاتىمەن قاتارلىقلار.

ئىسىم [名词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. قەدىمكى گرېك تىلىدا، ئىسىم دېگەن ئاتالغۇ ئىسىم ۋە سۈپەت قاتارلىق تۈرغۇن سۆزلەرگە قارىتىلاتتى. ئوتتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسىم بىلەن سۈپەت ئايرىلىپ چىقتى، ھەمدە شۇنىڭ بىلەن ئىسىم ئايرىم بىر سۆز تۈركۈمى دەپ قارالغان بولدى. ئادەتتە سان، تەۋەلىك، كېلىش، جىنس قاتارلىق گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە بولغان، جۈملىدە سۈپەت ۋە سان مىقدارلارنى ئېنىقلىغۇچى سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدىغان، ئورتاق ھالدا «شەيئى» دىن ئىبارەت لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ، گراماتىكىلىق قۇرۇلمىدا ئىگە بولۇپ كېلەلەيدىغان سۆز تۈركۈمى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئادەم، جوزا، ئەخلاق، ۋەتەن، تۈرسۇن قاتارلىقلار. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار سان، تەۋەلىك، كېلىش قاتارلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە.

ئىسىم ئالمىشى [代名词] «ئالماش» قا قارالسۇن.

ئىسىم جۈملە [名词谓语句，名句] جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى سۆزلەرنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ. خەۋىرى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن ھاسىل بولغان جۈملىلەر ئادەتتە ئىسىم جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «مەن ئوقۇغۇچى»، «تۈرسۇن بىزنىڭ مۇئەللىم» دېگەن جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن «ئوقۇغۇچى»، «مۇئەللىم» دېگەن سۆزلەر ئىسىم سۆز تۈركۈمىگە تەۋە. شۇڭا، بۇلار ئىسىم جۈملە بولىدۇ. دېمەك، ئىگە بىلەن

www.uyghurkitap.com

خەۋەر ئوخشاش بىر شەيئىنى ئىپادىلىسە ياكى بايان قىلىنغۇچى شەيئى بىلەن بايان قىلغۇچى شەيئى خاراكتېرى ياكى باشقا بەلگىلىرى جەھەتتىن ئوخشاش بىر تىپقا تەۋە بولسا ياكى خەۋەر ئىگە ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن شەيئىنىڭ كىم، نېمە ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ، ھۆكۈم قىلىش مەنىسىدە كەلسە، بۇنداق جۈملە ئىسىم جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى تىلشۇناسلار ئادەتتە پېئىل بولمىسا جۈملە ھاسىل بولمايدۇ دەپ قارىغان. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرى ئارىسىدىمۇ يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە - دۇر/تۇر قاتارلىق ھۆكۈمنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل خاراكتېرىدىكى يارىدەمچى سۆزلەر چۈشۈپ قالغان، دەپ قارايدىغانلار خېلى كۆپ. شۇ سەۋەبتىن ئىسىم جۈملىلەرنى مۇتلەقلەشتۈرگىلى بولمايدۇ.

ئىسىمداش [动名词] پېئىل كاتېگورىيىلىرىنىڭ بىرى. بەزىدە «ھەرىكەتنام» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. پېئىللارنىڭ بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىسىم مەنىسىنى بېرىدىغان ۋە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدىغان تۈرى ئىسىمداش ياكى ھەرىكەتنام دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسىمداشلارنىڭ يىلتىز ياكى ئۆزەك قىسمىدا «ھەرىكەت» تىن ئىبارەت لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئىسىمداشلار لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن پېئىل سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولسىمۇ، لېكىن گرامماتىكىلىق ئۇقتىدارى جەھەتتىن ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. نۇرغۇن تىللاردا مەلۇم ھەرىكەتلەرنى ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئاتاشقا توغرا كەلگەندە ياكى مەلۇم بىر ھەرىكەتنى شەيئى دەپ تونۇشقا توغرا كەلگەندە ئۇلارنى شۇ سۆزنىڭ ئىسىمداش شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «تاماكا چېكىش زىيانلىق» دېسەك، «چېكىش» ئەسلى پېئىل «چەك-» نىڭ ئىسىمداش شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا «-ش ھەربىرىكەتنامى»، «-ماق ھەربىرىكەتنامى»، «-غۇ ھەربىرىكەتنامى»، «غۇچى ھەربىرىكەتنامى» قاتارلىق ھەرىكەتنامىلار (ئىسىمداشلار) قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم-داشلار باشقا تىللاردىكىگە ئوخشاش ئالدى بىلەن لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن ھەربىرىكەتنىڭ جەريانىنى ئىپادىلەپ پېئىللارغا ئوخشاش دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىز، تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ، بۇ جەھەتتىن ئىسىمداشلار پېئىللىدىن پەرق-لەنمەيدۇ. ئەمما ھەربىرىكەتنامىلار جۈملىدە يەنە ئىسىملارغا ئوخ-شاش بەزىدە سان، تەۋەلىك، كېلىش قاتارلىق ئىسىم كاتېگو-رىيىلىرى بىلەنمۇ تۇرلىنىپ كېلىدۇ، جۈملىلەردە ئىسىمغا ئوخشاش ئىگە، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ.

ئىككىلەمچى ئۇرغۇ [音量次] بەزى تىللاردا كۆپ بوغۇم-لۇق سۆزلەرنىڭ بوغۇملىرىدا دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان بىر قانچە ئۇرغۇ بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ئېنىق ئوقۇلىدىغان ئۇرغۇ ئاساسىي ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ. ئاساسىي ئۇرغۇغا قارىغاندا سەل يېنىكرەك ئوقۇلىدىغان ئۇرغۇ ئىككىلەمچى ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن ئىنگلىز تىلىدا conversation [ˌkɔnvə'seiʃən] (سۆزلىشىش) دېگەن سۆز-دىكى ئۇچىنچى بوغۇم [sei] ئۇرغۇلۇق بوغۇم بولۇپ، بۇ شۇ ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇمنىڭ سول يۇقىرى تەرىپىگە ['] بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچى بوغۇم [kɔn] ئىككىلەمچى ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇم بولۇپ، شۇ بوغۇمنىڭ سول ئاستى تەرىپىگە [ˌ] بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئىگە [主语] جۈملىنىڭباش بۆلەكلىرىنىڭ بىرى. ئىگە بىلەن خەۋەر جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ھېسابلىنىدۇ. جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدە بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «بىز

هازىر پەن تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىۋاتىمىز» دېسەك، بۇ جۈملىدە «بىز» ئىگە بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا ئىگە بولۇپ كەلگەن سۆز دائىم خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىپ، خەۋەرنىڭ سان، شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە ماسلىشىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئادەتتە بىرقانچە سۆز تۈركۈمىگە تەۋە سۆزلەر جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن، «گۈللەر ئېچىلدى» (ئىسىم)، «ئەخمات كۈندۈزى چىراغ ياقىدۇ» (سۈپەت)، «بىردىن ئىككى ياخشى، قۇرۇق گەپتىن جىگدە» (سان) قاتارلىقلار.

ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتى [主谓关系] سۆز بىلەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىرى. ئوخشاش بىر گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىدىكى بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن سۆز بىلەن بايان قىلىش ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدىن بايان قىلىنغۇچى (ئىگە) بىلەن بايان قىلغۇچى (خەۋەر) سان ۋە شەخس جەھەتتىن ماسلىشىپ، ھۆكۈم ئىنتونىتسىيىسى بىلەن ياكى بەلگىلىك تىنىش ئارقىلىق تەلەپپۇز قىلىنسا، جۈملە ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، «بىز سىنىپتا دەرس ئوقۇيمىز»، «ئۇلار دەرستىن چۈشتى» دېگەن جۈملىلەردە ئىگە بولۇپ كەلگەن «بىز، ئۇلار» دېگەن ئالماشلار بىلەن خەۋەر بولۇپ كەلگەن «ئوقۇيمىز، چۈشتى» دېگەن سۆزلەر شەخس جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇلار جۈملە ھاسىل قىلغان. ئەگەر ئىگە بىلەن خەۋەر سان ۋە شەخس جەھەتتىن ماسلاشمىسا ياكى نىسپىي ھالدا قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنسا، جۈملە ھاسىل

قىلماستىن، سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، «مەن كۈن چىققاندا ئاندىن ئورنۇمدىن تۇردۇم» دېسەك، «كۈن چىققاندا» سۆز بىرىكمىسى ھېسابلىنىدۇ. ھەر قايسى تىللاردا بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ ھاسىل بولۇش شەكىللىرى، قوللىنىلىشى، تەتبىقلىنىشى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا جۈملە، سۆز بىرىكمىلىرى ھەتتا سۆزلەرمۇ ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە بىرىكىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ مۇناسىۋەت پەقەت جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىگىلا تەتبىقلىنىدۇ.

ئىگىسىز جۈملە [无出句] جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرى. ئادەتتە جۈملىلەر ئىگە ۋە خەۋەردىن ھاسىل بولىدۇ. بىراق بەزى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسىنى كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. مانا مۇشۇنداق ئىگىسى كۆرۈنمەيدىغان، ئىگىنىڭكۆرۈنۈشى زۆرۈر بولمىغان جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. ئىگىسىز جۈملىلەر مۇنداق بىر قانچە خىل ئەھۋالدا ئۇچرايدۇ: بىرىنچى، ئىگىنىڭ كىم ياكى قايسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىش مۇمكىن بولمىغان ۋە بايان قىلىنغۇچى شەيئى ئېنىق بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا. مەسىلەن، «ئۆيگە ئوت كەتتى!» دېسەك، بۇ يەردە ئىگىنى كۆرسەتمەك قېيىن. خەنزۇ تىلى ياكى باشقا تىللاردا تەبىئىي ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەرنىڭ ھەممىسىنى مۇشۇ تىپقا كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن، «下雪了»، «出太阳了» قاتارلىقلار. بىراق، ئۇيغۇر تىلىدا «قار ياغدى»، «كۈن چىقتى» دېگەن جۈملىلەردە «قار»، «كۈن» ئىگە دەپ قارىلىدۇ. ئىككىنچى، بايان قىلىنماقچى بولغان شەيئى كونكرېت ئەمەس، بەلكى ھەرقانداق بىر شەيئىنى ئومۇمىيلاشتۇرۇپ ئىپادىلىگەن ئەھۋال ئاستىدا. مەسىلەن، «بۇ دەريادىن ئۆتكىلى بولمايدۇ»، «ئاينى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمايدۇ». ئۈچىنچى، شەخسىي پىسخولوگىيىلىك ھېسسىيات ۋە تەسىراتلارنى ئىپادىلەشكە

تۇغرا كەلگەندە. مەسىلەن، «دۇشمەننى دوست دەپ تونۇشقا بولمايدۇ». تۆتىنچى، مەلۇم ئىمكانىيەتنىڭ بار يوقلۇقىنى ئىپادىلەيدىغان ئەھۋالدا. مەسىلەن، «بۇ مەسىلىنى قايتا - قايتا مۇزاكىرە قىلىشقا تۇغرا كەلدى». بەشىنچى، جۈملىنىڭ خەۋىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن شەخس ئۇقۇمىدا جۈملىنىڭ ئىگىسىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە مۇمكىن بولغاندا، مەسىلەن، «ساڭا بەرىشقا بولىدۇ، ماڭا بېرىشقا بولمايدۇ». ئالتىنچى، بۇيرۇق، ئۇنىدەش جۈملىلىرىدە، شۇنداقلا باشقىلارغا بولغان مۇراجىئەت، تەكلىپ، ئەلەپ قاتارلىق تۈرلۈك ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە تۇغرا كەلگەندە. مەسىلەن، «خىزمەت ئۈستۈلىغا دىققەت قىلىنسۇن». دېمەك، ھەرقايسى تىللاردىكى ئىگىسىز جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمايدۇ، مەلۇم بىر تىلدا ئىگىسىز ھېسابلانغان جۈملە باشقا تىللاردا ئىگىسىز ھېسابلىنىشى ناتايىن. ئىگىسىز جۈملىلەرمۇ ھۆكۈم جۈملە تىپىغا كىرىدۇ. بىراق بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ باشقا ھۆكۈم جۈملىلەردىن پەرق قىلىدۇ. بەزىلەر ئىگىسى قىسقىراپ كەتكەنلىكى جۈملىلەرنى ئىگىسىز جۈملە ھېسابلايدۇ. ئىگىسى قىسقىراپ كەتكەن جۈملىلەرنىڭ ئىگىسىنى خەۋەردە ئىپادىلەنگەن شەخسكە ياكى لوگىكىلىق ئۇقۇمغا قاراپ ئەسلىگە كەلتۈرگىلى ياكى كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. ئەمما بەزى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسىنى ئومۇمەن كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ.

ئىگىلىك ئالماش [物主代词] «ئالماش» قارالسۇن.

ئىگىلىك كېلىش [领属格] كېلىش كاتېگورىيىلىرىنىڭ بىرى. بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ تەۋەلىگۈچى شەيئى ئىكەنلىكىنى، جۈملىدە كۆپىنچە ئېنىقلىغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان كېلىش ئىگىلىك كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ ئىگە-

لمك كېلىش شەكلى ئىسىملارغا «-نىڭ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇننىڭ لۇغىتى» دېسەك، «تۇرسۇن» دېگەن ئىسىمغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» قوشۇلغان ھەمدە «لۇغەت» دېگەن ئىسىمنى تەۋەلەپ كەلگەن. ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىم تەۋەلەنگۈچى ئىسىمغا بېقىنىدۇ ھەمدە بېقىنىدۇرغۇچى سۆز بىلەن تەۋەلىك شەخس جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ. كونتېكستلاردا بەزىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپمۇ قالىدۇ.

ئىلگىرىلىمە جۈملە [递系句] خەنزۇ تىلىدا كۆپ ئۇچرايدىغان جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرى. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭدا ئىككى مۇستەقىل پېئىل كېلىدۇ، بۇ ئىككى مۇستەقىل پېئىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئىسىم كېلىدۇ. بۇ ئىسىم ئالدىنقى پېئىلنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇش بىلەن تەڭ ئۆزىنىڭ كەينىدىكى پېئىلنىڭ ئىگىسى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، 我请他来 (مەن ئۇنى كېلىشكە تەكلىپ قىلدىم) دېگەن جۈملىدە他 سۆزى ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن 请 دېگەن پېئىلنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇش بىلەن تەڭ، ئۆزىنىڭ كەيدە كەلگەن来 نىڭ ئىگىسى دەپ قارىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق جۈملىلەر ئىلگىرىلىمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق جۈملە تەركىبىدىكى ھەر قايسى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشى ناھايىتى زىچ بولۇپ، ئىنتوناتسىيىدە بىرتۇتاش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، يېزىقتا ئارىسىغا ھېچقانداق تىنىش بەلگىلىرى قويۇلمايدۇ.

ئىمكانىيەت تۈسى [能动体] مەلۇم گراممماتىكىلىق شەكىلەر ئارقىلىق پېئىلدىلەنگەن ھەرىكەتنى شۇ ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ئورۇنلاشقا قابىل ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گراممماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىمكانى-

www.uyghurkitap.com

يەت تۈسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۈيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ئىمكانـ يەت تۈسى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارغا «ـ لا / ـ لە» ياكى «ـ يالا / ـ يەلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى، ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارغا «ـ ئالا / ـ ئەلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ (فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن). مەسىلەن، «رەيھان بىلەن كۆرۈشەلمىسىز، مەندىن سالام ئېيتىپ قويۇڭ»، بۇنداق شېئىرلارنى ھەرقانداق كىشى يازالايدۇ» قاتارلىقلار.

ئىملا قائىدىسى [法正字] يېزىق تىلىنىڭ يېزىلىش قائىدىسى، يېزىقنى قېلىپلاشتۇرۇش قائىدىسى ئاساسىتە ئىملا قائىدىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىملا قائىدىسى يېزىقنىڭ توغرا يېزىلىشى، ئۆلچەمگە مۇۋاپىق بولۇشى، تىنىش بەلگىلىرىنىڭ توغرا قوللىنىلىشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداقلا ئېلىپبەلىك يېزىقلاردىكى ھەرپلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىك يېزىلىش ئۆلچىمى، بوغۇم ئايرىش بەلگىلىرىنى توغرا قوللىنىش، بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىلىرى، ئۇلاپ يېزىش قائىدىلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۈيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، يەنە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى، ئاجىزلىشىشى، چۈشۈپ قېلىشى جەھەتتىكى ئىملا مەسىلىلىرىنى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جانلىق تىلىدا يۇز بېرىدىغان تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىنى يېزىق تىلىدا قېلىپلاشتۇرۇپ يېزىش مەسىلىلىرىنى، بىرىككەن سۆزلەرنىڭ، جۈپ سۆزلەرنىڭ، تەكرار سۆزلەرنىڭ، سانلارنىڭ، يارىمچى سۆزلەرنىڭ، چەتئەل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ، قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ ۋە قوشۇمچىلارنىڭ ئىملا مەسىلىلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزىق تىلىدا ئىملا قائىدىسىنىڭ بولۇش ـ بول ـ

ماسلىقى. شۇنداقلا شۇ قائىدىلەرنى ئۆزۈملۈك قوللىنىش-قوللانماسلىق ھەرقانداق بىر تىلنىڭ مەدەنىي تىل دەرىجىسى-گە كۆتۈرۈلۈش-كۆتۈرۈلمەسلىكنىڭ روشەن بىر ئالامىتى. ئىملا قائىدىسى كونكرېت تىللارنى قوللانغۇچى مىللەتلەرنىڭ پەن-مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئىملا لۇغىتى [正字法词典] لۇغەتلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئۇنىڭدا كونكرېت تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر توپلىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق شۇ تىلنىڭ ئىملا قائىدىسىگە ئاساسەن سۆزلەرنىڭ توغرا يېزىلىشى تەپسىلىي ئىزاھلىنىدۇ. مەسىلەن، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» قاتارلىقلار. ئىملا لۇغىتى ئورتاق تىلنى راۋاجلاندۇرۇش، بولۇپمۇ ئۇنى مەدەنىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ («ئىملا قائىدىسى» دېگەن ئاتالغۇدىكى پرىنسىپلار بويىچە تۈزۈلگەن لۇغەت ئىملا لۇغىتى ھېسابلىنىدۇ).

ئىملالىق سۆز [摹声词] «تەقلىدىي سۆز» گە قارالسۇن.

ئىنتوناتسىيە [语调] ئادەتتە، گرامماتىكىلىق ۋاستىلەر-نىڭ بىرى دەپ قارىلىدۇ. جۈملىنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى ئاۋازنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىك، ئۇزۇن-قىسقىلىق، كۈچلۈك-ئاجىزلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلىرى ئىنتوناتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋازنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى تېپىكرەك بولۇپ، ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ھەرقانداق جۈملە سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك پوزىتسىيىسى، ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق بىر جۈملە بەلگىلىك ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ. ئادەتتە ئوخشاش لېكسىكىلىق مەنىدىكى ئوخشاش سۆزلەردىن تەركىب تاپقان ئوخشاش بىر مەنىدىكى جۈملىلەرمۇ سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسى-

نىڭ، ھېسسىياتنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئوخشاش بولمىغان ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇمكىن. جۈملە-لەرنى ئىنتوناتسىيىسىگە ياكى باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ بايان جۈملە، بۇيرۇق جۈملە، ئۇندەش جۈملە دېگەن بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئادەتتە بايان جۈملە، بۇيرۇق جۈملە، ئۇندەش جۈملە قاتارلىقلار كۆپىنچە پەسرەك ئىنتو-ناتسىيە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، سوراق جۈملە ئاساسەن يۇقىرى-راق ئىنتوناتسىيە بىلەن ئاياغلىشىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن مەكتىپىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىسى» (بايان جۈملە)، «تۇرسۇن مەك-تىۋىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىسى؟» (سوراق جۈملە)، «تۇرسۇن مەك-تىۋىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىسى!» (ئۇندەش جۈملە). ئىنتوناتسىيە سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈملىلەرنى پەرقلەندۈرۈشتىمۇ خېلى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىنتوناتسىيە تىل-دا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. شۇڭا، دۇنيادىكى تىللار-نىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئىنتوناتسىيە ئىپادىلىنىدۇ.

ئىندىۋىدۇئال پسىخىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى [个人心理主义语言学派] «يېڭى گرامماتىكىچىلار ئېقىمى»غا قارالسۇن.

ئىنكورپۇراتسىيىلىق تىل [复综语] «مۇرەككەپ تەركىب-لىك تىل»غا قارالسۇن.

ي

ياردەمچى پېئىل [助动词] پېئىللارنىڭ رولىغا قاراپ ئايـ-رىلغان بىر تىپى. ئادەتتە مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىشتىن قېلىپ، پۈتۈنلەي گرامماتىكىلىق رول ئۆتەيدىغان پېئىللار ياردەم-چى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى ياردەمچى پېئىللار دائىم ياردەمچى

پېئىللىق رولدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئىدىم، ئىدىك، ئىكەن، ئىمىش، دۇر...». بۇنداق پېئىللار نوقۇل يارده‌مچى پېئىل ده‌پ ئاتىلىدۇ. به‌زى پېئىللار كۆپ هالـ لاردا مۇسته‌قىل لېكسىكىلىق مەنه ئىپادىله‌پ. مۇسته‌قىل جۈمله بۆلىكى بولۇپ كه‌لسىمۇ، لېكىن به‌زىده جۈملىنىڭ مۇسته‌قىل بۆلىكى بولۇپ كه‌لمه‌ستىن، باشقا پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىپ، تۇرلۇك گراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىله‌يدۇ. مانا مۇشۇنداق مۇسته‌قىل پېئىللارنىڭ شه‌رتلىك هالدا يارده‌مچى پېئىللىق رول ئوينايدىغان شه‌كلىمۇ يارده‌مچى پېئىل هېسابلىنىپ، شه‌رتلىك يارده‌مچى پېئىل ده‌پ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «كه‌تـ مه‌ك» پېئىلى مه‌لۇم بىر تەرەپكه يۆنىلىش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا جۈمله بۆلىكى بولۇپ كه‌لگه‌نده (قاسىم ئۇرۇمچىگه كه‌تتى) مۇسته‌قىل پېئىل هېسابلىنىدۇ، ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوقىتىپ، باشقا بىر پېئىلنىڭ مەنىسىنى كۈچه‌يتىش رولىدا كه‌لگه‌نده (هاۋا ئىسسىپ كه‌تتى) يارده‌مچى پېئىل هېسابلىنىدۇ. يارده‌مچى پېئىللار ئاده‌تته هۆكۈم، تۇس، زامان، مه‌يل قاتارلىق گراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىله‌پ كېلىدۇ. يارده‌مچى پېئىللار ئىپادىلىگه‌ن گراماتىكىلىق مەنىلىرى ۋه قوللىنىلىشىغا قاراپ ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ئوخشاش بولـ مىغان تۇرله‌رگه بۆلۈنىدۇ.

يارده‌مچى سۆز[虚词,补助词,非全意词] مۇسته‌قىل سۆز - له‌رگه نىسبه‌ته‌ن ئېيتىلىدۇ. ئاده‌تته ئۆز ئالدىغا مۇسته‌قىل جۈمله بۆلىكى بولۇپ كېلەلمه‌يدىغان، ئه‌مما باشقا مۇسته‌قىل سۆزلەرگه، سۆز بىرىكمىلىرىگه ۋه جۈملىلەرگه قوشۇلۇپ كېلىپ، تۇرلۇك گراماتىكىلىق مەنه ئاڭلىتىدىغان سۆزلەر يارده‌مچى سۆز ده‌پ ئاتىلىدۇ. يارده‌مچى سۆزلەر مۇسته‌قىل سۆزلەرگه ئوخشاش مۇئه‌يىه‌ن شه‌كىلگه ئىگه، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى

بۇرۇنقى ۋاقىتتا مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كەل-گەن، ئەمما ھازىرقى ۋاقىتتا ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىلىرىنىڭ ئابستراكتلىشىشى ياكى يوقىلىشى بىلەن كونكرېت لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەستىن، پەقەت سۆز بىلەن سۆزنىڭ، سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ، جۈملە بىلەن جۈملىنىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى-نى ئىپادىلەپ، جۈملىدە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارغا ئوخ-شاش تۈرلۈك گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان، گرامماتە-كىلىق رولدا قوللىنىلىدىغان بولۇپ قالغان. مەسىلەن، «بۇگۈن-كى يىغىنغا تۈرسۇن بىلەن ئەمەت قاتناشتى» دېسەك، بۇ يەردىكى «بىلەن» باغلىغۇچىسى «ئەمەت»، «تۈرسۇن» دېگەن ئىككى ئىسىمنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. خەنزۇ تىلىدا، «书的他» (ئۇنىڭ كىتابى) دېگەن بىرىكمىدە قۇرۇلما ياردەمچىسى «的» سۆزى «书» (كىتاب) دېگەن ئىسىمنىڭ «他» (ئۇ) دېگەن ئالماشقا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىپادە-لەپ، «他» نى ئېنىقلىغۇچى سۈپىتىدە «书» سۆزىگە بېقىنە-دۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا، «的» ياردەمچى سۆز. ئادەتتە باغلا-غۇچى، يۈكلىمە، ئارقا ياردەمچى قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرى ياردەمچى سۆزلەر قاتارىغا كىرىدۇ. ھەرقايسى تىللاردىكى يار-دەمچى سۆزلەرنىڭ تۈرى، مەزمۇنى، قوللىنىلىشى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ.

ياردەمچى مورفېما [辅助语素] «مورفېما» غا قارالسۇن.

يازما يادىكارلىقلار لۇغىتى [典献词文] لۇغەتلەرنىڭ بىر خىلى. بۇنداق لۇغەتلەرگە قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردىكى، كلاسسىك ئەسەرلەردىكى سۆزلەر تاللىنىدۇ، ئىزاھلىنىدۇ. بۇن-داق لۇغەتلەر قەدىمكى يېزىقتا يېزىلغان ئەسەرلەرنى توغرا ئوقۇش، توغرا چۈشىنىشتىكى مۇھىم قورال ھېسابلىنىدۇ.

ئادەتتە يازغۇچىلار لۇغەتتىنمۇ مۇشۇ تىپقا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

ياش گراماتىكىچىلار ئېقىمى [青年语言学派] «يېڭى گراماتىكىچىلار ئېقىمى» غا قارالسۇن.

ياۋروپانىڭ ئىنگلىز تىلى [语泾浜英语] ئۇ سۆز ئىنگلىز-چە Pidgin English دەپ ئاتىلىدۇ. جاھانگىرلار ئېلىسىمىزگە تاجاۋۇز قىلغان مەزگىللەردە، دېڭىز بويلىرىدىكى سودا پورت-لىرىدا قوللىنىلغان بىر خىل شالغۇت تىل. بۇ تىلدا ئىنگلىز تىلىنىڭ سۆزلۈكى، خەنزۇ تىلىنىڭ گراماتىكىلىق قائىدىلىرى كۆپرەك قوللىنىلغان. مەسىلەن، بىر ئېغىز ئۆي دېگەننى one Piece houce دەپ قوللانغان. ئۇنىڭدىن باشقا، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە سۆزلەر ئارىلاشتۇرۇپ قوللىنىلغان ئەھۋالمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل شالغۇت تىل بەلگىلىك ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئاساسەن، سودىگەرلەر ئارىسىدا قوللىنىلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە سۆز بايلىقى ناھايىتى كەم بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىن ئاساسەن قوللىنىلمايدىغان بولدى. ھازىر تارىخىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ، خالاس.

ياڭراق تاۋۇش [音鸣共] تەلەپپۇز قىلغاندا چەكسىز ئۇزارتىلىدىغان تاۋۇشلار، مەسىلەن، سوزۇق تاۋۇش، دىماغ ئۇزۇك تاۋۇشى، قوۋۇز ئۇزۇك تاۋۇشى قاتارلىقلار ياڭراق (رېزونانىسلىق) تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

يالاڭ پەش [号引] «تىنىش بەلگىلىرى»گە قارالسۇن.

يالاڭ تىرناق [号名单] «تىنىش بەلگىلىرى» گە قارالسۇن.

يانداش تاۋۇش [音陪,音副] «ئاساسىي تاۋۇش» قا قارالسۇن.

يەككە سۆز [词纯单] بۇ ئاتالغۇ ئادەتتە سۆز بىلەن سۆز-نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان (ئانالىتىك ياسالما) سۆزلەرگە نىس-

بەتەن ئىپتىلدۇ. بىرلا سۆز يىلتىزىدىن ياسالغان سۆزلەر يەكىكە سۆز دەپ ئاتىلدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىشچى، ئوقۇغۇچى، تىرىشچان، يېزىق دېگەن سۆزلەر ئىش، ئوقۇ-، تىرىش-، ياز-دېگەن سۆز يىلتىزلىرى ئاساسىدا ياسالغان، يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ ھەر بىرىدە پەقەت بىرلا سۆز يىلتىزى بار. خەنزۇ تىلىدىكى 学者 (ئالىم)، 桌子 (جوزا) دېگەن سۆزلەرمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا «学»، «桌» دېگەن بىرلا سۆز يىلتىزى ئاساسىدا ياسالغان. شۇڭا، يۇقىرىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى يەكىكە سۆز دەپ ئاتىلدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئات، ئاي، كۈن، ياش، سۇ، ئادەم، مەن، ئۇ، ياخشى، بىر، ئالتە؛ خەنزۇ تىلىدىكى 人 (ئادەم)، 马 (ئات)، 走 (ماڭ)، 好 (ياخشى) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى تۈپ سۆز (يىلتىز). شۇڭا، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا يەككە سۆز ھېسابلىنىدۇ. يەككە سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ھەرخىل بولۇشى، يەنە بەزىلىرى تاق بوغۇملۇق (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاي، ئات، سۇ؛ خەنزۇ تىلىدىكى 人 «ئادەم»، 水 «سۇ»، 山 «تاغ» قاتارلىقلار)، بەزىلىرى كۆپ بوغۇملۇق بولۇشى مۇمكىن (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەتە، ئادەم؛ خەنزۇ تىلىدىكى 房子 «ئۆي»، 老头儿 «بوۋاي» قاتارلىقلار). مورفېما جەھەتتىن ئالغاندا، بەزىلىرى بىرلا مۇستەقىل مورفېمدىن، بەزىلىرى بىر مۇستەقىل مورفېما بىلەن بىر ياكى بىرقانچە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇشى مۇمكىن.

يەككە مەنىلىك سۆز [单义词] كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە نىسبەتەن ئىپتىلدۇ. تىلدا ھەربىر سۆز بىرلىكى مۇستەقىل ھالدا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. بەزى سۆزلەر بىرلا مەنىدە قوللىنىلسا، بەزى سۆزلەر كۆپ مەنە ئىپادىلەيدۇ. تىلدا پەقەت بىرلا مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر يەككە مەنىلىك سۆز دېيىد

لمدۇ. يەككە مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئاتالغۇلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن، ماركسىزىم، بۇغدا، يۇنمۇ، جۇڭگو، خۇاڭ-خې، ئۇيغۇر، تۇردى، رېنتگىن قاتارلىقلار. يەككە مەنىلىك سۆزلەر تەرەققىي قىلسا، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بەزى سۆزلەرنىڭ يەككە مەنىسى يەنىلا نىسپىي بولىدۇ. شۇڭا، يەككە مەنىلىك سۆزلەر مۇتلەق يەككە مەنە ئىپادىلەيدۇ دېيىلسە، بىر تەرەپلىمىلىك بولۇپ قالىدۇ.

يەككە يۇنمۇ [母韵单] خەنزۇ تىلىغا خاس ئاتالغۇ. خەنزۇ تىلىدا a، o، e، i، u، ü قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بوغۇم بولۇپ كېلەلەيدۇ. بۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بوغۇم بولۇپ كەلگەندە يەككە يۇنمۇ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش [音元高] سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتكى تىل ئورۇنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ. ئۇيغۇر تىلىدىكى [i]، [u]، [y] ۋە رۇس تىلىدىكى и، ы سوزۇق تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئۇستى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، قاتتىق تاكىلايغا يېقىنلىشىدۇ، ئەمما سۈركىلىش ھاسىل قىلمايدۇ. مانا مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

يوشۇرۇن ئۇخشتىش [暗喻، 隐喻] ستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ بىر خىلى. يوشۇرۇن ئۇخشتىش ئېنىق ئۇخشتىشقا قارىغاندا يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن، چوڭقۇرلاشقان ئۇخشتىشتۇر. بۇخىل ئۇخشتىش تەكىتلەش، كۈچەيتىش رولىغا ئىگە. بۇ خىل ئۇخشتىشتا ئۇخشالغۇچى بىلەن ئۇخشىغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى يوشۇرۇنغان بولىدۇ. بۇنداق ئۇخشتىشتا ئۇخشالغۇچى بىلەن ئۇخشىغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى ئېنىق ئۇخشتىشتىكىدەك روشەن بولماستىن، بەلكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت

بولىدۇ. يۇشۇرۇن ئوخشىمىتىشتا ئوخشىمىتىش سۆزلىرى ۋە قوشۇمچىلىرى قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن، «ماركسىزملىق ئۇسۇل سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە دۇربۇن ۋە مىكروسكوپ» يۇقىرىدىكى مىسالدا «ماركسىزملىق ئۇسۇل» — ئوخشالغۇچى، «دۇربۇن ۋە مىكروسكوپ» — ئوخشىغۇچى بولۇپ، بۇ ئىككى قۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتى ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولغان.

يۇمشاق تاۋلاي تاۋۇشى [软颚元音] «تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشى» غا قارالسۇن.

يۇمشاق ئۇزۇك تاۋۇش [软腭音] ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بىر تۈرى. ئادەتتە قاتتىق ئۇزۇك تاۋۇشلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، قاتتىق ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى تەلەپپۇز ھەرىكىتىدىن باشقا، يەنە تىل ئۇستى يۇزىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان قوشۇمچە ھەرىكەتمۇ يۇز بېرىدۇ ۋە بۇنىڭ بىلەن تاۋلايلىشىش ھادىسىسى بارلىققا كېلىدۇ. مانا مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇشلار يۇمشاق ئۇزۇك تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ، رۇس تىلىدا يۇمشاق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن قاتتىق ئۇزۇك تاۋۇش سۆز مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن، уголъ [u:gol] (بۇرجەك)، بۇ يەردىكى л قاتتىق ئۇزۇك تاۋۇش، уголь [u:golj] (كۆمۈر)، بۇ يەردىكى л يۇمشاق ئۇزۇك تاۋۇش.

يۆتكەلمە مەنە [引申义] «كۆچمە مەنە» گە قارالسۇن.

يۆتكىلمە [语气词] سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى. سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ سۆز ياكى جۈملىلەرنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش، ئاجىزلىتىش ياكى تەكىتلەش، سوراق قاتارلىق قوشۇمچە مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىدە-

خان یارده‌مچی سۆزلەر یۆكلمه سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا ئۇلانما دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «بېرىپلا قايتىپ كەلدىم» دېسەك، «-لا» ئۇلانمىسى رەۋىشداش شەكلىدىكى «بار-» پېئىلىنىڭ گەۋدىلەندۈرۈپ كەلگەن، «بۇ يىل خوتەنگە باردىگمۇ» دېسەك، «-مۇ» ئۇلانمىسى ئاددىي ئۆتۈكەن زامان شەكلىدە كەلگەن «بار-» پېئىلغا قوشۇلۇپ كېلىپ سوراقنى ئىپادىلىگەن. «بار-مايمەن» دېسەم، ئۇنىڭغان سەنغۇ» دېسەك، «-غۇ» ئۇلانمىسى ئىككىنچى شەخىس ئالمىشى «سەن» گە قوشۇلۇپ، تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرگەن. يۆكلىمىلەرنى مەنىسىگە قاراپ سوئال يۆكلىمىسى، تەكىت يۆكلىمىسى، مۆلچەر يۆكلىمىسى قاتارلىق بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

يۇنمۇ [韵母] شېكىمۇغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا بوغۇملار شېكىمۇ بىلەن يۇنمۇدىن ياكى يالغۇزلا يۇنمۇدىن تۈزۈلىدۇ. بوغۇمدىكى يالغۇز كەلگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن شۇ سوزۇق تاۋۇشنىڭ كەينىدە كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇش قوشۇلۇپ «يۇنمۇ» دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «a»، «an»، «ban» دېگەن بوغۇملاردىكى «a» ۋە «an» تاۋۇشلىرى يۇنمۇ ھېسابلىنىدۇ. «ban» دىكى «b» شېكىمۇ ھېسابلىنىدۇ.

يۆنىلىش كېلىش [格向] كېلىش كاتېگورىيىلىرىنىڭ بىرى ھەرىكەتنىڭ نىشانى، ئوبيېكتى، مەقسىتى، ۋاستىسى، شۇنداقلا بەزى لوگىكىلىق ئىگىسى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان كېلىش يۆنىلىش كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يۆنىلىش كېلىش تۈرغۇن سۆزلەرگە «-غا// -قا// -گە// -كە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. يۆنۈلۈش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم خەۋەر (ئاساسەن پېئىل) گە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇ بازارغا كەتتى» دېسەك، «بازار»

ئۇيغۇر كتاب توربېتى www.uyghurkitap.com

دېگەن ئىسىم يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «ـغا» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن «كەت ـ» پېئىلى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىنى ئىپادىلەپ ھالەت بولۇپ كەلگەن. يۆنىلىش كېلىشى كونتېكىستلاردا ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن.

يېپىق بوغۇم [闭音节] ئوچۇق بوغۇمغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. بوغۇم قۇرۇلمىسىدا، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملارنىڭ ھەممىسى يېپىق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «مەكـتەپ»، «تۇرغۇن»، «سال» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى يېپىق بوغۇم ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىنىڭ بېيجىڭ شۇنسىدە پەقەت [n] ۋە [ŋ] دىن ئىبارەت ئىككىلا ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇم بار مەسىلەن، «安» [an]، «当» [taŋ] قاتارلىقلار. ئۇيغۇر تىلىدا يېپىق بوغۇم ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يېپىق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا بوغۇم قۇرۇلمىسىدا بەزىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ.

يېپىشقاق تىل [语着胶] «قوشۇمچىلىق تىل» غا قارالسۇن.

يېتەكچى سۆز [导词主] ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزلەر ئۆزئارا بىرىكىپ كەلگەن قۇرۇلمىلاردىكى سۆزلەر بەزىدە بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن قۇرۇلمىلاردىكى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغان ھەمدە بېقىنغۇچى سۆز تەرىپىدىن سۈپەتلىنىپ، ئىزاھلىنىپ، چەكلىنىپ ياكى تولۇقلىنىپ كېلىدىغان بېقىندۇرغۇچى سۆز يېتەكچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇرۇش قەھرىمانى» دېگەن بىرىكمىدە بېقىنغۇچى سۆز «ئۇرۇش» بېقىندۇرغۇچى سۆز «قەھرىمان» نى دائىرە جەھەتتىن چەكلەپ ھەم سۈپەتـ

لەپ كەلگەن. شۇڭا، «قەھرىمان» يېتەكچى سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار ئادەتتە دائىم باشقا سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كېلىدۇ. شۇڭا، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم يېتەكچى سۆز ھېسابلىنىدۇ، ئېنىقلىغۇچى سۆز بېقىنغۇچى سۆز ھېسابلىنىدۇ. پېئىللارمۇ ئادەتتە باشقا سۆزلەرنى ھالەت تەرىپىدىن ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. شۇڭلاشقا، بېقىنغۇچى پېئىل يېتەكچى سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تىللاردا، جۈملىدىن خەنزۇ تىلىدا، بەزى سۆزلەر باشقا سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا تولۇقلىغۇچى تەلەپ قىلغان سۆز يېتەكچى سۆز ھېسابلىنىدۇ، تولۇقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن سۆز بېقىنغۇچى سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، 很得好 (ناھايىتى ياخشى) دېگەن بىرىكمىدە «好» (ياخشى) يېتەكچى سۆز، «很» (ناھايىتى) بېقىنغۇچى سۆز. بۇ مۇستەقىل سۆزلەر قاتار كەلگەن قۇرۇلمىنىڭ ھەممىسىدە يېتەكچى سۆز بار دېگەنلىك ئەمەس، مەسىلەن، «ئەمەت بىلەن سەمەت»، «جۇڭگۇ ئامېرىكا، ياپونىيە» دېگەن بىرىكمىلەردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىككەن بولۇپ، بۇلاردا بېقىنغۇچى—بېقىندۇرغۇچى مۇناسىۋەت يوق، شۇڭا بۇ يەردە يېتەكچى سۆز دېگەن نەرسىمۇ مەۋجۇت ئەمەس.

يېرىم ئاھاڭ تەرجىمىسى، يېرىم مەنە تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆز [借词译音半译意半] بىر تىلدىن بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەن سۆزنىڭ بىرقىسمى ئاھاڭى بىلەن، يەنە بىر قىسمى مەنىسىنى تەرجىمە قىلىش يولى بىلەن ئىككىنچى بىر تىلغا قوبۇل قىلىنغان بولسا، بۇنداق سۆزلەر يېرىم ئاھاڭ تەرجىمىسى، يېرىم مەنە تەرجىمىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان باش، لۇشىيەن، چاڭجىياڭ دەريا؛ خەنزۇ

تىلىدىكى 新西兰 (ئىنگلىز تىلىدىكى «New» سۆزىنىڭ مەنە تەرجىمىسى، 西兰 Zealand دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى)، 河 什卡龙玉 (ئۇيغۇر تىلىدىكى «يۇرۇڭقاش» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، 河«دەريا» نىڭ مەنە تەرجىمىسى) قاتارلىقلار شۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

يېرىم تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش [半低元音، 次低元音] بۇ سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتكى تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىگە، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ. بۇنداق سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئورنى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغانغا قارىغاندا ئىككى ھەسسە، يېرىم يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغانغا قارىغاندا بىر ھەسسە تۆۋەن تۇرىدۇ؛ يېرىم يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغانغا قارىغاندا ئېغىز سەل چوڭراق ئېچىلىدۇ، ئەمما ئوچۇق سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغانغا قارىغاندا سەل يېپىقراق بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئەتە» [ɛtɛ] دېگەن سۆزدىكى [ɛ]، ئىنگلىز تىلىدا bat [bʌt'] دېگەن سۆزدىكى [ʌ] قاتارلىقلار يېرىم تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش سانىلىدۇ. ئۇ يەنە يېرىم ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

يېرىم سوزۇق تاۋۇش [半元音] بۇ ئادەتتە سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنىڭ بىر خىلى. سىيرىلاڭغۇلۇقى ئاجىزراق بولغان سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار يېرىم سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇش پەردىسى تىتىرەيدۇ، ئېغىز بوشلۇقىنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغانغا قارىغاندا سەل چوڭراق بولىدۇ، سىيرىلاڭغۇلۇقى ئاجىزراق بولىدۇ، مۇزىكىلىق تاۋۇش تەركىبى

كۆچلۈكرەك بولىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلار تاۋۇش ئورگانلىرىدىكى توسقۇنلۇقنىڭ پەيدا بولۇش-بولماسلىقى جەھەتتىن ئالغاندا، سوزۇق تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىش بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلىشنىڭ ئوتتۇرا ھالىتىنى ساقلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن يېرىم سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا [j]، [w] ۋە ئۇيغۇر تىلىدا [j]، [w] تاۋۇشلىرى يېرىم سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

يېرىم ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش [半开元音] «يېرىم تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش»قا قارالسۇن.

يېرىم يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش [半高元音，次高元音] بۇ، سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتكى تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ ئايرىلغان بىر تىپ. يېرىم يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتا، تىل ئۇستى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، ئەمما يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىتىكىگە قارىغاندا تىل ئورنى بىر ھەسسە تۆۋەن تۇرىدۇ؛ ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغانغا قارىغاندا سەل چوڭراق بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى «ئۆز» [øz] دېگەن سۆزدىكى [ø] «ئېتىز» [Et'Iz] دېگەن سۆزدىكى [E] قاتارلىقلار. ئادەتتە يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلار بەزىدە يېپىق سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتالغاچقا، يېرىم يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارمۇ بەزىدە يېرىم يېپىق سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

يېرىم يېپىق سوزۇق تاۋۇش [半闭元音，半合元音，半关元音] «يېرىم يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش»قا قارالسۇن.

يېزىق [文字] يېزىق تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى بولۇپ، تىلنىڭ ئالاقىلىشىش رولىنى كېڭەيـ

تىدىغان ئەڭ مۇھىم يارىدەمچى قورالدۇر. ھەرقانداق يېزىق ئۆزى ئىپادىلىگەن تىلنىڭ ئېلىپبەسى، ئىملا قائىدىسى ۋە تىنىش بەلگىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزىق تىلنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ. تىل سۆزلىگۈچىنىڭ نۇتقىدىكى تاۋۇش دولقۇنىدا مەۋجۇت. بۇنداق تاۋۇش دولقۇنى ئېغىزدىن چىققان ھامان يوقلىدۇ. ئاڭلىغۇچىنىڭ ئەستە قالدۇرۇش قابلىيىتى ناچار بولسا، نەچچە مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىنلا سۆزلىگۈچىنىڭ گېپىنى تولۇغرا تەكرارلاپ بېرەلمەيدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ تاۋۇش دولقۇنى چەكلىك دائىرە (ماكان) دىلا تارقىلىدۇ. مەلۇم دائىرىدىن ئېشىپ كەتسە ئاڭلىغۇچى ئاڭلىيالماي قالىدۇ. دېمەك، تاۋۇشلۇق تىل نەق مەيداندىكىلەر ئۈچۈن بىردىنبىر ئەڭ مۇكەممەل ئالاقىلىشىش قورالى بولسىمۇ، نەق مەيداننىڭ سىرتىدىكىلەرگە بۇ قورال ئەسقاتماي قالىدۇ. يەنى تىل ماكان جەھەتتە مەلۇم دائىرىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ، زامان جەھەتتە شۇ ۋاقىتتىن ئۆتۈپ كەتسە دەرھال يوقلىدۇ. تىلنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكى يېزىقنىڭ يارىدىمىدىلا تولۇقلىنىدۇ، يەنى تىل يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلىۋېلىنغاندىن كېيىنلا، ئۇزاق مۇددەتكىچە ساقلىنىدۇ ۋە يىراق جايلارغا يەتكۈزۈلىدۇ. يېزىق — پەن - مەدەنىيەت ئۆگىنىش ۋە تىل ئۆگىنىشنىڭ ئاچقۇچى، ئۇ ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن مۇھىم ماددىي ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ. يېزىق تىلغا بېقىنىدۇ. بىراق يېزىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تىلنى تېخىمۇ ساغلام تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈردى. يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدا ناھايىتى يۈكسەك رول ئويناندى. يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىن ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبە جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنى ئۆزئارا ئالماشتۇ-

رۇپ، ئۇنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈش، سىستېمىلاشتۇرۇش، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد توپلاپ تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. يېزىق خىزمىتى تىلغا ئوخشاش سىنىپىيلىققا ئىگە ئەمەس. ئۇنى ھەممە ئىنسانلار ئورتاق قوللىنىدۇ. دۇنيادىكى يېزىقلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى تەسۋىرلي يېزىق دەۋرى، مەنىلىك يېزىق دەۋرى ۋە تاۋۇشلۇق (ئېلىپبەلىك) يېزىق دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقى تاۋۇشلۇق يېزىققا، خەنزۇ يېزىقى ئاساسەن مەنىلىك يېزىققا كىرىدۇ.

يېزىق تەرجىمە [译笔] يېزىق تەرجىمە ئادەتتە يېزىق تىلى تەرجىمىسى دېگەن مەنىدە بولۇپ، مەلۇم بىر مىللەت تىلىنىڭ يازما شەكلىدىكى نۇتقىنى يەنە بىر مىللەتنىڭ يازما نۇتقىغا تەرجىمە قىلىش جەريانى ۋە نەتىجىسى يېزىق تەرجىمە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق تەرجىمىنىڭ تۈرى ۋە رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، بۇنىڭغا ئەسلى مەزمۇنغا سادىق بولۇش، توغرا بولۇش، راۋان بولۇش دېگەن ئورتاق تەلەپلەر قويۇلغاندىن باشقا، تەرجىمە قىلىنغان ماتېرىيالنىڭ مەزمۇنى ۋە ژانىر تۈرىگە قاراپ ئوخشاش بولمىغان تەلەپلەر قويۇلىدۇ. بىراق، تەڭداش تەرجىمە، مەنەن تەرجىمە ۋە ئەينەن تەرجىمە قاتارلىق تەرجىمە ماھارەتلىرىنى ئورگانىنىڭ بىرلەشتۈرۈپ، ئەسلى تىلدىكى پىكىر مەزمۇنىنى يەنە بىر تىلغا توغرا، راۋان تەرجىمە قىلىش تەرجىمانىنىڭ ئەڭ مۇھىم بۇرچى ھېسابلىنىدۇ.

يېزىق تىلى [书面语] كىتابىي تىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئادەتتە، يازما ئالاقىدە قوللىنىلىدىغان تىل بولۇپ، جانلىق تىلغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. يېزىق تىلى يېزىق ئىجاد بولغاندىن كېيىن جانلىق تىل ئاساسىدا قەدەممۇ-قەدەم بارلىققا

لىقا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. يېزىق تىلىنىڭ پەيدا بولۇشى پىكىرنى زامان ۋە ماكانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇزلۇكسىز تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. تىلنىڭ ئالاقە ئۇچۇن خىزمەت قىلىش ئىقتىدارىنى تېخىمۇ ئاشۇردى، شۇنداقلا جانلىق تىل بىلەن بىللە كىشىلىك جەمئىيەتتىكى تىل ئالاقىسىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ قالدى. يېزىق تىل مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى ۋاقىتتا ئانچە مۇكەممەل بولمىسىمۇ، لېكىن جانلىق تىلغا قارىغاندا، يەنىلا ئېنىق، پۇختا ۋە تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشقا پايدىلىق دەپ قارالغانىدى، ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇ بارا-بارا تەرەققىي قىلىپ خېلى مۇكەممەل ئالاقە ۋاستىسىگە ئايلانىدى. يېزىق تىل جانلىق تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قېلىپلاشتۇرۇلۇشى ئۇچۇن بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يېزىق تىل بىلەن جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا چوقۇم بەلگىلىك پەرقلەر بولىدۇ. ھەتتا تارىختا بەزى مەملىكەتلەرنىڭ يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىلى بىر-بىرىدىن ئايرىلىشقا قاراپ يۇزلىنىپ، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرقلەر مەيدانغا كەلگەن ئەھۋاللارمۇ يۇزبەرگەنىدى. مەسىلەن، ئىلىمىزدىكى قەدىمكى خەنزۇ يېزىق تىلى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا دۆلەتلىرىدە قوللانغان لاتىن تىلى ئۆز دەۋرىدە شۇ تىلنىڭ قوللانغۇچى خەلقلەرنىڭ جانلىق تىلىدىن ئايرىلىش يولىغا قەدەم قويغان. يېزىق تىلىنىڭ تەرەققىيات يۇزلىنىشى خۇددى جانلىق تىلغا ئوخشاش بولۇپ، ئىككىسى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدۇ، بىر-بىرىنى بېيىتىدۇ، ئورتاق تەرەققىي قىلىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېزىق تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى شۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، تارىخى، مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات تارىخى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بولىدۇ. ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىق تىل شەكلى

ئومۇمىي خەلق تىلىدىكى بارلىق يەرلىك دىئالېكتلار، شېۋىلەر ئۇچۇن ئورتاق بولغان تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى، جانلىق تىلنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ ئارقىلىق بارلىق يەرلىك دىئالېكت، شېۋىلەر ئۇچۇن ئومۇمىي بولغان تىل ھادىسىلىرىنى ئۆزىگە ئومۇمىيلاشتۇرىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق تىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بارلىق دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، ئۇنى ئومۇمىيلاشتۇرۇش، پىششىقلاش، قېلىپلاشتۇرۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئوتاق مىللىي تىلدۇر. ئۇ ئۇيغۇر يېزىق تىل شەكلى بىلەن جانلىق تىل شەكلىنىڭ زىچ بىرىكىشى، ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىياتلار داۋامىدا بەيدا بولغان.

يېزىقشۇناسلىق [文字学] تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى. يېزىقنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان پەن يېزىقشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. يېزىقشۇناسلىق يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى، خاراكتېرى، تەرەققىياتى، يېزىق سىستېمىسى، يېزىق بىلەن يېزىق ئەركىبىدىكى ھەرپلەرنىڭ، يېزىق بىلەن تاۋۇشنىڭ، يېزىق بىلەن مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى، ئىملا قائىدىلىرى، شۇنداقلا يېزىقنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. يېزىقشۇناسلىق يېزىقنى ياخشىلاش، ئىسلاھ قىلىش، يېزىقى يوق تىللار ئۇچۇن يېزىق ئىجاد قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە يېتەكچىلىك رول ئويناىدۇ. شۇنداقلا بىزنىڭ قەدىمكى يېزىقلارنى ئۆگىنىشىمىز، تەتقىق قىلىشىمىز ۋە تارىخى بىلىملەرنى ئىگىلىشىمىز ئۇچۇن تېگىشلىك ياردەم بېرىدۇ. ئۇلۇمىزدە خەنزۇ يېزىقىنىڭ تارىخى ئۆزۈن، قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ بولغاچقا، جۇڭگودا يېزىقشۇناسلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

يېسپېرسېن [叶斯柏森] (Jens Otto Harry Jespersen، 1860 — 1943) دانىيلىك تىلشۇناس بولۇپ، كىيوبېنخاۋن (Kiübenhavn) ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ئىدى. ئۇ ئىنگلىز تىلىنى كۆپ تەتقىق قىلغان ھەمدە «ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلى گراممىاتىكىسى»، «گراممىاتىكىلىق پەلسەپە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ «ئۇچ دەرىجە» تەلىماتىنى ئىجاد قىلغان. بۇ تەلىماتتا ئۇقۇم چېقىش نۇقتا قىلىنغان ھالدا سۆز ياكى جۈملىلەردىكى سۆز ۋە قۇرۇلمىلارنى «ئاۋۋالقى دەرىجە»، «ئىككىنچى دەرىجە» «ئاخىرقى دەرىجە» دېگەن قاتلاملارغا بۆلگەن. تىلنىڭ تەرەققىياتى ئۇستىدىكى نۇقتىئىنەزىرى خاتا بولۇپ، ئانالىتىك تىلنى تىل تەرەققىياتىنىڭ يۇكسەك پەللىسى دەپ قارىغان.

يېڭى گراممىاتىكىچىلار ئېقىمى [新语法学派] تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىدىن بىرى بولۇپ، «ياش گراممىاتىكىچىلار ئېقىمى» ۋە «ئىندوئېدوئال پسىخىك تىلشۇناسلىق ئېقىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېقىم XIX ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى گېرمانىيىلىك تىلشۇناس بروگمان (Bugmann، 1884 — 1919)، تىلشۇناس پاۋل (HermanPaul، 1846 — 1921) ۋە دانىيىلىك تىلشۇناس ۋېرنېر (Karl AdolphVerner، 1846—1896)، دانىيىلىك تىلشۇناس تومسۇن (Ludvig Peter Thomsen Vilhelm، 1842 — 1927) قاتارلىقلار. بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ نەزەرىدە تىلنىڭ ئۆزگىرىشى قائىدىلىك بولىدۇ دەپ قارىلىپ، جانلىق تىل (بۇ يەردە ھازىر قوللىنىلىۋاتقان تىرىك تىل كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ۋە دىئالېكتنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش تەكىتلەنگەن ھەمدە تىل ماتېرىيالىلىرىنى يىغىش ۋە ئۇنى ئانالىز قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن

ئىندۇئىدۇئال پىسخىك پائالىيەتلەر (شەخسىلەرنىڭ پىسخىك پائالىيەتلىرى) تىل تەرەققىياتىغا ئاساسىي سەۋەب بولغۇچى نەرسە دەپ قارالغان، بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ تېپىك مەتبۇئاتى «مورفولوگىيە تەتقىقاتى» دېگەن ژۇرنالدىن ئىبارەت.

يىلتىز ئالماشتۇرۇش [补根，增补]گرامماتىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. بەزى تىللاردا سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنبەسى ئوخشاش بولمىغان، ئەمما ھازىرقى زامانداكى لېكسىكىلىق مەنىسى ئوخشاش بولغان سۆزلەرنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش ئارقىلىق گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق ۋاستە تىلشۇناسلىقتا يىلتىز ئالماشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. ئىنگلىز تىلىدا بۇ خىل ۋاستە سەل ئۇنۇملۇكرەك. مەسىلەن، I← مەن (ئىگە)، me ← مېنى (تولدۇرغۇچى)، good ← ياخشى (ئەسلى دەرىجە)؛ best←ياخشى (كۇچەيتمە دەرىجە)؛ رۇس تىلىدا человек ← ئادەم (بىرلىك)، люди ← ئادەملەر (كۆپلۈك).

يىلتىزداش سۆز [同根词] بىر سۆز يىلتىزى ئاساسىدا ياسالغان سۆزلەر يىلتىزداش سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «باش» دېگەن سۆز ئاساسىدا باشلىق، باشلا-، باشلامچى، باشلانغۇچ، باشباشتاق، باشپانا، باشچىلىق، باشقارما قاتارلىق سۆزلەر ياسالغان بولۇپ بۇلارنىڭ ھەممىسى يىلتىزداش سۆزدۇر. خەنزۇ تىلىدا 心热 (قىزغىن)، 心展 (ئەندىشە)، 心良 (ۋىجدان)، 心诚 (سەممىي)، 心忠 (سادىق)، 心小 (ئېھتىيات قىلىش)، 心粗 (بىپەرۋالىق)، 苦心 (جاپالىق)، 心野 (قارا نىيەت)، 心情同 (ۋاپادارلىق) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى «心» (يۈرەك، قەلب) سۆزى ئاساسىدا ياسالغان بولۇپ، بۇلارمۇ يىلتىزداش سۆزلەردۇر. مەلۇم يىلتىزلاردىن پەيدا بولغان سۆزلەرنىڭ سانى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن پەيدا بولغان سۆزلەرنىڭ سانى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىدە بىر سۆز يىلتىزىدىن بىرقانچە سۆز ياسالسا، بەزىدە

بىر سۆز يىلتىزىدىن ئون نەچچە، ھەتتا يۈز نەچچە سۆز ياسىلىشى مۇمكىن. بۇ شۇ سۆز يىلتىزىنىڭ سۆز ياساشقا ئاساس بولۇش ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە باغلىق بولىدۇ. يىلتىزداش سۆزلەر ئوخشاش بىر سۆز يىلتىزىدىن ياسالغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە سېمانتىكىلىق مەنىلىرىدە مۇقەررەر باغلىنىش بولىدۇ. بۇنداق سۆزلەر مەنبە جەھەتتىن بىر سۆز يىلتىزىدىن ياسالغانلىقىغا قاراپ مەنبەداش سۆز دەپ ئاتىلىدۇ، بىر سۆز يىلتىزىغا ھەرخىل قوشۇمچىلارنىڭ ئارقىمۇ - ئارقا ئۇلانغانلىقى، ھەربىر سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىغا ھەربىر تومۇرنىڭ ئاساس بولغانلىقىغا قاراپ تومۇرداش سۆز دەپمۇ ئاتىلىدۇ («ياسالما سۆز» گە قارالسۇن).

يىلتىزلىق تىل [词根语] بۇ تىپلار بويىچە تۈركە ئايرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ ئايرىپ چىقىلغان تىل تىپلىرىنىڭ بىرى. ئۇ يەنە «يەككە تىل» ياكى «تۈرلەنمەيدىغان تىل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، سۆزلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا گرامماتىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان مەخسۇس قوشۇمچە بەلگە يوق. سۆزلەر قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق ياسالمايدۇ ياكى شۇنداق بولغاندىمۇ رولى ناھايىتى ئاجىز بولىدۇ. سۆزلەردە مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىش بولمايدۇ ياكى مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىش بولسىمۇ ناھايىتى كەم بولىدۇ. جۈملىدە سۆز بىلەن سۆزنىڭ مۇناسىۋىتى پەقەتلا سۆزلەرنىڭ رەت تەرتىپى ئارقىلىق ياكى يارىدەمچى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلى ئادەتتە مۇشۇ تىپتىكى تىللارغا كىرىدۇ. ئالايلى، خەنزۇ تىلىدا 我 (مەن)، 是 (بولسا)، 学生 (ئوقۇغۇچى) دېگەن سۆزلەر يەككە - يەككە تۈرغاندىمۇ، جۈملىگە قاتنىشىپ

我是学生 شەكلىدە كەلگەنىدىمۇ، ئۇلارنىڭ شەكلىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. پەقەت بۇ سۆزلەرنىڭ جۈملىدە كەلگەن رەت تەرتىپى ئارقىلىق 我 نىڭ ئىگە، 是 نىڭ خەۋەر، 学生 نىڭ تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەنلىكىنى بايقىيالايمىز. دۇنيادىكى تىللارنىڭ قۇرۇلمىسى ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. شۇڭا، دۇنيادىكى تىللارنى مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ ئومۇمىي جەھەتتىن بىر قانچە تىپقا ئايرىشقا بولىسمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە پەقەت تۇرلەنمەيدىغان ساپ يىلتىزلىق تىل مەۋجۇت ئەمەس. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا 孩子 (بالا)، 桌子 (جوزا) دېگەن سۆزلەردىكى «子» سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە، 同学们 (ساۋاقداشلار)، 朋友们 (دوستلار) دىكى «们» تۇرلىگۈچى قوشۇمچە. شۇڭا، دۇنيادىكى تىللارنى مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنى ئۆلچەم قىلىش ئارقىلىق تىپلارغا ئاجرىتىش دۇنيا تىللىرىنىڭ تىپىنى مۇتلەق ھالدا ئەمەس، نىسپىي ھالدا كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

يېنىك تون [轻音, 轻声] خەنزۇ تىلىدا بەزى بوغۇملار تۆت خىل تونىنىڭ مەلۇم بىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەم ئاجىز، ھەم قىسقا ئاھاڭ بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئاھاڭنى يېنىك تون دەپ ئاتىلىدۇ. يېنىك تونلۇق بوغۇمغا تون (شېكىدياۋ) بەلگىسى قويۇلمايدۇ. مەسىلەن، 妈妈 mā ma، 爸爸 bāba، 哥哥 gēge قاتارلىقلار.

ئۇيغۇر كتاب توربېتى www.uyghurkitap.com

لۇغەتنى تۈزۈشتە پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «海辞»، تىل - يېزىق قىسمى، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى.
2. «语言与语言学词典»، شاڭخەي نەشرىياتى 1981 - يىل 10 - ئاي نەشرى.
3. «语言学名词简释»، سودا كىتابخانىسى 1960 - يىل نەشرى.
4. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى.
5. ئەنسەردىن مۇسا، تۇردى ئەخمەت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى.
6. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى يازغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى.
7. رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىن ساۋات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى
8. ئابلىكىم باقى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى.
9. 石安石，高名凯：«论概学言语»، جۇڭخۇاشۇجۇي نەشرىياتى 1963 - يىل نەشرى.
10. 马学良：«语言学概论»، ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت شۆيۈەنى نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى.

11. 叶蜚声，徐通锵：《语言学纲要》，بېيجىڭ داشۇ نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى.
12. «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» (مۇناسىۋەتلىك سانلىرى).
13. «تىل ۋە تەرجىمە» (مۇناسىۋەتلىك سانلىرى).
14. ئابدۇقەييوم خوجا، تۇرسۇن ئايوپ، ئىسرائىل يۇسۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى.

بۇنىڭدىن سىرت، تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەر ۋە ئىلمىي ماقالىلار.

目 录

A

a

阿尔泰语系……191

an

暗喻……431

B

bai

百科词典……283

ban

半闭元音……437
半低元音……436
半高元音……437
半关元音……437
半合元音……437
半开元音……437
半意译半音译借词……435
半元音……436

bao

褒义词……405
保罗……73
朴葆……57
爆发音……71

bei

被动语态……339

ben

本 义……44
本 意……44

bi

鼻化元音……206
鼻 腔……206,61
鼻 音……206
笔 译……439
比较级……251
比 拟……181
比 喻……376
必须式……215
闭音节……434

bian

边 音……294
编插语……356
贬义词……222
变 调……146
变 体……395

biao

标点符号……178
标 音 法……99

标准语……387
表爱级…… 45
表层结构…… 91
表形文字……132
表义文字……345
表音文字……119
bie
别　义…… 48
bin
宾　格……192
宾　语……143
bing
并列复合句……136
并列连词……135
bo
波尼尼…… 72
勃鲁格曼…… 56
博顿·德·古尔特内…… 57
bu
补　语……144
补助词……427
部分同化……297
部落语……283
不带音……102
不定代词……401
不定冠词……401
不定式动词…… 83
不及物动词……384
不送气音……364
不吐气音……364
不园唇元音……327
布拉格学派…… 76
布龙达尔…… 56
布龙菲尔德…… 56

C

ca
擦　音……257
cha
插入语……296
chai
柴门霍甫……215
chan
颤　音……155
chang
常用词汇……199
长元音……382
chen
陈述句…… 197,52
陈述式…… 53

cheng

称　呼……1
成　语……411
成语词典……413
成语字典……413
成　阻……140
程度副词……200

chi

持续体……416
持　阻……141
齿间音……192

chong

重　迭……134

chou

抽象名词……1

chu

除　阻……140

chun

唇化作用……327
唇齿音……326

ci

词……227
词的词法形式……243
词的结合能力……240
词的内部形式……244
词的外部形式……241
词的限定意义……242
词的自由意义……240
词典学……331
词　法……347
词法单位……348
词法构词法……348,256
词法结构……351
词法连接……347
词　干……385
词　根……248
词根语……444
词　汇……330
词汇单位……334
词汇结构……334
词汇学……332
词汇意义……335
词　类……232
词类转化……235
词　嵌……375
词　群……232
词　素……352
词　头……21
词形变化……241
词　序……231
词　义……236
词义的扩大……238
词义的缩小……237
词义的演变……239
词义的转移……239
词义翻译……193

词义学……251
词意学……251
词源学……396
词源学词典……398
词　缀……288
词　组……229
次低元音……436
次高元音……437
次重音……419
从　格……192
从属词……63
从属关系……63
从属连词……63
从属词素……45
错　根……443

D

da

搭舌音……365
搭嘴音……365
大群语……40

dai

代　词……22
代副词……209
代量词……363
代名词……417
代形容词……249
带　音……102

dan

单部句……94
单纯词……429
单书名号……429
单义词……430
单音节词……65
单音节语言……94
单韵母……431
担忧式……46
丹麦学派……198

dao

倒装句……127

deng

等同翻译……135
等义词……135

di

低元音……152
递系句……423
地点副词……377

ding

钉头文字……361
定　语……401

dong

动　　词……79
动词的态……80
动词谓语句……197
动词原形……83
动　　句……197
动 量 词……370
动 名 词……418,371
动 形 词……249

dou

抖　　音……155
逗　　号……76

du

读 音 法……137
独立词句……66
独立结构……359
独立语素……359
度 量 词……389

duan

短　　横……253
断代语言学……201

dui

对　　比……251
对 偶 词……182

duo

多变体词缀……305
多式综合语……356
多 义 词……302
多义词缀……304

E

e

腭化作用……96

er

儿　　化……398
儿化韵母……398
二合元音……183

F

fa

发生学分类法……365
发音部位……108
发音方法……109
发音合作人……98
发音器官……105
发音语音学……7

fan

翻　　译……128
翻译的种类……130
翻译词典……130
反　　复……134

反　　切……267
反身语态……386
反　　问……211
反 义 词…… 281,31
范围特征格……377

fang

方 位 词……377
方位名词……377
方　　言……202
方 言 词……204
方言词典……204
方言地图……203
方 言 学……204
仿 译 词……341

fei

非全意词……427
腓尼基字母……279
肺　　部……384

fen

分　　号……192
分　　句…… 85
分 数 词……298
分 析 格…… 31
分析性构词法…… 30
分析性形式…… 30
分 析 语…… 29
芬兰乌戈尔语系……279

feng

讽　　喻…… 138

fou

否定代词…… 60
否定形式…… 61

fu

浮 土 勒……396
辅　　音……391
辅音和谐律……393,392
辅音文字……393
辅助语素……428
副　　词……208
副 动 词……208

复 合 词……66
复合数词……357
复 辅 音……287
复 元 音……286
复 综 语……356
附加成分……290
附加语素……290

G

gai

概念分类法……169
概 念 句……383
概 数 词……359

gan

感 叹 词……393

感叹号……393
gao
高元音……431
哥本哈根学派……299
ge
格……308
格里木……325
个别语言词汇学…… 40
个别语言语法学…… 40
个别语言语言学…… 40
个别语言语音学…… 40
个人心理主义语言学派…426
gen
根　词……152
gong
工具格……395
共　鸣……210
共鸣器……209
共鸣腔……210
共鸣音……429
共同交际语……376
共同语……363
共时语言学……256
共振峰……270,210

H

han
汉字的笔顺……196
汉字的基本笔画……195
汉字的偏旁……195
gou
构词法……246
构词语素……248
构拟法…… 73
构形法……236
构形语素……236
gu
古语词……284
固定词组……148
固定重音……148
固定组合……147
guan
官　话……326
关系代词……359
冠　词……5
观念主义语言学派……410
guo
国际音标……194
国　语……201
过去时……384
gui
规范词典……389
汉藏语系……196
hang
行业词……298
行业语……298

行　语……298
he
合体语……356
hei
黑　话……340
hou
喉塞音……58
喉　头……98,58
后悔式……40
后加成分……8
后退同化……127
后退异化……128
后元音……168
后置词……156,8
后　缀……8

J

ji
基本词汇……12
基本语态……44
基础方言……11
基础语言……11
基数词……222
基　音……10
积极词汇……18
积极发音器官……18
机器翻译……337
机械主义语言学派……360
hong
洪保德……371
hu
互补分布……144
呼　告……211
呼语词……281
hua
滑　音……17
话　语……155
话语语言学……155
hun
混合复合句……8
混合语……9
huo
活语言……368
集合数词……25
级……199
及物动词……384
jia
加强级……16
jian
减弱级……298
减　音……115
简　称……296
简单级……5

简 单 句……4
简单数词……5

jiang

将 来 时……308
僵 化 词……280

jiao

交互语态……390
胶 着 语……434

jie

阶级方言……257
阶级习惯语……257
节　　拍……95
结构主义语言学派……295
结果连词……365
借　　词……186
借　　喻……395
介　　词……21

jin

禁 忌 语……75
紧 元 音……185
近 义 词……342
近义词缀……345

K

kai

开 始 体……48
开 音 节……375

jing

静　　词……149
静态语言学……149

jiu

久　　音……257
旧　　词……302

ju

聚合关系……153
具体名词……302
具体语言学……302
句　　法……253
句法单位……254
句法构词法……254
句法关系……255
句法结构……254
句　　号……192
句　　子……184
句子成分……184
句子重音……185

juan

卷 舌 音……166
卷舌元音……167

ke

客厅语言……216

ken

肯定形式…… 61
肯定与否定范畴…… 61

kou

口　腔……400
口　译……400
口　音……400
口　语……401,181

kua

夸　张……355

kuan

宽式标音法……298

kuo

括　号……156

L

la

拉丁字母……326
拉斯克……207

lei

类型分类法……155

li

历代语言学……207
历时语言学……201
历史比较法…… 89
历史比较语言学…… 88
历史词汇学…… 91
历史方言学…… 87
历史语词…… 87
历史语法学…… 91
历史语言学…… 86
历史语音学…… 90

lian

量　词……361
叠似格……137

lian

连词…… 49
连接助动词…… 49
连写法……383

ling

领属格……422
领属关系……139
零形式……367
零形素……367

liu

流　音…… 17

long

龙果夫……201

luo

逻辑重音……329
逻辑主语……330

lüe

略　语……296

M

ma

马伯乐……336
马　尔……336
马斯伯乐……336

mao

冒　号……286

mei

梅　耶……360
美国描写语言学派…… 28

meng

蒙古语族……355

miao

描写词汇学……132
描写句……132
描写语法学……132
描写语言学……131
描写语音学……132

min

民族共同语……363

N

nan

南岛语系……182

nei

内部屈折……409

neng

能动体……423

ming

明喻……403
名词……417
名词谓语句……417
名句……417
名量词……265
命令句…… 62
命令式…… 61

miu

缪勒……359

mo

摹声词……133
摸声词……425
摸声论…… 37
摩擦音……257

mu

母音……225
母语…… 29
目的连词……341

ni

拟声词……133
拟声论…… 37
逆同化……127
逆异化……128

nian

粘着语…… 290,19

P

pai

排　比……136
派生词……291
派生数词……357

pan

判断词……371
判断句……371
判断助动词……371

pei

陪　音……429

pian

偏正关系……63

pin

拼音文字……401

Q

qi

旗　语……54
祈使句……62

qian

前进同化……378
前进异化……378
前元音……157
前置词……21
前　缀……21

qiang

强制语态……339

pp

频　率……38

pou

破裂音……71
破折号……253

pu

普通词汇学……380
普通话……78
普通名词……380
普通语法学……379
普通语言学……378
普通语音学……379
谱系分类法……365

qiao

翘舌音……166
乔姆斯基……190

qin

亲属词……152
亲属语言……150

qing

青年语言学派……429
清辅音……180
清音浊音化……114

轻唇音……326
轻　声……445
轻　音……445

qu

区别性特征 ……73
屈折语……269

quan

全闭音 …… 79
全部同化…… 144

que

确定代词 …… 56

R

ren

人　称……261
人称代词……263
人称数词…… 25
人造语言……251

ru

辱骂性的语言…… 368

ruan

软颚元音…… 432
软辅音…… 432

S

sa

萨否尔……216

sai

塞擦音 ……72
塞　音 ……71

san

三合元音……390

sha

沙龙语言……216

shan

闪含语系……252
闪　音……190

shang

上下文……301

she

舌齿音…… 162
舌根软颚音…… 162
舌根作用…… 162
舌尖后音…… 176
舌尖后元音…… 176
舌尖齿背音…… 175
舌尖齿龈音…… 174
舌尖前音…… 174
舌尖前元音…… 174
舌尖音…… 174
舌尖元音…… 175
舌尖中音…… 177,176
舌面后音…… 178

舌面音……177
舌面元音……178
舌面中音……178
舌叶音……177
社会方言……405
社会习惯语……405
社会学语言学派……224
社会语言学……407

shen

深层结构……410
身……261
身势论……394,293

sheng

声波频率……110
声带……102
声调……145
声调位置的变化……146
声母……266
声腔……101
声学……38
声学语音学……18
生理语音学……7
省略号……302

shi

施莱赫尔……265
实词……359
实动词……358
实验语音学……128
时……213
时间副词……395
事物名称……265
事物名词……265
世界语……399,201
式……20781
式范畴……207
试视体……253
释译……341
氏族语……382

shou

收敛音……257
手势论……394,293
手势语……293

shu

书面语……439,311
书名号……285
熟语……269,149,147
熟语词典……269
熟语学……268
熟语字典……149
数……216
数词……221
数量词……222
数理语言学……335
术语……2
术语词典……3

shuang
双部句……284
双唇音……286
双音节词……284
双语言制……285
shun
顺同化……378
顺异化……378
si
斯拉夫字母……223
死语言……389
song
松元音…… 58
送气音……364
suo
缩略语……296
缩写词……296
索绪尔……226

T

tai
态 ……199,80
ti
体 ……154
替代作用…… 55
tiao
条件变体……264
条件连词……263
条件式……264
ting
听觉语音学…… 19
tong
通古斯满语族……142
同根词……443
同化…… 13
同时语言学……256
同位关系……136
同位语……414
同形词……265
同义词……342
同义词词典……344
同义词缀……345
同音词…… 33
同音词缀…… 3
同源词……342
同族词……145
tu
突厥蒙古通古斯语系……153
突厥语族……153
图画文字……207
吐气音……364
土语……267

W

wan

婉　转……403

wai

外国语……185
外来词……186
外来语……186
外来语词典……187
外　语……185

wei

唯美主义语言学派……398
委婉语……252
谓　词……197
谓　语……197
位　……261
位　格……378

wen

文　风……42
文献词典……423
文献学……201
文学语言……41
文学语言词典……42
文　字……437
文字画……207
文字学……441
问　号……224

wo

沃斯托可夫……396

wu

无级形容词……200
无人称句……263
无声辅音……38
无主句……421
物理语音学……18
物主代词……422

X

xi

吸气音……365
系　词……371

xian

现用语言……368
现在时……368
限定词……190
限定关系……188

xiang

相互语态……390
详解词典……415
向　格……433
响　音……32
象声词……133,37

xiao

消极发音器官……72
小舌音……311

xie

楔形文字……361

谢尔巴…… 266

xin

新语法学派…… 442
心理社会学语言学派 …… 85
心理语言学 …… 84

xiang

形动词…… 249
形似格…… 375
形容词…… 248
形容词级范畴…… 250
形容代词…… 249
形　　态…… 348
形态学分类法…… 351
行为动词…… 370
行为名词…… 371
性范畴…… 258

xiu

修辞学…… 222
修饰关系…… 250

xu

虚　　词…… 227
序数词…… 128

xuan

选择连词 …… 98

xun

训　　诂…… 126
训诂学…… 126
训　　故…… 126

Y

yan

言　　语…… 366
严式标音法…… 86,44
谚　　语…… 338

yang

央元音…… 374,5
洋泾浜英语…… 429

ye

叶斯柏森…… 442

yi

一般词汇…… 4
一致关系 …… 65
伊比利亚加高索语系…… 404
移动体…… 138
移行法 …… 59
疑问代词…… 223
疑问句…… 224
意　　译…… 341
意译词…… 341
异常变化成分…… 283
异　　化…… 205

yin

音　　变…… 119
音　　标…… 100

音　长…… 121
音　高……123,38
音　节 …… 58
音节文字 …… 60
音　力 …… 38
音　品…… 102
音　强……111,38
音　色…… 102
音　势……111,38
音　素…… 122
音　位…… 274
音位表音法…… 277
音位文字…… 277
音位学…… 270
音　系…… 110
音响学 …… 38
音译词 …… 31
音　质…… 102
音　重…… 111
引　号…… 429,285
引申义…… 432
引用句…… 307
隐　语…… 340
隐　喻…… 431
印欧语系…… 374

ying

应用语言学 …… 45
硬辅音…… 280

you

有定冠词…… 403
有级形容词…… 200
有声辅音 …… 38
有形态语言…… 348

yu

语　调…… 425
语　法…… 312
语法单位…… 314
语法范畴…… 320
语法方式…… 324
语法分析…… 314
语法构造…… 318
语法规制…… 317
语法结构…… 318
语法手段…… 324
语法形式…… 315
语法意义…… 322
语符学派…… 157
语　境…… 301
语　气 …… 207,81
语气词…… 432,383
语气范畴 …… 207
语　素…… 352
语　态…… 199
语文学…… 277,158
语　系…… 163
语　言…… 156

语言的规范化…… 172
语言的融合…… 171
语言底层…… 166
语言地图…… 163
语言发展的内部规律…… 160
语言分类法…… 169
语言工程…… 167
语言计划…… 157
语言学…… 164
语言学派…… 166
语言学团体…… 166
语意单位…… 252
语意对立词…… 342
语义学…… 251
语音…… 158
语音唇化…… 115
语音单位…… 273
语音的弱化…… 112
语音的四要素…… 159
语音和谐律…… 115，114

Z

zao
噪音…… 261
zeng
增音…… 115
语音换位…… 118
语音结构…… 274
语音交替…… 98
语音系统…… 110
语音学…… 271
语支…… 157
语组…… 168
语族…… 161
yuan
元音…… 225
元音和谐律…… 226
园唇元音…… 327
原级…… 44
原始语…… 404
原型式…… 7
原形动词…… 33
原因连词…… 222
yue
乐音…… 358
yun
韵律…… 212
韵母…… 433
zhen
振幅…… 27
zheng
正音法…… 137

正在进行体…… 198
正 字 法…… 424
正 字 法词典：…… 425
zhi
支配关系 …… 48
直接陈述式 …… 71
直　　译 …… 47
直 译 词…… 341
止　　格…… 187
指示代词…… 308
zhong
中 立 词 …… 64
重　　音…… 380
重音位置的变化…… 382
zhu
主从复合句 …… 63
主 导 词…… 434,63
主　　格 …… 47
主谓关系…… 420
主　　语…… 419
主 重 音 …… 13
助 动 词…… 426
zhuan
专用量词…… 193
专有名词…… 193
转换生成语法学派 …… 25
转述陈述式 …… 19
转　　写…… 139
转 写 法…… 139
转　　义…… 306
zhuang
状态动词…… 369
状　　语…… 368
状语从句…… 369
状语副词…… 370
zhuo
浊 辅 音…… 181
浊音清音化…… 392
zi
子　　音…… 391
字　　母…… 370
字 母 表…… 401
字义翻译…… 193
自动翻译…… 1
自然主义语言学派…… 363
自身代词…… 386
自由变体 …… 43
自由词组…… 147,43
自由重音 …… 43
zong
综合性词典…… 415
综 合 语…… 255
zu
组合关系 …… 68
组合联词 …… 66

责任编辑：拜合提亚尔·沙吾提

简明语言学词典 （维吾尔文）
编者：米尔苏力唐，买买提热依木·沙依提

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码 830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本15.875印张
1991年 1月第 1 版 1991年 1月第 1 次印刷
印数：1——3,500

ISBN 7—228—00290—3/H·10 定价：5.50元